MÚZEÁ VO VOJNE

Druhá svetová vojna a jej dôsledky na činnosť múzeí a ich zbierky

Zborník príspevkov z odbornej konferencie

Banská Bystrica, november 2015

MÚZEÁ VO VOJNE
Druhá svetová vojna a jej dôsledky na činnosť múzeí a ich zbierky

Zborník príspevkov z odbornej konferencie

10. – 11. november 2015
Múzeum Slovenského národného povstania Banská Bystrica

Konferencia mala za cieľ zhodnotiť činnosť múzeí na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Múzeá v minulých desaťročiach boli často miestom pripomenutí si tragických udalostí druhej svetovej vojny a pri výročiach ukončenia druhej svetovej vojny ponúkali verejnosti mnoho výstav, ktoré pripomínali dôsledky vojny na spoločnosť, civilné obyvateľstvo, aj zmeny spoločensko-politických pomerov počas vojny a aj po jej ukončení. Vojnové udalosti sa však dotkli aj činnosti a pôsobenia múzeí. Počas uplynulých siedmich desaťročí ale múzeá len v ojedinelých prípadoch pripravili, zväčša len vo forme štúdií alebo odborných článkov, informácie o svojom pôsobení počas vojny, negatívnych dôsledkoch na rozvoj, o zničených a poškodených zbierkových predmetoch. Priestor bude venovaný aj príspevkom, ktoré budú mapovať transformáciu historických objektov (hrady, zámky) na múzeá v povojnových rokoch.

Recenzenti: Daniel Hupko (Múzeum mesta Bratislavy), Elena Machajdíková (Slovenské národné múzeum), Miroslav Palárik (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre)

Autorské práva vyhradené. Za obrazovú prílohu príspevkov zodpovedajú autori. Rozmnožovanie textu, obrazovej prílohy a údajov, len s predchádzajúcim písomným súhlasom vydavateľa.

Zostavovatelia: Gabriela Podušelová (Slovenské národné múzeum), Viera Majchrovičová (Slovenské národné múzeum)
Grafické úpravy: Barbora Nosková (Slovenské národné múzeum)
Fotografia na obálke: Archív Slovenského národného múzea

Za obsah príspevkov vrátane fotografií zodpovedajú autori. Články neprešli jazykovou korektúrou.

ISBN 978-80-8060-400-4
EAN 9788080604004

Nepredajné

VYDALI

ZVÄZ MÚZEÍ NA SLOVENSKU
UNION OF MUSEUMS IN SLOVAKIA

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ MÚZEUM

OBSAH

Gabriela Podušelová
Múzeá vo vojne – pár slov na úvod ... 3
Mária Halmová
Muzeálna slovenská spoločnosť a Slovenské národné múzeum v rokoch 1939 – 1945 ... 5
Elena Machajdíková
Slovenské národné múzeum a jeho predchodcovia v Bratislave počas druhej svetovej vojny alebo Inter arma silent musaea ... 15
Vojtech Kárpáty
Východoslovenské múzeum v časoch 2. svetovej vojny ... 30
Gabriel Viszlay
Evakuácia zbierkových predmetov múzea a pamiatok Dómu Sv. Alžbety v obci Hejce ... 34
Roman Hradecký
Karol Kiszely ako kustód Mestského múzea v Banskej Bystrici počas druhej svetovej vojny ... 36
Ľubica Miľanová
Mestské múzeum vo Zvolene ... 44
Elena Kurincová
Múzeum mesta Bratislavy počas druhej svetovej vojny ... 54
Jozef Csütörtöky
Činnosť Podunajského múzea v Komárne od 30-tych rokov 20. storočia až do konca druhej svetovej vojny ... 64
Iveta Chomová – Zuzana Šimková
Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva v Liptovskom Mikuláši a druhá svetová vojna ... 71
Katarína Nádaská
Pramene k druhej svetovej vojne v Divadelnom ústave v Bratislave ... 76
Elena Machajdíková
Kultúrne dedičstvo múzeí – reštitúcie po druhej svetovej vojne ... 87
Miroslav Palárik
Sväz slovenských múzeí a jeho práca na vytvorení legislatívneho rámca ochrany pamiatkového fondu na pôde múzeí ... 98
Diana Kmeťová Miškovičová
Presuny mobiliárov – zvozy do Bojníc ... 116
Bernadeta Kiczková
Stav prameňov k zvozom do kaštieľa v Markušovciach ... 126
Ingrid Hričovcová
Kaštieľ vo Svätom Antone počas 2. svetovej vojny a bezprostredne po nej ... 132
Katarína Takácsová – Tímea Mátéová
Kaštieľ Betliar a hrad Krásna Hôrka po odchode Andrássyovcov Konfiškácia majetkov a formovanie múzea ... 137
Ivana Strakošová
Kaštieľ Andrássyovcov v Humennom medzi rokmi 1939 – 1964 ... 156
Daniel Hupko
Ochrana rodových cenností pred prechodom frontu Príspevok k odchodu Pálffyovcov z hradu Červený Kameň v roku 1945 ... 171
Michal Kovačik
Transformácia štátneho hradu Červený Kameň na múzeum po roku 1945 ... 193
Erik Kližan
Knižnica múzea Bojnice – vznik a osudy (1950 – 1955) ... 205

Múzeá vo vojne – pár slov na úvod

GABRIELA PODUŠELOVÁ
Slovenské národné múzeum, Bratislava

Vojna a vojnové konflikty v nás vždy vyvolávajú asociácie na zničené hodnoty, nezmyselné ľudské obete, zdevastovanú krajinu a zbombardované pamiatky. Vojny, politické a diplomatické akty a udalosti s nimi spojené sú pre nás symbolom neprávosti a násilia. Zdá sa však, že ľudstvo nemôže existovať bez vojnových konfliktov ako nástrojov na presadzovanie moci a politiky. Existenciu vojnových konfliktov prejudikujú v istom zmysle slova aj akty smerujúce na zmiernenie ich likvidačných a devastačných dopadov. Medzinárodné dohody a konvencie spojené s existenciou vojnových konfliktov sa týkajú ochrany civilného obyvateľstva, vojnových zajatcov, ale aj ochrany kultúrnych hodnôt, ktoré boli a do istej miery – napriek existencii medzinárodných konvencií – sú vojnovou korisťou.

Medzinárodné dohody a konvencie týkajúce sa ochrany kultúrneho dedičstva sú výsledkom diplomatických úsilí až ostatného storočia. Prvým dokumentom tohto druhu boli závery Haagskej mierovej konferencie v roku 1907. Dokument mal skôr deklaratórny charakter, odporúčal ochraňovať kultúrne hodnoty a neničiť ich úmyselne.

V čase najväčšieho vojnového konfliktu ľudstva – druhej svetovej vojny – neprihliadala na závery Haagskej mierovej konferencie ani jedna bojujúca strana. Súčasti kultúrneho dedičstva neboli len zničené počas bojových akcií, ale aj nelegálne – v rozpore s rešpektovaným zvykovým právom – odcudzené a premiestňované z miesta svojho trvalého uloženia podľa vôle víťaziacej strany. Bilancia druhej svetovej vojny vo vzťahu ku kultúrneho dedičstvu bola strašná. Celé nehnuteľné objekty boli trvalo zničené a nenávratne stratené pre historickú pamäť ľudstva, množstvo hnuteľných súčastí bolo zničených, stratených, nezvestných, odcudzených, nelegálne vyvezených.

Tragické skúsenosti z druhej svetovej vojny aj vo vzťahu ku kultúrnemu dedičstvu viedli po druhej svetovej vojne k novým iniciatívam a diplomatickým rokovaniam už pod hlavičkou a ochranou UNESCO. V máji 1954 bol podpísaný v Haagu *Dohovor o ochrane kultúrnych hodnôt v prípade ozbrojeného konfliktu*. V marci 1999 bol podpísaný druhý protokol k Haagskemu dohovoru, do ktorého boli implantované skúsenosti z ozbrojených konfliktov, ku ktorým došlo po druhej svetovej vojne. K dohovoru v roku 2004 pristúpila aj Slovenská republika.

Vojna, najmä najväčšie vojnové konflikty 20. storočia, sú trvalým objektom záujmu pamäťových a fondových inštitúcií tak v oblasti akvizičnej činnosti (zhromažďovanie dokumentov a predmetov spojených s vojnovými konfliktami), ako aj v oblasti prezentačných aktivít. Nielen na Slovensku múzeá pripravili nepreberné množstvo výstav a iných aktivít približujúcich vojnové udalosti, život v čase vojny, vojnové represálie voči civilnému obyvateľstvu, hnutie odporu voči vojne a okupácii, ale aj výstavy o vojnových škodách. Okrajovo sa však v múzeách a iných inštitúciách venovala pozornosť osudom a histórii múzeí ako pamäťovým a fondovým inštitúciám v čase vojny. Táto oblasť histórie múzeí na Slovensku, ale aj dôsledkov vojny na ostatné súčasti kultúrneho dedičstva je temer neprebádaná.

Druhá svetová vojna poznamenala činnosť múzeí tak ako aj ostatný život na Slovensku. V roku 1939 pôsobilo na Slovensku 38 múzeí. V niektorých smeroch došlo aj k pozitívnym zmenám. Pokiaľ nebola činnosť múzeí priamo ohrozená blížiacim sa frontom, dokonca dochádza k rozvoju múzeí. V rokoch 1939 – 1944 dokonca vznikli aj nové múzejné inštitúcie, z ktorých niektoré pretrvali až do súčasnosti (múzeum vo Zvolene, múzeum v Žiline), iné napr. Hygienické múzeum so silným ideologickým akcentom (umiestnené v objekte Vodných kasární, dnes Slovenská národná galéria) v Bratislave neprežilo koniec druhej svetovej vojny.

V prvých vojnových rokoch Slovenské múzeum v Bratislave rozvíjalo bohatú výstavnú činnosť. Po roku 1943 sa múzeá už začínajú pripravovať na príchod frontu. Uvažuje sa o evakuácii zbierok, ich ochrane pred zničením, poškodením, hľadajú sa vhodné priestory na ich uloženie.

Do sústavy múzeí na Slovensku negatívne zasiahli už politické udalosti, ktoré predchádzali bezprostredne vypuknutiu vojny. Po Viedenskej arbitráži a odstúpení južných území Maďarsku sa dostali pod správu maďarskej vlády aj niektoré múzeá, napr. Východoslovenské múzeum v Košiciach, múzeum s mimoriadne hodnotným zbierkovým fondom, múzeum v Komárne či múzeum v Rimavskej Sobote. Počas rokov vojny došlo k presunom zbierok „z dôvodu ochrany pred vojnovými udalosťami" z týchto múzeí najmä do Budapešti. K návratu zbierok došlo až po dlhých rokovaniach v rámci československo-maďarského kultúrneho vyrovnania po skončení vojny, čo bolo ukončené až v 60. rokoch 20. storočia. Popri takýchto zásahoch činnosť múzeí negatívne ovplyvnili aj priame vojnové udalosti, ktoré spôsobili jednak poškodenie objektov múzeí (Bratislava – sídelná budova Slovenského múzea, poškodená bombardovaním v júni 1944), jednak zničenie či stratu zbierkových predmetov (Bratislava, Martin, Košice a i.).

Na vývoj sústavy múzeí na Slovensku po ukončení vojny mala veľký vplyv aj iná skutočnosť – mnohé historické objekty (zámky, kaštiele a panské kurie) zostali opustené (ich majitelia často kolaborujúci s okupačnou mocou a zo strachu pred postupujúcou armádou opustili svoje majetky a odišli na západ) a stali sa objektom drancovania. Bolo nevyhnutné prijať opatrenia, ktorých cieľom bola záchrana a ochrana súčastí kultúrneho dedičstva. Povereníctvo pre školstvo a vedu ešte počas pôsobenia v Košiciach vytvorilo referát pre pamiatkovú starostlivosť na čele so správcom Slovenského národného múzea v Martine Jánom Gerykom. Na základe zákona č. 108/1945 Zb. a nariadenia SNR č. 104/1945 vznikla v roku 1946 Národná kultúrna komisia, ktorej úlohou bola zabezpečiť starostlivosť o opustené objekty, ochranu a nové uloženie najmä hnuteľných súčastí kultúrneho dedičstva. Komisia organizovala tzv. zvozy predmetov kultúrnej hodnoty z opustených objektov, na ktoré bola na základe benešových dekrétov uvalená národná správa. Za „zvozové" miesta boli vybrané tri historické objekty – hrad Červený Kameň, zámok Bojnice a kaštieľ Markušovce. Zároveň niektoré významné historické objekty s hodnotným mobiliárom boli poštátnené a ďalej spravované ako národný kultúrny majetok – napr. kaštieľ Betliar, hrad Krásna Hôrka, kaštieľ vo Sv. Antone. Všetky tieto objekty sa v neskorších rokoch stali plnohodnotnými múzeami a hodnotnou súčasťou sústavy múzeí.

Aj keď poznáme základné historické udalosti spojené s druhou svetovou vojnou a v múzejných zbierkach je množstvo historického pramenného materiálu k mnohým podobám druhej svetovej vojny, často poznáme najmenej históriu vlastnej inštitúcie. Hádam niektorí majú informácie aj o osudoch zbierok či postojoch svojich zamestnancov k režimu, účasti v protifašistickom hnutí, no poznanie transformačných procesov v múzeu je často malo známe.

Po viac ako 70 rokoch je už najvyšší čas, aby aj múzeá poznali peripetie svojho vojnového vývoja s jeho pozitívami aj negatívami.

Muzeálna slovenská spoločnosť a Slovenské národné múzeum v rokoch 1939 – 1945

MÁRIA HALMOVÁ
Slovenské národné múzeum v Martine

Príspevok sa zameriava, na základe štúdia archívnych prameňov a literatúry, na priblíženie činnosti Muzeálnej slovenskej spoločnosti a Slovenského národného múzea vo vymedzenom časovom období. Po náčrte personálnej situácie vo vedení Muzeálnej slovenskej spoločnosti a členstva v nej je príspevok venovaný predovšetkým pôsobeniu správcu múzea Jána Geryka a archivárky Márie Jeršovej na záchrane fondov iných inštitúcií i jednotlivcov v roku 1938. Relatívne pokojné a plodné obdobie činnosti múzea začiatkom 40. rokov 20. storočia trvalo až do vypuknutia Slovenského národného povstania, do ktorého boli hlavne obaja menovaní aktívne zapojení.

Z viac ako 120-ročných dejín Muzeálnej slovenskej spoločnosti (MSS) a Slovenského národného múzea (SNM) boli priebežne, formou kratších správ ale i podrobnejších štúdií, publikovaných predovšetkým na stránkach *Zborníka SNM – Etnografia*, spracované niektoré významné úseky jeho histórie, avšak postavením a činnosťou SNM v rokoch od Mníchovskej dohody po ukončenie druhej svetovej vojny sa nateraz nezaoberal žiaden. Iba Štefan Mruškovič sa vo svojej štúdii, zameranej hlavne na povojnové obdobie a snahy o poštátnenie SNM okrajovo venuje udalostiam, súvisiacim so Slovenským národným povstaním (SNP).[1] Vo svojom príspevku sa snažíme túto medzeru čiastočne vyplniť stručným spracovaním tohto úseku dejín našej inštitúcie, vychádzajúc predovšetkým z prameňov vlastného archívu a dobovej tlače.

Na úvod je potrebné aspoň veľmi rámcovo uviesť situáciu, v akej sa MSS a SNM nachádzali v roku 1938. Je skutočnosťou, že v niektorých oblastiach činnosti zažívalo SNM zlaté obdobie. Spoločnosť viedlo kuratórium, ktorého predsedom sa stal roku 1937 po smrti Karola Antona Medveckého Jozef Škultéty. Nebola to šťastná voľba, pretože Škultéty mal už 84 rokov a vzhľadom k veku už nebolo možné od neho očakávať – a ani sa neočakával – aktívny podiel na činnosti spoločnosti a výkon funkcie. Otvorene sa priznávalo, že to bola voľba „za zásluhy“ (J. Škultéty bol od roku 1919 aj doživotným správcom Matice slovenskej). Podpredsedami MSS sa stali Oto Škrovina a Štefan Janšák, členmi Pavol Florek, Miloš Petrikovich, Ján Ursíny, Eugen Filkorn a Ján Geryk. Pri nasledujúcich voľbách v roku 1940 nahradil O. Škovinu († 14. 5. 1939) vo funkcii podpredsedu P. Florek, vo funkcii pokladníka pokračoval M. Petrikovich a tajomníkom zostal J. Geryk. Samotné národné múzeum viedol J. Geryk, pričom je potrebné zdôrazniť, že aj keď bol správcom múzea od roku 1927, nebolo jeho pôsobenie dlhodobo riešené, nakoľko bol stále vedený ako zamestnanec školstva. Predseda MSS každoročne žiadal o jeho uvoľnenie zo školských služieb, pričom sa dočkal aj odpovede, že správcovstvo múzea môže dotyčný robiť v čase svojho voľna.[2]

Po ukončení vojny, v nových pomeroch, prirodzene prebiehala diskusia ohľadne postojov jednotlivých činiteľov MSS k slovenskému štátu a nemeckej okupácii, pričom J. Geryk aj na stránkach *Časopisu MSS* obhajoval Škultétyho (ktorý vstúpil do Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v roku 1937) slovami „...vieme, že hriech spáchali tí, čo zneužívali jeho čestné meno, využívali jeho vysoký vek na svoje podvodné ciele, na dokazovanie, že veď i Dr. Škultéty je s nimi, teda, čo robia, je správne“.[3] J. Geryk spomína Škultétyho žiadosť, aby ho už za predsedu nevolili. Geryk však toto želanie na predsedníctve a valnom zhromaždení MSS zamlčal z obavy, že „... na jeho miesto príde exponent HSĽS... vo verejnosti boly hlasy, že Dr. Jozef Škultéty pridal sa k nacistickému smeru... Jeho okolie, ušlí fašisti z Matice slovenskej... azda vedeli si vynútiť... nejaký zdanlivý súhlas... ale zato nemá sa pochybovať o protinacistickom smýšľaní Dr. Jozefa Škultétyho“.[4] Najviac a preukázateľne sa v nových politických pomeroch exponoval úradujúci podpredseda P. Florek, ktorý bol poslancom za HSĽS a predsedom jej miestnej organizácie v Martine, ale na správu múzea nevyvíjal tlak, ktorý by prekračoval únosnú

mieru. Dojednával napr. návštevy nemeckých vojenských hodnostárov či ministrov v SNM a trval na prítomnosti J. Geryka pri nich či vyvesení nemeckej zástavy na budovu a pod. Naniesol tiež požiadavku doplnenia všetkých textov v expozícii o nemeckú verziu a vydania sprievodcu po expozícii v nemčine, čo Geryk odmietol.[5] Na stránkach Časopisu MSS boli priebežne publikované laudatia na novú politickú situáciu a osobitne na prezidenta Tisa, avšak nie sú autorizované.[6]

P. Florek bol zároveň aj úradujúcim predsedom Sväzu slovenských múzeí (SSM). Už na jeseň 1939 sa uvažovalo o založení samostatného SSM. Na zakladajúcom valnom zhromaždení, ktoré zvolala MSS do Martina (v príspevku používame dnešný názov)10. 12. 1939, boli schválené stanovy a zvolení funkcionári zväzu: čestný predseda J. Škultéty, predseda P. Florek, podpredsedovia Ovídius Faust a Gejza Žebrácky, tajomník J. Geryk. Vzhľadom k tomu, že Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠaNO) stanovy zväzu schválilo až koncom roka 1940, reálne sa jeho činnosť rozbehla v nasledujúcom roku. Prvou aktivitou SSM bol kurz pre správcov, kustódov a preparátorov múzeí, ktorý sa konal vo februári 1941, a na ktorom bola o. i. avizovaná potreba vzniku edície *Príručky Sväzu slovenských múzeí*. V septembri 1941 zasiela zväz všetkým členským múzeám rozhodnutie muzeálnej rady o povinnosti zavedenia jednotnej evidencie (odborný inventár). Múzeá boli ohľadne platenia členských príspevkov rozdelené do 4 kategórií s určením územnej pôsobnosti (zberateľské obvody). Pôsobnosť SNM zahŕňala celé územie Slovenska a zahraničných Slovákov, pôsobnosť Slovenského múzea bola stanovená v hraniciach slovenského štátu. Od roku 1942 SSM priebežne upozorňoval múzeá na nutnosť zabezpečenia zbierok počas vojenskej pohotovosti. Zjazdy SSM sa konali pravidelne každoročne (okrem roku 1944): prvý sa konal v októbri 1941 v Banskej Štiavnici a jeho slávnostná časť bola venovaná 100. výročiu narodenia A. Kmeťa, druhý v septembri 1942 v Spišskej Kapitule so zameraním na prácu s knihou (inventarizácia, katalogizácia a konzervácia) a na zásady archívnej činnosti, tretí v júli 1943 v Ružomberku s prednáškou o ochrane prírodných pamiatok a praktickými ukážkami národopisného výskumu. Prvý povojnový zjazd (20. 12. 1945 v Žiline) viedol ako nútený správca SSM (vymenovaný Povereníctvom SNR pre veci vnútorné z 24. 7. 1945) J. Geryk, pretože „bývalý predseda Sväzu Dr. Pavol Florek opustil Slovensko, zdržuje sa na neznámom mieste kdesi v Nemecku“.[7] Podrobnejše sa činnosti SSM v danom období venujú iné príspevky.[8]

Je potrebné pripomenúť, že v tomto období pokračovala národopisná činnosť na celoslovenskej úrovni (okrem SNM) iba v Matici slovenskej (sami matičiari nazvali toto obdobie v dejinách Matice slovenskej rokmi nebývalej prosperity) prostredníctvom jej Národopisného odboru (po odchode Karola Plicku ho viedli Rudolf Bednárik a Ján Mjartan), až roku 1942 bola založená Slovenská akadémia vied a umení. Vedecké práce tohto obdobia sú publikované v *Národopisnom sborníku MS* (redaktor J. Mjartan), *Sborníku MSS* a tiež ako samostatné tlače – za dôležité považujeme pripomenúť syntézu *Slovenská vlastiveda* (SAVU,1943), ktorej druhý zväzok bol venovaný v prevažnej miere hmotnej a duchovnej kultúre (autori R. Bednárik, Andrej Melicherčík).

MSS minimálne v edičnej činnosti plnila svoje predsavzatia pravidelným vydávaním Časopisu a Sborníka (okrem roku 1938, kedy vyšlo iba dvojčíslo Časopisu MSS a Sborník nevyšiel kvôli iným mimoriadnym finančným výdavkom) a vydaním prvého zväzku inventára archívu.[9] Časopis bol členom MSS poskytovaný bezodplatne, počet predplatiteľov Sborníka rôzne kolísal, v roku 1940 ich bolo 360. Podarilo sa tiež zabezpečiť výstavbu II. budovy SNM a dokončiť niekoľko rokov trvajúcu inštaláciu nových expozícií. Počas augustových slávností 1938 boli – ako posledné, k 20. výročiu vzniku ČSR – sprístupnené národopisné expozície, pričom v ďalšom období, ako uvádza J. Geryk „...dávali sme do poriadku inštalačnými prácami zanedbané úlohy... politické a vojenské udalosti za udalosťami sa valily, ktoré vyrušovaly nás v pokojnej práci. Dňa 6. X. 1938 celý slovenský národ jednomyseľne postavil sa za úplnú autonomiu Slovenska v rámci Česko-Slovenskej republiky. No radosť zakalil smútok, keď v novembri stratili sme kus slovenskej zeme...“[10]

Zatýkanie a prepúšťanie českých zamestnancov, ktoré nastalo hneď po 6. októbri, sa múzea priamo nedotklo. Ku cti nám slúži skutočnosť, že napriek rôznym nátlakom MSS ponechala vo svojom výbore

v tej dobe politicky nežiaduce osobnosti (Milan Hodža, Fedor Ruppeldt a i.). Osobitne zásluhou J. Geryka neprišla ako Češka o miesto archivárky SNM Mária Jeršová, o prepustenie ktorej sa zasadzoval osobne a vehementne Jozef Cíger-Hronský.[11] Jej zamestnávanie ako cudzej štátnej príslušníčky bolo umožnené len po súhlase Krajinského úradu na dobu určitú.[12] Protičeské nálady sa však prejavili už v predchádzajúcich rokoch a to aj u niektorých pracovníkov múzea. Konkrétne sa to týka pedagóga a etnografa R. Bednárika, ktorý obviňoval Antonína Václavíka (mali viacročné pracovné, nie veľmi priateľské styky pri príprave národopisných expozícií v II. budove), že nemá záujem na odbornom raste Slovákov. Tu sa však musíme vrátiť ešte do roku 1937, keď v novinách vyšiel anonymný článok, ktorý upozorňuje práve na činnosť „Neslovákov" v národnom múzeu.[13] Vzhľadom k tomu, že autor článku bol veľmi dobre informovaný o situácii v múzeu, je viac ako pravdepodobné, že to bol jeho pracovník a z kontextu možno označiť aj konkrétneho. V radoch zamestnancov múzea sa však našiel aj arizátor. Bol ním účtovník Juraj Hanzel, ktorý v septembri 1941 arizoval dopravný podnik Eckstein v Martine a 1. 1. 1942 s ním bol ukončený pracovný pomer (na jeho vlastnú žiadosť).

Koncom roka 1938 prevzalo SNM do úschovy či doslova úkrytu viacero fondov, ktoré pochádzali z inštitúcií na odstúpenom území alebo boli ohrozené iným spôsobom. Napr. na žiadosť Vavra Šrobára ukryli J. Geryk s M. Jeršovou jeho osobný archív v pivničnej miestnosti múzea „...pod haldou hospodárskej registratúry Thurzovského panstva z Veľ. Bytče."[14] Archív tu zostal ukrytý až do roku 1944. Iba tri dni pred Mníchovskou dohodou, 27. 9. 1938 posiela do SNM ako deponát svoju rozsiahlu obsiadiánovú zbierku Š. Janšák.[15] K najrozsiahlejším deponátom patrila časť zbierok Východoslovenského múzea v Košiciach. 1. decembra 1938 prevzalo SNM ako deponát rozsiahle kolekcie obrazov, keramiky, archeologických nálezov, plastík – osobitne gotických, mincí a iných predmetov, ktoré pochádzali z fondov v tom čase už bývalého Východoslovenského múzea. Zbierky boli Východoslovenskému múzeu vrátené až v decembri 1950, a aj to nie v úplnosti – časť obrazov zostala v SNM a 2 obrazy boli predisponované do Slovenskej národnej galérie. Príčinou bola skutočnosť, že v zmysle nariadenia MšaNO boli ponímané ako majetok štátu s tomu zodpovedajúcou evidenciou.[16] Je však potrebné otvorene uviesť aj to, že vedenie SNM sa po vojne všemožne bránilo vráteniu týchto zbierok, pričom argumentovalo, že je celoslovenského charakteru, má byť poštátnené a tieto zbierky by mali byť majetkom štátu.

Využívajúc nové štátoprávne usporiadanie, správca múzea už 27. marca 1939 píše ministrovi národnej obrany, aby zabezpečil predisponovanie pozostalosti M. R. Štefánika z Prahy do Slovenského národného múzea.[17] Získanie pozostalosti pre SNM je potrebné považovať za mimoriadnu zásluhu J. Geryka, pretože sa tak stalo iba jeho snahou, neústupčivosťou a dôslednosťou.

Marcové udalosti roku 1939 sa bezprostredne dotkli chodu múzea odvelením 6 zamestnancov k vojsku na východné hranice, septembrovej nemecko-poľskej vojny sa priamo zúčastnili traja zamestnanci. V ďalšom období až do vypuknutia SNP však boli jeho zamestnanci (J. Geryk, Emil Buocik, Daniel Kovalovský...) od týchto povinností oslobodení na základe početných žiadostí, ktoré J. Geryk predkladal so zdôvodneniami ich nevyhnutnosti pri zabezpečení chodu múzea. Rovnako argumentoval aj Okresnému veliteľstvu Hlinkovej gardy pri povolávaní na rôzne akcie.[18]

Vznik samostatného štátu znamenal v prvých mesiacoch pre MSS predovšetkým výrazné zmeny v členskej základni. „Na odstúpenom území mali sme hodne členov, z ktorých mnohí prišli do slovenského štátu, ale ich adresy museli sme zisťovať...".[19] Z členstva v MSS vystúpili tí, ktorým aktuálna finančná situácia nedovoľovala ďalej platiť členské príspevky (ročný individuálny členský príspevok bol vo výške 20 Ks) a automaticky skončilo členstvo všetkým Židom a prevažnej väčšine Čechov.[20] Výstižné je zdôvodnenie Ľudmily Riznerovej-Podjavorinskej pri jej vystúpení z MSS – tiež z finančných dôvodov: „V našom slovenskom štáte tisíce ľudí ‚priznalo sa k slovenskej myšlienke' a tisíce ľudí prišlo k väčším i veľkým hmotným výhodám. Podľa spravedlnosti títo všetci do jednoho by mali prebrať i povinnosti, ktoré sme my starí Slováci-národovci svedomite plnili... Pripojujem Vám soznam veľmi dobre situovaných Neoslovákov, a i starších, ktorí by mali a mohli štedre podporiť

národné inštitúcie...“.[21] Celkove mala MSS v danom období 5 006 členov, pričom na odstúpenom území ich zostalo 666. MSS cielene, predovšetkým od začiatku roka 1940 pracovala na získavaní nových členov, aby túto stratu nahradila. Ku koncu tohto roka mala už 6 289 členov, predovšetkým z radov učiteľov. Aj keď bola evidencia členstva v danom období nepochybne náročná, určite nebola dôsledná, skôr zmätočná, čo vyplýva z mnohých listov, v ktorých MSS nezaregistrovala ohlásené zmeny, spôsobené zmenou bydliska, vystúpením, oznámením úmrtia člena a pod.

Novovzniknutú situáciu využil správca múzea tiež pri kreovaní Štátneho archeologického a konzervátorského ústavu v Martine a získaní pozemkov pre plánované múzeum v prírode. V januári 1939 žiada ministra školstva a národnej osvety o zriadenie archeologického ústavu pri SNM v Martine odvolaním dr. Vojtecha Budaváryho z Prahy, jeho poverením vedením ústavu a tiež prevodom archeologických nálezov zo Slovenska do Martina. Štátny archeologický a konzervátorský ústav bol v tomto zmysle zriadený k 1. marcu 1939, pričom bol do SNM zaslaný a tu uložený aj archeologický materiál, ktorý vykopal na Slovensku v rokoch 1934 – 1938 V. Budaváry.

Vo februári 1940 vydáva MSS „Memorandum Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine“, adresované ministerskej rade a Štátnemu pozemkovému úradu. Predmetom memoranda je zdôvodnenie potreby vybudovania „Skanzenu“ pri národnom múzeu. Touto otázkou sa správa múzea zaoberala od roku 1931, pričom priebežne vykúpila niekoľko pozemkov, priliehajúcich k II. budove múzea. Vzhľadom k iným naliehavým úlohám v súvislosti s dostavbou tejto budovy (1932) a postupnou inštaláciou expozícií (1933 – 1938) však v riešení ďalej nepostúpila. V predmetnom memorande sa obracia na ministerskú radu o možnosť získania ďalších pozemkov. „Náš Snem odhlasoval dňa 22. februára 1940 zákon o novej pozemkovej reforme, v zmysle ktorého všetky pozemky, ktorých majitelia sú Židia, sa vyvlastnia pre národ slovenský... Úctive prosíme... o láskavé uzavretie, že takéto pozemky v okolí Slovenského národného muzea.... zaistia sa... pre sriadenie Skanzenu.“[22] O pridelenie takýchto pozemkov žiadal Geryk aj v súvislosti s rozšírením Botanickej záhrady. V roku 1942 ministerstvo vnútra nariaďuje okresným úradom, aby bola v sídle každého okresu zriadená botanická záhrada za účelom oboznamovania sa obyvateľstva s liečivými rastlinami. Geryk s nariadením súhlasil iba za podmienky získania pozemkov na rozšírenie Botanickej záhrady. V tom istom roku tiež žiadal ministerstvo vnútra, aby zaistené historické a umelecké pamiatky Židov a židovských združení prešli do zbierok SNM.[23] V roku 1943 takto získalo múzeum do zbierok 3 540 mincí, pochádzajúcich zo zhabaného židovského majetku.

Zároveň je však potrebné pripomenúť, že múzeum získavalo zbierky aj vlastnou systematickou prácou. Predovšetkým J. Geryk s A. Poloncom formou dotazníkových prieskumov (ľudový odev, pltníctvo, drevorubačstvo...) získavali národopisné zbierky. J. Geryk iniciatívne oslovil všetky sklárne na Slovensku o darovanie ukážok svojej produkcie do zbierok múzea (vďaka tomu sa v tomto období dostali do zbierok cenné kolekcie výrobkov napr. z Katarínskej Huty a Lednických Rovní). Alžbeta Güntherová-Mayerová iniciovala prevod výtvarných pamiatok z jednotlivých lokalít Oravy a snáď najväčšie prírastky zaznamenával archív zásluhou precízneho a systematického výskumu a práce M. Jeršovej. Najvýznamnejším prezentačným podujatím v roku 1940 bola *Výstava Turč. Sv. Martina a Turca* pri príležitosti 600. výročia povýšenia Martina na mesto. V súvislosti s prípravou tejto výstavy múzeum zapožičalo z viacerých turčianskych farských úradov predmety výtvarného i listinného charakteru, ktoré po ukončení výstavy žiadalo prenechať múzeu. Takýmto spôsobom získalo do zbierkového fondu viaceré gotické a barokové plastiky i liturgické náčinie. K cenným akvizíciám patrí i prevod legionárskych pamiatok, odovzdaných múzeu Legionárskym združením v Bratislave v apríli 1941. Za dôležitý počin považujeme tiež prevzatie zbierok z Matice slovenskej (1943), ktoré boli zhabané pri zrušení MS a uložené v Nitre.

Zmena politických pomerov sa zároveň odrazila v neistote ďalšieho financovania múzea. J. Geryk nádeje vkladal do novozriadeného Ministerstva školstva a národnej osvety a župných úradov a žiadal „...aby pamätali na Slovenské národné múzeum.“[24] Prevažnú väčšinu financií na chod múzea

zabezpečovalo osobitným príspevkom MŠaNO, ktoré sa ohradilo voči skutočnosti, že napriek financovaniu múzea nie je zastúpené v jeho správe. V revíznej správe z kontroly hospodárenia SNM, ktorú vykonali zástupcovia MŠaNO v novembri 1942 sa uvádza táto požiadavka spolu s návrhom rozšírenia počtu členov revíznej komisie a stanovenia poradných zborov pre jednotlivé odbory múzea. Valné zhromaždenie MSS 2. mája 1943 tento návrh na zmenu stanov prijalo a 18. októbra obdržalo ministerstvom vnútra schválené stanovy. Následne na zasadnutí výboru MSS bol prejednávaný návrh pracovného poriadku pre správu SNM a poradné zbory, ktoré boli ustanovené pre odbor historický (predseda Andrej Kavuljak), prírodovedný (predseda Ján Novacký) a národopisný (predseda J. Mjartan).

V pláne činnosti na rok 1940 MSS avizovala pravidelné štvrťročné vydávanie Časopisu MSS a tiež publikácie I. Houdka o cechovníctve, ktorá však vyšla až v roku 1943 ako druhý zväzok „poučných spisov Knižnice Slovenského národného múzea."[25] Prvým zväzkom bola monografia o A. Kmeťovi, ktorá vyšla v roku 1941[26] (druhé, doplnené vydanie vyšlo v roku 1943 a bolo spolu s Houdkovou publikáciou o cechovníctve hlavným edičným počinom k 50. výročiu založenia MSS) a v roku 1944 vyšiel tretí a štvrtý zväzok a to práca V. Budinského-Kričku *Prvé staroslovenské radové pohrebiská v Turci a Liptove* a *Dejiny a súpis výtvarných pamiatok Oravy* od A. Güntherovej-Mayerovej. Posledným titulom tejto edície, ktorý však vyšiel až v povojnovej dobe, v roku 1949, bola práca R. Bednárika *Ľudový nábytok*.

I. budova SNM bola uvoľnená – prázdna od novembra 1938, pretože sa tam mala presťahovať Poštová sporiteľňa. Vzhľadom k tomu, že tento zámer sa neuskutočnil, dala už v apríli 1939 MSS robiť rozpočet na zavedenie vodovodnej a kanalizačnej prípojky do I. budovy a žiadala mesto Martin o finančnú podporu na realizáciu týchto prác, aby sa tu mohli inštalovať prírodovedné zbierky. V roku 1940 prebehla úprava priestorov a boli tam presťahované prírodovedné zbierky s cieľom ich inštalácie (Ján Pavlovič a Anton Kocián) v 8 miestnostiach na poschodí budovy ako „Kmetianum". Odsunom týchto zbierok sa uvoľnila časť priestorov v II. budove na inštaláciu kultúrnohistorických zbierok (A. Güntherová-Mayerová) a pozostalosti M. R. Štefánika, ktorá bola do Martina slávnostne prevezená 26. 9. 1940. V nasledujúcom roku bola už expozícia, venovaná M. R. Štefánikovi, slávnostne sprístupnená (1. 6.) a múzeum v tom roku pripravilo aj výstavu k 80. výročiu Memoranda národa slovenského.

Už v roku 1941 však prejednával výbor MSS ponuku Ministerstva financií na odpredaj I. budovy múzea pre Reprodukčný ústav, ktorý už sídlil na prízemí objektu a platil ročné nájomné 25.000 Ks. Výbor súhlasil s predajom s podmienkou, že bude povolená prístavba k II. budove pre umiestnenie prírodovedných zbierok. „Hlavne išlo o prídel stavebného železa... Ministerstvo financií prisľúbilo vymôcť stavebné železo, ale nepodarilo sa mu to a preto upustilo nateraz od kúpy."[27] Súčasne so vzdaním sa požiadavky na kúpu budovy však ministerstvo požiadalo o uvoľnenie všetkých priestorov budovy pre účely Reprodukčného ústavu, pretože inak bude nútené ho presťahovať do Harmanca. Vzhľadom k tomu, že MSS súhlasila – aj pod tlakom miestnej samosprávy – s uvoľnením priestorov, nastalo opätovné sťahovanie. Vo februári 1942 boli všetky prírodovedné zbierky prenesené opätovne do II. budovy a čiastočne, provizórne boli inštalované na III. poschodí a I. medziposchodí. Od 1. marca 1943 dostávala MSS za prenájom budovy 50.000 Ks ročne, pričom otázku ďalších osudov budovy či jej prípadného predaja odsunula až na pokojnejšie časy po skončení vojny.

V roku 1943 si MSS pripomínala 50. výročie svojho vzniku. 1. mája 1943, v predvečer slávnostného Valného zhromaždenia MSS bola sprístupnená výstava *50 rokov Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, ktorú pripravili J. Geryk a Mária Mariányiová (nastúpila 1. 3. 1943 po odchode Jána Šikuru) a tiež novoinštalované expozície kultúrnohistorické a prírodovedné v II. budove. Prípravám na dôstojné oslavy tohto výročia bola venovaná značná pozornosť už od mája 1942, kedy sa prvýkrát zišiel prípravný výbor osláv (J. Škultéty, P. Florek, M. Vančo, Ľ. Vanovič, F. Jesenský, Ľ. Izák, F. Štefunko, M. Benka, Ž. Duchajová, M. Rumann, Ján a Jozef Hlavajovci a J. Geryk). Výbor sa o. i. uzniesol na spracovaní a publikovaní dejín MSS a SNM (poverený P. Florek), vydaní reprezentačného albumu zo

zbierok SNM, vydaní poštovej známky a tiež príprave návrhov na pomníky zakladateľských osobností, pričom v marci 1943 inicioval spracovanie spomienok najstarších žijúcich členov MSS. Celé dvojčíslo (1-2) Časopisu MSS v roku 1943 bolo venované dejinám a dejateľom MSS a SNM.

V priebehu roka bola ďalšou výstavou prezentácia diel Jaroslava Augustu a konečne vyšla Houdkova kniha o cechovníctve. V plánoch činnosti na rok 1944 bolo uvedené ukončenie prác M. Jeršovej na druhom zväzku diplomatára a jeho príprava do tlače a tiež vydanie Miestopisu Oravy od A. Kavuljaka (vyšiel až posmrtne v roku 1955). Okrem bežných prác SNM tiež pokračovalo v dotazníkových akciách (predovšetkým pre školy, farské a obecné úrady), ktoré pripravovali J. Geryk a A. Polonec. Zaujímavý bol dotazník, ktorý v júli 1944 rozposielala MSS všetkým notárskym úradom ohľadne nehnuteľných i hnuteľných pamiatok v jednotlivých obciach. Práve nepokojnou vojnovou situáciou správa zdôvodňuje svoju snahu zmapovať všetky kaštiele a kúrie, pohyb ich majiteľov, resp. správcov a stav ich hnuteľného vybavenia a tiež snahu dostať ho do správy alebo aspoň depozitu SNM. Za veľmi dôležitý považujeme výskum zátopových oblastí na Orave, ktorý začalo múzeum realizovať v letných mesiacoch 1942 (národopisný výskum – A. Polonec, R. Bednárik, historický – A. Kavuljak, kultúrnohistorický A. Güntherová-Mayerová) a v roku 1943 žiadalo MŠaNO o finančný príspevok na jeho pokračovanie. Jedným z hlavných výsledkov bola vyššie citovaná práca A. Güntherovej-Mayerovej.

Relatívne pokojné a minimálne v odbornej a edičnej činnosti plodné obdobie bolo prerušené udalosťami Slovenského národného povstania. Už v jarných mesiacoch 1944 múzeum prevzalo do úschovy viacero ďalších súkromných archívov. V máji správca predkladá – na výzvu miestneho veliteľstva civilnej protileteckej ochrany – správu o zriadení poriadkovej a požiarnej hliadky, hliadky prvej pomoci, spojovacej a odpratávacej služby a tiež referuje, „že niektoré cenné zbierky sú už ukryté v suteréne II. budovy a v prípade bezprostredného nebezpečenstva budú odvezené mimo Martina.“[28] Uvoľnilo sa tiež 10 oceľových skríň v archíve, aby boli pripravené na uloženie ďalších zbierok, pričom archív v júni pozastavil akékoľvek vypožičiavanie archívneho materiálu. Takže najcennejšie zbierky boli koncom augusta už bezpečne ukryté.[29] Po vypuknutí povstania prešiel J. Geryk do Banskej Bystrice, kde bol Povereníctvom SNR pre školstvo menovaný referentom pre ochranu pamiatok. Koncom septembra aj písomne informuje SNR o zbalení a ukrytí zbierok v bezpečnom kryte v suteréne II. budovy, pričom „...najcennejšiu časť archívu odviezli sme do Banskej Bystrice v 7 debnách, ktoré uschované sú v Mestskom múzeu. Oznamujem tiež, že na budovu... Nemci vystrelili 25 delových rán, z ktorých 9 malo plný zásah. Poškodila sa budova zvonku, čo sa dá ľahko opraviť, rozbilo sa 80 okien. Sbierky neboly veľmi poškodené, len v mineralogickej sbierke a v prednáškovej sieni poškodily sa obrazy funkcionárov MSS“.[30] Škody však vznikli aj na vnútornom vybavení budovy, poškodená resp. zničená bola časť výstavného fundusu a vybavenie veľkej zasadacej miestnosti. Medzi archívnym materiálom, uschovaným v Banskej Bystrici bol predovšetkým hurbanovský archív a najstaršie pergamenové listiny. Snahou J. Geryka a M. Jeršovej bol však zachránený aj révaiovský archív v Štiavničke a archív z kaštieľa v Rakove.[31] Zo zamestnancov múzea zostal v objekte iba sprievodca Pavol Janíček, ktorý nemohol zabrániť nemeckým vojakom v tom, že 22. septembra prenikli do múzea, zabarikádovali sa tu a odcudzili časť zbierok, predovšetkým numizmatických.[32] Ostatní zamestnanci (s výnimkou J. Geryka a M. Jeršovej – účastníkov povstania) boli evakuovaní okrem E. Buocika, ktorého pri prevoze archívnych materiálov do Banskej Bystrice zajali a bol odtransportovaný do Nemecka. Spolu s ním 20. septembra prevážala M. Jeršová do Banskej Bystrice aj materiály, týkajúce sa príprav povstania (jej manžel Vladimír Jonovič Jeršov patril k vedúcim predstaviteľom odbojového a partizánskeho hnutia v Turci). Začiatkom decembra 1944 boli archívne materiály, uložené v Mestskom múzeu a Slovenskej národnej banke v Banskej Bystrici prevezené späť do SNM D. Kovalovským. Zostali však uložené v bedniach v pivnici, nevybalené, lebo „...v archívnych priestoroch nemám ani jeden oblok zasklený, všetky sú zadebnené, a v tme a zime sa tam pracovať nedá...“.[33]

V budove múzea sa však neukrývali iba predmety, ale aj ľudia. V suterénnych priestoroch sa s vedomím J. Geryka, M. Jeršovej ale i P. Janíčka a E. Buocika schovávali počas povstania i na jar 1945 pri oslobodzovaní viacerí, ktorým hrozilo nemecké zajatie. Osobitne sa o úkryte v múzeu zmieňuje vo svojich spomienkach Rudo Brtáň.[34] V zákutiach Botanickej záhrady sa schádzal Revolučný národný výbor, ktorého členom bol aj J. Geryk. Od vypuknutia povstania až do 8. 7. 1945 bolo SNM pre návštevnícku verejnosť uzatvorené. Jeho II. budova má strategickú polohu, a tak počas jesenných mesiacov 1944 a začiatkom roka 1945 vedenie MSS a správa múzea neustále čelili nátlakom na využitie budovy ako miesta hlásnej služby (bola tu od novembra 1944 do 9. apríla 1945), vojenskej nemocnice (bola vo výstavných miestnostiach) a tiež školy (v januári 1945 začalo v dvoch kancelárskych miestnostiach striedavé vyučovanie gymnázia a okrem toho bolo v budove uložené zariadenie martinských ľudových škôl, ktoré boli zabrané pre vojenské poľné nemocnice). Múzeum tiež v januári vydalo priestory pre – z Bratislavy evakuovanú – Poštovú sporiteľňu a Slovenskú hypotečnú a komunálnu banku. Na vypuknutie povstania a následné obsadenie Banskej Bystrice Nemcami reagovalo predsedníctvo MSS na svojom zasadnutí 29. októbra, keď z finančných dôvodov nariadilo prepustenie administratívnych zamestnancov a časti kustódov k 1. 1. 1945. J. Geryk a M. Jeršová boli prepustení v zmysle nariadenia ministerstva vnútra č. 214/28/11-1/44 z 29. novembra 1944. Podľa tohto nariadenia podal úradujúci podpredseda MSS P. Florek správu, že sú prepustení a pozbavení úradu, nakoľko sa zdržujú na neznámom mieste a predsedníctvo MSS o nich nemá žiadnu správu.[35] J. Geryk sa oficiálne ujal svojej funkcie 4. apríla 1945, kedy Povereníctvo SNR pre školstvo a osvetu vydalo poverenie, aby sa hneď po oslobodení Martina ujal svojej funkcie správcu SNM.[36] Toho istého dňa mu zároveň vydalo splnomocnenie, „aby na oslobodenom území v oblasti zariaďoval všetko potrebné na záchranu a ochranu múzeí a vôbec všetkých umeleckých a kultúrnohistorických pamiatok a ich zbierok bez ohľadu na to, kto bol alebo je ich majiteľom alebo opatrovníkom.“[37] K 1. augustu toto splnomocnenie spresňuje na oblasť severozápadného a severného Slovenska a ohraničuje na hnuteľné pamiatky. Povereníctvo SNR pre školstvo a národnú osvetu zároveň v tom období zisťovalo obežníkom, zaslaným správam všetkých múzeí, ich aktuálnu situáciu. Múzeá boli povinné predložiť: osobné výkazy zamestnancov, správu o stave budov a zbierok, správu o finančnom zabezpečení múzea a zoznam odcudzených zbierok.[38]

Na svojom zasadnutí 24. augusta 1945 výbor MSS konštatoval, že rozhodnutia o prepustení J. Geryka a M. Jeršovej boli zrušené a tiež vyslovil vďaku Milošovi Vančovi za starosť o múzeum počas nemeckej okupácie.[39] Výbor sa zároveň uzniesol, aby bola na valnom zhromaždení MSS kreovaná komisia, ktorá pre Slovenskú národnú radu pripraví (ďalší) návrh na poštátnenie SNM. Poštátnenie SNM i Slovenského múzea v Bratislave sa však stále odďaľovalo jednak kvôli neujasnenosti postojov ohľadne možného poštátnenia ostatných múzeí i stanoviskom českého zväzu múzeí z roku 1946, ktoré zohľadňovalo poštátnenie iba jedného múzea v Čechách (Národní muzeum) a jedného na Morave (Moravské zemské múzeum).

Bezprostredne po oslobodení sa snažila správa múzea opravovať budovu, v prvom rade administratívne priestory, aby mohol začať riadny chod múzea, ale vzhľadom k absolútnemu nedostatku financií a tiež stavebného a iného materiálu tieto práce trvali veľmi dlho, iba postupne sa zasklievali obloky a opravovali vnútorné poškodenia objektu okrem strechy, na opravu ktorej nebol dostupný materiál. „Dosť dlho sme sa neodvážili vyťahovať zbierky z úkrytov, lebo obávali sme sa nežiadúcich návštev. Jednu takú sme dostali, asi 20 mužov vliezlo oblokom koksovne do pivničných miestností, kde pustili sa do otvárania debien zbierok. No, zo zbierok Slovenského národného múzea sa od oslobodenia nič nestratilo a nezničilo. Po opustení Turč. Sv. Martina ČA (Martin bol oslobodený 11. 4., pozn. aut.) väčšinou vojska začali sme inštalovať zbierky...“.[40]

Zaujímavé osudy mala príprava prvej výstavy o povstaní, ktorú začali J. Geryk s M. Jeršovou pripravovať k jeho prvému výročiu v roku 1945. Už v júni 1945 rozposiela SNM redakciám novín výzvu o príprave výstavy k prvému výročiu SNP a tiež jednotlivým miestnym a mestským národným

výborom dotazník a žiadosť o jeho vyplnenie a zaslanie vrátane obrazových a iných dokumentov.[41] Veľmi ostro na túto výzvu reagovala expozitúra Povereníctva SNR pre informácie v Banskej Bystrici. Informuje SNM, že je v rámci expozitúry zriadené oddelenie Národného povstania, ktoré jediné je oprávnené sústreďovať materiál k povstaniu, takže dovtedy získaný materiál žiada odovzdať, pričom ho „...bude oddelenie NP prepožičiavať k usporiadavaniu výstav len vtedy, keď tento materiál bude kompletný.[42] SNM zaslalo do Banskej Bystrice zamietavú odpoveď a pokračovalo v príprave výstavy, ktorá bola verejnosti sprístupnená 25. 8. 1945. Na dotazník reagovalo postupne 465 miest a obcí, niektoré v termíne, iné zasielali správy a materiál až po otvorení výstavy, ale i tak múzeum získalo mimoriadne pozoruhodný materiál s bezprostrednými reakciami a ohlasmi na povstanie a množstvom autentických dokladov. V tejto súvislosti požiadal Geryk o usmernenie priamo Predsedníctvo SNR, ktoré vo svojej odpovedi „...vyslovilo súhlas s tým, aby všetky pamiatky a materiál vzťahujúci sa na Slovenské národné povstanie bol sústredený v Slovenskom národnom múzeu...".[43] Celý materiál však – tak ako niektoré iné fondy – postihla v ďalších rokoch delimitácia do iných organizácií.

Celkove možno konštatovať, že Slovenské národné múzeum sa v týchto pohnutých rokoch nespreneverilo svojmu poslaniu, nezmenilo stratégiu ani ciele svojej činnosti, určite robilo ústupky režimu, resp. snažilo sa využiť konkrétne situácie vo svoj prospech, ale v zásade mu nepodľahlo, neprezentovalo žiadnym spôsobom – výstavným, expozičným ani publikačným – politiku štátu a až na malé výnimky ochránilo spravovaný zbierkový fond. Na druhej strane – pomáhalo s úschovou fondov dotknutých múzeí i súkromných osôb a aj ich samotných.

Poznámky

1 MRUŠKOVIČ, Š. Slovenské národné múzeum v Martine (1944 – 1948). Boj o prežitie a poštátnenie. In: *Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia 38.* 1997, roč. XCI, s. 9-26.

2 *List MŠaNO MSS z 5. 12. 1939*. Registratúra MSS, č. 1832/39. Umiestnenie: Martin: Archív Slovenského národného múzea – pobočka v SNM-Múzeách v Martine (ďalej A SNM, pob. MT)

3 Výročná zpráva o činnosti MSS. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1946, roč. 36-37, č. 1, s. 9.

4 Dr. Jozef Škultéty. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1946, roč. 36-37, č. 1, s. 2.

5 Výročná zpráva o činnosti MSS, odk. 3, s. 10.

6 „...Či sme si Vás, pán Prezident, 26. októbra mohli nevoliť na čelo slovenského štátu...? Klaniame sa Vám hlboko i na tomto mieste!... Slovenskému národnému muzeu starostlivosť Vaša bude potrebná." Pánu prezidentovi slovenského štátu. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1939, roč. 30**,** č. 4, nečíslované.

7 STRELKOVÁ, J. Zväz slovenských múzeí v rokoch 1945 – 1948. In: *Múzeum.* 1999, roč. 45, č. 2, s. 7.

8 STRELKOVÁ, J. Vznik a počiatky činnosti Zväzu slovenských múzeí (1939 – 1945). In: *Múzeum.* 1999, roč. 45, č. 1, s. 14-18; STRELKOVÁ, J. Zväz slovenských múzeí v rokoch 1945 – 1948. In: *Múzeum*. 1999, roč. XLV, č. 2, s. 7-11; PALÁRIK, M. Múzejníctvo v slovenskom štáte. In: *STUDIA HISTORICA NITRIENSIA*. 2008, 14, s. 295-311. ISBN 978-80-8094-476-6.

9 OPOČENSKÁ-JERŠOVÁ, M. *Inventár Archívu Slovenského národného múzea v Turčianskom Sv. Martine: Archívne depôt, zväzok 1*. Melantrich,1938.

10 Výročná zpráva o činnosti MSS r. 1938. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1939, roč. 30, č. 2, s. 28. Pozn. aut.: 6. 10. 1938 bola podpísaná tzv. Žilinská dohoda, ktorou sa na podnet Hlinkovej slovenskej ľudovej strany postavili za autonómiu aj iné politické strany.

11 Výročná zpráva o činnosti MSS, odk. 3, s. 10.

12 „Správa SNM... predkladá... zdvorilú žiadosť, aby jej bolo dovolené zamestnať na neurčitú dobu pre archívne práce v archíve SNM Ph.Dr. Máriu Opočenskú-Jeršovú, ktorá sobášom s Vladimírom Jeršovom, ruským emigrantom, ztratila česko-slovenskú štátnu príslušnosť... *List Okresnému úradu v Turč. Sv. Martine zo 17. 1. 1939*. Registratúra MSS, č. 63/39. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

13 „...vystavala sa nová budova a všetky prekrásne sbierky budú už budúceho roku prístupné obecenstvu... Kompetentní činitelia už druhý rok sústavne vymenúvajú netoleranciou známeho docenta Neslováka dr. Václavíka... zdá sa nám, že tu ide o istý výpad dostať pomaly do neslovenských rúk aj túto národnú slovenskú inštitúciu." Pán Václavík a čo s tým súvisí. In: *Slovenská Pravda*. 1937, č. 270.

14 Výročná zpráva o činnosti MSS, odk. 3, s. 10.

15 J. Geryk priebežne žiadal Š. Janšáka, aby zbierku obsidiánov daroval múzeu. Janšák až v septembri 1938, skôr pod tlakom nepokojnej situácie, zbierku deponoval: „Včera zaslal som Vám vo zvláštnom vagone hlavnú časť svojej archeologickej sbierky v 130 bednách... Vzhľadom na jej vedecký význam a na ťažké dopravné pomery teraz, dovolil mi p. prezident Országh, aby som ju expedoval ako úradnú vec..." *List Š. Janšáka J. Gerykovi z 27. 9. 1938*. Registratúra MSS. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[16] „...svoľuje, aby predmety z košického muzea, uložené v Slovenskom národnom muzeu v Turč. Sv. Martine deponované boly v tamojších sbierkach ako majetok Slovenského štátu. Predmety treba zaviesť do inventárnej knihy tamojšieho muzea...“ *List Ministerstva školstva a národnej osvety z 30. 3. 1939*. Registratúra MSS, č. 583/39. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[17] „...Vieme, že bývalý československý štát odkúpil pozostalosť po našom hrdinovi gen. Milanovi Rastislavovi Štefánikovi asi za 2 mil. K. Z týchto pamiatok Slovenské národné múzeum v Turčianskom Sv. Martine nedostalo nič. Bolo by veľmi potrebné, keby pri rozluke vojnového materiálu vzala sa do programu i rozluka sbierok v muzeu Národného odboja v Prahe. Čo je slovenské, nech sa dostane do Slovenského národného muzea, v ktorom sriadime zvláštne oddelenie...“ *List J. Geryka F. Čatlošovi z 27. 3. 19*39. Registratúra MSS, č. 574/39. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[18] „V poslednom čase stáva sa, že všetci mužskí zamestnanci... odvolaní sú HG na cvičenie... druhý raz na kurz... Našou mienkou je, že práca v HG nemá hatiť prácu v Múzeu...“ *List J. Geryka Okresnému veliteľstvu HG z 28. 2. 1941*. Registratúra MSS, č. 476/41. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[19] Výročná zpráva o činnosti MSS r. 1939. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1940, roč. XXXI, č. 2, s. 39.

[20] „Oznamuji vaši muz. společnosti, že jsem byl z uč. služby na Slovensku propuštěn a odcházím do zabraného území v Sudetech, kde budu přijatý do něm. uč. služeb, ač mám slov. učit. ústav v Košicích a politicky jsem nebyl vůbec činný a ani proti nábož. zaujatý a přece jsem byl propuštěný. Nemohu proto nadále zůstati členem vaši muz. společnosti...“ *List Č. Bednáře MSS zo 16. 2. 1939*. Registratúra MSS, č. 214/39. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[21] *List Ľ. Riznerovej-Podjavorinskej J. Gerykovi z 27. 6. 1940*. Registratúra MSS, č. 1484/40. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[22] *Memorandum Slovenského národného muzea v Turčianskom Svätom Martine, zo dňa 27. 2. 1940*. Registratúra MSS, č. 512/40. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[23] *List MSS Ministerstvu vnútra z 13. 4. 1942*. Registratúra MSS, č. 566/42. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[24] Výročná zpráva o činnosti MSS r. 1939. odk. 19, s. 41.

[25] HOUDEK, I. *Cechovníctvo na Slovensku*, Turč. Sv. Martin: MSS, 1943.

[26] JANŠÁK, Š. *Andrej Kmeť.* Turč. Sv. Martin: Muzeálna slovenská spoločnosť, 1941.

[27] Výročná správa MSS za rok 1942. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1942, roč. 33, č. 4, s. 61.

[28] *List J. Geryka miestnemu veliteľstvu CPO zo dňa 10. 5. 1944*. Registratúra MSS, č. 800/44. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[29] „Pred povstaním (1944) sme poznášali všetky zbierky z expozície do suterénu do skladov pod arkády. Zamurovanie zabezpečila pani Kováčiková, dvere i steny sa založili doskami a iným materiálom, aby nebolo poznať, že sú tam sklady.“ FELCANOVÁ, S. Spomienky. In: *V múzeu vážne i prostopašne (Zo spomienok pracovníkov).* Martin: Slovenské národné múzeum, 2007, s. 6. ISBN 978-80-8060-204-8.

[30] *List J. Geryka Národnej rade slovenskej zo dňa 29. 9. 1944*. Registratúra MSS, č. 1869/44. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[31] „...v Turci za obeť rabovačiek padol kaštieľ Revaya v Štiavničke, z ktorého sme zachránili veľmi vzácny archív starých listín od r. 1240 a ďalšie; podobne zachránili sme archív z kaštieľa Rakovo. Štiavnicky archív deponovali sme v Národnej banke v Banskej Bystrici, rakovský uschovaný je u starostu v Rakovom, ktorý pre nedostatok povozu nebolo možné odviezť.“ *List J. Geryka SNR zo dňa 5. 10. 1944*. Registratúra MSS, č.1866/44. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[32] „Vojaci žiadali napred prístup na terasu na budove... a postavili tam guľomet... na I. poschodí s každej strany postavili do oblokov guľomety... Pravda, propaganda nacistická a ich pomahačov bola tiež na stráži... vo svojich plakátoch uverejnili fotografie s barikádami a do nacistického sveta roztrubovali, ako sa opevnili partizáni v SNM, a preto museli ostreľovať SNM. Fotografie rozbitého Múzea tiež uverejnili v Novom svete a tiež si zaluhali, že to urobili partizáni.“ GERYK, J. Slovenské národné múzeum za nemeckej okupácie. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1946, roč. 36-37, č. 1, s. 6-7.

[33] *List M. Jeršovej A. Lichnerovi zo 7. 12. 1945*. Registratúra MSS, č. 1323/45. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[34] „Učiť sme prestali a i ja som si hľadal úkryt v Slovenskom národnom múzeu. S kolegom Jánom Pavlovičom... a Rudom Bednárikom sme sa vydávali za kustódov múzea, kde nás prichýlil do komína v múzeu a do jednej svojej izbičky v muzeálnej záhrade pán Janíček, statočný zriadenec múzea... Ale ani tam sme nemali celkom pokoj. Aj do botanickej záhrady (hneď za múzeom) nám vtrepali vojakov, Nemcov. Bál som sa len, že prišli podmínovať múzeum (vravelo sa už o podmínovaní múzea i Štefánikovho ústavu, ktoré boli i za SNP dôležitým strategickým bodom). Riskoval som, beztak by ma boli našli, vošiel som do botanickej záhrady a dal som sa s nimi do reči. Veliteľ sa ma pýtal, čo je to tu za múzeum... a ja som mu zacitoval z básní Goetheho... čosi sa v ňom otupenom vojnou pohlo, rozkázal vojakom ničoho sa nedotknúť a na druhý deň sa už odtiaľ stiahli. Tak sa mi podarilo zachrániť zbierky.“ BRTÁŇ, R. *Živé roky. Spomienky. 3. časť, Tvorivé roky.* Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2010, s. 85. ISBN 978-80-7140-344-9.

[35] *List MSS Obecnému notárskemu úradu z 11. 12. 1944*. Registratúra MSS, č. 1837/44. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[36] *Poverenie Predsedníctva SNR pre školstvo a osvetu zo 4. 4. 1945*. Registratúra MSS, č. 128/45. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[37] *Splnomocnenie Povereníctva SNR pre školstvo a osvetu zo 4. 4. 1945, č. 1993/1945-prez*. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[38] *Obežník č. 27-prez. Povereníctva SNR pre školstvo a národnú osvetu č. 4521/1945-prez. zo 17. 4. 1945*. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[39] GERYK, J. Zpráva o zasadnutí výboru MSS, ktoré bolo dňa 24. augusta 1945. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1946, roč. XXXVI-XXXVII, č. 1, s. 28-29.

[40] Zpráva o činnosti MSS. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti.* 1946, roč. 36-37, č. 2, s. 51.

[41] *List SNM redakciám zo 7. 6. 1945; list a dotazník SNM miestnym a mestským národným výborom z 26. 7. 1945*. Registratúra MSS, č. 165/45, 314/45. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[42] *List Povereníctva SNR pre informácie SNM z 21. 6. 1945*. Registratúra MSS, č. 233/45. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

[43] *List Úradu Predsedníctva SNR MSS z 13. 12. 1945*. Registratúra MSS, č. 1418/45. Umiestnenie: Martin: A SNM, pob. MT.

Slovenské národné múzeum a jeho predchodcovia v Bratislave počas druhej svetovej vojny alebo Inter arma silent musaea

ELENA MACHAJDÍKOVÁ
Slovenské národné múzeum, Bratislava

Príspevok mapuje existenciu a činnosť priamych predchodcov Slovenského národného múzea v Bratislave počas druhej svetovej vojny – Zemedelského múzea, Lesníckeho a loveckého múzea, Slovenského vlastivedného múzea a ich nástupcu Slovenského múzea. Ich všeobecne prospešný rozvoj a činnosť boli narušené postupným sa zhoršovaním politickej a hospodárskej situácie vo svete a najmä v Európe. Rozdelenie štátnych útvarov na Protektorát Čechy a Morava a Slovenský štát malo za následok rozdelenie aj týchto múzejných ústavov, ktoré prežívali zložité obdobie boja o prežitie. Príspevok podáva prehľad o činnosti a existenčných ťažkostiach múzeí, záchrane a ochrane zbierkových fondov. Slovenské múzeum patrilo k najviac vojnou poškodeným múzeám na Slovensku.

Výrok Gaia Iulia Caesara *Inter arma silent musae* je všeobecne známy, prekladá sa ako „Vo vojne múzy mlčia“ či „Medzi zbraňami múzy mlčia“. K parafrázovanej podobe tohto výroku ma inšpiroval osud nášho múzea počas druhej svetovej vojny.

Príspevok nepodáva vyčerpávajúci pohľad na danú problematiku, pretože téma druhej svetovej vojny a múzeí je široká, môže sa skúmať z viacerých hľadísk a vyžaduje si dlhodobé bádanie vo viacerých pamäťových inštitúciách a fondoch. Týka až štyroch múzeí, predchodcov dnešného Slovenského národného múzea v Bratislave,[1] preto sa zameriava len na súhrn kľúčových a zaujímavých udalostí.

V dejinách ľudskej spoločnosti sa odohrali dve ozbrojené vojenské stretnutia svetového dosahu, ktorých následky predstavovali pre Slovákov štátoprávne, politické a kultúrne medzníky. Po skončení prvej svetovej vojny rozpadom Rakúsko-Uhorska začala pre slovenský národ éra v novom česko-slovenskom štáte (28. októbra 1918). V tomto období vznikli – Slovenské vlastivedné múzeum, Zemedelské múzeum, Lesnícke a lovecké múzeum a neskôr ich právny nástupca – Slovenské múzeum. Boli to priami predchodcovia Slovenského národného múzea v Bratislave.

Slovenské vlastivedné múzeum vzniklo v roku 1923 ako muzeálny spolok zameraný na históriu a živú a neživú prírodu Slovenska. Riadil ho výbor, na čele ktorého stál predseda Dušan Jurkovič. Bol zvolený valným zhromaždením a širším prezídiom na zakladajúcom valnom zhromaždení 16. marca 1924. Členskú základňu tvoril kolektív vedeckých i radových pracovníkov z kultúrnych inštitúcií, najmä Univerzity Komenského v Bratislave, ale i oddaní amatéri.[2]

Zemedelské múzeum začalo pôsobiť o rok neskôr ako krajinská pobočka celoštátneho múzejného spolku Československého zemědelského muzea v Prahe. Riadilo ho Kuratórium a činnosť schvaľovalo valné zhromaždenie. Patrilo k špecializovaným múzeám, ktoré sa venovalo najmä histórii a súčasnosti poľnohospodárstva. Lesnícke a lovecké múzeum s predmetom záujmu na lesníctvo a poľovníctvo sa stalo jeho autonómnou súčasťou v roku 1927.

Pražské Československé zemědelské muzeum postavilo svojej filiálke v Bratislave polyfunkčnú múzejnú budovu na Vajanského nábreží, ktorej projektantom a staviteľom bol Milan Michal Harminc (1924 – 1928), a ktorá je sídlom Slovenského národného múzea dodnes. Budova a jej expozície boli verejnosti sprístupnené 4. mája 1930.[3] Tieto múzeá boli inštitúciami svojich materských spolkov, pôsobili samostatne a pritom súbežne a ich spolupráca bola veľmi úzka. Všeobecne prospešný rozvoj týchto múzeí bol narušený postupným zhoršovaním politickej a hospodárskej situácie vo svete a najmä v Európe. Prežívali zložité obdobie, bojovali o prežitie a usilovali sa najmä o záchranu a ochranu zbierkových fondov a svojho sídla.

Budova Zemedelského múzea (1924 – 1940)
Foto: Rastislav Fiľo

Expanzívna politika nacistického Nemecka voči Československu vyvolala obavy z vypuknutia vojnového konfliktu. Už v septembri 1938 nariadil Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku všetkým múzeám „vyprázdniť povaly a všetky vzácne pamiatky presťahovať do depozitárov“.[4] Výber, evidovanie, fotodokumentácia, balenie a expedovanie tých najvzácnejších pamiatok do bezpečia bolo však prerušené všeobecnou mobilizáciou vyhlásenou 23. septembra 1938. „Do zbrane“ povolali aj hlavného správcu Zemedelského múzea Miloša Jurkoviča a kuriča Ondreja Chrenu, v múzeu ostal len najstarší zo zamestnancov Fabián Brenčič. Z radov pracovníkov Slovenského vlastivedného múzea narukovali preparátor Štefan Královič a konzervátor Ján Nettich.[5]

Slovenské vlastivedné múzeum v snahe ochrániť cenné pamiatky, previezlo zbierkové predmety do pivničných priestorov Teologickej fakulty Univerzity Komenského na Kapitulskej ulici, a to najmä gotické plastiky a obrazy, numizmatickú zbierku, zlatnícke výrobky, gobelíny a cenné kusy z keramiky. Časť numizmatickej zbierky bola uložená i v Mestskej sporiteľni v Bratislave.[6] Neskôr tento počet rozšírili o ďalšie obrazy a rytiny z pálfiovskej zbierky, keramiku, predmety z kovu i skla. Koncom septembra a v októbri 1938 na pokyn Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku boli tieto zbierkové predmety vo viacerých etapách prevezené a uložené v prízemí Bojnického zámku. Poškodené kusy, ktoré potrebovali špeciálnu manipuláciu a ošetrenie, boli vrátené do Bratislavy. Išlo najmä o vzácne textílie, gobelíny, rytiny či mince. Koncom roku 1938 (17. – 18. 11. 1938) bol vypravený vagón z Prievidze i do Turčianského Sv. Martina s cennosťami z oblasti národopisu (keramika, drevené predmety), pravekej archeológie (keramika, kovové predmety) a historickej archeológie. Demobilizácia spôsobila ťažkosti na železnici a vagóny so zbierkovými predmetmi museli „prenocovať“ na stanici v Hornej Štubni. Do Martina sa dostali až ráno, kde ich uložili „do skladu v jednom kúte“.[7]

Politická situácia v Európe sa vyostrila. Následkom mníchovského diktátu sa Československá republika otriasla v základoch.[8] Po získaní autonómneho postavenia Slovenska v rámci Československa (október 1938) sa na čelo autonómnej vlády dostal Jozef Tiso.[9] Vláda Slovenskej krajiny si zvolila za sídlo snemu práve monumentálnu budovu Zemedelského múzea. Múzeum prišlo v rokoch 1939 až 1943 o celé prízemie a 1. poschodie, ostalo mu len II. a III. poschodie a podkrovie. Poskytlo nielen svoje reprezentatívne priestory, ale i na zariadenie do kancelárií – dva barokové obrazy, štyri kusy nábytku a dve kovové vázy zo zbierok historického oddelenia. Časť budovy zabral i Krajinský úrad, ktorému 24. októbra 1938 uvoľnili niektoré výstavné siene na prízemí a 3. poschodí. Z tohto dôvodu bola zrušená aj časť národopisnej expozície a neskôr aj miestnosti, ktoré vtedy používal Klub akademikov (do 1. apríla 1939).[11] Hrozba vojnového konfliktu a obsadenie väčšej časti budovy Ministerstvom zahraničných vecí a ďalšími nájomcami, nútili múzejníkov odrieknuť všetky plánované výstavy. Zemedelské múzeum ukončilo výstavnú činnosť dňom 24. apríla 1938 a začalo s prípravami na evakuáciu cenných zbierkových predmetov. Pozornosť venovali záchrane zhabaných predmetov zo

šľachtických kaštieľov, zámkov a od židovských občanov, ktoré sa do múzea dostávali prostredníctvom Krajinského úradu, Ministerstva vnútra, Ministerstva školstva a národnej osvety a Daňového úradu ako štátne depozity.[11]

Nové pomery po uzákonení autonómie na Slovensku priniesli nielen politické a hospodárske osamostatnenie krajín, ale tiež kultúrne. Pražské vedenie Československého zemědelského muzea sa ešte pokúsilo o novú organizačnú úpravu vzájomných vzťahov, avšak možnosť akejkoľvek spolupráce zanikla vznikom nového nezávislého tzv. Slovenského štátu a vytvorením Protektorátu Čechy a Morava 14. marca 1939.[12] Rozdelenie štátnych útvarov malo za následok aj rozdelenie múzejných ústavov. V zmysle § 3 bodu 2 nariadenia vlády Slovenskej krajiny č. 14 z 28. októbra 1938 o zaistení majetku spolkov, korporácií a základín, ktorých ústredie sa nachádzalo mimo územia Slovenska, prešiel majetok pražského Československého zemědelského múzea dňom 6. októbra 1938 výhradne do vlastníctva bratislavskej filiálky – Zemedelského múzea v Bratislave so všetkými aktívami (budova, všetok inventár a zbierky) i pasívami (hypotekárna pôžička, teda dlh v hodnote 5 miliónov korún). Slovenská hypotekárna a komunálna banka v Bratislave bola ochotná prolongovať pôžičku Slovenského múzea na 30 rokov s podmienkou, že sa za múzeum zaručí štát.[13] Nielen zlá ekonomická situácia múzeí bola vplyvom rozdelenia štátu alarmujúca, okamžité riešenia si vyžadovala aj personálna otázka. Spôsobili ju nové zákonné opatrenia slovenskej autonómnej vlády, ktoré zapríčinili odchod členov českej národnosti z bratislavských múzejných spolkov. V bratislavských múzeách a kuratóriách pôsobili od vzniku ČSR do prelomu rokov 1938/1939. Ich pracovné zázemie bolo predovšetkým na Univerzite Komenského v Bratislave, v bratislavských múzeách a kuratóriách pôsobili od počiatku (od roku 1919 vzniku ČSR) až do prelomu rokov 1938/1939. Slovenské vlastivedné múzeum opustil Jan Eisner, Vladimír Klecanda, Antonín Václavík, Vladimír Balthazar, Antonín Frank, Zdeněk Frankenberger, Viliam Pražák.[14] Z Kuratória Zemedelského múzea odišiel napríklad jeho konateľ Jan Kratochvíl, pokladník Emil Napravil či revízor zbierok František Vřeský.[15]

Slávnostné otvorenie výstavy Obrazy Jozefa Satinu, 26. októbra 1941. Miloš Jurkovič, riaditeľ Slovenského múzea, prvý zľava (so synom)
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Významným spôsobom zasiahol do existencie bratislavských múzeí zánik Krajinského zriadenia na Slovensku (1939).[16] Prerušenie zväzkov s pražským ústredím a vzrušenie Krajinského úradu a najmä Krajinského výboru, ktorý múzeum finančne podporoval, priniesol nové starosti, kde vziať prostriedky na múzejné činnosti a prepotrebný priestor. Strata finančných prostriedkov z nájomného využívaného na splácanie hypotekárnej pôžičky zaťažila kriticky hospodársku situáciu Zemedelského múzea.[17] Všetky sily sa sústredili najmä na ochranu zbierok. V priebehu roka 1939 ich sťahovali niekoľkokrát v rámci budovy, dá sa povedať, že putovali „z poschodia na poschodie, ale aj v rámci Slovenska.[18] Slovenské vlastivedné múzeum žiadalo listom Ministerstvo školstva a národnej osvety Slovenskej krajiny o súhlas na reevakuáciu národopisných predmetov zo Slovenského národného múzea v Martine späť do Bratislavy. Urýchlené riešenia tejto požiadavky zdôvodňovali aj povinnosťou zapožičať niekoľko cenných slovacikálnych pamiatok na výstavu do New

Yorku i na folklórnu výstavu do Liverpoolu.[19] V tomto roku sa uskutočnila len jedna výstava s názvom *Obrazy Jozefa Satinu*.[20]

V Európe bola zložitá politická a hospodárska situácia, a postupný presun vojnových operácií aj na územie Slovenska, ovplyvnili život našich predchodcov. Múzeá pôsobili v jednej budove, mali podobné zameranie a podobné existenčné problémy. Pre všetky bolo východiskom z problémovej situácie ich zlúčenie do jednej inštitúcie s názvom Slovenské múzeum (stalo sa to 12. júna 1940).[21] Spravované bolo valným zhromaždením, výborom a predsedníctvom. Štátne dotácie dostávalo každoročne z prostriedkov Ministerstva školstva a národnej osvety, Ministerstva hospodárstva, Ministerstva dopravy a verejných prác. Činnosť Slovenského múzea bola rozdelená do piatich odborov.[22] Odborné práce zabezpečovali dvaja stáli zamestnanci, a to hlavný správca a neskôr jeho riaditeľ Miloš Jurkovič a kustódka Ľudmila Kraskovská, externými pracovníkmi boli Alžbeta Güntherová-Mayerová a Ladislav Korbel. V tomto ťažkom období štyria odborní zamestnanci robili priam „zázraky na počkanie“. V roku 1940 sa neuskutočnili výstavy, presťahovaná bola len expozícia archeológie na tretie poschodie, a pri tejto príležitosti prešla aj čiastočnou reinštaláciou. Doplnili ju nové exponáty z rímskych hrobov z Hochštetna (Vysoká pri Morave) a Stupavy z výskumov Vojtecha Ondroucha v rokoch 1940 – 1941.

Historická expozícia Slovenského múzea v Bratislave v rokoch 1940 – 1944
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Pohnuté časy však múzeum neumlčali úplne, verejnosti sa prihovárali v roku 1941 prostredníctvom krátkodobých, zväčša sprostredkovaných výstav, predovšetkým diel výtvarných umelcov – *Obrazy Jozefa Satinu*, *Obrazy Jozefa Bačáka*, *Slovenské ľudové umenie* a *Výstava fotografií klubov slovenských turistov a lyžiarov v Bratislave* a sprístupnené boli i výstavy prezentujúce výsledky z výskumov, napríklad z Devína. Po rozšírení výstavných priestorov o Zimnú záhradu o rok neskôr, sprístupnili aj historickú expozíciu. Po roku 1942 sa tu uskutočnilo niekoľko krátkodobých výstav v spolupráci, venovaných napríklad slovenskej tlači (*Slovenská tlač*), či spolu s Ministerstvom dopravy a verejných prác výstavu návrhov na univerzitné mesto, uskutočnili sa i reprízy výstav výtvarných umelcov Jozefa Satinu a Jozefa Bačáka. Slovensko-rumunská spoločnosť sa prezentovala *Výstavu súčasného rumunského umenia*. Avšak najúspešnejším výstavným podujatím v roku 1942 bola *Celoštátna výstava poštových známok,* usporiadaná v spolupráci s Klubom slovenských filatelistov a KdF Briefmarkensammler-Gemeinschaft so sídlom v Bratislave pod záštitou ministra dopravy a verejných prác Júliusa Stana. Na druhom poschodí sídelnej budovy a v obidvoch sálach Zimnej záhrady boli vystavené známky, filatelistická literatúra i pomôcky.

Soška vyhotovená mestom Bratislava pri príležitosti Celoštátnej výstavy poštových známok, rok 1942, SNM-Historické múzeum, inv. č. H 11973
Foto: SNM-Historické múzeum v Bratislave

Soška vyhotovená mestom Bratislava pri príležitosti Celoštátnej výstavy poštových známok, rok 1942, detail SNM-Historické múzeum, inv. č. H 11973
Foto: SNM-Historické múzeum v Bratislave

V nasledujúcom období (v roku 1943) pokračovali už aj vo vedeckovýskumnej činnosti, najmä archeologickej a v oblasti prírodných vied. Vojtech Ondrouch odkryl napríklad vzácne pamiatky z rímskej doby v Stupave, pokračoval tiež prieskum strážnej veže v Pajštúne. Archeologické výskumy v Andači, Dražkovciach, Košolnej, Vysokej pri Morave a iné viedla Ľudmila Kraskovská. Prírodovedný odbor sa zameral na záchranný výskum Jurského Šúra v spolupráci s Prírodovedeckou fakultou Slovenskej univerzity. Tento rok sa zapísal do dejín Slovenského múzea predovšetkým slávnostným sprístupnením diel starých majstrov ako aj moderného výtvarného umenia na výstave *Slovenská galéria* (29. marca 1943).[23]

Slávnostné otvorenie výstavy Slovenská galéria, 29. 3. 1943
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Výstava Slovenská galéria, 29. 3. 1943
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Plány zrealizovať v priestoroch kaviarne MÚZEUM výstavu technických pamiatok prekazili vojnové udalosti. Zozbierané technické pamiatky sa mali stať základom pre plánované technické múzeum.[24] Krátkodobé výstavy s obsahovým zameraním na výtvarné umenie a architektúru pestro dotvárali výstavnú ponuku. Slovenské múzeum usporiadalo *Výstavu starej svetovej grafiky* v spolupráci s Ministerstvom školstva a národnej osvety, realizovali sa i reprízy výstav akademických maliarov Jozefa Satinu a Jozefa Bačáka. Slovenské múzeum umožňovalo vo svojich priestoroch vystavovať aj iným inštitúciách a spolkom, konali sa tu napríklad: *Súborná výstava diel akademického maliara Petra Júliusa Kerna*, *Posmrtná výstava diel akademického maliara Milana Th. Mitrovského* či výstava venovaná umelcom národného obrodenia a klasikom výtvarného umenia 19. storočia Petrovi Bohúňovi a Jozefovi Božetechovi Klemensovi. Akademickým maliarom Františkovi Viktorovi Podolayovi, Alexandrovi Buzmovi a mladým slovenským výtvarníkom – Ladislavovi Gudernovi, Orestovi Dubayovi a Ervínovi Semianovi usporiadalo výstavu Vysokoškolské združenie. Ministerstvo národnej obrany v priestoroch Slovenského múzea pripravilo v prospech frontových vojakov *Výstavu tatranských obrazov akademického maliara (Štefana) Milovana Krakera*, Rezort verejných prác Ministerstva dopravy a verejných prác sprístupnil verejnosti *Výstavu súťažných návrhov na vládnu štvrť v Bratislava* a *Výstavou chorvátskeho umenia* sa prezentovala Slovensko-chorvátska spoločnosť. Každá doba prináša svoje obete, aj Slovenské múzeum sa muselo prispôsobiť a na svojej pôde umožnilo otvoriť dve poplatné výstavy usporiadané Deutsche Partei v Bratislave, s názvami *Výstava nemeckých výtvarníkov zo Slovenska* a *Die Volksgruppe plant und baut*.[25]

Ministerstvo školstva a národnej osvety s Ministerstvom obrany, Generálnym štábom obrany štátu, Vzdušným úradom a Zväzom slovenských múzeí žiadalo prípisom od správcov múzeí v júni 1941 a septembri 1942 informácie o postupoch pri ochraňovaní cenných zbierkových predmetov. Na základe nariadenia Ministerstva školstva a národnej osvety si múzeá vypracovali vlastné plány civilnej protileteckej obrany.[26] Prioritnou činnosťou Slovenského múzea bola ochrana a záchrana jeho zbierkového fondu, sústavne boli evakuované veľmi cenné exponáty.[27] Cieľom úschovy boli najmä Bojnický zámok, hrad Červený Kameň a Slovenské národné múzeum v Martine.[28] Naopak, exponáty niektorých ďalších inštitúcií či zabavené predmety ukladali do priestorov Slovenského múzea ako štátne depozity (najmä zabavené pamiatky zo šľachtických kaštieľov a po občanoch židovského pôvodu).[29]

Hrozba presunu frontu aj na naše územie zamestnávala múzejníkov výberom, balením a evakuáciou svojho bohatstva. Ale ani pohnuté časy neparalyzovali múzejné činnosti úplne, múzeum sa verejnosti prihováralo v prvých mesiacoch roku 1944 prostredníctvom krátkodobých, zväčša sprostredkovaných výstav. Tradične to boli výstavy diel výtvarných umelcov, napríklad Jozefa Ilečka, Jaroslava Votrubu, Jána Ladvenicu, tiež *Výstava o mori*, *Európska a východoázijská keramika*, *Výstava duchovnej tvorby* a *Pamiatky z Devína*.[30]

Priame vojenské operácie sa na územie Slovenska preniesli od polovice roku 1944. Sídelná budova Slovenského múzea sa stala terčom angloamerických bombardérov 16. júna 1944 počas bombardovania rafinérie Apollo.[31] Zápalné výbušné bomby zasiahli aj Zimný prístav, dunajský most aj okolité ulice, medzi iným aj budovu Slovenského múzea. Hlásna služba nálet neavizovala a v ťažkej situácii sa ocitol aj riaditeľ múzea Miloš Jurkovič, ktorý bol práve v budove. Už na jar v roku 1944 vyhlásili okolie Slovenského múzea za nebezpečné a nariadili jeho evakuáciu, na základe toho sa Miloš Jurkovič, ktorý býval s rodinou v služobnom byte na 4. poschodí, musel odsťahovať do Modry. Odtiaľ denne dochádzal do Bratislavy. V čase, keď na múzeum dopadli prvé bomby, odchádzal aj s manželkou z budovy. Zachránilo ich len to, že sa im podarilo uniknúť bočným schodiskom do krytu.[32]

Bombardovanie budovy Zemedelského múzea, 16. júna 1944
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Budova Slovenského múzea v Bratislave po bombardovaní (16. júna 1944)
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Ničivé nálety fosforovými zápalnými bombami a následný požiar poškodili budovu, zbierky, aj byt riaditeľa múzea. [33] Najviac zničené bolo priečelie a tympanón nad hlavným vstupom s reliéfom oráča, ako i súsošie po stranách hlavného vchodu (dielo Františka Úprku). Zápalné bomby prenikli cez medenú krytinu, poškodili strechu a celé 4. poschodie. Doslova „ľahli popolom“ aj zbierky, ktoré tam

boli uložené.[34] Múzejnú budovu neničil len oheň. Pri jeho hasení deštrukčne zapôsobila aj voda, ktorou boli premáčané tehlovo-betónové stropy 3. poschodia. Keďže nasledovalo daždivé počasie, voda prenikala až po prvé poschodie. Prebárali sa parkety, premočené boli dvere a nábytok. Škody na zbierkach sa odhadovali približne na 12,5 milióna korún.[35]

Budova Slovenského múzea v Bratislave po bombardovaní (16. júna 1944)
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Po tejto katastrofe bolo prvoradou úlohou zabezpečiť budovu proti poveternostným vplyvom novým pokrytím strechy,[36] ako o tom rozhodla vláda Slovenskej republiky na svojom zasadnutí 20. júla 1944. Ministerstvo školstva a národnej osvety ako aj Slovenské múzeum sa obrátili na Župný úrad s požiadavkou o zriadenie odbornej komisie, ktorá by zistila rozsah škôd a zabezpečila vypracovanie projektu na opravu múzea. Župný úrad však postúpil celú záležitosť Ministerstvu dopravy a verejných prác, pretože „celoštátny kultúrny význam múzejnej budovy si vyžadoval zásadné konštrukčné a estetické architektonické riešenia."

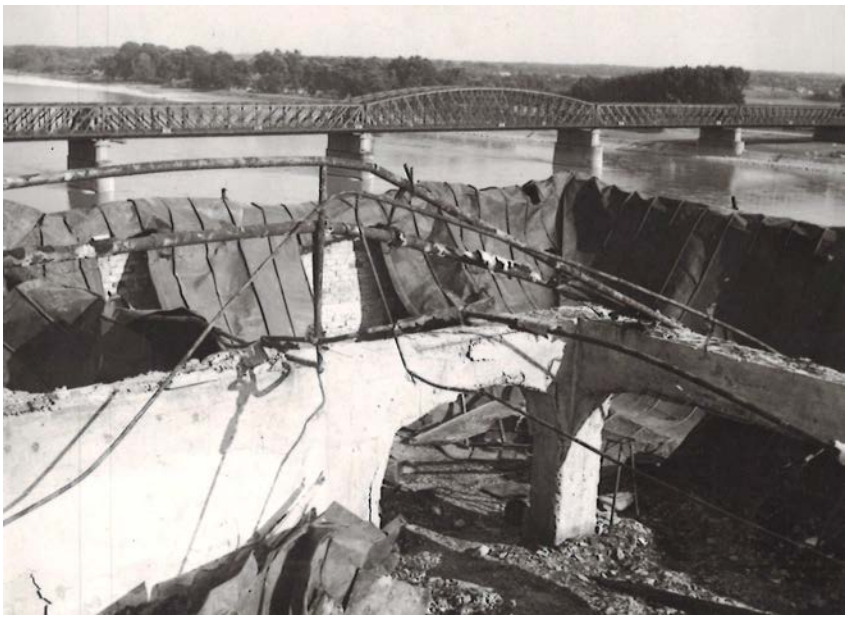

Poškodenie strechy po bombardovaní budovy Slovenského múzea v Bratislave (16. júna 1944)
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Projektom a rekonštrukciou bol poverený architekt M. M. Harminc, ako staviteľ tejto budovy. Pravidlá ako uviesť budovu Slovenského múzea do pôvodného stavu a postup opráv budovy rozhodli a určili predstavitelia vlády, zástupcovia štyroch ministerstiev a Slovenského múzea na zasadnutí 25. augusta 1944. Z bezpečnostných dôvodov sa mala dovtedajšia drevená konštrukcia krovu (horľavá) nahradiť železobetónovou, aby sa využili aj podstrešné miestnosti na pracovne, prípadne i výstavné siene. Nakoniec sa vzhľadom na nebezpečenstvo ďalších leteckých útokov rozhodlo o provizórnom zakrytí strechy budovy lepenkou. Rekonštrukčné práce prebiehali etapovite, najprv bolo nutné opraviť stropové konštrukcie, hlavné múry, rímsy a tympanón, upraviť suterén a kaviarenský trakt.[37]

Budova bola natoľko poškodená, že sa jej prevádzka stala nebezpečnou. Slovenské múzeum žiadalo v roku 1945 od Povereníctva SNR pridelenie náhradnej budovy, kam by sa počas rekonštrukcie mohli umiestniť kancelárie i exponáty. Do úvahy pripadali niektoré opustené budovy najmä na Vajanského nábreží, napríklad „Kotva", Živnobanka, Úrad propagandy alebo bývalý Kultúrny nemecký dom pri

Avione a Kultúrny dom Hlinkov na Tehelnom poli (bývalé Jezuitské gymnázium). [38] Rokovania neboli však úspešné múzeu nakoniec nebola pridelená žiadna náhradná budova.

Budova Slovenského múzea v Bratislave po bombardovaní (16. júna 1944) Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Nedostatok materiálu, každodenné poplachy, odvádzanie pracovníkov na zákopové práce, to všetko bránilo v plánovaných prácach. V prvom rade sa museli vystužiť nebezpečné časti od suterénu po 3. poschodie, podoprieť zasiahnuté múry a preklady, zabezpečiť zrútené stropy a preklady, rozbiť poškodené časti a zabezpečiť odstránenie odpadu. „V tomto diele skazy", v obmedzených podmienkach a provizórnych priestoroch zachraňovali múzejníci veľké množstvo predmetov pred úplnou záhubou, pozvážané zbierky za chodu revidovali a poškodené ošetrovali.[39] V zadymených chodbách a núdzovo upravených miestnostiach boli uložené desaťtisíce kníh a archívnych dokumentov zo zaistených kaštieľov.[40]

Múzeum sa nestihlo spamätať z júnového bombardovania, keď sa stalo cieľom leteckého náletu opäť. Výbušná mína zasiahla budovu 14. októbra 1944, prerazila tri poschodia z Fajnorovho nábrežia. Škody možno hodnotiť ako miernejšie, pretože väčšia časť zbierok už bola evakuovaná. Napriek tomu straty dosiahli až cca 5 miliónov korún. Na najnutnejšie opravy poskytli finančné prostriedky Ústredná odškodňovacia komisia pri Ministerstve financií už v októbri 1944 v sume 790 000 korún a mesto Bratislava v sume 300 000 korún.[41]

Budova Slovenského múzea v Bratislave po bombardovaní (14. októbra 1944) Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Slovenské múzeum koncom roka 1944 trápila nielen zničená budova a problémy s odstraňovaním následkov po bombových útokoch a veľmi studená zima, ale aj zlá finančná situácia, ktorú spôsobila nevyriešená štátna záruka na budovu. Záruka štátu na splácaní hypotéky zo štátnych prostriedkov bola jednou z hlavných zaväzujúcich podmienok ešte v období prevodu majetku od Československého zemědelského múzea v roku 1938. Hoci Slovenské múzeum dostávalo riadne štátne dotácie, záruka štátu na hypotéku nebola stále oficiálne vyriešená. Slovenská hypotekárna a komunálna banka sa jej dôrazne dožadovala s upozornením, že v rozpočte na rok 1945 už Slovenskému múzeu neposkytne ďalšie finančné prostriedky.[42] Dôsledky tohto stavu mali vplyv na výšku dotácie, teda aj rozpočet múzea. Pre zničené múzeum, ktoré nutne potrebovalo finančné prostriedky na adaptáciu budovy a záchranu zbierok, to bola veľmi nepriaznivá situácia.

Vybavenie žiadosti o štátnu záruku bolo zdĺhavé, trvalo od 20. augusta 1940. Budovu, ktorú Slovenské múzeum zdedilo po Zemedelskom múzeu, respektíve po jeho zriaďovateľovi Československom Zemědelskom múzeu v Prahe, bola zaťažená pôžičkou. Jej výstavba bola totiž predražená a jej nesplatený kapitál ku dňu otvorenia zemedelského múzea bol vo výške 4 milióny 800 tisíc korún. Slovenská hypotekárna a komunálna banka poskytla múzeu na vykrytie schodku pôžičku vo výške 5 miliónov korún, ktorá sa mala splatiť do 30 rokov. Slovenské múzeum prebralo na seba s vlastníctvom budovy aj splácanie tejto dlžoby. Ročná splátka vo výške 301 tisíc 806 korún a 30 halierov sa hradila každoročne z výnosu budovy, najmä z nájomného kaviarenského a reštauračného zariadenia, ako aj z nájomného cudzích inštitúcií. Nájomné zmluvy však zanikli 30. júna 1944. V tomto období vypršalo múzeu i daňové oslobodenie z prenajímanej čiastky budovy. Pre múzeum to znamenalo ďalšie výdavky, a to platenie aj činžovnej dane aj mestských prirážok vo výške až 40 % čistého nájmu. Do roku 1944 dostávalo Slovenské múzeum od Predsedníctva vlády riadnu štátnu dotáciu z prostriedkov Ministerstva školstva a národnej osvety, Ministerstva hospodárstva a Ministerstva dopravy a verejných prác vo výške 700 tisíc korún. Na nasledujúci rok 1945 malo múzeum sľúbených 950 tisíc korún, ale pri nevyriešení štátnej záruky bola táto suma ohrozená. Krajinské zastupiteľstvo sa na svojom zasadnutí 16. decembra uznieslo vyriešiť celú zložitú situáciu úpravou rozpočtu Slovenského múzea tak, aby sa o sumu anuitnej splátky znížil štátny príspevok poskytovaný ministerstvami úmerne, podľa výšky podpory jednotlivých rezortov.

Na povolenie Notárskeho úradu v Bratislave zabrala nemecká armáda od 1. januára 1945 kaviareň MÚZEUM a využívala ju ako svoj sklad potravín. Pred oslobodením Bratislavy odchádzajúci vojaci 1. – 2. apríla 1945 zapálili kaviarenské priestory a múzeu spôsobili ďalšie rozsiahle škody v hodnote cca 12,5 milióna korún.[43]

Hasenie požiaru Kaviarne MÚZEUM, 1. – 2. apríla 1945
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Požiar zničil časť suterénu, takmer celé prízemie, plamene šľahali až na prvé poschodie, kde boli uskladnené najvzácnejšie technické a technologické exponáty. Slovenské múzeum tak prišlo o 10 149 múzejných predmetov: 3 200 kusov archeologických, 2 633 kusov národopisných, 1 411 kusov historických, 848 kusov poľnohospodárskych, 757 kusov lesníckych a loveckých, 671 kusov galerijných, 167 kusov prírodovedeckých, 132 kusov technických a 350 depozitov.[44] Navyše, ani evakuované zbierky na relatívne bezpečných miestach, neboli ušetrené pred rabovaním. Všetky vojnové škody na budove a zbierkach Slovenského múzea boli vyčíslené na 30 miliónov korún.[45]

Hasenie požiaru Kaviarne MÚZEUM, 1. – 2. apríla 1945
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Oslobodenie Bratislavy privítalo Slovenské múzeum v rozbombardovanej a dvomi požiarmi zničenej múzejnej budove v personálnom obsadení – štyria odborní pracovníci – kustódi, len s jednou nepoškodenou miestnosťou bez jediného písacieho stroja, bez laboratórií a dielní. Priamo UNESCO poskytlo neskôr Slovenskému múzeu, ako jednému z najviac poškodených múzeí v Európe, zdarma dva písacie stroje, mikroskopy, analytické váhy a konzervačné chemikálie.

Hlavnou úlohou po skončení vojnových udalostí bola prirodzene, obnova sídelnej budovy. Rekonštrukčné práce na vojnou poškodenej budove prebiehali od júna 1944 až do roku 1951 pod stavebným dozorom samotného projektanta budovy M. M. Harminca.[46] Predsedníctvo Zboru povereníkov pridelilo 5. augusta 1946 stavebné udržovanie budovy Povereníctvu techniky. Ako prvé sa museli odstrániť trosky zo 4. poschodia a bývalých kaviarenských priestorov; vyviezlo sa až 30 vagónov odpadu.

Tympanón budovy Zemedelského múzea, detail
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

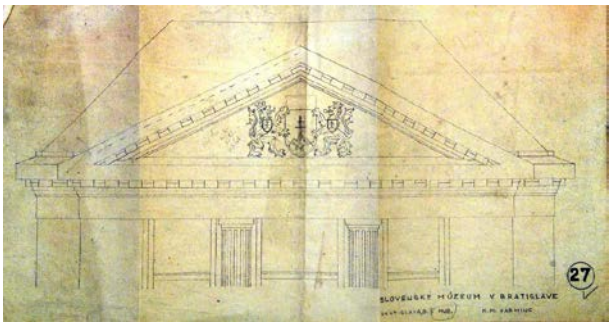

Návrh rekonštrukcie tympanónu,
koniec 40. rokov 20. storočia, detail
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Tympanón na budove Slovenského múzea, 50. roky 20. storočia
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Pokračovalo sa v zastrešovaní budovy, oprave tympanónu, fasády i kúrenia, elektrického vedenia, vodovodnej a kanalizačnej siete. Bývalú kaviareň MÚZEUM zrenovovali, nanovo obložili i tešínskym traventínom.

Kaviareň MÚZEUM, 1928 – 1944
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Reštaurácia, 1928 – 1944
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

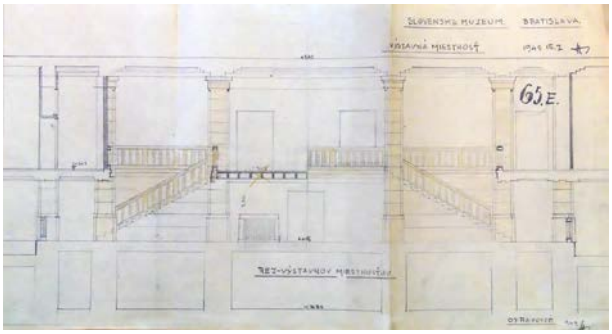

Plán rekonštrukcie kaviarenského priestoru
Autor plánu M. M. Harminc
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Po úprave interiéru tu uskladnili nábytok, predmety i písomnosti z vidieckych kaštieľov i súkromného, najmä židovského majetku. Najakútnejšie záchranné práce na objekte sa uskutočnili aj vďaka finančnej pomoci 5 mil. korún od medzinárodnej organizácie UNRRA (Úrad spojených národov pre pomoc a obnovu). Generálnu rekonštrukciu múzejnej budovy realizovali Československé stavebné závody (od 16. septembra 1948) za 13 miliónov korún. Najprv vykonali murárske, železobetonárske a klampiarske práce, opravili ústredné kúrenie, elektroinštaláciu, potom nasledovali maliari a natierači. Povala a podkrovie nad 4. poschodím boli zrekonštruované z nehorľavého materiálu a podlaha z tvrdého asfaltu s možnosťou využitia na depozitáre. Rekonštrukciou prešli i výťahy: nákladný výťah s nosnosťou 500 kg prebudovali na výťah s 1000 kg zaťažením. Osobný výťah so záťažou 500 kg, ktorý pôvodne chodil len po tretie poschodie, bol po zrenovovaní prestavaný až po 4. poschodie. [47]

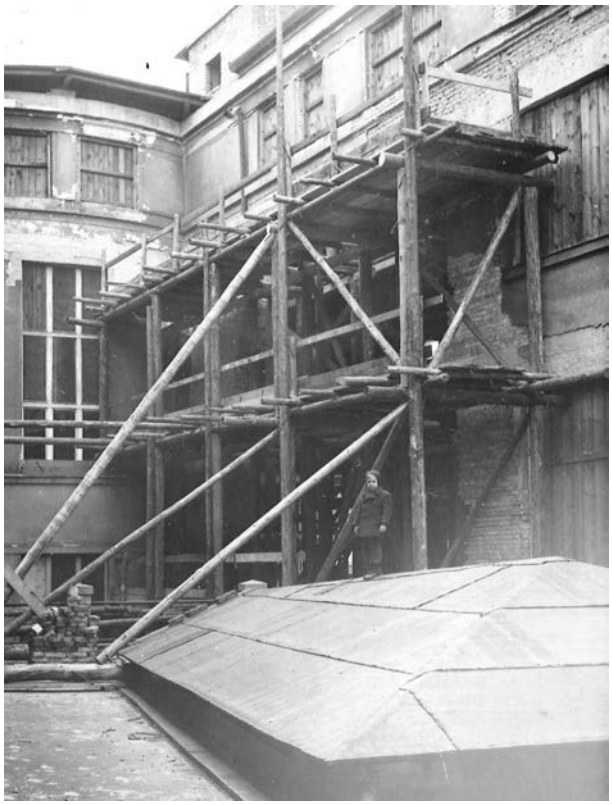

Pohľad na rekonštrukciu svetlíka v strede budovy,
zač. 50. rokov 20. storočia
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Budova Slovenského múzeum v období rekonštrukcie,
50. roky 20. storočia
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Slovenské múzeum sa venovalo súčasne záchrane zničených vlastných zbierkových predmetov aj predmetov zo šľachtických kaštieľov. Záchranárske práce koordinovalo Povereníctvo SNR pre školstvo a osvetu. Zabezpečovalo finančné prostriedky a riešilo rozličné organizačné záležitosti, napríklad problém s dopravou pri prevoze pamiatok a ich ochranu proti krádežiam a rabovaniu.[48]

Vojnové udalosti Slovenské múzeum na roky 1944 a 1945 „umlčali“. Obnovenú činnosť zahájilo múzeum 4. augusta 1946 rozhlasovou reláciou s názvom „Odmlčané múzeum“, odvysielanou v Československom rozhlase na stanici Bratislava. Riaditeľ múzea Miloš Jurkovič poslucháčom porozprával ako prišlo múzeum v osudný júnový deň o „strechu nad hlavou“, s akými peripetiami si

muselo počas vojnového obdobia poradiť a v závere pozval verejnosť do postupne novootváraných múzejných siení.

Slovenské múzeum bolo od 1. januára 1949 zákonom Slovenskej národnej rady č. 12/1948 Zb. poštátnené, dokončila sa obnova budovy, reštaurovanie vojnou poškodených zbierkových predmetov a dobudovali sa jednotlivé oddelenia. Na príkaz Povereníctva školstva a osvety sa Slovenské múzeum zapojilo do záchrany pamiatok zo zvozov zo zabavených kaštieľov (desaťtisíce kníh, celé archívy, množstvo historického nábytku a iných historických predmetov).

Zákonom SNR č. 109/1961 Zb. o múzeách a galériách z 28. septembra 1961 vznikla celonárodná inštitúcia s názvom Slovenské národné múzeum so sídlom v Bratislave, a to zlúčením Slovenského múzea v Bratislave a Slovenského národného múzea v Turčianskom Sv. Martine.

V posledných rokoch postihli naše múzeá nečakané ničivé katastrofy, zapríčinené poveternostnými vplyvmi, vodou alebo veternými smršťami i požiarom. Pre múzejníkov je aj obyčajné sťahovanie „mimoriadnou udalosťou“. Sme dnes pripravení na takéto situácie? Máme naše bohatstvo zabezpečené dostačujúco?

Poznámky

1 Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave (1923 – 1940), Zemedelské múzeum v Bratislave (1924 – 1940), Lesnícke a lovecké múzeum v Bratislave (1927 – 1940), Slovenské múzeum v Bratislave (1940 – 1961), Slovenské národné múzeum v Bratislave (1961).

2 Zbierky Slovenského vlastivedného múzea sa získavali predovšetkým z depozitov, darov, výskumov i nákupom. Výskum a budovanie zbierok z oblasti histórie (zbierky z oblastí všeobecnej histórie, archeológie, dejín umenia, etnológie, numizmatiky) a prírodných vied (zbierky z oblastí antropológie, entomológie, biológie, zoológie, botaniky), tvoria dodnes základ zbierkového fondu Slovenského národného múzea v Bratislave. Základom antropologických zbierok bol kostrový materiál z Devína a slovansko-avarského pohrebiska v Devínskej Novej Vsi získaný z archeologického výskumu, ktorý viedol Jan Eisner. Výskumy sa uskutočnili aj v Gajaroch, Stupave, Nitrianskom Hrádku a inde. Rímskemu obdobiu sa venoval Vojtech Ondrouch a neskôr i Ľudmila Kraskovská, pravekej archeológii predsedal Vladimír Klecanda a numizmatike Rudolf Machek. Komplexný národopisný výskum Slovenska vykonávali Antonín Václavík, Štefan Pražák, Pavol Socháň, Jozef Vydra, Pavol Blaho a Ján Húska. Odbor dejín umenia viedol Vladimír Wagner, galerijný odbor sa úspešne rozvíjal za predsedníctva Vladimíra Fajnora. Prírodovedné zbierky odborov zoologicko-botanického a mineralogicko-geologického vytvorili základy súčasného Prírodovedného múzea. Pôsobili tam Jozef Laco, Vladimír Balthasar, Jozef Babor, Zdeněk Frankenberger, Klement Ptačovský, Antonín Frank, František Pauk či spolupracovník Ján Roubal. Zaslúžili sa o výskum a ochranu prírody Jurského Šúra, speleologický výskum Demänovskej jaskyne, jaskyne Domica a Vysokých Tatier, geologický a paleontologický výskum Jánošíkovej jaskyne v Súľovských skalách i o rozvoj antropológie z obdobia praveku a ďalšie. KRÁLIKOVÁ, E., E. MACHAJDÍKOVÁ a G. PODUŠELOVÁ. *Slovenské národné múzeum*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2013, s. 31-35. ISBN 978-80-8060-313-7 Tiež MACHAJDÍKOVÁ, E. Sprievodca po Archíve Slovenského národného múzea. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2008, s. 42-45. ISBN 978-80-8060-237-6.

3 Budovu využívali všetky tri múzeá od roku 1927, okrem Zemedelského múzea aj Lesnícke a lovecké múzeum a Slovenské vlastivedné múzeum, ktoré sa do budovy kompletne nasťahovalo v roku 1934.

4 *Správa o činnosti historicko-archeologického oddelenia za rok 1939*. Fond Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave, sign. SVM/10/8. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

5 JURKOVIČ, M. *Auto-bio-bibliografia*. Fond Miloš Jurkovič, sign. MJ/2/I.H.1/85, s. 78. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

6 *List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku Vlastivednému múzeu vo veci „zabezpečenia zbierok na Slovensku“, 20. 9. 1938*. Fond *Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave*, sign. SVM/9/1938/2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

7 KRASKOVSKÁ, Ľ. *Zpráva o presťahovaní sbierok Slovenského vlastivedného múzea do zámku v Bojniciach do Bratislavy a Turčianskeho Sv. Martina. Bratislava, november 1938*. Fond Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave, sign. SVM/9/1938/3. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

8 Mníchovskú dohodu podpísali 29. septembra 1938 Adolf Hitler za Nemecko, Benito Mussolini za Taliansko, Édouardo Daladiér za Francúzsko a Neville Chamberlain za Veľkú Britániu.

9 Predstavitelia politických strán Slovenska prijali 6. októbra 1938 v Žiline dohodu o autonómii Slovenska. Československá vláda vymenovala 7. októbra krajinskú autonómnu vládu na Slovensku na čele s ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska Jozefom Tisom. Parlament v novembri 1938 zákon o autonómii schválil. Dňa 14. marca 1939 na nátlak Hitlera vznikol samostatný Slovenský štát, a ako satelit Nemecka bol nútený zapojiť sa do bojov druhej svetovej vojny. Prijatím ústavy 21. júla 1939 sa zaviedol oficiálny názov nového

štátneho útvaru – Slovenská republika. NEMCOVÁ, Z. Politické a správne dejiny. Dejiny obce v medzivojnovom období (1918 – 1945). In: J. TURCSÁNY, M. NOVÁKOVÁ a kol. *Plavecký Štvrtok, dejiny obce*. Plavecký Štvrtok: FO ART, 2015, s. 98-99. ISBN 978-80-89664-28-3.

[10] *Zápisnica schôdze Kuratória Zemedelského múzea v Bratislave, 23. 6. 1939*. Fond Zemedelské múzeum v Bratislave, sign. ZM/5/II.B.2./27-3. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[11] *Zápisnica schôdze Kuratória Zemedelského múzea v Bratislave, 8. 11. 1938*. Fond Zemedelské múzeum v Bratislave, sign. ZM/5/II.B.2.27-5. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[12] Kol. autorov. *120 let muzea. NZM 1891 – 2011* [online]. Praha: Národní zemědělské muzeum, s.p.o. [2016-01-18]. Dostupné z: http://nzm.cz/multimedia/uploads/2016/01/120-let-NZM.pdf

[13] *List Slovenského múzea v Bratislave Českému Zemědelskému Muzeu v Prahe vo veci prevzatia majetku a Odovzdávajúci protokol majetku Slovenskému múzeu Spolkom (českého) Zemědelského muzea v Prahe (odpis), 23. 2. 1940*. Fond Slovenské múzeum, sign. SM/1./1940-7-8. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež *Korešpondencia Slovenského múzea so Slovensko hypotečnou a komunálnou bankou vo veci hypotekárnej pôžičky, anuitných platieb a štátnej záruky*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/30/1940 – 1951. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[14] *Zápisnice jednotlivých oddelení Slovenského vlastivedného múzea z rokov 1938 a 1939.* Fond Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave, sign. SVM/10/1939-1, SVM-10/1939-2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[15] *Zápisnice jednotlivých oddelení*. Fond Zemedelské múzem v Bratislave, sign. ZM/6/II.C.40. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[16] Okresná a krajinská samospráva boli poštátnené a krajinské zastupiteľstvo bolo v novembri 1938 rozpustené a nahradené Slovenským snemom. Krajinské zriadenie na Slovensku zaniklo k 31. decembru 1939. NEMCOVÁ, odk. 9.

[17] K 11. januáru 1939 sa vysťahovali – Mestské technické oddelenie, Roľnícka beseda a Republikánsky klub a k 6. februáru 1939 aj ostatní – Klub slovenských automobilistov, Slobodné učenie sedliacke a Pečlivosť o zdravie vonkova. V budove múzea naďalej sídlilo aj partnerské Slovenské vlastivedné múzeum, ktoré od 1. apríla 1939 využívalo na výstavy sály na 1. poschodí, kancelárie malo zriadené na 3. poschodí a na najvyššom poschodí boli archeologický aj prírodovedný depozitár. Naproti tomu Kaviareň MÚZEUM a reštaurácia fungovali až do roku 1943, hoci nájomca Štefan Terlanda sa pokúšal nájomnú zmluvu vypovedať už skôr pre nerentabilnosť podniku. V tejto vojnou skúšanej dobe obchod neprekvital a výnosy nestačili ani len na prevádzku podniku. Finančné ťažkosti Zemedelského múzea ovplyvnila aj skutočnosť, že oslobodenie od obratovej dane, z edície i vstupného, ktoré múzeu priznalo v roku 1938 svojím výnosom Ministerstvo financií, už v tomto čase prestalo platiť. *Zápisnica zo schôdze Kuratória Zemedelského múzea zo dňa 6. 2. 1939, sign. ZM/5/II.B.2./28-1* a *Zápisnica zo schôdze Kuratória Zemedelského múzea zo dňa 23. 3. 1939, sign. ZM/5/II.B.2./28-2*. Fond Zemedelské múzeum v Bratislave. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[18] Národopisné zbierky Slovenského vlastivedného múzea v rámci budovy na Vajanského nábreží v Bratislave uvoľňovali priestor učtárni Krajinského úradu. Žiadalo si to naozaj prezieravosť a koncepčné organizátorské „umenie“ umiestniť zbierky tak, aby sa pomestili a nepoškodili, a aby mohli byť aj čiastočne prístupné, aspoň odbornej verejnosti. Zoologické a botanické zbierky Zemedelského múzea zase vo februári 1939 presúvali z 1. poschodia na 4. poschodie a naopak, museli byť núdzovo uložené v miestnostiach patriacich národopisnému a archeologickému oddeleniu Slovenského vlastivedného múzea. Až po uvoľnení priestorov sa na 3. poschodie presťahovali entomologické zbierky a knižnica Zemedelského múzea. Avšak botanická zbierka a zbierka liehových preparátov a ďalšie štátne depozity zostali uložené na chodbe národopisného oddelenia Slovenského vlastivedného múzea. *Správa o činnosti Zemedelského múzea za rok 1939*. Fond Zemedelské múzeum v Bratislave, sign. ZM/6/II.C.1./40. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[19] *List Slovenského vlastivedného múzea Ministerstvu školstva a národnej osvety v Bratislave vo veci Slovenské vlastivedné múzeum – evidencia evakuovaných sbierok, 10. 2. 1939*. Fond Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave, sign. SVM/9/39-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[20] *Správa o činnosti Zemedelského múzea v Bratislave*. Fond Zemedelské múzeum v Bratislave, sign. ZM/II.C.1./40. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[21] Svoju spoločnú budúcnosť započali Zemedelské múzeum s Lesníckym a loveckým múzeom na ustanovujúcom valnom zhromaždení už 12. júna 1940, tam schválili už aj stanovy nového spolku (stanovy potvrdilo Ministerstvo vnútra 10. augusta 1940). Slovenské vlastivedné múzeum sa k nim pričlenilo o dva týždne neskôr, na valnom zhromaždení 26. júna 1940. Správa a vlastníctvo budovy, zariadenia a zbierok prešli so súhlasom Ministerstva vnútra 21. marca 1941 na novoutvorený Spolok Slovenského múzea. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/1/1939-1-2, SM/1/1940-1-9, SM/1941-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[22] Slovenské múzeum bolo rozdelené na odbory: I. odbor: poľnohospodársky a lesnícko-lovecký spolu s tvorbou slovenského ľudu, II. odbor: historicko-archeologický, III. odbor: galerijný, IV. odbor: prírodovedecký, ktorý tvoril skupiny: zoologicko-botanickú a mineralogicko-geologickú a V. odbor technický. *Stanovy Slovenského múzea v Bratislave, 12. 6. 1940*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/1940/9. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[23] Výstava bola otvorená 29. marca 1943 aj za účasti vládnych činiteľov, na prízemí a 1. poschodí. Zbierka výtvarného umenia (galerijná zbierka) sa stala základom, respektíve predchodcom dnešnej Slovenskej národnej galérie. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/19/1943-5-6. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[24] Výstavu technických pamiatok, ktorú autorsky pripravil Miloš Jurkovič (JURKOVIČ, M. *Múzejníctvo technického smeru na Slovensku*. Bratislava: Universum, 1942). Zozbierané technické pamiatky sa mali stať základom pre novovytvorené technické múzeum, dnes tvoria podstatnú časť technických zbierok Slovenského technického múzea v Košiciach.

[25] *Výročná správa Slovenského múzea v Bratislave za rok 1943*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/12/1943-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[26] *Obežník Sväzu slovenských múzeí slovenským múzeám, Turčiansky Sv. Martin, 19. mája 1944*. Fond Zväz slovenských múzeí, sign. ZSM/B/1944/4. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež PALÁRIK, M. *Zväz slovenských múzeí v období Slovenského štátu 1939 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2011, s. 105. ISBN 978-80-80-94-993-8.

[27] *List Slovenského múzea Zväzu slovenských múzeí z 24. júna 1941* a *List Slovenského múzea Zväzu slovenských múzeí z 12. september 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, sign. ZSM/II. C/1941-7 a II/D./1942- 5. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[28] Od roku 1943 boli sústavne evakuované najvzácnejšie exponáty do Bojnického zámku, neskôr na hrad Červený Kameň do provizórnych priestorov na 1. poschodí, ostatné zbierky sa ponechali sprístupnené pre návštevy. So sťahovaním zbierok na bezpečné miesta sa pokračovalo aj v nasledujúcich rokoch 1944 a 1945, cieľom zbierok predchodcov Slovenského národného múzea boli najmä Bojnický zámok, hrad Červený Kameň a Slovenské národné múzeum v Martine. *Výročné správy z rokov 1943 – 1945*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/12. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[29] Slovenské múzeum žiadalo o prednostné právo na získanie „historicky cenných predmetov zo zabaveného židovského majetku" do svojich zbierok. *List Slovenského múzea v Bratislave Ministerstvu školstva a národnej osvety v Bratislave, 18. 5. 1942*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/1942/19-6. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[30] *Stručná správa o činnosti Slovenského múzea v Bratislave za rok 1944*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/13/1944/1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[31] Apolka bola zameraná na výrobu benzínu, olejov, petroleja a asfaltu, zásobovala nemecké jednotky na východnom fronte.

[32] M. Jurkovič vo svojej Autobiografii priblížil sťaženú situáciu okolo ich úniku z bombardovanej budovy. Bočný východ bol totiž uzamknutý a on musel urýchlene konať, cez množstvo sutín a prachu bežal do svojej kancelárie po kľúč. Našiel ho vo svojom písacom stole a vďaka tomu sa podarilo utekajúcim dostať sa včas do najbližšieho krytu. JURKOVIČ, M. *Auto-bio-bibliografia* (strojopis nevydaný tlačou), s. 83. Fond Miloš Jurkovič (1900 – 1987), sign. MJ/I.H.1./85. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[33] Straty Jurkovičovcom vyčíslili na 120 000 korún predvojnovej hodnoty, dostali preddavok v hodnote 30 000 na Vianoce 1944, ale v tej vojnovej situácii sa ich nedalo investovať, uložené však po oslobodení boli prístupné len na špeciálne povolenia, a to získal len málokto, preto Jurkovičovci o túto sumu nakoniec prišli. JURKOVIČ, M. *Auto-bio-bibliografia* (strojopis nevydaný tlačou), s. 84. Fond Miloš Jurkovič (1900 – 1987), sign. MJ/I.H.1./85. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[34] *List M. Jurkoviča Kancelárii prezidenta vo veci oznámenia škôd* – „z múzea ostalo spálenisko s rozlohou asi 2 000m^2, zničené boli zbierky aj inventár z majetku bývalého arcikniežaťa Fridricha, 20. júna 1944. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/14//1944. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[35] *Súpisy škôd Slovenského múzea*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/19/1945 a SM/34/1944/1 a 11. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[36] *Provizórne zakrytie strechy (zápisnica z Ministerstva dopravy a verejných prác z 25. 8. 1944, výmer, rozpočty, ponuky, listy), 1944*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/34/1944/4-25. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[37] *Zápisnica zo stretnutia zástupcov ministerstiev a Slovenského múzea na Ministerstve dopravy a verejných prác 25. 8. 1944*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/34/1944/4-22. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[38] *Situačná správa o Slovenskom múzeu v Bratislave s prílohou: Zoznam vhodných náhradných budov pre Slovenské múzeum v Bratislave, nedatované (druhá polovica roku 1945)*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/34/1945-5. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[39] *M. Jurkovič: Otázka opravy požiarom a náletmi poškodenej budovy Slovenského múzea v Bratislave, nedatované (1944?)*. Fond Slovenské múzeum, sign. SM/34/1944-17. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[40] *Výročná správa Slovenského múzea v Bratislave za rok 1945*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/12/1945-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[41] *Korešpondencia Slovenského múzea s Ministerstvom školstva a národnej osvety vo veci poskytnutia financií na opravu budovy, 1944*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/29/1944-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[42] *List Slovenského múzea v Bratislave vo veci štátnej záruky zo dňa 6. decembra 1944 Ministerstvu školstva a národnej osvety v Bratislave*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/30/1944-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[43] *Správy a korešpondencia o vojnových škodách po bombardovaní a požiaroch*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/34/1945-3 a 5. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[44] JURKOVIČ, M. *Výročná správa Slovenského múzea v Bratislave za rok 1945*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/12/1945-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[45] Zbierka historicko-archeologického odboru bola zachránená pred bombardovaním a požiarom včasnou evakuáciou na hrad Červený Kameň. Tie exponáty, ktoré ostali vo výstavných priestoroch, boli zničené, najmä slohový nábytok a niekoľko kusov keramiky, sôch a zbraní bolo zase odcudzených. Nenahraditeľné škody utrpeli zbierky pravekej archeológie, zničené boli všetky predmety uložené v depozitároch ako aj študijný materiál archeologického oddelenia, spolu až 3 200 kusov. Veľké škody malo i kultúrno-historické oddelenie, jeho zbierka nábytku prišla o 1 425 predmetov. Straty sa neskôr vykrývali z umeleckých pamiatok zo zabavených kaštieľov, na záchrane ktorých sa podieľalo od jesene roku 1943 aj Slovenské múzeum na základe poverenia Povereníctva pre školstvo a osvetu. Numizmatická zbierka bola čiastočne s historickými zbierkami evakuovaná a väčšia časť umiestnená v bankových trezoroch, vojnovými udalosťami teda neutrpela. Najcennejšia časť zbierok galerijného odboru bola evakuovaná v rokoch 1943 – 1944 do Bojníc, v Bratislave ostali najmä mladšie galerijné diela. Počas roku 1944 bolo zničených 672 galerijných predmetov. Mineralogicko-geologické zbierky boli počas vojny uložené suteréne budovy, kde sa zachránili neporušené. Zoologické zbierky boli sústredené v suteréne a na 1. poschodí, tie najvzácnejšie boli evakuované do bezpečia, podobne ako entomologické a botanické zbierky. Po reevakuácii ich umiestnili v provizórnych pracovniach. Veľké škody boli zaznamenané na technických pamiatkach, väčšinou išlo o veľké modely, vodárenské a plynárenské, zbierka starých elektromerov, model viaduktu, ako aj modely zo súťaže na univerzitné mesto a vládnu štvrť v Bratislave v počte 132 kusov. JURKOVIČ, M. *Výročná správa Slovenského múzea v Bratislave za rok 1945*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/12/1945-1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[46] *List architekta Milana Michala Harminca Slovenskému múzeu, 19. marca 1944 vo veci súhlasu s vedením adaptácie budovy poškodenej po bombardovaní*. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/34/1944/3. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[47] Rekonštrukčné práce v rokoch 1944 – 1951 pozri: korešpondencia, ponuky, správy, rozpočty rekonštrukcie budovy. Fond Slovenské múzeum v Bratislave, sign. SM/AŠ 34 – 38. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[48] *List Povereníctva SNR pre školstvo a osvetu Slovenskému múzeu vo veci poverenia zaisťovania pamiatok v kaštieľoch, Bratislava 17. septembra 1945*. Fond Slovenské múzeum. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež *Zápisnica z porady Povereníctva školstva a osvety vo veci záchrany pamiatok z kaštieľov, 26. novembra 1945*. Fond Reštitúcie, AŠ I. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

Pramene

Fond Slovenské vlastivedné múzeum (1923 – 1940). Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave (ďalej A SNM).

Fond Zemedelské múzeum (1924 – 1940). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Lesnícke a lovecké múzeum (1927 – 1940). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Slovenské múzeum (1940 – 1961). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Zväz slovenských múzeí (1939 – 1959). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Návrat kultúrneho dedičstva (1919 – 1968). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Reštitúcie. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu (ďalej A PÚSR).

Východoslovenské múzeum v časoch 2. svetovej vojny

VOJTECH KÁRPÁTY
Východoslovenské múzeum v Košiciach

Košice sa od novembra 1938 stali na základe Viedenskej arbitráže súčasťou horthyovského Maďarska. Východoslovenské múzeum sa po svojej dvadsaťročnej práci v medzivojnovom Československu vrátilo k svojmu názvu spred roku 1918 a počas ďalších šiestich rokov nieslo opäť názov Hornouhorské Rákocziho múzeum (HRM). Počas tohto obdobia sa vrátilo viacerými svojimi realizovanými (Rodošto) i nerealizovanými (jazdecká socha) projektmi k pestovaniu kultu Františka II. Rákocziho, po ktorom bolo pomenované. Múzeum vykonalo v období rokov 1940 – 1944 viaceré archeologické výskumy v centre Košíc i jeho okolí. Pred príchodom frontu boli na jeseň 1944 najvzácnejšie umeleckohistorické predmety prenesené do vidieckej rezidencie košického biskupa v obci Hejce. Vrátili sa až po oslobodení Košíc a ich prinavrátení do Československej republiky v roku 1945.

Po pripojení Košíc k hothyovskému Maďarsku bolo Východoslovenské múzeum (VM) opätovne premenované na Hornouhorské Rákocziho múzeum (HRM; Felsőmagyarországi Rákoczi Múzeum), teda k pomenovaniu z čias Rakúsko-Uhorska.[1] Snahy po ideovej kontinuite s dobou spred roku 1918 boli vyjadrené aj na personálnej úrovni menovaním Eleméra Köszeghy – Winklera za staronového riaditeľa HRM, ktorý túto funkciu zastával už v rokoch 1914 – 1919. O dôležitosti poslania a mimoriadnom postavení tohto múzea v maďarskej kultúrnej politike svedčí i skutočnosť, že minister školstva Pál Teleki menoval nového riaditeľa už v polovici novembra 1938, hoci niektorí autori uvádzajú, že E. Köszeghy – Winkler „prevzal múzeum tesne po prvej Viedenskej arbitráži, ešte skôr, ako do Košíc vstúpili maďarské vojská".[2] Po desiatich mesiacoch, dňa 21. septembra 1939, bol však nový riaditeľ budapeštianskym ministerstvom školstva preložený z Košíc znovu do Budapešti, kde sa stal riaditeľom umelecko-priemyselnej sekcie Maďarského národného múzea.[3] Prvý polrok sa v HRM niesol v znamení reinventarizácie zbierkových fondov. Jej výsledkom sa okrem sumarizácie aktuálneho počtu a stavu zbierkových predmetov inštitúcie stali i početné obvinenia bývalého vedenia a zamestnancov, ktorí mali údajne za dvadsaťročného „českého panstva" umožniť „odvlečenie" početných múzejných zbierok a predmetov z Košíc. Najostrejšie výpady a výčitky sa prirodzene sústredili na odvoz Košického zlatého pokladu. V súvislosti s kompenzáciou týchto strát však maďarská propaganda ubezpečovala a presviedčala verejnosť, že do HRM budú priebežne vrátené všetky jeho skvosty, ktoré sa podarilo „zachrániť pred Čechmi" v rokoch 1918 – 1919 ich prevozom do Maďarska, kde boli deponované vo fondoch maďarského národného múzea.[4]

Prvá stála expozícia, hoci ešte stále parciálneho charakteru, bola v HRM pre verejnosť otvorená v máji 1939 a mala predstavovať úvodnú časť k rozsiahlejšie koncipovanému projektu, trvalo umiestnenému v historickej budove múzea na námestí Istvána Báthoriho (predtým Husitské námestie). Tematické výstavy mali byť podľa tejto prvotnej koncepcie realizované predovšetkým v priestoroch Katovej bašty. Tieto výstavy sa mali sústrediť predovšetkým na prezentáciu diel historického i súvekého výtvarného umenia z Maďarska i zahraničia a to v rozmeroch a intenciách predchádzajúcich veľkorysých a úspešných aktivít bývalého medzivojnového riaditeľa Východoslovenského múzea Dr. Josefa Poláka[5] v tejto oblasti. Nový riaditeľ HRM E. Köszeghy-Winkler mal ako akademický maliar k realizácii tejto koncepcie výstavných aktivít prirodzenú náklonnosť a bezprostredný vzťah. V nasledujúcich šiestich rokoch sa však pre viaceré objektívne i vyslovene subjektívne prekážky tieto rozsiahle vízie nepodarilo naplniť v praxi. Nová maďarská muzeálna správa si vytýčila za jednu z hlavných akvizičných a expozičných úloh HRM, v zhode s napĺňaním odkazu a poslania zakotveného vo svojom názve, všestranné propagovanie kultu Františka II. Rákocziho v podobe zhromažďovania, starostlivosti a verejného sprístupňovania hmotných pamiatok, ktoré sa priamo alebo sprostredkovane viazali na túto významnú osobnosť uhorského protihabsburského

odboja a na dobu v ktorej žila. Realizácie týchto rámcových predsavzatí predstavoval celý okruh parciálnych úloh, ktoré sa niekedy vymykali z rámca bežných a štandardných muzeálnych aktivít. Ťažiskovým a primárnym projektom sa v tejto oblasti stala výstavba kópie Rákócziho domu z jeho tureckého exilu v Rodošte na brehu Marmarského mora, kde tento politický exulant žil od roku 1720 až do svojej smrti 8. apríla 1735.[6] Odborne sa tento projekt, ako aj nerealizovaný plán prevezenia Rákócziho kaplnky z Turecka, opierali o staršie výskumy Kálmána Thalyho z rokov 1888 – 1889, ktorého výsledky boli publikované knižne v jeho práci *Rákóczi-emlékek Törökországban* (Rákócziho pamiatky v Turecku), ktorá vyšla v roku 1893 v budapeštianskom nakladateľstve Athenaeum. Finančným zázemím projektu výstavby kópie Rákócziho domu sa mali stať prisľúbené finančné dotácie, ktoré ešte koncom roku 1939 avizoval maďarský minister školstva Bálint Hóman.[7] Prvotné predpoklady ukončenia, ktoré boli zároveň podmienkou čerpania týchto dotácií, boli stanovené do júna 1940. V tomto roku sa však realizovala iba výstava rákócziovských pamiatok na Medzinárodnom veľtrhu, ktorý sa konal od 26. apríla do 6. mája 1940 v Budapešti. Stavebné práce Rákócziho domu v areáli Katovej bašty začali až v roku 1942, no ani po dvoch rokoch ešte neboli ukončené a stavebný materiál na jeho dostavbu bol koncom februára 1944 nútený zabezpečiť osobitnými prídelmi samotný minister školstva a kultu Jenő Szinyei Merse.[8] Počas tohto obdobia sa však HRM aktívne podieľalo na príprave a inštalácii pamätnej izby Františka II. Rákócziho v jeho rodnom kaštieli v zemplínskej Borši v marci 1943.

Na základe rozhodnutia Rady Maďarského národného múzea z 28. novembra 1940 o podpore rozvoja štátom subvencovaných múzejných a zbierkotvorných inštitúcií boli akvizičné a výskumné teritoriálne kompetencie HRM rozšírené okrem Abovsko-turnianskej župy aj na Gemerskú a Zemplínsku župu a v oblasti archeologického výskumu na celú Maďarskom okupovanú časť východného Slovenska. Okrem finančnej podpory mesta Košice, ktorá v roku 1940 dosiahla výšku 200 tisíc pengő, získalo HRM prostredníctvom Krajinskej komisie pre umelecké pamiatky a Krajinského inšpektorátu verejných zbierok v tom istom roku štátnu dotáciu, ktorá predstavovala ďalších 200 tisíc pengő. Tieto štedré regionálne i štátne finančné podpory umožnili okrem obohatenia zbierkových fondov o viac ako 4 tisíc nových historických a umeleckých predmetov aj realizáciu viacerých stavebných a rekonštrukčno-reštauračných prác v objektoch Katovej bašty, Miklušovej väznice, Urbanovej veže a už spomínanej repliky Rákócziho domu. Práve pred Rákócziho pamätným domom, v areáli Katovej bašty, mala stáť Rákócziho bronzová jazdecká socha.[9] Tento projekt sa však vzhľadom na vojnové pomery nerealizoval, rovnako ako ostali vo fáze plánov a projektov i návrhy na premiestnenie Rákócziho telesných ostatkov z krypty do horných priestorov Dómu sv. Alžbety.

Prvá polovica 40. rokov sa v HRM niesla v znamení systematizácie archeologického výskumu v samotných Košiciach a realizácie plošnej záchrany umeleckých a architektonických pamiatok, ktoré sa nachádzali v košických historických domoch a dovtedy sa strácali, boli zničené a tak nemohli byť zodpovedne a odborne zhodnotené a vedecky spracované. Tieto práce riadil, koordinoval a viedol druhý riaditeľ HRM Dr. Sándor Mihalik, ktorý bol do svojej funkcie menovaný v septembri 1939. Hodnotné nálezy keramiky z miestnej hrnčiarskej dielne boli objavené v rokoch 1941 – 1942, počas rozsiahleho archeologického výskumu v priestoroch Miklušovej väznice, ktorá bola v 14. storočí radovým meštianskym domom. Práve v tejto budove bola v septembri 1942 za účasti maďarského ministra školstva a kultu Jenő Szinzei Merseho[10] slávnostne otvorená prvá stála historická expozícia HRM, ktorá okrem košickej mestskej správy a súdnictva sprostredkovala návštevníkom i predmety a dokumenty, týkajúce sa košických cechov a priebehu revolučných udalostí rokov 1848 – 1849 v tomto meste. V tom istom roku bola vydaná kniha o Miklušovej väznici, ktorá bola zároveň sprievodcom po novej expozícii.[11] Medzi ďalšie hodnotné a pozoruhodné objavy archeologického výskumu zo začiatku roku 1943 patria nálezy viac ako 200 kusov jedálenskej keramiky zo 16. a 17. storočia v priestoroch Levočského domu, v ktorom bol v tomto období známy košický hostinec. Keramika bola objavená počas realizácie vykopávok, súvisiacich s výstavbou protileteckého krytu v pivnici tohto objektu. V tomto období sa uskutočnil i rozsiahlejší záchranný výskum pri mlynskom jarku, ktorého výsledkom bolo odkrytie

súboru výrobkov stredovekej kováčskej a peňazokazeckej dielne.[12] Riaditeľ HRM S. Mihálik viedol i rozsiahly archeologický výskum v okolí Katovej bašty, podzemnej chodby pod stredovekými košickými hradbami a vypracoval projekt archeologického výskumu pri košických mestských hradbách. Pod Dómom sv. Alžbety bol objavený najstarší košický cintorín. Komplexný program archeologického terénneho výskumu, spojeného s vykopávkami, navrhol a rozpracoval popri riaditeľovi HRM aj Dr. Alajos Bálint, ktorý okrem dôslednej znalosti staršej maďarskej literatúry do roku 1918 a už spracovaných archeologických muzeálnych zbierok predstavil víziu zostavenia katastra archeologických nálezísk s prihliadnutím na hungarologický výskum. Práve ten bol vnímaný ako súčasť širšie poňatého konceptu výkladu maďarských kultúrnych dejín a maďarského národopisu, ktorý sa mal stať základom ideového a ideologického argumentačného arzenálu pri obhajobe doktríny Veľkého Maďarska.[13]

V roku 1942 začína HRM vydávať svoj vlastný časopis s názvom *Új Magyar Museum* (Nové maďarské múzeum), ktorý vychádzal do roku 1944 a ani počas dvoch rokov sa nevyformoval a nevyhranil do podoby odborného vedeckého časopisu a mal skôr charakter literárneho a ideovo-teoretického periodika, hoci sa v ňom sporadicky objavovali i vyslovene vedecké štúdie a príspevky.

V teoretickej oblasti sa objavilo i niekoľko nových konceptov, ktoré si však HRM nedokázalo pre krátkosť času a predovšetkým kvôli dramatickým vojnovým udalostiam osvojiť a realizovať ich vo výskumnej, akvizičnej a expozičnej praxi. Často sa ozývali hlasy, aby sa HRM venovalo vojenským dejinám mesta, predovšetkým v podobe zbierania pamiatok na jednotlivé vojenské útvary, dislokované trvalo alebo dočasne v Košiciach a na významné osobnosti regionálnej vojenskej histórie od najstarších čias až po súčasnosť. Ďalšie návrhy z radov laickej i odbornej verejnosti požadovali, aby sa HRM venovalo odbornému výskumu hospodárskych dejín mesta, či míľnikom a osobnostiam maďarského divadelníctva, ktoré malo v Košiciach svoju bohatú stopäťdesiat ročnú históriu.

V HRM sa prestalo úradovať po maďarsky 16. januára 1945. O tri dni neskôr, dňa 19. januára 1945, boli Košice oslobodené a stali sa znovu súčasťou Slovenska v obnovenej Československej republike. Múzeum sa vrátilo k svojmu medzivojnovému názvu Východoslovenské múzeum. Dňa 14. februára 1945 navštívil múzeum poverenec Červenej armády Putilov. Zapečatil inventárnu knihu múzea, ktorú mohli rozpečatiť a otvoriť iba na základe predchádzajúceho súhlasu sovietskeho vojenského veliteľa mesta. Správna komisia mesta Košice menovala za dočasného správcu – komisára pre Východoslovenské múzeum sociológa a dlhoročného matičného pracovníka Dr. Alexandra Hirnera, ktorého primárnym cieľom mala byť revízia košických muzeálnych zbierkových fondov a zabezpečenie návratu zbierok a predmetov prevezených do Turčianskeho Sv. Martina a do Maďarska. Počas roku 1945 sa vystriedali vo funkcii komisára VM tri osoby. Druhým múzejným komisárom sa stal 12. apríla 1945 Štefan Tóbik, ktorý už 30. apríla 1945 vydal interné nariadenie určujúce základné smernice pre čo najrýchlejšie sprístupnenie VM verejnosti, pričom pripomínal odstupujúcemu riaditeľovi S. Mihalikovi, že v tomto smere neboli uskutočnené žiadne reálne kroky a opatrenia. Komisár Š. Tóbik vytýčil štyri základné okruhy nápravy, pričom prvou a základnou podmienkou malo byť odstránenie všetkých maďarských štátnych znakov, zástav, vlajok a výsostných symbolov a všetkých predmetov urážajúcich cítenie Slovákov a ďalších nemaďarských národov a národností. Okrem toho sa mali reinventarizovať všetky muzeálne zbierky a zaznamenať všetky nedostatky, zabezpečiť inštalovanie popisov a textov v expozíciách a výstavách v slovenskom jazyku. V tomto čase pracovalo vo VM 11 zamestnancov a pri inventarizácii bolo v jeho zbierkových fondoch evidovaných 23 755 inventarizovaných exemplárov a súborov a knižnica obsahovala 4 517 zväzkov. Posledným komisárom pre VM bol v roku 1945 Zoltán Rapoš. Prvým riadnym povojnovým riaditeľom VM bol v rokoch 1946 – 1948 Eugen Sabol, ktorý stál ideovo a organizačne pri zrode Východoslovenskej galérie a stal sa jej prvým riaditeľom.

Poznámky

[1] Múzeum bolo pôvodne v roku 1876 otvorené pod názvom Hornouhorské múzeum (Felsőmagyarországi Múzeum) a bolo inštitúciou spolkového charakteru, pretože bolo výlučným organizačným a prezentačným počinom Hornouhorského muzeálneho spolku (Felsőmagyarországi Múzeum Egylett). V roku 1889 múzeum prešlo do správy mesta Košice a zmenilo svoj názov na Košické múzeum (Kassai Múzeum), no prax rýchleho rozširovania muzeálnych zbierok si vyžiadala vyčleniť ho z kompetencií mesta, ktorého finančné prostriedky nedostačovali na pokrytie potrieb rozrastajúcej sa inštitúcie a začleniť Košické múzeum pod štátnu kuratelu. Podarilo sa to až 12. 9. 1909 podpisom zmluvy medzi mestom Košice a Uhorským kráľovstvom, ktoré múzeum prevzalo do bezplatného užívania. Zmenou právnych a vlastníckych vzťahov bol zmenený i názov na Hornouhorské Rákocziho Múzeum (Felsőmagyarországi Rákoczi Múzeum) a používaný až do roku 1919 a potom následne počas maďarskej okupácie Košíc v rokoch 1938 – 1945.

[2] DUCHOŇ, J., ed. *Východoslovenské múzeum v Košiciach. Sprievodca jubilejnou výstavou a dejinami múzea vydaný pri príležitosti 130. výročia založenia Hornouhorskej muzeálnej spoločnosti*. Košice: Východoslovenské múzeum, 2002, s. 48. ISBN 80-89093-01-9.

[3] Köszeghy Elemér a Magyar Nemzeti Múzeum iparmüvészeti gyüjteményék igazgatója. In: *Felvidéki Ujság*. 5. 9. 1939, s. 4.

[4] Visszakerülnek Kassára a Felsőmagyaroszági Múzeum kincsei. In: *Felvidéki Magyar Hírlap*. 24. 11. 1938, s. 6.

[5] O prvom riaditeľovi Východoslovenského múzea Dr. josefovi Polákovi pozri viac: VESELSKÁ, M. *Muž, který si nedal pokoj. Příběh Josefa Poláka (1886 – 1945)*. Praha: Židovské muzeum, 2005, 119 s. ISBN 80-86889-22-X.

[6] Časti Rákocziho domu, prenesené z tureckého mestečka Rodosto (dnešný Tekir Dag), boli do Košíc privezené už v roku 1905, teda rok pred privezením a uložením telesných ostatkov Františka II. Rákocziho v košickom Dóme sv. Alžbety. Po roku 1945 bol objekt Rákocziho jedálenského domu používaný na rozmanité účely, ktoré však nemali nič spoločné s jeho pôvodným určením, stať sa pamätníkom so stálou expozíciou venovanou životu a boju Františka II. Rákocziho na prelome 17. a 18. storočia. V povojnovom období tak boli v tomto objekte pracovne, depozity i služobný byt. V roku 1970 pomohol pri rekonštruovaní pôvodného domu v Turecku, ktorý bol silne zdevastovaný ešte v 20. rokoch minulého storočia. Rekonštrukciu tureckej pôvodiny Rákocziho domu v roku 1970 finančne podporila maďarská vláda. Košická replika tzv. Rodošta začala plniť svoje pôvodné poslanie až od 21. januára 1991, keď bola v jeho priestoroch sprístupnená expozícia s názvom *Pamätný dom Františka II. Rákocziho* a v nasledujúcom roku doplnená do dnešnej podoby.

[7] O životných osudoch tohto maďarského politika pozri viac: UJVÁRY, G. Hóman Bálint rehabilitálása. In: *Rubicon*. 2015, 4, s. 48-61. ISSN 0865-6347.

[8] Rövidesen felépül a Rákoczi-ebédlőház. In: *Felvidéki Ujság*, 29. 2. 1944, s. 3.

[9] SZABÓ, A. *Hogyan helyezzük el a Rákoczi-emlékcsoport?* Kassa, 1941, 40 s.

[10] Minister kultu a viučbi Eugen Szinyei – Merse v Košicoch. In: *Naša zastava*. 3. 10. 1942, s. 5.

[11] MIHALIK, S. *A Miklós börtön*. Kassa: Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum, 1942, 78 s.

[12] NĚMEC, Z. Východoslovenské múzeum v rokoch 1918 – 1989. In: GAŠAJ, D., ed. Historica Carpatica 27-28/1996-1997. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice: Východoslovenské múzeum, 1998, s. 157. ISBN 80-967-072-64.

[13] BÁLINT, A. Régészeti feladatok a Felvidéken. In: *Új Magyar Museum*. 1942, 1, s. 79-97.

Evakuácia zbierkových predmetov múzea a pamiatok Dómu Sv. Alžbety v obci Hejce

GABRIEL VISZLAY
Úrad Košického samosprávneho kraja

Už od roku 1943 sa múzeum pripravovalo na vojnu. Na príkaz Krajinského výboru na ochranu umeleckých pamiatok sa hľadali vhodné priestory, kde by sa mohli tieto predmety na prechodné obdobie ukryť. Najvhodnejšie priestory sa našli v obci Hejce, kde sa nachádzal kaštieľ, budova s rozsiahlym pozemkom a pivničným systémom patriace košickému biskupstvu. Zbierkové predmety z múzea a predmety sakrálneho a liturgického charakteru boli v lete roku 1943 evakuované do obce Hejce v debniach, ktorých počet sa v dokumentoch rôzni. Najčastejšie sa udáva číslo 86. Podľa ústneho podania v obci boli debny dovezené konskými povozmi, takými na ktorých sa vozil hnoj, aby to nebolo také nápadné. Tých vozov bolo vraj 46.

Pivničný systém biskupského sídla a miesto možného uloženia predmetov

Z múzea bolo evakuovaných 4 000 predmetov, z dómu boli odvezené Hlavný oltár Sv. Alžbety, oltár Navštívenia p. Márie, oltár Večery Pána, oltár Smrti panny Márie, oltár Sv. Antona, obraz Martýria Sv. Jana apoštola, oltárny obraz Metercie, bočné sochy skupiny Kalvária, socha Sedembolestnej panny Márie, socha Nepoškvrnenej panny Márie, gotické drevené plastiky Sv. Jána, Sv. Ladislava, Sv. Štefana, Sv. Imricha a vzácne liturgické predmety. Podľa slov súčasného starostu obce Hejce vzhľadom na veľkosť predmetov a debien, tie mohli byť uskladnené v biskupských pivniciach alebo aj v sýpke, ktorá bola prednedávnom zrekonštruovaná. Predmety z drahých kovov boli dokonca zamurované.

Miesto, kde boli zamurované predmety

Bývalá sýpka v obci Hejce

Predmety tu vyčkali prechod frontu, pričom boli strážené vojakmi maďarskej armády. Aj po príchode červenej armády boli predmety strážené. Nie je preto jasné, kedy mohli zmiznúť chýbajúce debny. Uvádza sa 10 debien.[1]

Väčšina predmetov bola prevezená späť na jar 1945. V roku 1946 sa do reevakuácie zaangažovala maďarská vláda a zvyšné predmety mohli byť cez hranice prevezené iba po medzivládnej dohode. Reevakuácia predmetov bola dokončená 3. októbra 1946. Tieto predmety boli ale po privezení nevhodne uskladnené a najväčšie škody vznikli práve v tomto období.

V archíve múzea sa nachádza zápisnica zo dňa 11.decenbra 1947 o stave gotických oltárov Košického dómu. Zápisnica je negatívne formulovaná čo sa týka stavu pamiatok.[2] V archíve múzea sa ešte nachádza správa – elaborát a rozpočet na konzervačné a reštaurátorské práce gotických oltárov a plastík Košického dómu, čo môže dobre poslúžiť pri reštaurátorskom, alebo umeleckohistorickom výskume. Podľa archívnych záznamov ani v roku 1948 ešte stále nie sú zreštaurované oltáre.[3]

Poznámky

1 NĚMEC, Z. Východoslovenské múzeum v rokoch 1918 – 1989. In: Historica carpatica 27 – 28/1996-1997. Košice: Východoslovenské múzeum, 1998, s.158.

2 Kr. 107/1947a. Umiestnenie: Košice: Archív Východoslovenského múzea

3 Kr. 108/1948b. Umiestnenie: Košice: Archív Východoslovenského múzea

Literatúra a pramene

DUCHOŇ, J., ed: *Východoslovenské múzeum v Košiciach. Sprievodca jubilejnou výstavou a dejinami múzea. Vydaný pri príležitosti 130. výročia založenia Hornouhorskej muzeálnej spoločnost*i. Košice: Východoslovenské múzeum Košice, 2002, 62 s. ISBN 80-89093-01-9.

NĚMEC, Z. Východoslovenské múzeum v rokoch 1918 – 1989. In: *Historica carpatica 27 – 28/1996-1997*. Košice: Východoslovenské múzeum Košice, 1998.

Archív Východoslovenského múzea v Košiciach

Karol Kiszely ako kustód Mestského múzea v Banskej Bystrici počas druhej svetovej vojny

ROMAN HRADECKÝ
Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici

Cieľom štúdie je vykreslenie existencie a fungovania Mestského múzea (dnes Stredoslovenského múzea) v Banskej Bystrici v rokoch druhej svetovej vojny na pracovných i životných osudoch jeho kustóda profesora Karola Ivana Kiszelyho. Pôsobenie profesora Kiszelyho, významnej osobnosti nielen banskobystrického múzejníctva, sa nedá oddeliť od činnosti múzea, ktorému venoval tridsať rokov svojho života a výrazným spôsobom určoval chod a činnosť múzea najmä v tak zložitých časoch, ako bolo obdobie vojny.

Profesor Karol Kiszely, oficiálna fotografia. Fond originálnych fotografií, ev. č. 266/F. Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

Obsahové zameranie tejto štúdie vychádza prioritne z existujúcich zdrojov, ktoré neumožňujú viac či menej exaktne zhodnotiť činnosť múzea v rokoch vojny, ochranu jeho zbierkového fondu a vôbec činnosť múzea v rokoch 1939 – 1945. Stav týchto prameňov neumožňuje spracovať činnosť múzea ako celku v dostatočnej šírke a kvalite, nakoľko k dispozícii je len niekoľko štúdií a článkov okrajovo spomínajúcich činnosť múzea v rokoch vojny, v zásade skoro žiadne archívne materiály v štátnom archíve. Podobne aj archív samotného múzea, dnes Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici, obsahuje len niekoľko individuálnych, tzv. zvyškových listín, materiálov najmä o akvizíciách múzea, neposkytuje však žiadne iné informácie týkajúce sa pomerov v múzeu, podmienok a spôsobov jeho existencie. Ako doplnkové zdroje sme využili analýzu návštevnej knihy múzea z toho obdobia a rozhovory s pamätníkmi, ktorí svojimi spomienkami inšpirovali k skúmaniu alebo potvrdzovali zistené poznatky. Nespracovávali sme dobovú tlač.

Činnosť každej inštitúcie, okrem jej poslania a zamerania, nevyhnutne určujú konkrétni ľudia, ktorí jej činnosť riadia, respektíve ju vykonávajú. Cez poznanie ich životných osudov, výsledkov práce a činnosti môžeme sprostredkovane popísať činnosť ich organizácií, a aj preto sme sa v našej štúdii vzhľadom na vyššie popísaný stav prameňov zamerali na úlohu a činnosť kustóda múzea Karola Ivana Kiszelyho, ktorý s múzeom spojil svoj profesionálny odborný život na obdobie tridsiatich rokov.

Mestské múzeum v Banskej Bystrici bolo založené rozhodnutím Mestskej rady 12. júla 1889 na základe žiadosti mestského notára Dr. Štefana Holescha. Prvá expozícia umiestnená v priestoroch zrekonštruovaného Matejovho domu, ktorú pripravil a inštaloval Kornel Divald,[1] bola slávnostne otvorená 17. októbra 1909 a zostala v nezmenenej podobe v zásade až do roku 1953, keď sa začala pripravovať nová expozícia múzea v Thurzovom dome. V súvislosti s otvorením Mestského múzea Mestská rada na mimoriadnej schôdzi konanej dňa 30. októbra 1909 menovala aj troch nehonorovaných kustódov – Dr. Štefana Holescha, Jozefa Schwenga a Dr. Samuela Bothára. Po smrti dvoch posledne menovaných viedol múzeum v rokoch prvej svetovej vojny Dr. Štefan Holesch a od 29. marca 1917 túto funkciu prevzal – opäť bezplatne – Karol Ivan Kiszely.

Karol Kiszely ako kustód Mestského múzea v Banskej Bystrici

Karol Ivan Kiszely sa narodil 12. októbra 1881 v Banskej Bystrici. Pochádzal z rodiny, ktorej predkovia (prastarý a starý otec) sa venovali výrobe kostolných organov. Karolov otec bol právnikom a jeho matka Hermína Dobrovitsová bola sestrou manželky Svetozára Hurbana Vajanského. Po štúdiu na banskobystrickom evanjelickom gymnáziu pokračoval v štúdiu histórie, zemepisu a orientalistiky na univerzite v Budapešti. Ovládal viacero jazykov, okrem latinčiny a slovenčiny aj nemčinu, maďarčinu, turečtinu. V rámci svojich študijných ciest navštívil viaceré krajiny Európy a Orientu. Postupne sa stal členom sedemnástich vedeckých a odborných spoločností na Slovensku, ale aj v zahraničí. Od roku 1914 pôsobil ako dočasný profesor na evanjelickom gymnáziu v Banskej Bystrici a od 29. marca 1917 sa profesor Kiszely stal súčasne aj nehonorovaným kustódom múzea.[2] Od 1. januára 1926 až do svojej smrti zastával funkciu mestského knihovníka, súčasne s funkciou kustóda Mestského múzea.

Profesor Karol Kiszely so žiakmi V. triedy Evanjelického gymnázia v Banskej Bystrici, školský rok 1920/1921. Fond originálnych fotografií, ev. č. 256/F. Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

Karol Kiszely, ako kustód múzea, v prvých rokoch svojho pôsobenia (ku koncu prvej svetovej vojny) musel prekonať snahy presunúť najcennejšie zbierky múzea do Budapešti, ako aj žiadosti viacerých jednotlivcov o navrátenie zbierkových predmetov umiestnených v predchádzajúcich rokoch do múzea, pretože si vraj ponechali právo vlastníka. Napriek týmto snahám sa Kiszelymu podarilo uchovať existujúce zbierky a dobudovať múzeum s viac ako 5 600 evidenčnými číslami zbierok, ktoré získali v múzeu pevné miesto v štruktúre mesta a jeho činnosti.

Vzhľadom na kvalitu zbierok a expozície v Matejovom dome, ale i vysokú odbornú erudovanosť kustóda múzea, patrilo múzeum medzi inštitúcie, ktoré mesto s hrdosťou prezentovalo voči svojim obyvateľom i návštevníkom mesta. Návšteva múzea sa stávala pevnou súčasťou oficiálneho programu hostí mesta a zvýšenú pozornosť fungovania múzea zo strany mesta potvrdzuje aj zriadenie deväťčlennej kultúrno-muzeálnej komisie Mestského zastupiteľstva v roku 1927, ktorá mala napomáhať činnosti múzea.

Karol Kiszely, ako vzdelaný a rozhľadený intelektuál presahujúci svojimi vedomosťami obzor mesta, sa od začiatku aktívne zapájal do spolupráce s ostatnými múzeami, a aj preto sa Mestské múzeum stalo už v roku 1925 členom Zväzu československých múzeí.

Profesor Karol Kiszely s Ondrejom Sarvašom (starším bratom herca a pedagóga Juraja Sarvaša) na lavičke pred vchodom do mestského múzea v Banskej Bystrici (Matejov dom) Fond originálnych fotografií, ev. č. 254/F Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

V roku 1933 sa celoštátny zjazd zväzu konal v stredoslovenských banských mestách a jeho pracovná časť 5. a 6. júla sa konala v Banskej Bystrici, kde bola spojená s prehliadkou múzea a pamätihodností mesta. Od roku 1932 bol vymenovaný za štátneho konzervátora na ochranu pamiatok v banskobystrickom okrese.

Profesor Karol Kiszely medzi zakladajúcimi členmi Zväzu Slovenských múzeí 9. decembra 1939 v Martine. Stojaci prvý zľava v treťom rade. Reprodukcia fotografie z Časopisu Slovenskej muzeálnej spoločnosti č. 4/1939, str. 54, vytlačil Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turčianskom sv. Martine, Knižnica SSM, ev. č. 375
Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

Dňa 9. decembra 1939 bol v Martine založený Zväz slovenských múzeí, pričom medzi zakladajúcimi múzeami bolo zastúpené aj Mestské múzeum v Banskej Bystrici v zastúpení Karola Kiszelyho a Dr. Jozefa Karvaša. Obaja boli zvolení za členov muzeálnej rady zväzu, pričom Karol Kiszely bol na 3. zjazde zväzu v roku 1943 zvolený za druhého podpredsedu Zväzu múzeí na Slovensku (ZMS).

Je istým paradoxom, že Karol Kiszely, ktorý sa osobne i prostredníctvom múzea zapájal do práce viacerých odborných a muzeálnych združení a spoločností sa neangažoval v činnosti Slovenskej muzeálnej spoločnosti, ktorá zriadila Slovenské národné múzeum v Martine. Pritom povedomie účasti v muzeálnej spoločnosti v meste bolo veľké. Však prvým podpredsedom Slovenskej muzeálnej spoločnosti a jeden z trojice hlavných zakladateľov Slovenského národného múzea v Martine (spolu s Andrejom Kmeťom a Adrejom Halašom) bol Dr. Ján Petrikovich, rodák z Radvane nad Hronom (dnes súčasť mesta Banská Bystrica) a medzi zakladajúcimi i riadnymi členmi spoločnosti bolo viacero Banskobystričanov. Členom Slovenskej muzeálnej spoločnosti sa Karol Kiszely stal spolu so svojou manželkou Elou až v roku 1943.[3]

Profesor Karol Kiszely so svojou manželkou Elou a psom v záhrade
Foto z 20. 8. 1933. Fond originálnych fotografií, ev. č. 1458/F
Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

Mestské múzeum v Banskej Bystrici v rokoch druhej svetovej vojny

Roky 1939 až 1945 boli rokmi, ktoré nezaznamenali výraznejšiu zmenu v zameraní múzea, ani v jeho poslaní. Na druhej strane bola výrazne obmedzená akvizičná činnosť a v zásade šlo len o udržiavanie a nie rozvoj múzea. Podľa účtovných výkazov Muzeálnej nadácie mesta v múzeu boli platení dvaja zamestnanci, a to pomocný kancelársky zriadenec Ján Turcer, ktorý zabezpečoval správu, ošetrovanie a konzervovanie zbierok a zmluvná kancelárska pomocníčka Libuša Cisárová. V roku 1941 v múzeu pracovala a bola platená z Muzeálnej nadácie aj Etela Gerdánová, ktorá sa však nevenovala činnosti v múzeu, ale spracovávala súpis židov bývajúcich a nachádzajúcich sa v meste Banská Bystrica a po jeho dokončení ukončila činnosť v múzeu. Jej mzdu však okresný úrad mestu nikdy nepreplatil.

Karol Kiszely, ako kustód múzea a súčasne mestský knihovník, nebol platený z Muzeálnej nadácie, ale z Knižničnej nadácie mesta. Kombinácia a výkon obidvoch funkcií a nutnosť zabezpečovať chod obidvoch organizácií naplno pohlcovali Kiszelyho a neumožňovali mu radikálnejším spôsobom riešiť potrebné zmeny v múzeu v súlade s požiadavkami na zavedenie nových jednotných tlačív, ktoré boli prijaté na zjazde Zväzu slovenských múzeí v roku 1941 a mali pomôcť zlepšiť prácu slovenských múzeí. Okrem toho profesor Kiszely bol dlhodobo ťažko chorý (cukrovka) a zrejme aj preto už nebol ochotný nič meniť a nanovo prerobiť dovtedy 20 rokov používaný systém evidencie zbierok a práce s nimi. To potvrdzuje aj zápis z revízie práce v múzeu, ktorú 14. 9. 1942 vykonal v múzeu tajomník ZMS Ján Geryk: „Prírastkový denník kustos nevedie. Každý predmet zapisuje hneď do odborného inventára. Protokol došlej korešpondencie nevedie, lebo každý spis pre správu múzea prijíma mesto a zapíše v mestskom protokole... Kustos vedie ďalej inventárne kartotečné lístky. Keďže lístky zaviedol ešte pred rozhodnutím Zväzu, nie sú predpísaného vzoru. Vedú sa chybne podľa čísel, treba ich tiež viesť podľa názvov predmetov... Vo všeobecnosti môžeme povedať, že zbierky sú bohaté, sú opatrované, konzervované, ale nedostatočne utriedené.“ [4]

Profesor Karol Kiszely pri archeologickom výskume v Špánej Doline
Fond originálnych fotografií, ev. č. 260/F
Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

V návrhu opatrení, ktoré schválil 2. zjazd Zväzu múzeí boli navrhnuté nasledovné opatrenia:
„a) v administratíve: zaviesť inventárny prírastkový denník, odborný inventár dopĺňať popisom predmetov. Inventárny kartotečný lístok musí byť jednotný, schválený múzejnou radou, zaviesť osobitnú knihu prírastkov pre depozit;
b) zbierky triediť podľa odborov a podľa toho preinštalovať;
c) adaptovať školskú budovu pre muzeálne ciele;
d) zriadiť národopisné oddelenie (uvoľniť viac miesta pre históriu).
Ďalej sa navrhuje vyslať Dr. Alžbetu Güntherovú na roztriedenie a preinštalovanie všetkých zbierok. Zväz vyšle menovanú odborníčku ešte tohto roku na vlastný účet, keď mesto poskytne jej byt a stravu zdarma.“[5]

Uskutočnená revízia, jej výsledky a navrhované opatrenia nevzbudzujú dojem, že ich cieľom zo strany Zväzu slovenských múzeí bolo Mestské múzeum v Banskej Bystrici a jeho činnosť kritizovať, ale naopak, ako by šlo najmä o vytvorenie podporných dôvodov a argumentov, ako pomôcť múzeu v zložitých časoch v rozvoji a aj prostriedkami zväzu pomôcť múzeu s roztriedením zbierok, prechodom na novú administratívu, získaniu nových priestorov pre činnosť múzea. Avšak tieto zámery sa nepodarilo naplniť a výsledky revízie ostali len na papieri. V týchto rokoch už múzeum a jeho fungovanie nepatrilo medzi priority vedenia mesta.

Profesor Karol Kiszely ako hosť medzi kolegami z Komenského Vyššej školy lidovej v Brne. Foto z 27. 5. 1933, sediaci prvý zľava
Fond originálnych fotografií, ev. č. 1459/F. Foto: archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici

V časoch druhej svetovej vojny mala Banská Bystrica okolo 12 000 obyvateľov, tento počet však kolísal najmä v časoch Slovenského národného povstania a po ňom, keď mesto a okolité dediny boli preplnené množstvom vojakov, utečencov a po potlačení povstania i migrujúcimi vojenskými jednotkami nielen nemeckej, ale najmä maďarskej armády. Napriek tomu návštevnosť múzea sa v tomto období podľa zápisov v návštevnej knihe pohybovala od 3 do 5 tisíc návštevníkov ročne a každoročne múzeum na jeseň a na jar navštevovali skoro dennodenne triedne kolektívy škôl z celého Slovenska. Na rozdiel od predvojnovej doby však múzeum už nebolo predmetom oficiálnych návštev mesta a ani jeho kustód nebol zahrnutý do rozdeľovníka osobností a inštitúcií, ktoré vedenie mesta

pravidelne informovalo o významných návštevách mesta. Preto v návštevnej knihe z tohto obdobia nájdeme minimum zápisov oficiálnych návštev.

Je veľmi zaujímavé, že aj po vyhlásení Slovenského národného povstania a po dobu jeho trvania múzeum bolo otvorené a poskytovalo svoje služby návštevníkom. Dokonca aj návštevnosť múzea bola minimálne porovnateľná, ak nie vyššia oproti predchádzajúcemu obdobiu, len s tou drobnou zmenou, že medzi návštevníkmi sa vyskytuje väčší počet vojakov a dôstojníkov. Posledný zápis v návštevnej knihe pred obsadením mesta fašistami je 23. 10. 1944. Obsadenie mesta nebolo uskutočnené dlhodobými bojmi, respektíve dlhodobou obranou, preto budovy v meste a ani samotné múzeum neboli poškodené bojovými udalosťami a bojovou činnosťou nemeckej armády. Avšak od obsadenia mesta fašistami 27. 10. 1944 až do jeho oslobodenia múzeum (päť mesiacov) v podstate nefungovalo a navštívilo ho podľa návštevnej knihy len 20 návštevníkov, z toho 7 príslušníkov SS presne 1. januára 1945.

Boje o oslobodenie mesta v marci 1945 priniesli novú skúsenosť pre mesto a jeho obyvateľov, nakoľko fašistické vojská chceli vybudovať z mesta Banská Bystrica pevnosť, ktorá sa bude len ťažko dobýjať a v priebehu bojov bolo mesto pravidelne bombardované letkami americkej armády a delostrelectvom Červenej armády. Avšak historické centrum mesta, hradný areál, v rámci ktorého sa nachádzalo aj múzeum v Matejovom dome, neboli zasiahnuté. Nemáme informácie o tom, ako fungovalo múzeum v tomto čase, z písomností Muzeálnej nadácie len vyplýva, že v októbri 1944 boli pracovníkom múzea vrátane Kiszelyho Revolučným národným výborom v Banskej Bystrici vyplatené mzdy na tri mesiace dopredu, pretože nebol predpoklad, že budú pri obsadení mesta fašistami dostávať pravidelne mzdu. To sa zrejme aj potvrdilo, nakoľko po oslobodení mesta v marci 1945 im boli spätne vyplatené mzdy za prvé mesiace roka 1945.

Karol Kiszely ako človek, mal zložitejší osud. Počas bombardovania mesta bol zničený jeho rodný dom, následne aj vykradnutý. Jeho stav mu znemožňoval obývať ho. Predpokladáme, že vzhľadom na svoj zdravotný stav (ťažkú cukrovku) zrejme využíval priestory Matejovho domu aj na bývanie, a tak vynúteným dvadsaťštyrihodinovým pobytom v budove múzea dokázal ochrániť zbierky pred ich devastáciou a rozkradnutím. Preukázal však aj veľkú dávku osobnej statočnosti, keď v depozitároch múzea schoval sedem krabíc archívnych materiálov zo Slovenského národného múzea v Martine. Išlo o mimoriadne vzácny archív stredovekých listín, Hurbanovský archív a archív národného oslobodenia, ktoré v osobitnom vagóne z Martina do Banskej Bystrice sprevádzali Dr. Mária Jeršová a Emil Bôcik. Spolu s týmto archívnym materiálom zachránil aj osobný archív Dr. Vavra Šrobára.[6] Toto urobil na žiadosť správcu SNM Jána Geryka, ktorý v nekrológu k jeho úmrtiu aj uvádza skutočnosť, že dané archívy spätne vydal len na základe jeho osobného výslovného potvrdenia a nebol ochotný potvrdiť či prezradiť ich uloženie nikomu, ani záhradníkovi SNM Danielovi Kovalovskému, ktorý bol poverený ich prevozom späť do Martina. Svedčí to nielen o jeho osobnej statočnosti, ale aj odbornosti a profesionálnom vzťahu k zvereným kultúrnym hodnotám a historickým archívom.

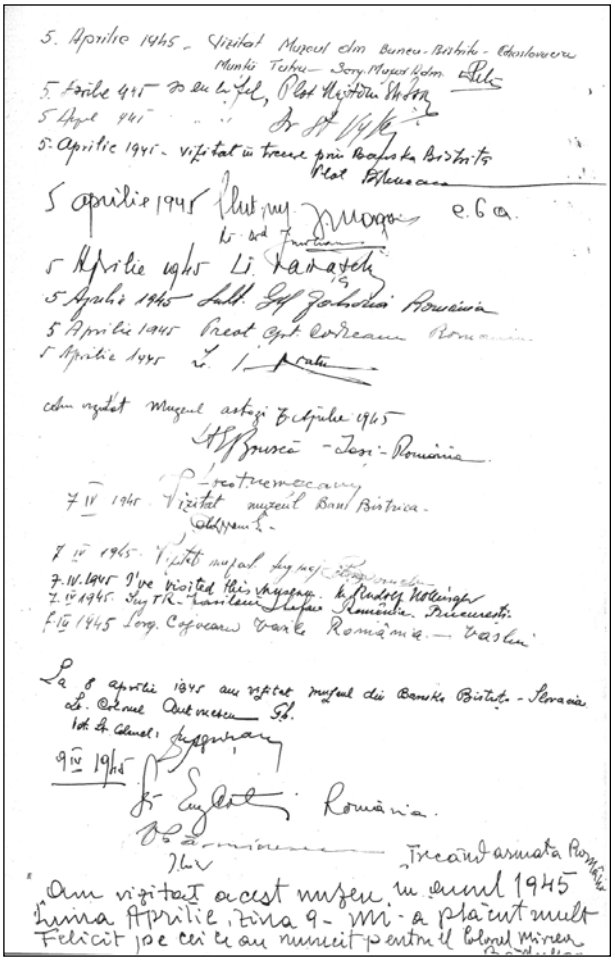

Zaujímavá je návštevnosť múzea bezprostredne po oslobodení mesta. Fašistické jednotky ustúpili z mesta smerom od centra mesta cez hradný areál a cintorín, kde zaujali vopred pripravené obranné pozície a držali sa v nich až do 1., respektíve 4. apríla 1945. Z týchto pozícií pravidelne bombardovali mesto, čím znemožňovali jeho prechod do normálneho režimu života v ňom. Napriek tomu, že táto obranná línia bola v prvé dni v bezprostrednej blízkosti múzea, neskôr bola posunutá zhruba o 1 km, už 26. marca je zaznamenaná v návštevnej knihe múzea prvá návšteva dôstojníka Červenej armády. Následne 27. a 28. marca 1945 múzeum navštívilo niekoľko vojakov a dôstojníkov Červenej armády, ktorí sa zapísali do návštevnej knihy a ktorí objekt Matejovho domu museli skontrolovať v súvislosti s preverovaním jeho zamínovania.

Nevšednú súvislosť odhaľuje návštevná kniha na nasledujúcich stránkach, kde medzi návštevníkmi múzea od 1. apríla až do konca júna 1945 je zapísaných viac ako 120 rumunských vojakov, príslušníkov 4. rumunskej armády generála Dascalescu. Tí si urobili z návštevy múzea doslova prestížnu záležitosť a každý z tých vojakov a dôstojníkov ako keby cítil potrebu zapísať sa do návštevnej knihy a potvrdiť, že navštívil toto múzeum. Je veľmi pravdepodobné, že Karol Kiszely svojimi jazykovými schopnosťami a znalosťou reálií Besarábie a Balkánu dokázal pre nich vytvoriť priateľskú, možno až domácku atmosféru, v kultúrne odlišnom prostredí Banskej Bystrice.

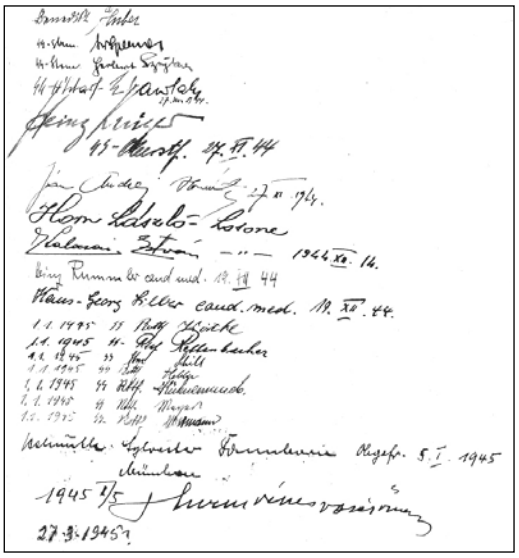

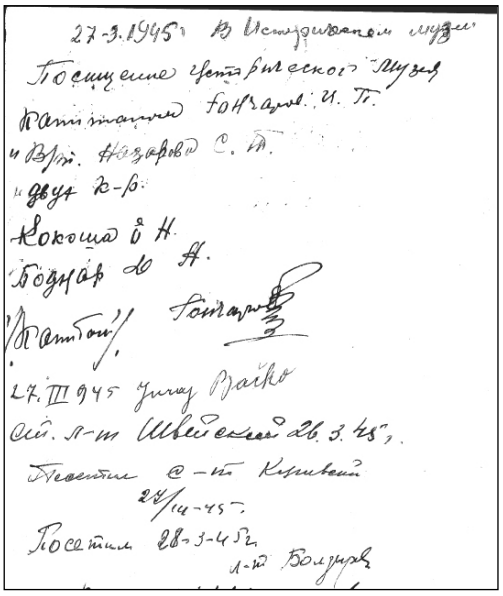

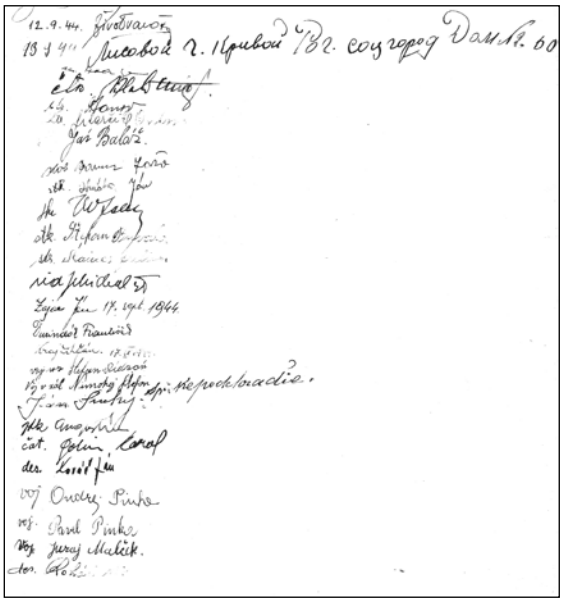

Kniha navštevovateľov Mestského múzea v Banskej Bystrici, založená 15. mája 1944, str. 10, 12, 13, 14. Archív Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici
Foto: Roman Hradecký

Povojnové obdobie

Karol Ivan Kiszely zomrel po dlhej chorobe 12. apríla 1947 vo svojom rodnom dome, na ktorého opravu mesto prispelo z vďaky za jeho dlhoročné služby múzejníka a knihovníka čiastkou 10-tisíc korún. Zomrel bez potomkov, pochovaný je na evanjelickom cintoríne v Banskej Bystrici. O jeho rešpekte, úcte i priateľstve medzi kolegami múzejníkmi svedčí skutočnosť, že na zjazde Zväzu slovenských múzeí 14. novembra 1947 v Martine podpredseda Ing. Miloš Jurkovič predniesol posmrtnú spomienku na Karola Kiszelyho, ktorú si prítomní na počesť zosnulého vypočuli v stoji.[7] O význame a hodnote osobnosti správcu mestského múzea a mestského knihovníka pre mesto Banská Bystrica výstižne hovoria slová Dr. Alexandra Križku: "Profesor Karol Ivan Kiszely bol jedinečným znalcom dejín mesta Banskej Bystrice. Mesta, ktorému slúžil verne, oddane a z lásky k veci – ako vzorný kultúrny pracovník... Jedinou jeho odmenou bol pocit radosti a šťastia z výsledkov plodnej a osožnej práce. Obe ustanovizne (múzeum i knižnica) budú spomienkou na človeka spoločenského, mierumilovného, úprimného, ktorý... ku každému vedel byť rovnako srdečným, ochotným a priateľským."[8]

Poznámky

1 Kornel Divald (* 21. máj 1872 Prešov – † 23. Marec 1931 Budapešť). Bol člen Maďarskej akadémie vied, Akadémie sv. Štefana a dlhý čas pracovníkom Maďarského národného múzea. Vytvorením prvej múzejnej expozície v Mestskom múzeu v Banskej Bystrici bol poverený Hlavným inšpektorátom pre múzeá a knižnice na návrh biskupa Viliama Fraknoiho.

2 Štátny okresný archív v Banskej Bystrici, fond Mesto Banská Bystrica po roku 1945, rok 1946, fond IV. číslo 106.

3 *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1946, roč. 36-37, č. 2, s. 64. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok.

4 HOZÁK, J. Minulosť a prítomnosť múzea v Banskej Bystrici. In: M. ŠTILLA a K. HLAVŇOVÁ. *Stredné Slovensko 5, Spoločenské vedy, Zborník Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici*. Martin: Osveta S.l., Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici, 1986, str. 37.

5 HOZÁK, J., odk. 4.

6 *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1946, roč. 36-37, č. 1, s. 15.

7 *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1947, roč. 38, č. 2. s. 52.

8 HOZÁK, J., odk. 4.

Mestské múzeum vo Zvolene

ĽUBICA MIĽANOVÁ
Lesnícke a drevárske múzeum, Zvolen

Zvolen patrí k najstarším mestám na Slovensku. Zápisy o zhromažďovaní historických predmetov, písomnosti dokladajúce vývoj mesta a zberateľské aktivity jeho významných osobností sa objavujú od konca 19. storočia, ale snahu o vznik mestského múzea sa podarilo naplniť až v pohnutej vojnovej dobe na sklonku prvej polovici 20. storočia. Príležitosťou sa stali veľkolepé oslavy 700. výročia obnovenia mestských privilégií Zvolena v roku 1944 a povzbudením bola silná podpora Sväzu slovenských múzeí. Najväčšiu zásluhu na budovaní a vedení mestského múzea v prvých rokoch svojho fungovania mal učiteľ meštianskej školy a prvý správca múzea Gejza Balaša, ktorý za podpory predstaviteľov mesta a s finančnou podporou jej obyvateľov, zhromaždil a zapísal do jeho prírastkovej knihy prvé stovky zbierkových predmetov z archeológie, histórie, národopisu a výtvarného umenia. Sám sa stal autorom prvej výstavnej prezentácie múzea, prvého tlačeného propagačného materiálu i prvého publikačného výstupu uverejneného v Krásach Slovenska – číslu špeciálne venovanému mestu Zvolen. Ďalší vývoj zvolenského nováčika medzi slovenskými múzeami ovplyvnili vojnové udalosti. Miestom úkrytu a ochrany zabalených zbierkových predmetov sa stal Zvolenský zámok, kde zbierky zotrvali až do oslobodenia mesta a ukončenia vojny. Vznik tejto pamäťovej a fondovej inštitúcie bol dôležitým medzníkom kultúrneho a spoločenského vývoja mesta a predpokladom uchovania hmotných dokladov jeho minulosti. Zbierkové predmety nadobudnuté pri jeho zakladaní sú dodnes súčasťou zbierkového fondu Lesníckeho a drevárskeho múzea – pokračovateľa Mestského múzea vo Zvolene.

Zvolen patrí medzi najstaršie mestá na Slovensku. Datovanie jeho prvých mestských privilégií nie je známe, ale predpokladá sa, že ich mesto získalo od panovníka Belu IV. okolo roku 1238. Známe je, že sa stratili počas tatárskeho vpádu a ich obnovenie si vyžiadali zvolenskí hostia v roku 1244.

Privilégiá pripomínajú predovšetkým význam a starobylosť mesta, ktoré vzniklo na križovatke obchodných ciest, v podhradí komitátneho neskôr župného hradu a naplno sa rozvinulo po výstavbe kráľovského paláca v 2. polovici 14. storočia (obr. 1 a 2).

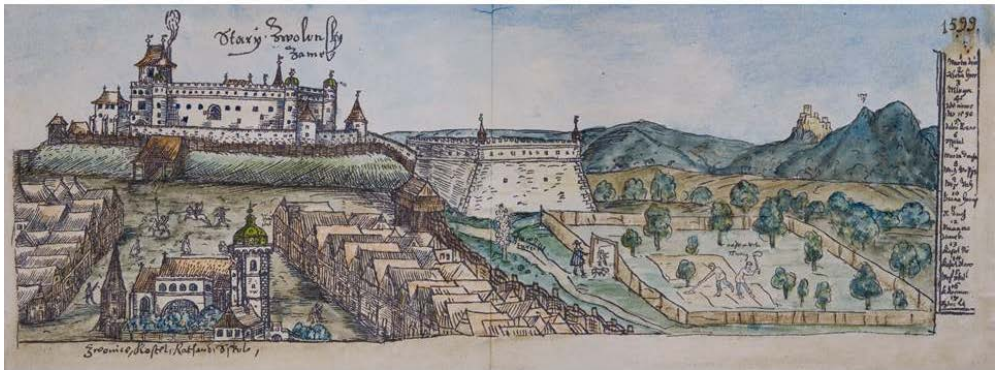

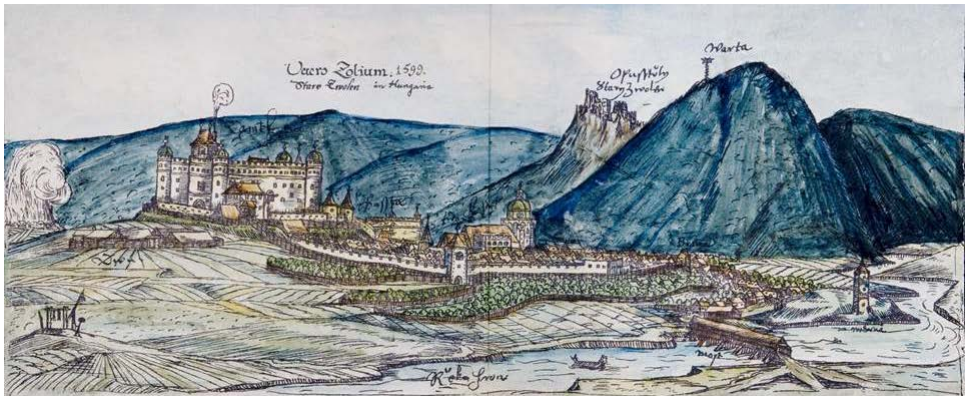

Obr. 1 a 2 Prvé známe vyobrazenie Zvolena od J. Willenberga z r. 1599 Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Na mestské privilégiá, ktoré zaručovali prívlastky mesta kráľovské a slobodné, sa často odvolávali jeho obyvatelia. Zdôrazňovali nimi svoje postavenie, vyzdvihovali svoju históriu. Očakávalo by sa, že v období, keď v Uhorsku a na území dnešného Slovenska vznikali prvé múzeá, teda v 2. polovici 19. storočia, mesto bude mať „potenciál" na založenie múzea. Z rôznych dôvodov tento potenciál mestu chýbal.

SLOBODNÉ A KRÁĽOVSKÉ MESTO

ZVOLEN.

OPIS HISTORICKO-TOPOGRAFICKÝ.

JURAJ BÁNIK,

TURČ. SV. MARTIN

Obr. 3 Prvá monografia Zvolena od Juraja Bánika z roku 1891
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

V prvej monografii mesta Zvolen, ktorú napísal notár Juraj Bánik (?) v roku 1891, sa niekoľkokrát uvádza, že vo Zvolene je mestský archív, ale múzeum a ani myšlienka jeho vytvorenia tu nie je zachytená (obr. 3). Zato J. Bánik uvádza zápisnicu, podľa ktorej sa z mestského archívu stratilo viacej predmetov napr. stará slovenská biblia veľkej ceny, kalich, staré samopaly, drôty zlaté (umiestnené v železnej truhle ako najcennejšie nálezy), pamätné peniaze.[1] Na ďalších stranách monografie píše, že „v histórii mesta Zvolen do roku 1848 nachodilo sa viac veľmi starých pušiek, mestský meč, holby, železný mučiarsky stroj, hrubé husacie brko, bronzové drôty, veľký drevený pluh opradený legendou, že sa ním priekopy okolo mestských hradieb prehlbovali, pečať z roku 1583."[2]

Aj z týchto informácií je zrejmé, že v dnešnej budove mesta – starej radnici, ktorou bola od 18. storočia až do polovice 20. storočia, sa v miestnosti s archívom popri písomnostiach zhromažďovali aj predmety, ktoré viac menej súviseli s činnosťou mestskej samosprávy (obr. 4).

Obr. 4 Mestský dom vo Zvolene z roku 1926. Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Sústreďovali sa tu napr. aj početné archeologické nálezy. Zberateľské úsilie z konca 19. a prvého decénia 20. storočia, ktoré mohlo byť jedným zo silných predpokladov vzniku múzea, je zachytené len prostredníctvom dvoch verejných činiteľov: banskobystrického biskupa Arnolda Ipolyiho (Stummera) (1823 – 1886), ktorý zbieral pamiatky, hlavne cirkevné, z celej diecézy. Svoju zbierku odviezol do Veľkého Varadína, keď tam bol menovaný za biskupa.. Druhým zberateľom bol zvolenský advokát a stoličný úradník v Banskej Bystrici Július Thomka.

Tento sa venoval aj ľudovému umeniu a archeológii. Na Pustom hrade robil aj vykopávky a spolu s hlavným slúžnym Ľudovítom Leustachom organizoval archeologickú výstavu, ktorá vraj mala veľký úspech. Žiaľ mnohé predmety predal v roku 1908 Mestskému múzeu v Banskej Bystrici a najcennejšie veci boli predmetom aukcie po jeho smrti v roku 1912.[3]

Nová výraznejšia zberateľská aktivita sa objavuje až po vzniku ČSR. Mesto sa v rokoch 1923 – 1928 stalo sídlom Pohronskej župy (XVIII.) a vložilo veľké úsilie do snahy o rekonštrukciu Zvolenského zámku, kde sa počítalo nielen s umiestnením župných úradov, ale aj múzea.

Osobnosťou, ktorej treba pripísať konkrétny a reálny záujem o vznik zvolenského mestského múzea, je Dr. Oto Rosenauer (1878 – 1963) (obr. 5).

Obr. 5 Dr. Otto Rosenauer (1878 – 1963), mešťanosta Zvolena v rokoch 1910 – 1922
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Ako 32-ročný doktor práv so záujmom o literatúru a sociológiu sa stal v roku 1910 mešťanostom Zvolena. Pochádzal z Banskej Bystrice, cestoval po Európe a venoval sa vývinu miest. Mešťanostom bol až do roku 1922. Potom pôsobil ako znalec administratívneho práva vo významných verejných funkciách. Jeho meno sa spomína v rámci zberateľského úsilia súvisiaceho s prípravou hospodárskych výstav v roku 1923 a v roku 1928. V zápisnici Mestského úradu vo Zvolene z 8. 2. 1923 sa uvádza, že v muzeálnom katalógu bolo zaevidovaných 626 predmetov.[4] V tomto období sa využili aj ponuky starožitností z Prahy, z Banskej Bystrice, a Kremnice. Realizovala sa aj výzva k občanom mesta o finančnú podporu „Darujte pre mestské múzeum“. Získali sa dary od popredných obyvateľov mesta – Samuela Figuscha, Michala Gažíka, Dr. Gustáva Luczyho, Dr. Ota Rosenauera, Mikuláša Furdíka, Jána Boroškaya.[5]

Zo všetkých darcov treba zvlášť vyzdvihnúť popredného zberateľa, preparátora a ornitológa, teda človeka ktorý mal k múzeu a jeho odborným činnostiam najbližšie. Ján Boroškay (1841 – 1923) pochádzal z Brezna, ale od roku 1877 pôsobil vo Zvolene vo funkcii mestského lesmajstra (obr. 6).

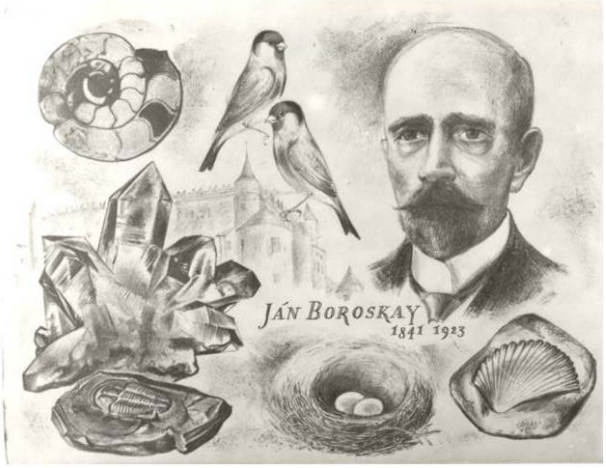

Obr. 6 Ján Boroskay (1841 – 1923), mestský lesmajster, zberateľ prírodnín, ornitológ
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Popri zamestnaní vyštudoval Banícku a lesnícku akadémiu v Banskej Štiavnici. Zbieral predovšetkým prírodniny (nerasty, skameneliny, vtáky, vajíčka a ich hniezda, jelenie parohy a srnčie parôžky). Spolupracoval s Uhorskou ornitologickou spoločnosťou a Národným múzeom v Budapešti.[6] Zrejme kvôli svojmu vysokému veku a aj preto, že v roku 1923 ako 82 ročný umiera, jeho angažovanosť pri vzniku múzea nie je výraznejšia. Podľa

poslednej vôli Jána Boroškaya malo mesto dostať zbierku mincí, zbierku nerastov a miestne školy mali dostať jeho zbierku chrobákov pod podmienkou, že bude povolený vývoz a odovzdanie zbierky vtákov maďarskej Ornitologickej spoločnosti v Budapešti, s ktorou aktívne a dlhodobo komunikoval. Ministerstvo školstva a národnej osvety však vývoz nepovolili. [7] Časť z jeho zbierky zostala zachovaná v múzeu a nielen vo zvolenskom, ale aj v SNM-Prírodovednom múzeu v Bratislave.

Z roku 1924 existuje zápis, že mestské múzeum vo Zvolene dostalo sochu Františka Rákociho II., ktorú neznámi páchatelia zhodili z podstavca (obr. 7).[8]

Obr. 7 Socha Františka Rákociho II. vo Zvolene. Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Ďalšia informácia je z roku 1927, z obdobia príprav kultúrno-historickej výstavy župy XVIII. pri medzinárodnom dunajskom veľtrhu (21. 8. – 2. 9.), kedy si z tunajšieho mestského múzea vo Zvolene hlavný notár Börös zaistil dostatočný počet rôznych predmetov (výšivky, kroje, píšťaly, fujary, gajdy, odznaky remeselníckych cechov).[9]

V roku 1928 sa spomína posledná aktivita O. Rosenauera, ktorý zozbieral staršie predmety a vystavoval ich v rámci výstavy archívnych pamiatok.[10] Poslednou zatiaľ doloženou informáciou o múzeu vo Zvolene v medzivojnovom období je písomný záznam z konca roku 1929 o nedôstojnom uložení múzejných zbierok mesta Zvolen.[11]

Uvedené zmienky o múzeu vo Zvolene z 20. rokov 20. storočia potvrdzujú reálnu snahu o založenie múzea s hlavným cieľom „postarať sa o riadne umiestnenie zbierok vhodné pre prístup obecenstva“.[12] Snaženie je doložené reálnymi činmi a postupnými krokmi – zbieranie predmetov, evidencia, starostlivosťou o dôstojné uloženie, prezentácia. Žiaľ v konečnom dôsledku nevyústili v tomto období do založenia múzea. Zozbierané predmety boli naďalej len časťou archívu v niekoľkých skriniach mestského domu.

Novú príležitosť a s ňou aj veľkú podporu získala myšlienka založenia múzea vo Zvolene v celej jeho komplexnej podobe (správca, sídlo, evidencia, prezentácia) v rámci prípravy osláv 700. výročia obnovenia privilégií Zvolena v roku 1944. Na začiatku som hovorila, že mesto Zvolen má prvé známe privilégium (obnovené) z roku 1244. Pod rokom 1244 bola listina s obnovenými privilégiami Zvolena uverejnená v celouhorskom diplomatári v 19. storočí., pretože tento rok uvádzala aj najstaršia v origináli zachovaná potvrdzovacia listina z 23. 4. 1254. Pravda je však taká, že si mesto v súčasnosti

pripomína ako rok obnovenia svojich privilégií rok 1243. Dnešný ročný posun nastal z toho dôvodu, že v 13. storočí sa za Nový rok (1. deň nového roku) pokladal 25. december. Naša listina bola datovaná 28. decembra – teda to už bol 4. deň roka nasledujúceho – 1244. Keďže v súčasnosti je prvý deň nového roka 1. január, tak 28. december zostáva súčasťou roka 1243.[13]

V 40. rokoch 20. storočia si mesto pripomínalo 700 rokov obnovenia mestských práv v roku 1944 (obr. 8).

Obr. 8 Zvolen v roku 1937
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

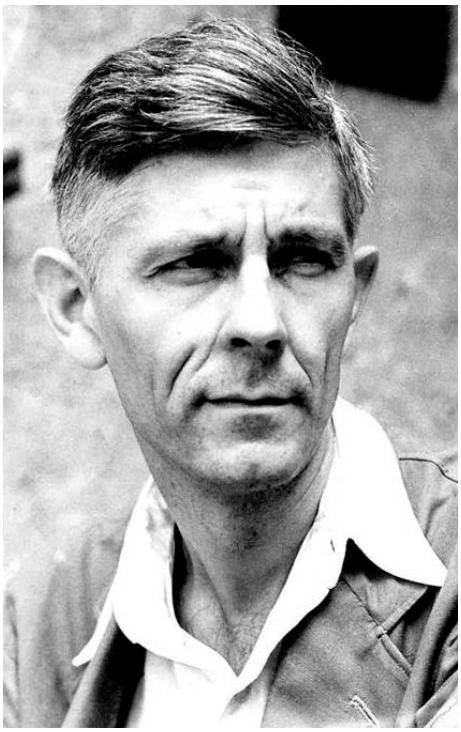

Obr. 9 Prvý správca Mestského múzea vo Zvolene Gejza Balaša (1914 – 1994)
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Myšlienka založenia mestského múzea pri tejto príležitosti patrične zarezonovala a osvojil si ju vládny komisár Zvolena Július Fusek podporovaný tajomníkom a kronikárom mesta Dr. Júliusom Ďurkovičom. Argumentmi pre založenie múzea boli, okrem samotnej politickej a spoločenskej požiadavky, už zozbieraný súbor ako im vtedy hovorili starožitných predmetov, ďalej porovnávanie sa s okolitými významom a veľkosťou približne rovnakými mestami (Banská Bystrica, Kremnica, Banská Štiavnica), ktoré mali múzeum. Zvýšil sa aj záujem poslancov a verejnosti napr. aj prostredníctvom príspevkov v miestnej tlači.

Veľmi silná podpora prišla aj zo strany samotných múzejníkov. V roku 1940 vznikol Sväz slovenských múzeí, ktorý vypracoval celoslovenský plán pre vznik nových múzeí a usmerňovanie zberateľskej činnosti existujúcich múzeí.[14] Medzi plánovanými bolo zrejme aj zvolenské mestské múzeum, pretože sa už 20. 10. 1941 organizoval vo Zvolene 3. deň 1. zjazdu slovenských múzeí (1. deň bol v Kremnici a 2. deň v Banskej Štiavnici). Zástupcov 17 múzeí v čele s predsedom Dr. Pavlom Florekom privítal v Grand hoteli (dnes budova Divadla J. G. Tajovského) vládny komisár J. Fusek. Zjazd múzeí podporil myšlienku zriadenia mestského múzea a opravu zvolenského zámku, kde by mohlo mať múzeum svoje priestory.[15] Samotné mesto sa stalo v nasledujúcom roku členom Sväzu slovenských múzeí v Turčianskom Sv. Martine.[16]

Rokom založenia Mestského múzea vo Zvolene sa stal rok 1942. 10. augusta bol do prvej prírastkovej knihy zapísaný prvý zbierkový predmet – železná truhlica.[17] Autorom tohto zápisu bol učiteľ meštianskej školy s veľkým záujmom o históriu a archeológiu Gejza Balaša (1914 – 1994), ktorého mesto Zvolen poverilo v nasledujúcom roku zriadením mestského múzea (obr. 9).[18]

V podacom denníku je 16. septembra 1942 uvedený aj prvý korešpondenčný zápis múzea.[19] Vo veci založenia múzea sa naďalej veľmi aktívne angažoval Dr. P. Florek, ktorý s riaditeľom SNM Jánom Gerykom navštívil Zvolen osobitne a snažil sa odborne pomôcť. Novému správcovi múzea G. Balašovi zabezpečili mesačnú prax v múzeu v Turčianskom Sv. Martine, aby sa zoznámil s múzejnou problematikou.[20]

Sídlom múzea sa mal stať zámok, ale tam bolo núdzovo ubytovaných 40 rodín a ani jeho stavebný a technický stav nevyhovoval. Uvažovalo sa aj o Thurzovom dome na námestí, ale voľba nakoniec padla na dom Elemíra Finku na severozápadnej strane námestia Andreja Hlinku č. 71 (obr. 10).

Obr. 10 Budova Mestského múzea vo Zvolene, 1944. Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Priestory 1. poschodia boli opravené a vybavené skriňami získanými vďaka finančnej podpory niektorých obchodníkov. Uskutočnila sa aj zbierka múzea formou obežníkov, na ktorú reagovali farské úrady, školy aj samotní obyvatelia, prevažne živnostníci. Nákupy sa nemohli realizovať, pretože rozpočet mesta s nimi nepočítal. G. Balaša sa snažil získať aj múzejný materiál z Banskej Bystrice, kde predtým, ako sám píše, „ putoval materiál aj zo zbernej zvolenskej oblasti.“[21] Múzeum prejavilo záujem aj o získanie predmetov, ktoré boli skonfiškované štátom prenasledovaným židovským občanom mesta.[22]

Obr. 11 Časopis Krásy Slovenska venované 700. výročiu mesta Zvolen
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

V priebehu dvoch rokov sa podarilo zhromaždiť okolo 800 predmetov z archeológie, histórie, národopisu a výtvarného umenia. Najvhodnejším dátumom otvorenia múzea verejnosti boli blížiace sa oslavy 700. výročia mesta. Dňa 22. apríla 1944 sa uskutočnilo v Mestskom dome zasadanie muzeálnej rady a na druhý deň 23. apríla 1944 bola po

prednáške poslanca a predsedu Sväzu slovenských múzeí Pavla Floreka a po vystúpení Gejzu Balašu za prítomnosti vtedajších predstaviteľov mesta a ďalších slovenských múzejníkov (J. Geryk, J. Volko – Starohorský a iní) sprístupnená prvá výstavná prezentácia mestského múzea. Konečne ponúkla Zvolenčanom v štyroch miestnostiach (plus predsieň) renesančného domu múzejnú inštaláciu zbierkových predmetov prezentovanú v troch tematických skupinách: historickej, národopisnej a cirkevno-umeleckej. Podrobne ju opisuje sám autor – správca a jediný pracovník múzea Gejza Balaša vo svojom príspevku časopisu Krásy Slovenska, č. 9, 1943/44 (obr. 11 – 14) a aj v osobitnej drobnej tlači Mestské múzeum vo Zvolene, ktorú vydalo mesto a vytlačila filiálka Tlačiarne Andrej vo Zvolene (obr. 15). Väčšina zbierkových predmetov, ktoré sa spomínajú v príspevku sú zachované v historickej a národopisnej zbierke zvolenského dnes Lesníckeho a drevárskeho múzea.

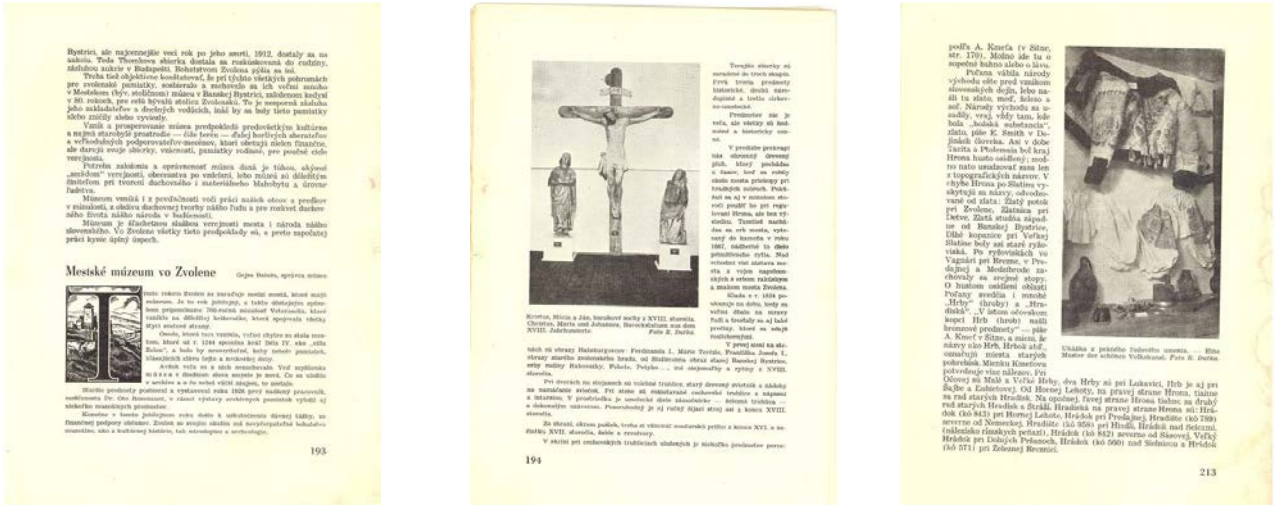

Mestské múzeum vo Zvolene

193

194

213

Obr. 12 – 14 Z prvej výstavnej prezentácie mestského múzea, 23. 4. 1944
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Obr. 15 Sprievodný materiál k prvej výstavnej prezentácii Mestského múzea vo Zvolene
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Pri príležitosti otvorenia múzea bola vyrobená aj okrúhla pečiatka múzea s vyobrazením Zvolenského zámku (očakávaným sídlom múzea) a s kruhopisom Museum Veterosolium 1244 – 1944 (obr. 16). Mestské múzeum dostalo aj finančnú podporu vo výške 5 000 korún zo strany Sväzu slovenských múzeí a aj počas otvorenia sa vyzbieralo ďalších 727 korún.[23] Múzeum bolo prístupné verejnosti dva dni v týždni: štvrtok v čase od 15, 00 – 17, 00 hod a v nedeľu od 10, 00 – 12, 00 hod. Existovala aj kniha návštev, kde bol posledný zápis datovaný 3. augustom 1944, teda ani nie mesiac pred vypuknutím SNP.[24]

Obr. 16 Odtlačok pečiatky Museum Veterosolium 1244 – 1944
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Situácia sa na území mesta postupne zhoršovala. Častejšie sa ohlasovali letecké poplachy, následkom vojnových pomerov sa z Bratislavy premiestňovali do Zvolena niektoré úrady, aktivizovalo sa odbojové hnutie a organizovali sa prípravy na ozbrojené vystúpenie. Problémy sa stupňovali

s blížiacou okupáciou a frontovými udalosťami. Múzejné zbierky bolo treba zabaliť a uložiť na bezpečné miesto. Ako píše sám Gejza Balaša vo svojich spomienkach: „...Zúrila však vojna. Vojnové udalosti sa prehrnuli aj cez Zvolen. Zbierky zabalené do debien v kaplnke na zámku sa zachránili.“[25]

Na zámku zostali aj v nasledujúcich rokoch. V jeho sčasti upravených priestoroch bola v roku 1949 pri príležitosti celorepublikových osláv 5. výročia SNP nainštalovaná druhá výstavná prezentácia múzea a nakoniec 5. júla 1950 tu bolo umiestnené celé múzeum (obr. 17).

Obr. 17 Zvolenský zámok z roku 1945. Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Publikácia Slovenské múzeá ich vznik a prehľad zbierok, ktorá vyšla v roku 1945 ponúka informáciu o organizácii a stave múzeí na Slovensku (obr. 18 – 21). Informuje o existencii 26 múzeí a ako posledné, ktoré vznikli v období trvania 2. svetovej vojny, sú uvedené mestské múzeá vo Zvolene a Žiline. V prípade Mestského múzea vo Zvolene je na mieste otázka: Prečo k zriadeniu múzea došlo práve v tak ťažkej a zložitej dobe poznačenej režimom, vojnovými udalosťami, politickým a rasovým prenasledovaním, zhoršenou životnou situáciou obyvateľov mesta, ilegálnou odbojovou činnosťou...., keď požiadavka mať túto významnú kultúrnu ustanovizeň bola vo Zvolene dlhodobo aktuálna.

Obr. 18 – 21 Slovenské múze, ich vznik a prehľad sbierok z roku 1945
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Kľúčovým bol zrejme ľudský potenciál, ktorý sa tu stretol v silnej koštelácii – aktívny záujem čelných predstaviteľov mesta znásobený vplyvom politickej ideológie a ich straníckej príslušnosti (vyzdvihovanie podielu Zvolena na kultúrnej minulosti samostatného slovenského štátu); príchod novej výraznej osobnosti so záujmom o históriu, so znalosťou jazykov a schopnej popri vlastnej pedagogickej práci aj inej samostatnej odbornej a tvorivej činnosti (priniesla nový vietor do plachiet) a v poslednom rade výrazná podpora a osobná zaangažovanosť hlavných predstaviteľov slovenskej múzejnej obce.

Je prirodzené, že ani v období vojny, pokiaľ ona neprebieha priamo na jeho území, bežný verejný a spoločenský život mesta neprestáva a určitým spôsobom sa musí napĺňať a realizovať (vyučovanie v školách pokračuje, realizujú sa športové a kultúrne podujatia...).

Vznik múzea v mestskom prostredí, ktoré dokumentuje jeho minulosť bol dlhodobo žiaduci a stal sa dôležitým medzníkom kultúrno-historického vývoja mesta, odrážal jeho význam, postavenie a osobitosť. Po knižnici vznikla vo Zvolene konečne nová fondová kultúrna inštitúcia, ktorá so sebou priniesla nové poslanie a s ním spojené nové odborné činnosti – systematický výskum, pravidelné publikovanie, tvorba výstav a realizácia prednášok naplno sa rozvíjajúcich ešte v 40.rokoch.

Založenie múzea bolo prejavom určitej kultúrnej vyspelosti a sebavedomia jeho obyvateľstva. Táto udalosť dokázala na chvíľu spojiť politicky a konfesionálne rozdelené obyvateľstvo (záujem verejnosti, finančná podpora obyvateľstva, návštevnosť zo strany školských zariadení).

Odborný prístup správcu a záujem verejnosti o hmotné pamiatky aktuálne odprezentované a sústredené v novo založenom múzeu, vyvolali následne zvýšenú pozornosť a starostlivosť o zabezpečenie ich ochrany a bezpečnosti. Aj slová prvého správcu zvolenského mestského múzea Gejzu Balašu pripomínajú a zdôrazňujú význam záchrany a zachovania dokladov minulosti: „Skutočnosť počiatočných krokov múzea bola pestrejšia, ale i komplikovanejšia. Bol som nesmierne rád, že som mohol prispieť k záchrane dedičstva staroslávneho mesta.“[26]

Mesto Zvolen položilo v roku 1942 základy múzea a postupne vytvorilo podmienky pre jeho budovanie. V ďalších rokoch sa mestské múzeum, aj v súvislosti so zmenou zriaďovateľa a s rozšírením územného pôsobenia, zmenilo na okresné a potom aj vlastivedné. V roku 1992 získalo múzeum celoslovenskú lesnícku a drevársku špecializáciu, ktorá priniesla aj zmenu názvu múzea. Dnes Lesnícke a drevárske múzeum vo Zvolene uchováva vo svojom fonde do 50 000 zbierkových predmetov (obr. 22). Jeho predmetom činnosti je naďalej aj dokumentácia histórie Zvolena a jeho regiónu o čom svedčia aj početné zbierkové predmety, ktoré mali svoju výstavnícku premiéru v roku 1944.

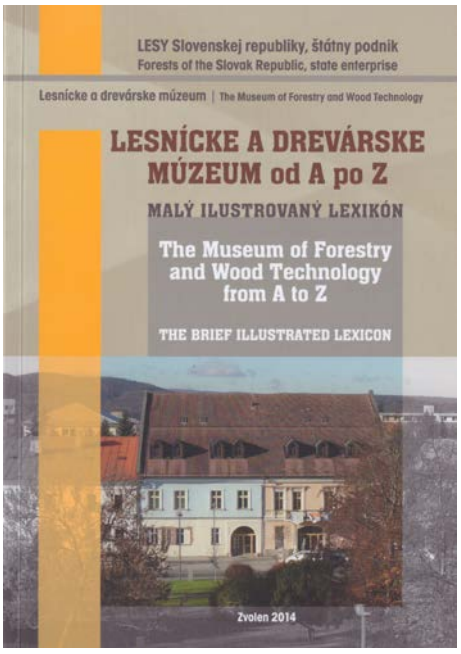

Obr. 22 Publikácia o Lesníckom a drevárskom múzeu venovaná aj 100. výročiu narodenia Gejzu Balašu
Foto: archív Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene

Poznámky

1 BÁNIK, J. *Slobodné a kráľovské mesto Zvolen: Opis historicko-topografický*. Turč. Sv. Martin: KÚS, 1891, s. 23.
2 BÁNIK, odk. 1, s. 63-64.
3 FLOREK, P. Podiel Zvolena na našej kultúrnej minulosti. In: *Krásy Slovenska*, 1943 – 1944, č. 9, s. 192-193.
4 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Zvolen (ďalej MV SR, ŠA BB, pob. ZV). *Fond Mestský úrad Zvolen*. Definitívny inventár (1910) 1923 – 1945 (1946), kr. 7, spis č. 1421.
5 GAJDOŠ, M., ed. *Polstoročie múzea vo Zvolene*. Zvolen: Vlastivedné múzeum, 1992, s. 21. ISBN 80-900441-4-X.
6 VALENTOVIČ, Š. Slovenský biografický slovník: (od roku 833 do roku 1990). I. zväzok, A – D. Martin: Matica slovenská, 1986, s. 299.

[7] MV SR, ŠA BB, pob. ZV. *Fond Mestský úrad Zvolen*. Definitívny inventár (1910) 1923 – 1945 (1946), kr. 94, spis č. 11 914.
[8] MV SR, ŠA BB, pob. ZV. *Fond Okresný úrad Zvolen 1923 – 1945*. Inventár, kr. č. 3.
[9] MV SR, ŠA BB, pob. ZV. *Fond Okresný úrad Zvolen 1923 – 1945*. Inventár, kr. č. 11, spi č. 5 360.
[10] Mestské múzeum vo Zvolene 1244 – 1944, fond LDM Zvolen
[11] MV SR, ŠA BB, pob. ZV. *Fond Okresný úrad Zvolen 1923 – 1945*., Inventár, kr. 93.
[12] MV SR, ŠA BB, pob. ZV. *Fond Okresný úrad Zvolen*. Inventár, kr. 93, 214/ 1929.
[13] Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv, Zvolen 1993, s. 43.
[14] *Slovenské múzeá, ich vznik a prehľad sbierok*. Bratislava: Sväz slovenských múzeí, 1945, s. 6.
[15] *Pamätná kniha mesta Zvolena 1933 – 1944*. Xerokópia uložená v knižnici LDM Zvolen.
[16] GAJDOŠ, M. Štyridsiate výročie sprístupnenia prvej múzejnej expozície vo Zvolene. In: *Múzeum*. 1984, roč. 29, č. 2, s. 44.
[17] GAJDOŠ, odk. 5, s. 6.
[18] MV SR, ŠA BB, pob. ZV. *Fond Okresný úrad Zvolen 1943*. Inventár, kr. č. 215.
[19] GAJDOŠ, odk. 16, s. 44.
[20] GAJDOŠ, odk. 5, s. 44.
[21] GAJDOŠ, odk. 5, s. 44.
[22] GAJDOŠ, odk. 16, s. 44.
[23] GAJDOŠ, odk. 16, s. 45.
[24] GAJDOŠ, odk. 16, s. 46.
[25] GAJDOŠ, odk. 5, s. 45.
[26] GAJDOŠ, odk. 5, s. 45.

Múzeum mesta Bratislavy počas druhej svetovej vojny

ELENA KURINCOVÁ
Múzeum mesta Bratislavy

Mestské múzeum v Bratislave bolo v rokoch 1939 – 1945 súčasťou Vedeckých ústavov mesta Bratislavy a plnilo funkciu múzea hlavného mesta Slovenskej republiky. Vedúcou osobnosťou múzea a pôsobenia celého kultúrneho oddelenia bol prednosta Vedeckých ústavov Ovidius Faust. Odborné činnosti múzea (akvizičné, výstavné, publikačné) pokračovali v budovaní umeleckohistorického profilu múzea, ale orientovali sa aj na propagáciu novej štátnej ideológie. V čase prechodu frontu a oslobodenia Bratislavy boli zbierky múzea evakuované v priestoroch Starej radnice a Primaciálneho paláca a neprišlo k ich zásadnému poškodeniu. V rokoch 1945 – 1951 riadil múzeum Národný výbor Bratislavy a jeho aktivity boli značne utlmené.

Múzeum mesta Bratislavy založil Okrášľovací spolok v roku 1868. Jeho zbierky sa od začiatku využívali na konštruovanie meštianskej identity a imidžu mesta; od tohto trendu sa postupne prechádzalo k legitimizácii práv a požiadaviek mestskej samosprávy a k potvrdzovaniu funkcie mesta v príslušnom štátnom rámci. V správe o činnosti kultúrneho oddelenia za roky 1918 – 1938 magistrátny radca Ovidius Faust zhrňujúco konštatuje, že úlohou oddelenia (kam patrilo aj múzeum) je napĺňať dva ciele: „aby mesto zaujalo čestné miesto v kultúrnom živote Československej republiky a vyhovelo potrebám obyvateľstva hlavne národa československého a naplnilo to, čo povedali zakladatelia, aby múzeum bolo verným zrkadlom minulosti mesta a jeho okolia“. Radikálna zmena v jeho funkcii a zvrat od takejto formulácie nastali po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945). Mestské múzeum plnilo funkciu múzea hlavného mesta štátu. Pôsobenie múzea a jeho činnosť boli determinované aj podmienkami druhej svetovej vojny.[1]

Stará radnica, budova Mestského múzea. 40. roky 20. storočia
Foto: Fotoarchív MMB

Apponyiho palác, sídlo expozícií Mestského múzea, 40. roky 20. storočia
Foto: Fotoarchív MMB

Organizačne pretrvával právny stav z republiky (od roku 1923). Podľa organizačného štatútu bolo múzeum súčasťou Vedeckých ústavov (spolu s archívom a knižnicou) a patrilo do kultúrnej skupiny I. oddelenia pre záležitosti vedeckých ústavov, cudzineckého ruchu a divadelníctva. Úlohou múzea bolo zbierať, uchovávať a vedecky spracovávať pamiatky mesta a blízkeho okolia, ktoré sa vzťahujú k mestu, a vo všeobecnosti zbierať predmety umeleckého významu. Spravoval ho prednosta mestských vedeckých ústavov, magistrátny hlavný radca Ovidius Faust.[2] Podľa Ľubomíra Liptáka už v medzivojnovom období predstavoval takto vytvorený komplex – archív, knižnica, múzeum – priestor

pre ideálny regionálny historický výskum a dokumentáciu.[3] Organizačný štatút mestského múzea sa stal východiskom pre vypracovanie návrhu pre štatúty a stanovy mestských múzeí, ktoré boli členmi Zväzu slovenských múzeí (ďalej ZSM). Ovidius Faust pracoval v rokoch 1941 – 1942 vo zvláštnej zväzovej komisii, ktorá sa podieľala na zjednotení týchto právnych dokumentov. Aktívne pôsobil v ZSM prakticky od jeho založenia. Zúčastnil sa na zakladajúcom valnom zhromaždení 10. decembra 1939 v Martine a stal sa jedným z dvoch podpredsedov až do konania tretieho zjazdu v Liptovskom Mikuláši a Ružomberku v roku 1943. Vystriedal ho Karol Kiszely z Mestského múzea v Banskej Bystrici.[4] Mestské múzeum v Bratislave bolo prijaté za riadneho člena ZSM 25. marca 1941 a patrilo do I. skupiny s členským príspevkom 400 Ks. Klasifikované bolo ako verejné múzeum a obvodom jeho zberateľskej činnosti bolo mesto Bratislava a okolie. V dotazníku okrem organizačného štatútu, ktorým sa múzeum spravuje, uvádza špecializáciu odborných pracovníkov pre odbor dejiny a umenie. Jeho pracovníci sa zúčastnili aj na odborných kurzoch, ktoré organizoval ZSM (Ovidius Faust na kurze pre správcov, kustódov a konzervátorov 8. – 10. februára 1941, Alojz Mayer na kurze 18. – 20. 3. 1943 v Martine).[5]

Ovidius Faust (1896 – 1972)
Foto: Fotoarchív MMB

Zbierkotvorná činnosť múzea, koncepcia a jej napĺňanie smerovali podobne ako v predchádzajúcom období viac k umeleckohistorickému ako k historickému profilu. Pokračovalo sa v získavaní súborov artefaktov úžitkového umenia zo skla, porcelánu, keramiky, holíčskej fajansy, ale aj ľudového umenia (napr. od firiem Moser Bohemia, Detva, Spolok pre zveľaďovanie domáckej výroby). Tradične sa nakupovali výtvarné diela od súčasných umelcov (napr. Gustáv Mallý, Janko Alexy, Ján Ladvenica, Jozef Ilečko, Jozef Kollár), predovšetkým diela prezentované na súčasných výstavách (napr. z výstavy Umelci pre národ sa v roku 1941 kúpil obraz Ľudovíta Fullu Svitanie v Bratislave) alebo od Spolku slovenských výtvarných umelcov z ich VII. členskej výstavy v dome umenia (1944), ale aj od korporácií, napr. spolkov Kunstvereinu (Július Schubert, Ludwig Pithordt), bratislavských kláštorov, napr. uršulínok, alžbetínok a františkánov. Zriedkavo pribúdali súbory z pozostalostí: 41 albumov s pohľadnicami Bratislavy od J. Schulpeho, zbierka zbraní plukovníka Platta, a pribudol nález zbierky keltských mincí z Námestia slobody.[6]

Nadstavec záhlavia postele, kláštor alžbetínok, kúpa z roku 1940
Foto: Ľudmila Mišurová

K stabilným dodávateľom umeleckohistorických predmetov patrili aj spoločnosti Holderer (kníhkupectvo), Pahlener (obchod so železiarskym tovarom), Dorošíny (umelecký stolár a starožitník). Posledný menovaný Jozef Dorošíny bol arizátorom obchodu so starožitnosťami Morica Kohna, dvorného dodávateľa mestského múzea z medzivojnového obdobia. Na obhajobu M. Kohna a za

povolenie na jeho pokračovanie v práci v obchode intervenovala aj Dr. Alžbeta Güntherová-Mayerová (23. júna 1942) listom pre Ministerstvo hospodárstva. Zdôrazňovala jeho vysokú odbornosť, vlastníctvo žltej legitimácie a potrebnosť v obchode so starožitnosťami.[7]

Akvizície sa orientovali aj na novú štátnu nacionálnu ideológiu, v rétorike sa vyzdvihovalo „večné slovensko-nemecké priateľstvo". Do zbierok pribudli busty Adolfa Hitlera (autori Ludwig Mack, Alois Rigele), strieborná pamätná medaila s portrétom vodcu a s dátumami anšlusu Rakúska a mníchovského diktátu, prípadne výtvarné diela z výstavy karpatskonemeckých umelcov (Austelung der Karpatendeutsche Künstlerschaft), ktorú organizovala Deutsche Partei (Arbeitsgemeinschaft bildung Künstler) 24. novembra 1942. Epizodickú akvizíciu predstavuje výmena uskutočnená v máji 1941 medzi Kunsthistorisches Museum vo Viedni a mestským múzeom ohľadom kódexov. Ako dar dostalo mesto od „führera" hodiny prešporského hodinára Jakuba Guldena v etui z roku 1780.

Porcelánová kanvička, kúpa od Jozefa Dorošínyho v roku 1942
Foto: Ľudmila Mišurová

Prirodzene, do zbierok pribudla zostava predstaviteľov nového štátu: poprsie prezidenta Slovenskej republiky Jozefa Tisa (autori Jozef Pospíšil, Vojtech Ihriský) a ideológa ľudovej strany Andreja Hlinku (autori Alois Rigele, Ladislav Majerský). Výtvarnými dielami boli zastúpené témy „z dávnej minulosti Slovákov" – knieža Rastislav a vierozvestcovia sv. Cyril a Metod (Andrej Kováčik), prípadne predstavitelia slovenského národného hnutia Ľudovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban a Michal Miloslav Hodža. Poznámky v inventári naznačujú, že niektoré z nich (napr. busty Hitlera a Tisa) sa používali pri výzdobe reprezentačných priestorov magistrátu mesta (po vojne boli zničené; vyplýva to rovnako z poznámky v inventári).[8]

Už začiatkom roka 1941 z podnetu magistrátneho radcu a vedúceho kultúrneho oddelenia Ovidia Fausta prestíž mesta pozdvihla primátorská reťaz pre vtedajšieho mešťanostu Belu Kováča (1939 – 1944). Historické richtárske insígnie (žezlo, šabľa, zvonček, posýpadlo, šerpa), umiestené v expozícii mesta, už nepostačovali na vyjadrenie zmeneného postavenia Bratislavy. Primátorská reťaz vznikla v spolupráci s výtvarníkmi (pravdepodobne Jánom Ladvenicom a Alojzom Rigelom). Pozlátená reťaz pozostávala z jedenástich ranogotických štítkov s mestským znakom, z deviatich roziet a centrálne privesenej medaily. Na averznej strane mala na polmesiaci stojacu korunovanú Pannu Máriu s Ježiškom v podlhovastej svätožiare; na reverze medaily bol sv. Juraj v brnení, na koni, prepichujúci kopijou ležiaceho draka. Motív patrónky Slovenska vyjadruje celokrajinský význam hlavného mesta; erb Bratislavy zo Žigmundovho privilégia z roku 1436 a deň voľby mestskej rady na sv. Juraja jednoznačne evokujú väzbu na historické tradície mesta. Po roku 1946 vymenili na primátorskej reťazi centrálnu medailu. Jej averz tvorila pečať mesta z roku 1367, reverz pripomínal oslobodenie Bratislavy (autor Rudolf Pribiš).[9]

Hlavný mešťanosta Belo Kováč (1939 – 1944) s primátorskou reťazou
Foto: Fotoarchív MMB

Expozícia feudálnej histórie
Foto: Fotoarchív MMB

Zbierky spracovávali pracovníci múzea v odbornom inventári (plnil aj funkciu knihy prírastkov). Formou tlačív a priebežným číslovaním nadväzoval na predchádzajúce obdobie; z rokov 1939 – 1945 ide o rozpätie čísel 21 527 – 24 044. Jednotlivé roky sa uzatvárali len finančne, nie podľa zbierok. Rubriky – položky inventára boli: inv. č., inv. č. staré, výstavné číslo, predmet, opis predmetu, obdobie vzniku, miesto nálezu, získané, kúpna cena, odhadná cena, poznámka. Zbierky sa odborne nespracovávali na unifikovaných tlačivách ZSM, ako navrhovala príručka Odborné práce v múzeách z roku 1942. Rovnako nie je možné zodpovedne povedať, do akej miery sa využívali kartotečné lístky na odborné spracovanie. V správe o činnosti múzea za rok 1940 sa uvádza vedenie lístkových katalógov. Potvrdzuje to aj pracovníčka múzea Oľga Wagnerová (v rokoch 1926 – 1941) vo svojich spomienkach. Alojz Mayer (pracovník múzea v rokoch 1942 – 1958) uvádza zase rok 1952 ako začiatok katalogizácie zbierok. Viedla sa aj evidencia fotografií (potvrdzujú to evidenčné čísla so signatúrou H na rube fotografií). Žiaľ, nezachovala sa a v 70. rokoch 20. storočia sa pristúpilo k novej evidencii fotografií.[10]

Nevytvorilo sa precízne fondové, materiálové alebo slohové členenie zbierok. Výkazy triedia prírastky zbierok na:[11]

1. Vykopávky (predhistória)
2. Plastika – drevo, kov, sadra, kameň plaketa
3. Maľba – olej, akvarel, pastel, tempera
4. Kresba
5. Grafika – medirytina, lept, linoleum, oceľoryt, tlač
6. Medaily, peniaze – numizmatika
7. Umelecký priemysel – porcelán, sklo, hodiny, výšivky, keramika, drevo, kov
8. Cechové pamiatky
9. Zbrane
10. Národopisné predmety
11. Odznaky

Expozícia vinohradníctva
Foto: Fotoarchív MMB

Počet nadobudnutých zbierkových predmetov mestského múzea v rokoch 1939 – 1945

Zbierky získané v roku	kúpou	darom	Spolu
1939	103	51	154
1940	294	72	366
1941	360	395	755
1942	-	-	585
1943	415	75	490
1944	281	73	354
1945	320	53	373

Prehľad prírastkov knižnice a zbierky fotografií, návštevnosti a spracovania zbierok zo starého inventára mestského múzea v rokoch 1939 – 1941

Rok	Knižnica	Fotografia	Návštevnosť	Starý inventár
1939	24	73	7 496	160
1940	-	-	7 085	-
1941	149	-	-	-

Múzejné sprostredkovanie, interpretácia a inscenovanie zbierok múzea v expozíciách zostalo v priebehu vojnových rokov bez väčších zmien. Mestské múzeum od roku 1926 systematicky budovalo súbor výstavných priestorov v Starej radnici a v Apponyiho paláci, v ktorých koncentrovane predstavovalo spôsob života a činnosti jednotlivých skupín v meste (vinohradníkov, rybárov, remeselníkov), pôsobenie a dosah mestskej správy, aktivity cirkevných inštitúcií alebo výsledky umeleckých a hudobných aktivít jednotlivcov a korporácií v meste.

Historická expozícia – hudobná sieň. Foto: Fotoarchív MMB

Expozícia keramiky. Foto: Fotoarchív MMB

Proces sa zavŕšil koncom 30. rokov otvorením špecializovanej expozície v rodnom dome skladateľa J. N. Hummela v roku 1937. Celkový počet 30 výstavných priestorov v pôvodných objektoch múzea uzatvára začiatkom 40. rokov oddelenie lodníkov a rybárov v spodnej časti mestskej veže.[12] Mestské múzeum si uchovalo trend prezentovania formou špecializovaných expozícií. Rozšírilo ho aj o záujem o záchranu pamiatkových objektov mesta. Mestské múzeum vykonávalo od roku 1941rozsiahlu rekonštrukciu kláštora klarisiek (spomína sa suma 1 400 000 Ks), keď prešiel od štátu do vlastníctva mesta za symbolický zlatý dukát. Rekonštrukčné práce, dozor nad renováciou stavby a inštalovanie pamiatok špecializovaného cirkevného múzea, ktoré sa tu sprístupnilo, koordinoval Ovidius Faust. Popri pôvodnom barokovom inventári sa v cirkevnom múzeu prezentovali aj pamiatky zo zaniknutých cirkevných objektov v Bratislave a zo zbierok mestského múzea. Krátko po otvorení ho 27. apríla 1944 navštívil prezident republiky Jozef Tiso, minister školstva a národnej osvety Jozef Sivák a dómsky kanonik Karol Körper.[13]

Pohľad do expozície cirkevného múzea v kláštore klarisiek Autor fotografie Otto Webel, 1944. Foto: Fotoarchív MMB

Pohľad do expozície cirkevného múzea v kláštore klarisiek. Autor fotografie Jozef Hofer, 1944
Foto: Fotoarchív MMB

Zhrňujúco môžeme povedať, že neprišlo k ideologickému prekvalifikovaniu expozície mestského múzea. Inštalované zbierky síce neodrážali novú politickú realitu, to sa však nahrádzalo angažovanosťou na ostatných úsekoch činnosti kultúrneho oddelenia (teda aj múzea) v kultúrnej politike mesta. Toto obdobie by som nazvala rokmi agitácie. Podrobnejšie rekonštruovať aktivity múzea za vojny umožňujú archívne pramene uložené v Múzeu mesta Bratislavy, v bývalom Archíve hlavného mesta a spomienky bývalých zamestnancov (Ovidius Faust, Oľga Wagnerová, Július Kálmán, Alojz Mayer) v pamätnici venovanej storočnici mestského múzea z roku 1968. Prvé sú veľmi torzovité a druhé zasa strohé. Rekapitulujú vojnovú históriu múzea štatistickým vymenovaním prírastkov a všeobecnými formuláciami. Len Július Kálmán a Alojz Mayer opatrne naznačujú omyly, ktoré spôsobila pretrhnutá kontinuita vo vedení múzea po nútenom odchode Ovidia Fausta po roku 1945. Hodnotenie tohto obdobia „by si zaslúžilo osobitnú rozpravu z psychologicko-sociologického hľadiska“, vyjadruje sa v medailóne o rehabilitovanom Ovidiovi Faustovi Július Kálmán v roku 1968. Dnes sa odvážne a bez cenzúry môžeme pozrieť na toto obdobie. Pravdivo, len keď máme vyčerpávajúce pramene. Tie, ktoré nám boli dostupné, prinášali často len náznaky informácií.[14]

Počas slovenského štátu bol Ovidius Faust kľúčovou osobnosťou múzea, aj keď prakticky nebol jeho zamestnancom. Keď hovoríme o aktivitách mestského múzea, hovoríme vlastne o angažovanosti Ovidia Fausta a celého kultúrneho oddelenia; činnosť múzea bola organicky včlenená do oddelenia. Je potrebné predstaviť legendárneho pracovníka mestského múzea PhDr. JUDr. Ovidia Fausta. Bol typický Prešporák; narodil sa v roku 1896 v obci Edelstahl v dnešnom Burgenlande, zomrel 1972 v Bratislave. Vo svojich životopisoch si udával nemeckú národnosť. Otec pochádzal z Moravy, bol mestským fotografom v Prešporku, a matka bola dcérou prešporského hodinára Štefana Sommera. Zmaturoval na prešporskom katolíckom gymnáziu, počas prvej svetovej vojny študoval na viedenskej univerzite históriu, archívnictvo a dejiny umenia (1918, PhDr.), potom právo na univerzite v Budapešti (1922, JUDr.).

Nemeckojazykovému „prešporáctvu“ zostal Ovidius Faust verný celý život a svoj odborný záujem zameral na lokálne dejiny Bratislavy. Štátoprávne zmeny v prvej polovici 20. storočia, prirodzene, vniesli viaceré krízy a neistoty do jeho života, postavili ho pred voľbu väčšej alebo menšej lojality k vládnucej moci. Od roku 1922 začal pracovať ako asistent v archíve, neskoršie ako kustód múzea, 22 rokov bol prednosta Vedeckých ústavov a v rokoch 1935 – 1945 dosiahol funkciu magistrátneho radcu a prednostu kultúrnej skupiny na magistráte (od roku 1939). V medzivojnovom období sa výrazne zaslúžil o reorganizáciu a budovanie múzea, knižnice a archívu, publikoval v slovenčine a v ďalších jazykoch. Uvádzame len niektoré: Zlatá kniha mesta Bratislavy (1928), Zo starých zápisníc mesta Bratislavy (1933), Československé udalosti roku 1848 – 1849 v zrkadle súdobej tlače (1934), bohatá sprievodcovská literatúra, plány po meste, články v dobovej tlači Pressburger Zeitung, Híradó, Grenzbote, Slovenský denník, prípadne Zprávy mesta Bratislavy.[15]

V prameňoch figurujú zamestnanci múzea uvedení v niektorých rokoch ako definitívni a zmluvní, prípadne pomocní robotníci. Na pôde Vedeckých ústavov (archív, múzeum, knižnica, ktorá sa skladala z vedeckej a verejnej s čitárňou, a tá mala ešte oddelenia slovenské, nemecké, maďarské), prípadne celého kultúrneho oddelenia (patril tam aj referát cudzineckého ruchu) prichádzalo ku kumulácii

funkcií. Pracovníci, ktorí vykonávali odborné činnosti v múzeu, boli Oľga Wagnerová v rokoch 1926 – 1941, Bohuslav Bezděk 1936 – 1951, Alžbeta Güntherová-Mayerová 1930 – 1942, Nesti Merglová 1916 – 1958, Alojz Mayer 1942 – 1958, Július Kálmán 1945 – 1951.

Z pozície kultúrneho oddelenia hlavného mesta vyplýval presah jeho pôsobenia do kultúrnej politiky štátu. Kultúrne oddelenie sa podieľalo na vypracovaní smerníc na udeľovanie umeleckých a vedeckých výročných cien mesta: Štúrova cena za literatúru, Bellova cena za hudobné dielo, Ormisova dramatická cena, Kupeckého cena za výtvarné umenie, Šafárikova vedecká cena, Endlicherova vedecká cena pre nemecké dielo, Madáchova literárne cena pre maďarské dielo. Mestské múzeum sa zúčastňovalo na Medzinárodných dunajských veľtrhoch, napr. 27. augusta 1939 bola otvorená výstava Mesto Bratislava a okolie, zameraná na cestovný ruch. Zriadený bol aj Slovakotour (založený 30. júna 1941), mestský zbor pre cestovný ruch, ktorého úlohou bolo napriek vojnovým časom prispieť k rozvoju cestovného ruchu. Ovidius Faust pôsobil od roku 1942 ako jeho podpredseda. Zúčastnil sa na odhaľovaní pomníka Antona Bernoláka na Rudnayovom námestí a pamätnej tabule Ľudovíta Štúra na banke Union (dnes na Štúrovej ulici) 23. mája 1943. Kultúrna komisia riešila v apríli 1944 aj premiestnenie sochy M. R. Štefánika pred budovu Slovenského múzea na Vajanského nábreží.[16] Ovidius Faust ako prednosta kultúrneho oddelenia mesta mal úradné styky s nemeckými osobnosťami, pripravoval slávnostné príhovory hlavnému mešťanostovi Belovi Kováčovi, prijímal reprezentačné návštevy, bol členom poroty pri tvorbe novej štandardy prezidenta, členom poroty Ministerstva vnútra pri súťaži na návrh štátnej vlajky, znaku a pečate, členom predsedníctva Slovenského autoklubu. Na príklade kultúrneho oddelenia môžeme v praxi vysledovať presun aktivít v zmysle napĺňania Nemecko-slovenskej zmluvy o spolupráci na kultúrnom poli z roku 1942: premenovávanie ulíc a námestí, osádzanie tabúľ (napr. 20. apríla 1939 poslal vládny komisár Belo Kováč ríšskemu vodcovi a kancelárovi telegram o premenovaní historického námestia na Námestie Adolfa Hitlera), odhaľovanie pamätnej tabule Adolfovi Hitlerovi na budove múzea (20. apríla 1942), podpora cestovného ruchu publikáciami, ktoré zviditeľňovali Slovensko alebo Bratislavu (Pressburg in der neuen Slowkei. Geschichte, Kultur, Wirtschaft. Príhovor Šaňa Macha a Franza Karmasina. Buch und Zeitungsverlagsgenossenschaft. m.b.h. Pressburg 1940; Bratislava hlavné mesto Slovenska. Vydal Úrad pre cudzinecký ruch hlavného mesta v Technickom nakladateľstve v Bratislave 1944; Bratislava hlavné mesto Slovenska. Basel, 1943), prípadne akvizície z už spomínaných výstav nemeckých umelcov.

Ovidius Faust aj oficiálne potvrdil svoju nemeckosť. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1940 sa prihlásil k nemeckej národnosti. Stal sa členom Deutsche Partei a Deutsche Arbeitsfront, členom Slovensko-nemeckej spoločnosti, za mesto bol členom Spolku pre dejiny Nemcov v Sudetoch (Verein für Geschichte der Deutschen in der Sudetenländer).[17]

Vo vojnových rokoch pokračovali (začali sa už v roku 1933) progresívne propagácie múzejných expozícií v rozhlasových reláciách. Jednou z priorít bola, prirodzene, ochrana zbierok vo vojnových časoch. Mestské múzeum aktuálne reagovalo na prípisy Ministerstva školstva a národnej osvety (ďalej MŠANO), ktoré vydávalo vo veci zabezpečenia zbierok počas vojnovej pohotovosti. Vedením Civilnej protileteckej ochrany (ďalej CPO) bol 23. júna 1941 hlavným mešťanostom poverený Ovidius Faust. Súviseli s tým mnohé aktivity – poplachové cvičenia, zbierky mestských zamestnancov v prospech CPO, vytvorenie situačného plánu, premietanie filmov a kontrola vybavenia krytov potrebným materiálom. Vedecké ústavy, prípadne hlavný mešťanosta priebežne oznamovali ZSM, že predmety sú zaistené v suchých a bezpečných krytoch, obaly (debny) sú pripravené a zachovávajú sa predpisy CPO. Ako miesta úkrytu boli pripravené pivničné priestory pod nemeckou knižnicou Starej radnice a archívne priestory notárskeho úradu vo dvore Primaciálneho paláca.[18] Blížiaci sa front aktualizoval potrebu evakuácie zbierok múzeí na Slovensku. V priebehu decembra 1944 prezídium MŠANO nariaďuje najcennejšie objekty zo zbierok múzeí zbaliť a postarať sa o ich bezpečné uloženie. Úsilie vlády a MŠANO z januára a februára 1945, vyvolané tlakom nemeckej strany odsunúť pamiatky múzeí

a cirkevných objektov pred frontom do Nemecka, sa nerealizovalo aj vďaka konzekventnému postoju viacerých archivárov a pamiatkarov, ku ktorým patril aj Ovidius Faust. Zbierkové predmety múzea a archív Bratislavy sa uchovali v posledných dňoch vojny v pôvodných priestoroch Starej radnice a Primaciálneho paláca.[19] Nastalo však personálne zemetrasenie. Ovidia Fausta prepustili z práce rozhodnutím Národného výboru 18. apríla 1945. Obvinili ho z exponovania sa za fašistický režim a deportovali ho do zberného tábora pre odsun Nemcov v Petržalke.[20] Preverení pracovníci mestského múzea ako zamestnanci XII. kultúrnej sekcie Národného výboru v Bratislave odpovedali v nových spoločenských pomeroch na dotazníkovú akciu ZSM z leta 1945 vcelku pozitívne. Počas vojny neutrpeli ani zbierky múzea a ani budova veľké škody. Podarilo sa rozšíriť priestory múzea o Mirbachov a Hübnerov palác. Straty predstavovalo len niekoľko (?) obrazov, ktoré boli požičané na výzdobu úradov. Finančne bola činnosť múzea zabezpečená z rozpočtu mesta a snahou múzea bolo pokračovať *vo všetkých bratislavských veciach* (pravdepodobne išlo o uchovanie zbernej a dokumentačnej oblasti múzea v meste Bratislava a jeho okolí).[21]

Odhaľovanie pamätnej tabule Adolfovi Hitlerovi na budove múzea 20. apríla 1942. Foto: Fotoarchív MMB

Roky agitácie za druhej svetovej vojny vystriedali roky stagnácie múzea po vojne. Mestské múzeum malo značne utlmené aktivity. Dokonca oficiálne bolo v rokoch 1948 – 1951 zatvorené. Medzi činnosti pracovníkov patrilo sprevádzať študentov po expozíciách, zúčastňovať sa na Slovanskom dni na Devíne a na brigádach na stavbe Slovanskej cesty. Nadriadený orgán Ústredný národný výbor v Bratislave vyjadroval nespokojnosť s úrovňou práce múzea predovšetkým pre ideologickú náplň expozície. Zásadným problémom bolo prezentovať vývoj mesta cez robotnícke hnutie a KSS, ako to požadoval sovietsky vzor. Personálne kapacity a snahy o nové ideologické prehodnotenie zbierok múzea umožnili pristúpiť k inštalácii historickej expozície až po roku 1951. Tým sa otvorila nová, aktívnejšia etapa v činnosti mestského múzea. Na pôde Vedeckých ústavov mesta sa v tomto období podarilo venovať ďalšej žiadanej téme: výskumu slovanskej minulosti Bratislavy, ktorého výstupom bol zborník Slovanská Bratislava, vydaný v roku 1948.[22]

Poznámky

[1] *Správa o činnosti za roky 1918 – 1938*, nedatovaná. Fond II. inv. č. 130 – 388, 1937 – 1953. Inv. č. 164/II, kr. 5. Umiestnenie: Bratislava: Archív Múzea mesta Bratislavy (ďalej A MMB).

[2] *Organizačný štatút mestského múzea č. j. 297/41 z 31. decembra 1941*. Fond ZSM, 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea Bratislava (ďalej A SNM),

[3] LIPTÁK, Ľ. Múzeá a historiografia na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Zborník SNM, História 29*. 1989, s. 215.

[4] STRELKOVÁ, J. Vznik a počiatky Zväzu slovenských múzeí (1939 – 1945). In: *Múzeum*. 1999, roč. 45, č. 1, s. 14-18; PALÁRIK, M. *Zväz slovenských múzeí v období Slovenského štátu 1939 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2011, s. 82-85. ISBN 978-80-8094-993-8.

[5] *Prihláška za člena listom vládneho komisára B. Kováča č. 10.108-463/II-1.1941 zo dňa 25. marca 1941* a *Dotazník z roku 1941.* Fond ZSM, 1939 – 1945, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[6] Prehľad akvizícií je možné vypracovať podľa odborného inventára (plnil aj funkciu knihy prírastkov), prípadne ak existuje v A MMB správa k výkazu za príslušný rok, napr. za roky 1939,1940, je to možné doplniť.

[7] *List A. Mayerovej-Güntherovej z 23. júna 1942.* Fond ZSM, 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[8] *Správa a výkaz mestského múzea za rok 1941*. Fond II. inv. č. 130-388, 1937 – 1953. Inv. č. 170 – 171/II. Umiestnenie: Bratislava: A MMB. Len zriedkavo sú vyjadrenia k jednotlivým akvizíciám, ako *List ohľadom daru od „führera" 23. máj 1941*. Fond II. inv. č. 130-388, 1937 – 1953. Inv. č. 173/II. Umiestnenie: Bratislava: A MMB.

[9] Primátorská reťaz má evidenčné číslo Z-1166. Zmienky o jej realizácii sa nám v archívnom materiáli nepodarilo nájsť. Nie je možné zodpovedne sa vyjadriť k ikonografii pôvodnej medaily, pretože sa v múzeu nezachovala, a tak sme vychádzali len z evidenčného opisu v odbornom inventári a z fotografie. Krátku informáciu prináša príspevok JANČO, Š. Reťaz primátora hlavného mesta SSR Bratislavy. In: *Spisy Mestského múzea v Bratislave, Bratislava, 8 – 9*. 1972 – 1973. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, 1976, s. 38.

[10] GERYK, J., M. JERŠOVÁ, A. GÜNTHEROVÁ a M. JURKOVIČ. *Odborné práce v múzeách. Pokyny pre správcov múzeí*. Turčiansky SV. Martin: Sväz slovenských múzeí, 1942; Spomienky bývalých pracovníkov. Oľga Wagnerová. Alojz Mayer. In: *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868 – 1968*. Bratislava. Obzor, 1968, s. 303-304, 316.

[11] *Výkazy o činnosti za roky 1939 – 1945*. Fond II. inv. č. 130-388, 1937 – 1953. Inv. č. 169 /II. – 189/II., kr. 5. Umiestnenie: Bratislava: A MMB. Rovnaké údaje sú uvedené aj v príspevku: FAUST, O. a Ľ. FUZÁK. Z histórie Mestského múzea v Bratislave. In: *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868 – 1968*. Bratislava. Obzor, 1968, s. 25-26.

[12] K podobe expozícií mestského múzea v rokoch 1926 – 1945 pozri *Katalóg múzea mesta Bratislavy*. Spracovali Oľga Wagnerová a Alžbeta Mayerová. Bratislava: Mestské múzeum, 1933, 308 s; FAUST, O. Bratislavská radnica a jej zbierky. In: *Bratislava hlavné mesto Slovenska*. Úradom mešťanostu mesta Bratislava: Länderdienst A. G., Basel, 1943, s. 93-103; *Slovenské múzeá ich vznik prehľad sbierok*. Bratislava: Sväz slovenských múzeí, 1945, s. 58-66.

[13] *Výnos MŠANO z 15. februára 1941, ktorým sa udelilo mestu Bratislava užívacie právo na bývalý kostol klarisiek k 12. augustu 1941 na umiestnenie cirkevných pamiatok za symbolický poplatok 1 zlatý dukát.* Fond Magistrát mesta Bratislavy, kr. 2598. Umiestnenie: Bratislava: Štátny archív v Bratislave, oddelenie archívnych fondov mesta Bratislavy – bývalý Archív hlavného mesta Bratislavy (ďalej ŠA BA, odd. AF MBa). Pozri aj články v novinách: Cirkevné múzeum v Bratislave. In: *Gardista*, 28. apríl 1944; AGOR, A. Kostol klarisiek sa stal jediným kostolom v Európe tohto druhu. In: *Slovák*, 30. apríl 1944. Za poskytnutie kópií článkov ďakujem Zuzane Faláthovej.

[14] Spomienky bývalých pracovníkov. In: *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868 – 1968*. Bratislava. Obzor, 1968, s. 299-319. (Zachoval sa Index k spisom Vedeckých ústavov z rokov 1936 – 1947, ale bez spisov.) Ďalšie možnosti výskumu by mohla objasniť pozostalosť Júliusa Kálmána uložená v SNG (zatiaľ nespracovaná).

[15] Pozostalosť Ovidia Fausta, osobné spisy čiastočne spracované. Umiestnenie: Bratislava: A MMB.; KÁLMÁN, J. Ovidius Faust. In: *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868 – 1968*. Bratislava. Obzor, 1968, s. 292-295; JANČO, Š. PhDr. Ovidius Faust 1. 10. 1896 – 18. 4. 1972. In: *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868 – 1968*. Bratislava. Obzor, 1968, s. 316-318; PLACHÁ, V. 110. výročie narodenia PhDr. Ovídia Fausta. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy, Bratislava*, 18, 2006, s. 171-174; HOLČÍK, Š. Ovidius Faust – životné osudy. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy, Bratislava*, 20, 2008, s. 19-31; ŠURDOVÁ, M. Knižnica Ovidia Fausta v Múzeu mesta Bratislavy. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy, Bratislava*, 20, 2008, s. 33-41.

[16] *Zápisnica kultúrnej komisie o MDV z 27. júla 1939*, kr. 2922; *Správa o udeľovaní umeleckých cien za rok 1943* a *Výročná správa Slovakotouru za roky 1941 – 1942*, kr. 2925; *List z 23. mája 1943 o odhaľovaní pomníka Antona Bernoláka a tabule Ľudovíta Štúra*, kr. 2926 a *Správa z 12. apríla 1944 o zasadnutí komisie na premiestnenie sochy M. R. Štefánika do parčíka pri Slovenskom múzeu*, kr. 2928. Fond Archív mesta Bratislavy. Umiestnenie: Bratislava: ŠA BA, odd. AF MBa.

[17] Index k spisom II. 1936 – 1947, heslo Faust Ovidius (tu sme získali údaje k niektorým aktivitám Ovidia Fausta). Fond Vedecké ústavy mesta Bratislavy. Umiestnenie: Bratislava: ŠA BA, odd. AF MBa; DRAGÚŇ, S. Nemecko-slovenská dohoda z roku 1942 o spolupráci na kultúrnom poli a jej realizácia v praxi. In: *Historický časopis*. 2007, roč. 55, č. 3, s. 559-576;. *Výmer vládneho komisára zo dňa 19. apríla 1939 č. 24.816/II-1.39 o premenovaní Masarykovho námestia na Námestie Adolfa Hitlera, 20. apríla 1939 poslal vládny komisár Belo*

Kováč ríšskemu vodcovi a kancelárovi telegram o premenovaní na námestie Adolf Hitler Platz. Fond Archív mesta Bratislavy, kr. 2922. Umiestnenie: Bratislava: ŠA BA, odd. AF MBa

[18] Napr. *List hlavného mešťanostu z 2. júla 1941 č. 1726/kult. 1941, ktorým oznamuje ZSM, že múzejné predmety sú zaistené, suché a bezpečné v krytoch, ako i vhodné debny, do ktorých v prípade potreby budú cennejšie predmety uložené*. Fond ZSM, 1939 – 1959, Kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM; *Obežník hlavného mešťanostu zo dňa 23. júna 1941 č. 32.483-I/2-1941, ktorým bol poverený vedením CPO Ovidius Faust*. Fond Archív mesta Bratislavy, kr. 2925. Umiestnenie: Bratislava: ŠA BA, odd. AF MBa; Index k spisom II. 1936 – 1947, heslo CPO. Fond Vedecké ústavy mesta Bratislavy. Umiestnenie: Bratislava: ŠA BA, odd. AF MBa.

[19] PALÁRIK, odk. 4, s. 109-112; HOLČÍK, odk. 15, s. 23. O podiele Ovidia Fausta na záchrane archiválií a zbierok pred ich odvozom do Nemecka svedčia aj kópie listov napríklad B. Bezděka, biskupa F. Ruppeldta, B. Varsíka a iných, zachované v osobnej Faustovej pozostalosti. V indexe spisov Vedeckých ústavov je aj zmienka o evakuácii archívneho materiálu do Veľkých Levár, ale bez bližšieho vysvetlenia.

[20] Osudy Ovidia Fausta po internácii približuje už uvádzaný príspevok Štefana Holčíka, odk. 15. Napriek príhovoru kultúrnych osobností (B. Varsík, D. Rapant, V. Ondrouch, B. Bezděk, F. Ruppeldt) a bývalých spolupracovníkov v múzeu po prepustení z tábora mu bolo zrušené osvedčenie o dočasnom československom občianstve, nútený je vysťahovať sa z bytu a je mu konfiškovaný majetok. Po epizodických zamestnaniach v Trnave (Spolok sv. Vojtecha, Krajské múzeum) sa po rehabilitácii vracia v roku 1970 do Mestského múzea v Bratislave ako odborný pracovník. Ako lokálny patriot daroval krátko pred smrťou svoju knižnicu, bohatú fotografickú zbierku, osobný archív a niekoľko umeleckých predmetov Múzeu mesta Bratislavy.

[21] *List národného výboru v Bratislave zo dňa 6. septembra 1945 č.1380/XII-1945 adresovaný ZSM.* Fond ZSM 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[22] *Slovanská Bratislava 1: sborník príspevkov k dejinám hl. mesta Bratislavy*. Bratislava: ÚNV, 1948, 414 s.

Činnosť Podunajského múzea v Komárne od 30. rokov 20. storočia až do konca druhej svetovej vojny

JOZEF CSÜTÖRTÖKY
Podunajské múzeum v Komárne

Múzeum v Komárne od svojho vzniku v roku 1886 až do konca druhej svetovej vojny pôsobilo ako spolkové múzeum. V období od roku 1911 až do roku 1945 bolo súčasťou Jókaiho osvetového a muzeálneho spolku. Tento spolok svoju činnosť zameriaval najmä na usporiadanie divadelných predstavení, koncertov a prednášok, preto múzejný odbor spolku nebol v popredí ich záujmu. Pozitívna zmena nastala až v roku 1935, keď vedením múzea bol poverený Viktor Szombathy. Jeho pričinením bola v roku 1936 vybudovaná nová expozícia múzea a sprístupnená bola aj Jókaiho pamätná izba. Ďalší rozvoj múzea, tak sľubne zahájený v roku 1936, znemožnila druhá svetová vojna (podobne ako v rokoch prvej svetovej vojny) v rokoch 1939 – 1945. Pri opakovaných náletoch na Komárno boli vzácne múzejné zbierky zabalené do debien a uložené do budovy benediktínskeho kláštora v Komárne.

Múzeum v Komárne od svojho založenia v roku 1886 až do konca druhej svetovej vojny pôsobilo ako spolkové múzeum. Od roku 1911 bolo organizačnou zložkou Jókaiho osvetového a muzeálneho spolku v Komárne (ďalej Jókaiho spolku). V polovici 30. rokov 20. storočia múzejná činnosť v Komárne mala už polstoročnú tradíciu (obr. 1). Pri hodnotení tejto činnosti obdobie od konca prvej svetovej vojny až do polovice 30. rokov by sme mohli nazvať obdobím stagnácie múzejnej práce. Od polovice 30. rokov 20. storočia vďaka organizačným ako aj personálnym zmenám vo vedení múzea, nastali pozitívne zmeny v múzejnej činnosti Jókaiho spolku.

Obr. 1 Kultúrny palác – budova múzea a knižnice v Komárne v roku 1932. Foto: Ladislav Szabó

Jókaiho spolok, založený v roku 1911, vznikol spojením Muzeálneho spolku, Osvetového spolku a Župnej knižnice v Komárne. Jeho hlavným poslaním bolo šírenie národnej vzdelanosti, popularizovanie maďarskej literatúry, ako aj zabezpečenie chodu a rozvoja múzea. Okrem toho

k hlavným úlohám spolku patrilo aj vybudovanie stáleho sídla pre knižnicu a múzeum, postavenie sochy spisovateľovi Mórovi Jókaimu a tiež aj založenie stálej divadelnej scény v Komárne. Stanovy Jókaiho spolku určovali rozsah činnosti jeho jednotlivých oddelení (osvetové, literárne, múzejné a výtvarné), na čele ktorých stáli predsedovia.

V roku 1928 boli schválené nové stanovy Jókaiho spolku. Podstatou úpravy bolo, že spolok vylúči zo svojej činnosti politiku, prijme všeobecný štátny dozor a v múzejných veciach sa podriadi odbornému dozoru Vládneho komisariátu. Po viedenskej arbitráži v roku 1938 na príkaz maďarského Ministerstva vnútra boli vypracované nové stanovy spolku, ktoré však boli schválené až v roku 1942.

Po smrti riaditeľa múzea Gyulu Alapyho (riaditeľom bol od roku 1913, obr. 2) dňa 20. januára 1936 na jeho miesto nastúpil Viktor Szombathy (obr. 3), ktorý bol v rokoch 1931 – 1936 tajomníkom múzejného oddelenia Jókaiho spolku. Novým tajomníkom oddelenia sa stal György Zombory, ktorý sa však na jeseň 1938 odsťahoval do Budapešti. Po I. viedenskej arbitráži 6. novembra 1938 bol región múzea pripojený k Maďarsku. Koncom roka 1938 vedenie Jókaiho spolku vypracovalo nové stanovy, ktoré boli 7. júna 1939 schválené valným zhromaždením spolku. Podľa nových stanov Jókaiho spolok tvorilo päť oddelení (osvetové, literárne, výtvarné, hudobné a oddelenie verejných zbierok), ktorých činnosť riadili predsedovia. Oddelenie verejných zbierok pozostávalo zo zbierok starožitností, národopisu, výtvarného umenia, prírodovednej zbierky a knižnice. Činnosť jednotlivých zbierok zabezpečovali kustódi. Tieto nové stanovy Jókaiho spolku však museli prepracovať v zmysle usmernenia listu ministra vnútra zo dňa 23. 9. 1941, ktorý žiadal v rámci spolku väčšiu autonómiu pre múzeum na čele s odborne vzdelanou sobou. Na základe toho boli prepracované stanovy a 24. 6. 1942 schválené valným zhromaždením Jókaiho spolku. Podľa týchto nových stanov Jókaiho spolok sa člení na dva úseky: úsek verejných zbierok a úsek osvety. Hlavným poslaním múzejného úseku mal byť výskum a zber predmetov k dejinám mesta a župy, ochrana pamiatok, záchrana archeologických nálezov a zber národopisných predmetov. Cieľom tohto úseku bolo aj zabezpečenie vhodného umiestnenia a uchovávania múzejných zbierok, ich odborné spracovanie a ďalšie zveľaďovanie, ako aj starostlivosť o deponáty. Zbierky múzea tvorili rôzne muzeálne predmety, obrazy, knihy, rukopisy, časopisy a rôzne pamätné predmety. Z hľadiska zabezpečenia činnosti a rozvoja múzea tieto stanovy spolku možno považovať za najpokrokovejšie od vzniku Jókaiho spolku v roku 1911. Žiaľ, nasledujúce vojnové roky (1943 – 1945) už neumožnili uplatniť ich v plnom rozsahu.

Obr. 2 Gyula Alapy, riaditeľ múzea a knižnice v rokoch 1913 – 1936
Foto: archív Podunajského múzea v Komárne

Obr. 3 Viktor Szombathy, riaditeľ múzea v rokoch 1936 – 1940
Foto: archív Podunajského múzea v Komárne

V septembri 1938 riaditeľ múzea Viktor Szombathy vo svojom článku v novinách *Komáromi Lapok* odpovedal na rôzne útoky, nasmerované na vedenie múzea kvôli neporiadku v múzeu, ktoré boli uverejnené vo viacerých českých a slovenských novinách. Vo svojej odpovedi Szombathy uviedol, že za poskytnutú štátnu podporu vo výške 2500,- Kč mohli traja poslucháči zinventarizovať zhruba len 1/3 rímskych zbierok, zvyšok ostáva naďalej nespracovaný.

Z hľadiska finančného zabezpečenia múzea v rokoch 1938 – 1940 v rámci rozpočtu Jókaiho spolku každoročne vyčlenili pre múzeum 1000 pengő, pričom celkový rozpočet spolku činil 4000 – 5000 pengő. Z toho vyplýva, že prírastky múzea v tomto období boli získané v prevažnej miere darmi. Jókaiho spolok dostával aj od mesta ročnú dotáciu vo výške 600 pengő, ktorá bola v roku 1944 zvýšená na 1000 pengő, nakoľko do budovy spolku presťahovali jednu triedu základnej školy a hudobnú školu. V záujme zabezpečenia prevádzky a sústavného rozvoja múzea na podnet Celoštátneho hlavného inšpektorátu verejných zbierok bol v roku 1942 vypracovaný návrh na odovzdanie muzeálnej zbierky a knižnice ako večný deponát župe (¾) a mestu (¼), na základe ktorého bolo vydané aj predbežné rozhodnutie, avšak k podpísaniu zmluvy už nedošlo, lebo začiatkom roka 1944 nastali zmeny vo vedení župy.

Riaditeľ múzea Viktor Szombathy sa na jar 1940 odsťahoval do Budapešti. Jeho funkciu prevzal Ferenc Nehéz, ktorý na jeseň 1944 nastúpil na vojenskú službu. V januári 1943 Dr. Ferenc Szíjj, predseda Jókaiho spolku, žiadal ministra náboženstva a vzdelávania o menovanie Dr. Jánosa Mangu za odborného pracovníka múzea s platom, avšak odpoveď pravdepodobne už nedostal.

Od polovice 30. rokov 20. storočia sa pomaly oživila aj zberateľská činnosť múzejného oddelenia Jókaiho spolku. Vtedy sa dostala do múzea osobná šabľa Adama Vaya, dvorného maršala Františka Rákocziho II., ako aj výučný list komárňanského hrnčiara Istvána Kalabusza z roku 1863 a jeho obrovský hlinený džbán, ktorý zhotovil v roku 1880 (obr. 4).

Obr. 4 Veľká hlinená nádoba, vyhotovená majstrom Istvánom Kalabuszom v roku 1880
Foto: Jozef Csütörtöky

V roku 1937 boli okrem iných zaznamenané dary Istvána Markovicsa z Pribety (albánska pištoľ, šnúry dôstojníckej šable, vojenská lampa, ozdobný služobný remeň, schránka na náboje, fotografie bojov a rozličné legitimácie). V tom istom roku ponúkol múzeu miestny puškár Károly Wojtowicz pištoľ a ruský bodák (Tok, 1986). Do zbierok múzea v júli 1940 pribudla jedna kachlica v tvare otvorenej knihy a s reliéfnou kvetinovou ozdobou, vyhotovená komárňanským majstrom. V tomto období Jókaiho zbierka bola obohatená aj o vzácnu fotografiu Rózy Laborfalvy, manželky spisovateľa Móra Jókaiho, ktorá bola vyhotovená komárňanským fotografom Arminom Magerom. K darcom múzea patril aj známy etnograf Dr. János Manga, ktorý v rokoch 1939 a 1942 daroval múzeu rôzne ľudové hudobné nástroje, výšivky z Martoviec a povodia Ipľa, čepce, drevorezby a fotky, ktoré boli hneď umiestnené v expozícii múzea (obr. 5 – 7). Múzeum v rokoch 1938 – 1939 na základe výzvy riaditeľa múzea v miestnych novinách získalo viac predmetov na zariadenie výstavnej siene československého štátu. Aj do knižnice pribudli nové prírastky – k vzácnym darom patrí zbierka kníh v počte 22 ks od vdovy E. Pappa-Kovácha, väčšina z nich bola napísaná v latinčine. Z nich k najstarším možno zaradiť knihy, vydané vo Wittenbergu (1602), Lipsku (1679), Norimbergu (1684), Amsterdame (1664, 1686) a v Debrecíne (1685). K najrozmernejším darom tohto obdobia patrí terakotový reliéf od Bélu Ohmana s nápisom „Ars una, species“, ktorý v roku 1942 darovalo mesto Jókaimu spolku a dodnes je ozdobou foyera budovy Kultúrneho paláca (obr. 8). Prvá komárňanská sporiteľňa darovala múzeu v roku 1943 jednu vzácnu olejomaľbu, ktorej autora ani názov nepoznáme. V tom istom roku do zbierok múzea pribudli

vďaka daru statkára Rónaya bohato zdobené konské postroje komárňanského bandéria. Počas vojnových rokov Jókaiho spolok dostával rôzne ponuky na kúpu zaujímavých predmetov, ktoré však pre nedostatok financií boli vedením spolku najčastejšie zamietnuté. K zaujímavým ponukám patrili napr. prvé výtlačky na korektúru niektorých Jókaiho románov s vlastnoručnými poznámkami spisovateľa alebo fotografie slávneho generála J. Klapku.

Obr. 5 Výšivky z obce Martovce
Foto: Jozef Csütörtöky

Obr. 6 Drevené píšťaly z daru Dr. J. Mangu. Foto: Jozef Csütörtöky

Obr. 7 Gajdy (detail) zo zberu Dr. J. Mangu. Foto: Jozef Csütörtöky

Obr. 8 Terakotový reliéf s názvom „Arsuna, speciesmille" od Bélu Ohmana vo foyeri múzea. Foto: Ladislav Szabó

V roku 1933 zástupcovia Zväzu československých múzeí navštívili múzeum v Komárne, ktoré bolo v dezolátnom stave: výstavné miestnosti sa neupratovali, nové predmety len vložili, ale neusporiadali. Podľa zástupcov „múzeum robilo dojem veľmi nepečlivej správy". Preto až do polovice 30. rokov 20. storočia nemôžeme hovoriť o nejakej inventarizácii alebo odbornej evidencii múzejných zbierok. Významná zmena v tejto oblasti nastala až v roku 1935, keď vedenie Jókaiho spolku poverilo Viktora Szombathyho zastupovaním riaditeľa Dr. Gy. Alapyho a po jeho smrti v roku 1936 aj vedením múzea. Szombathy za pomoci niekoľkých priaznivcov (György Zombory, Gyula Alapy ml., László Bayer, Zoltán Beke, Dezső Komlós, József Kossányi, Barna Nagy, László Nagy, János Pleidell) začal s usporadúvaním zbierok a reinštaláciou výstavy (Fehérváryová, 1986).

Výročná správa o činnosti Jókaiho spolku z júna 1938 okrem iného uvádza, že zbierky múzea sústavne rozširujú darmi a nákupmi, pripravujú výstavu o revolučných rokoch 1848 – 1849 a tiež o prvej svetovej vojne. Obe výstavy môžu sprístupniť asi o dva roky. Spolok sa venuje aj uchovávaniu komárňanských pamiatok a národopisných predmetov. V správe sa ďalej spomína, že nedávno nahrali na fonografové platne pochodne komárňanských cechov. Návštevnosť múzea sa zvýšila, výstavy navštívilo v predchádzajúcom roku 3000 detí a 1500 dospelých.

V záujme skvalitnenia dokumentácie archeologických výskumov Celoštátny hlavný inšpektorát verejných zbierok vydal 26. 9. 1939 pre múzeá metodické usmernenie, ktoré okrem textovej časti obsahovalo aj obrázkovú časť. Táto metodika v našom múzeu nebola uplatnená, nakoľko múzeum od roku 1917 až do konca druhej svetovej vojny nevykonávalo žiadne archeologické vykopávky. Toto potvrdzuje aj list riaditeľa múzea Viktora Szombathyho zo dňa 4. 2. 1939, ktorý poslal hlavnému inšpektorátu verejných zbierok. V tomto liste sa o. i. uvádza, že múzeum nemohlo získať žiadne prírastky ani z rímskeho tábora v Iži, lebo to vtedy patrilo českému statkárovi Mohaplovi, ktorý všetky nálezy poslal do Prahy.

Z hľadiska spracovania evidencie nebola lepšia situácia ani v knižnici, ktorá pozostávala z dvoch častí: zo spolkovej a mestskej. Dr. Alapy síce spracoval lístkový katalóg kníh, avšak novšie prírastky už neboli zaznamenané.

Korešpondencia Jókaiho spolku v tomto medzivojnovom a vojnovom období bola zameraná najmä na usporiadanie rôznych kultúrnovýchovných podujatí a osláv. Preto v tejto súvislosti list Gyulu Berecza zo dňa 24. 4. 1943 patrí svojím obsahom k výnimočným spisom, v ktorom komárňanský sochár informuje vedenie Jókaiho spolku, že on už čaká len na vyjadrenie architektov J. Flucka a V. Birbauera k reštaurovaniu reliéfu, sarkofágu a reprezentačnej sály. Žiaľ, nevieme ktorý reliéf plánovali opraviť.

Napriek vojnovým udalostiam Jókaiho spolok naďalej rozvíjal svoju činnosť, usporadúvali prednášky a rôznymi spôsobmi si uctievali významné osobnosti mesta. Dňa 30. septembra 1944 bola na budove benediktínskeho gymnázia v Komárne odhalená mramorová pamätná tabuľa (obr. 9) s menami najvýznamnejších profesorov, pôsobiacich na gymnáziu, medzi nimi nájdeme aj meno profesora Rudolfa Gyulaiho, archeológa, zakladateľa nášho múzea.

Obr. 9 Pamätná tabuľa profesorov gymnázia na budove benediktínskeho kláštora v Komárne
Foto: Jozef Csütörtöky

V máji 1935 pod vedením riaditeľa múzea Viktora Szombathyho bola zahájená reinštalácia výstavy v šiestich miestnostiach múzea. Na prízemí boli naďalej umiestnené praveké a rímske zbierky (obr. 10, 11).

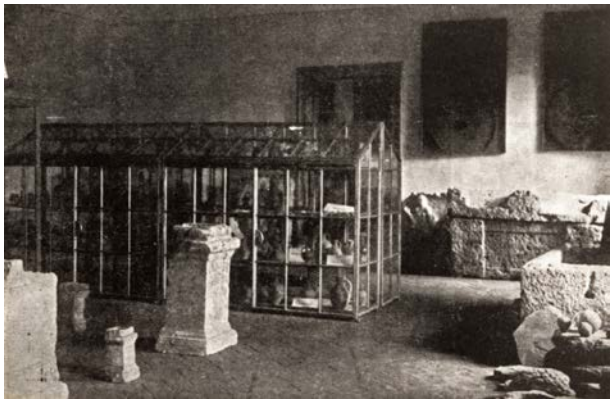

Obr. 10 Archeologická expozícia múzea v medzivojnovom období
Foto: archív Podunajského múzea v Komárne

Obr. 11 Rímske náhrobné kamene v expozícii múzea v 30. rokoch 20. storočia
Foto: archív Podunajského múzea v Komárne

Na poschodí boli prezentované historické, výtvarné a etnografické zbierkové predmety (obr. 12). Do dvoch uvoľnených miestností (po vysťahovaní Úradu pre zásobovanie obyvateľstva) umiestnili pamiatky z revolučných rokov 1848/49 a zariadili tam aj Jókaiho pamätnú izbu s nábytkom a rôznymi predmetmi z pozostalosti spisovateľa (obr. 13).

Obr. 12 Časť expozície v medzivojnovom období (historické a etnografické predmety)
Foto: archív Podunajského múzea v Komárne

Obr. 13 Jókaiho pamätná izba v roku 1935
Foto: archív Podunajského múzea v Komárne

Nová výstava múzea bola slávnostne otvorená 9. apríla 1936 pri príležitosti 25. výročia Jókaiho spolku. Počas turičných sviatkov v roku 1938 v našom múzeu usporiadali výstavu výšiviek učiteľky Oľgy Vecseyovej z Martoviec a tkanín z Nesvád. V roku 1939 v jednej miestnosti múzea bola inštalovaná výstava z predmetov, ktoré pozbieral Viktor Szombathy z obdobia československého štátu. Z archeologických zbierok bolo v roku 1937 180 ks predmetov z doby rímskej zapožičaných do Prahy na výstavu „Staré umění na Slovensku“. Károly Harmos (obr. 14), predseda výtvarného oddelenia Jókaiho spolku usporiadal koncom roka 1939 v Kultúrnom paláci výstavu nielen zo svojich diel, ale prezentoval aj diela svojich žiakov (ako napr. J. Pleidell, M. Staudt, E. Zmeták, O. Csicsátka a ďalší).

Pred ukončením druhej svetovej vojny bola zahájená evakuácia časti múzejných zbierok. Hlavný inšpektorát verejných zbierok svojím listom zo dňa 22.12.1943 odporúčal vedeniu Jókaiho spolku evakuovať zbierky do kláštora v Majku (cca 25 km od Komárna) a nie do pivnice múzea. Inšpektorát poveril 2 univerzitných ašpirantov, L. Barkócziho a I. Márkusa, aby pomáhali pri balení a bezpečnom uložení múzejných zbierok.

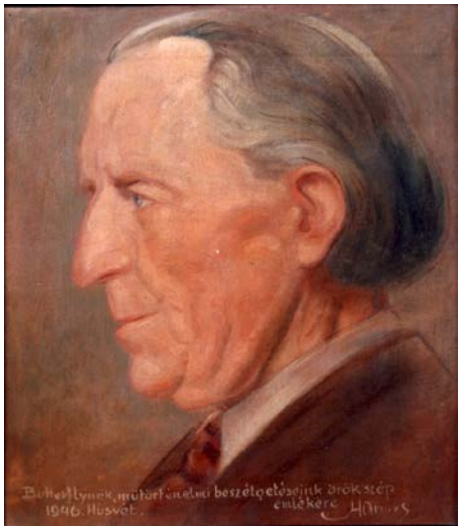

Obr. 14 Komárňanský maliar, Karol Harmos mal svoj ateliér v budove múzea Foto: Ladislav Szabó

Začiatkom apríla 1944 Dr. F. Szíjj, predseda Jókaiho spolku, informoval inšpektorát verejných zbierok o tom, že na nákup debien a transport zbierok čerpali z dotácie celkom 393 pengő. Nakoniec zabalené zbierky neboli prenesené do Majku, ale do pivnice benediktínskeho kláštora v Komárne (obr. 15). Neskôr však táto pivnica bola vyhlásená za verejný úkryt, preto časť debien vyhodili do dvora (Dušek, 1955).

Obr. 15 Budova benediktínskeho kláštora v Komárne. Foto: Jozef Csütörtöky

Mnohé múzeá na Slovensku, medzi nimi i múzeum v Komárne, počas druhej svetovej vojny utrpeli škody na budove i na zbierkach. Situácia v Komárne bola takáto: múzeum bolo spolkové, budova čiastočne poškodená, zbierkový fond neusporiadaný, bez jediného pracovníka (Ratimorská, 1986). V roku 1947 bol rozpustený Jókaiho spolok, jeho zbierky boli zoštátnené. V budove múzea v Kultúrnom paláci bolo v roku 1948 založené okresné múzeum, ktoré na návrh Dr. Mikuláša Dušeka, prvého povojnového riaditeľa múzea, bolo v roku 1949 premenované na Podunajské múzeum v Komárne.

Literatúra

DUŠEK, M. Dejiny Podunajského múzea v Komárne (1886 – 1945). In: *Múzeum*. 1955, roč. 2, č. 3, s. 41-51.

FEHÉRVÁRYOVÁ, M. Pôsobenie múzea v rámci spolkovej činnosti (1886 – 1945). In: Kol. autorov. *Sto rokov múzea v Komárne: 1886 – 1986*. Komárno: Oblastné podunajské múzeum, 1986, s. 11-69.

Kol. autorov. *Sto rokov múzea v Komárne: 1886 – 1986*. Komárno: Oblastné podunajské múzeum, 1986, 290 s.

MÁCZA, M. Prehľad dejín múzea (1886-2011). In: *125 rokov múzea v Komárne: (1886 – 2011)*. Komárno: Podunajské múzeum, 2011, s. 10-22.

Pozostalosť J. Alapyho Krabica č. 18, 19, 20. Umiestnenie: Komárno: Štátny archív v Nitre, pobočka Komárno.

RATIMORSKÁ, P. Múzeum v období rokov 1945 – 1984. In: Kol. autorov. *Sto rokov múzea v Komárne: 1886 – 1986*. Komárno: Oblastné podunajské múzeum, 1986, s. 47.

SZÉNÁSSY, Z. *A Jókai Egyesület 100 éve*. Komárno, 304 s.

TOK, V. Historická zbierka z obdobia feudalizmu. In: Kol. autorov. *Sto rokov múzea v Komárne: 1886 – 1986*. Komárno: Oblastné podunajské múzeum, 1986, s. 86-98.

Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva v Liptovskom Mikuláši a druhá svetová vojna

IVETA CHOMOVÁ – ZUZANA ŠIMKOVÁ
Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva v Liptovskom Mikuláši

V roku 1930 bolo v Liptovskom Mikuláši založené Múzeum slovenského krasu, dnešné Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva. Jeho prvým kustódom sa stal Ján Volko-Starohorský a najstaršie expozície boli sprístupnené v prenajatých miestnostiach bývalého Župného domu. V týchto priestoroch pod neustálou hrozbou vysťahovania prežili aj vojnové roky, počas ktorých dostali pod kuratelu tzv. Domickú zbierku archeologických a geologických nálezov z jaskyne Domica, keďže sa nachádzala na území okupovanom Maďarmi. Napriek neistým časom sa múzeum aktívne zapájalo do kultúrnej, osvetovej a vydavateľskej činnosti. Po vojne odmietol Ján Volko-Starohorský vrátiť predmety z Domice so zdôvodnením, že tematicky patria do krasového múzea. Spor vyústil až do podania súdnej žaloby a jeho rezignáciou na funkciu. Zbierky boli vrátené novému správcovi Domice – Klubu slovenských turistov a lyžiarov. V roku 1958 sa Domická zbierka nakoniec definitívne vrátila do múzea, ktoré sa medzičasom stalo majiteľom budovy bývalého kláštora, kde sídli do dnešných dní.

Okresný úrad v Liptovskom Mikuláši (bývalý Župný dom) – prvé sídlo Múzea slovenského krasu
Foto: archív SMOPaJ

Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva (SMOPaJ) v Liptovskom Mikuláši bolo založené v roku 1930 ako Múzeum slovenského krasu (MSK). Fungovalo ako spolok spravovaný kuratóriom. Za správcu zbierok a kustóda bol menovaný prof. Ján Volko-Starohorský.

Od začiatku svojej existencie bojovalo múzeum s nedostatkom priestorov pre umiestnenie zbierok. Prvé priestory poskytol múzeu do prenájmu Okresný úrad v Liptovskom Mikuláši v troch miestnostiach v severnej časti prízemia bývalého Župného domu. V tejto budove prečkalo múzeum i vojnové roky. O činnosti sa dozvedáme najmä zo zápisníc zo stretnutí kuratória, no zápisy

z vojnových rokov sú len sporadické. Viac svetla prinášajú informácie z rokov krátko pred vojnou a po jej skončení.

Profesor Ján Volko-Starohorský, kustód Múzea slovenského krasu
Foto: archív SMOPaJ

Udalosti súvisiace s druhou svetovou vojnou priamo zasiahli do diania v múzeu i do osudu jeho kustóda už v roku 1938. Po viedenskej arbitráži a zabratí južných častí Slovenska sa v tomto roku dostala do Múzea slovenského krasu tzv. Domická zbierka. Predstavoval ju súbor predmetov a nálezov získaných z jaskyne Domica. Domica bola objavená v roku 1926 Jánom Majkom. Je to významná archeologická lokalita s početnými archeologickými nálezmi z obdobia neolitu. Klub československých turistov (KČST) v roku 1930 vybudoval nový vchod do jaskyne a v roku 1932 ju sprístupnil verejnosti. Vedľa jaskyne bola postavená chata a Krasová komisia KČST sa podujala vybudovať tu i domické múzeum prezentujúce zbierky a informácie o jaskyni a jej najbližšom okolí. Keďže Domica sa nachádza na území, ktorého sa Československo muselo vzdať, v snahe o záchranu zbierky bolo Múzeum slovenského krasu požiadané, aby sa jej ujalo. V roku 1938 boli predmety z Domice prevezené do Liptovského Mikuláša.

Tzv. Domická zbierka, súbor predmetov a nálezov pochádzajúcich z jaskyne Domica, inštalovaná do roku 1938 v budove neďaleko jaskyne. Foto: archív SMOPaJ

Okrem toho v tom čase múzeum získalo i Alexyovskú zbierku a situácia s chýbajúcimi vhodnými priestormi už bola neúnosná. Predsedníctvo Klubu slovenských turistov a lyžiarov (KSTL) žiadalo Okresný úrad o poskytnutie ďalších miestností v budove a žiadosť ako „oprávnenú a v záujme slovenskej národnej veci“ podporilo aj Okresné veliteľstvo Hlinkovej gardy.[1] V roku 1939 sa konečne

múzeu podarilo získať v západnom krídle na prízemí Župného domu ďalšie tri miestnosti a po presťahovaní obecnej knižnice jednu miestnosť navyše, spolu 7 miestností.[2] Táto skutočnosť bola síce v danej situácii vítaná, no samotný problém neriešila, keďže otázka uloženia pôvodných zbierok zostala nezodpovedaná. Pokusy o získanie samostatnej budovy neboli úspešné. V roku 1943 dokonca bolo múzeum vyzvané, aby vyprázdnilo všetky užívané priestory pre potreby niektorých úradov.[3]

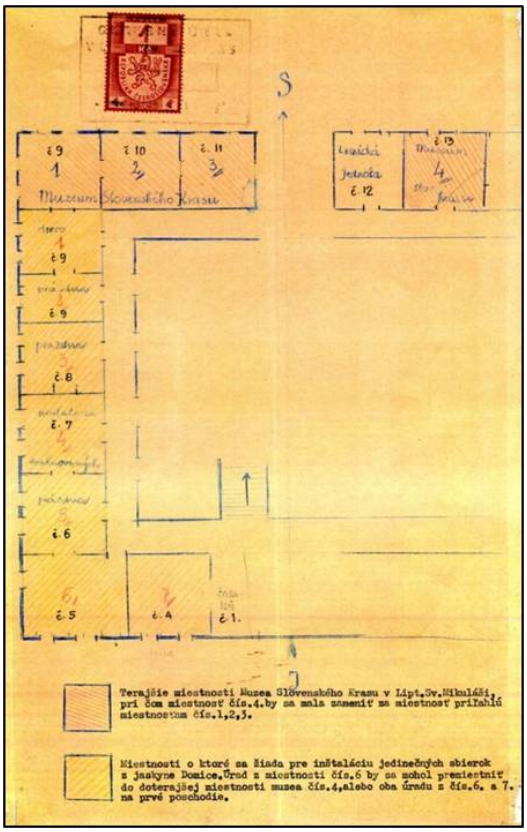

Plán prízemia budovy okresného úradu s vyznačenými miestnosťami, ktoré boli v prenájme MSK a miestnosťami, o ktorých pridelenie múzeum žiadalo v roku 1939
Foto: archív SMOPaJ

Situácia sa stabilizovala až po zásahu Zväzu slovenských múzeí (ZSM) a vysťahovanie sa nerealizovalo[4], dokonca boli získané ďalšie dve miestnosti na prízemí budovy.[5] Opätovne sa otázka umiestnenia zbierok a vhodných priestorov pre potreby múzea otvorila po skončení vojny. Po ďalších rokoch hľadania riešení v podobe snáh o výstavbu dočasných provizórnych prístreškov či plánov výstavby úplne novej budovy sa podarilo získať budovu bývalého okresného súdu, niekdajší jezuitský kláštor, kde múzeum sídli od roku 1949 dodnes.

Kuratórium Múzea slovenského krasu počas vojnových rokov od roku 1939 do roku 1946 takmer nezasadalo. O práci a aktivitách múzea sa dozvedáme až v povojnovom období zo správ kustóda profesora J. Volku-Starohorského a zápisníc od roku 1946. Tie konštatujú útlm činnosti spolku, absenciu členských príspevkov od 14. marca 1939, stratu zoznamu členov spolku a minimálne príjmy zo vstupného, keďže miestnosti boli preplnené zbierkami.[6] Z návštevnej knihy vyplýva, že v roku 1944 navštívilo expozíciu 222 návštevníkov, v roku 1945 len 5. Rovnako o škodách spôsobených bojmi sme informovaní na základe zachovaných povojnových žiadostí o podporu, adresovaných rôznym inštitúciám. Škody boli vyčíslené na 660 000 Kčs a obsahovali náklady na zasklenie okien na budove, opravu zničených a zadováženie nových vitrín. Poškodenie zbierkových predmetov, ktoré utrpeli i sťahovaním a pobytom v nevhodných priestoroch z celkovej sumy činilo 500 000 Kčs.[7] Naproti tomu do roku 1944 napriek pretrvávajúcim ťažkostiam s nedostatkom priestorov pre uloženie zbierok vydavateľská a odborná činnosť v múzeu neustávala a bola zastrešovaná najmä osobou profesora J. Volku-Starohorského. V rokoch 1940 – 1945 vydalo MSK 10 vedeckých titulov prevažne z oblasti geológie a ochrany prírody.

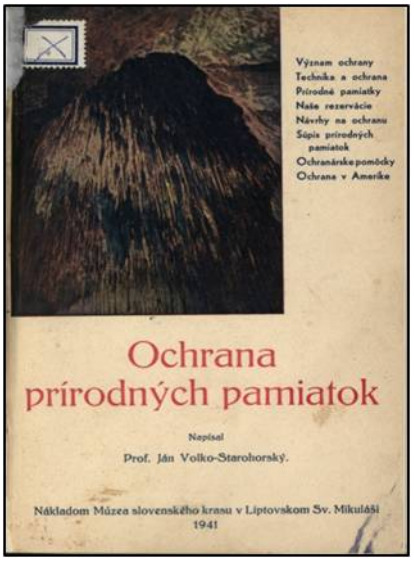

Jedna z vedeckých publikácií, ktoré počas vojnových rokov vydalo MSK
Foto: archív SMOPaJ

Profesor J. Volko-Starohorský ako kustód múzea, ale najmä geológ, trávil mnoho času v teréne, venoval sa štúdiu zosuvu svahov, zúčastnil sa i archeologického výskumu Kostola sv. Mikuláša na námestí v Liptovskom Mikuláši, ktorý v roku 1943 viedol prof. V. Budinský-Krička. Popritom sa angažoval i v múzejných záležitostiach, v roku 1939 bol zvolený za člena muzeálnej rady Zväzu

slovenských múzeí a vo zväze pôsobil po celé obdobie 1940 – 1945. Zúčastňoval sa na kurzoch a zjazdoch Zväzu v rokoch 1941 – 1943. Na prvom kurze pre správcov a kustódov múzeí a konzervátorov vo februári 1941 v Martine už prednášal jeho účastníkom o ochrane prírodných pamiatok. III. zjazd Zväzu slovenských múzeí sa konal v Liptovskom Mikuláši, Ružomberku a Dolnom Kubíne v júli 1943 a prof. J. Volko-Starohorský účastníkov zjazdu sprevádzal v demänovských jaskyniach a prednášal im o prírodnom bohatstve Liptova. Súčasťou programu bola i návšteva MSK. Ako kustód sa J. Volko-Starohorský zúčastnil aj na prvom povojnovom Zjazde slovenských múzeí 20. decembra 1945 v Žiline, kde bol opätovne zvolený za člena muzeálnej rady. V júni 1946 sa ešte zúčastnil kurzu Zväzu českých múzeí pre muzeálnych pracovníkov z Moravy a Slovenska v Prahe, no ďalej už na zasadnutiach muzeálnej rady ZSM chýba.

Po skončení vojny sa znova riešila otázka Domickej zbierky. Ústredie Klubu slovenských turistov a lyžiarov požiadalo o jej vrátenie. Kuratórium prerokovalo žiadosť na svojom zasadnutí v januári 1947 a prejavilo ochotu ich vrátiť. Keďže však zameranie múzea prešlo počas vojnových rokov istým vývojom a postupne sa menilo z vlastivedného miestneho múzea na múzejnú inštitúciu zameranú na skúmanie krasových javov so zámerom obsiahnuť celé územie Slovenska, žiadajú jeho zástupcovia o ponechanie celej Domickej zbierky alebo aspoň jej časti v Múzeu slovenského krasu.[8] V odpovedi KSTL sa dozvedáme, že je aj v ich záujme podporiť expozíciu venovanú slovenskému krasu, no predsa len žiadajú o vrátenie všetkých predmetov, keďže plánujú znovuotvoriť Domicu. Z korešpondencie cítiť, že názor kustóda J. Volka-Starohorského je jednoznačne odlišný od požiadaviek KSTL, keďže v liste sa spomína ako správca iného stanoviska (ako bolo oficiálne stanovisko kuratória MSK) a v prípade nedodržania sľubu vrátenia exponátov budú považovať celú situáciu za spreneveru do úschovy prevzatých predmetov.[9] K dohode nedošlo celý nasledujúci rok, a tak vo februári 1948 KSTL oznamuje schválenie podania žaloby na „zodpovedných činovníkov" Múzea slovenského krasu.[10] Žaloba bola podaná a vytýčil sa termín súdneho pojednávania vo veci vydania zariadenia a zbierok Krasového múzea jaskyne Domica na 31. mája 1948.[11]

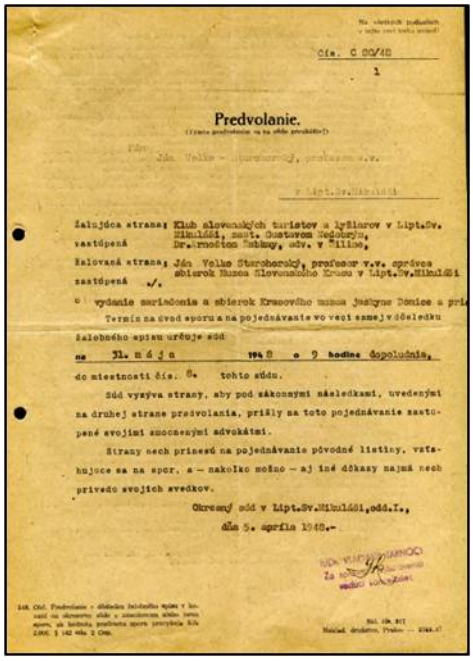

Čís. C 60/48

1

Predvolanie.

Žalujúca strana: Klub slovenských turistov a lyžiarov v Lipt.Sv. Mikuláši, zast. Gustavom Medovým, Dr.Arnoštom Sabíny, adv. v Žiline,

žalovaná strana: Ján Volko Starohorský, profesor v.v. správca zbierok Múzea Slovenského Krasu v Lipt.Sv.Mikuláši zastúpená ./.

o vydanie zariadenia a zbierok Krasového múzea jaskyne Domice a pri

Termín na úvod sporu a na pojednávanie vo veci samej v dôležitku

žalobného spisu určuje súd

na 31. mája 1948 o 9 hodine dopoludnia,

do miestnosti čís. 8. tohto súdu.

Súd vyzýva strany, aby pod zákonnými následkami, uvedenými na druhej strane predvolania, prišly na toto pojednávanie zastúpené svojimi zmocnenými advokátmi.

Strany nech prinesú na pojednávanie pôvodné listiny, vzťahujúce sa na spor, a – nakoľko možno – aj iné dôkazy najmä nech privedú svojich svedkov.

Okresný súd v Lipt.Sv.Mikuláši,odd.I.,

dňa 5. apríla 1948.-

Predvolanie J. Volku-Starohorského na súdne pojednávanie vo veci navrátenia zbierok z Domice Klubu slovenských turistov a lyžiarov
Foto: archív SMOPaJ

Situácia sa vyhrotila. Na zasadnutí kuratória MSK v apríli 1948 sa prejednával súdny spor a prof. J. Volko-Starohorský rezignoval na svoju funkciu kustóda a správcu zbierok a odovzdal kľúče.[12] Napriek tomu ešte svoj, už skôr osobný, boj nevzdal a podnikol posledný zúfalý, azda trochu tragikomický pokus o ponechanie zbierok v múzeu, ktoré zakladal. Svedčí o tom zápisnica z preberania zbierky, ktoré nemohlo byť zrealizované, pretože tajomníčka múzea Božena Kováčová mala kľúče len od miestností, kde neboli uložené zbierky z Domice.[13] Ako bolo následne uvedené v liste od KSTL: „..kľúčmi, ktoré vám dal k dispozícii bývalý správca sbierok p. prof. Volko-Starohorský, nie je možné miestnosti, kde sa sbierky z Domice nachádzajú otvoriť...", čiže stiahnutie žaloby bolo odložené, kým sa celá situácia nevyrieši.[14] Spor sa podarilo urovnať, ako informuje zápisnica zo zasadnutia 11. 6. 1948 a KSTL si svoje predmety prevzal s prísľubom, že jednu miestnosť s exponátmi z Domice ponechá MSK. Kuratórium prijalo abdikáciu prof. Volka-Starohorského a snažilo sa zhoršené vzťahy s bývalým správcom zlepšiť vyjadrením vďaky za dovtedajšiu činnosť, prosbou o prajné stanovisko do budúcnosti a myšlienkou vytvoriť v rámci MSK pamätnú izbu venovanú prof. Volkovi-Starohorskému a jeho rodine.[15] Nepoznáme reakciu prof. Volka-Starohorského, ale v ďalších zápisniciach sa už jeho

meno nespomína, a zdá sa, že prerušil kontakty s múzeom. Je zrejmé, že sa pokúsil ešte o zaangažovanie nadriadených úradov do celej veci. Usudzujeme tak podľa toho, že o vec sa začalo v júli a opätovne v októbri 1948 zaujímať Povereníctvo školstva a osvety v Bratislave, ktoré adresovalo Kuratóriu MSK žiadosť o vysvetlenie, keďže sa dozvedeli o odchode správcu z MSK a o odvezení domických zbierok, čo nepokladajú za správne. Požadujú zoznam predmetov z Domice a objasnenie, prečo Povereníctvo nebolo vopred oboznámené o odvezení zbierok.[16] Vo vysvetľujúcom liste Povereníctvu sa nepochybuje, že o situácii referoval prof. Volko-Starohorský: „Vo veci sbierok z domickej jaskyne: Nevieme, ako býv. správca muzea, prof. Ján Volko referoval o týchto sbierkach. Ak však referoval o nich ako o sbierkach Muzea Slovenského krasu, tak vedome tvrdil nepravdu."[17] Zároveň bola poslaná žiadosť múzea ústrediu Klubu slovenských turistov a lyžiarov o zostavenie a odovzdanie zoznamu zbierok z Domice, ako aj o kolekciu domických pamätihodností, pričom sa odvolávajú na záväzný sľub KSTL ako i výnos Povereníctva.[18] Vzhľadom na neustávajúce problémy s priestormi a hrozbu vysťahovania k ďalšiemu sťahovaniu predmetov Domice nedošlo a bola umiestnená na svojom pôvodnom mieste v areáli jaskyne. V roku 1958 sa Poradný zbor pre veci jaskýň Povereníctva školstva a kultúry zaoberal otázkou ďalšej existencie krasového múzea pri Domici. Vtedajší majiteľ Domice Turista, n. p., sa o múzeum nestaral, zbierka pustla a bola málo navštevovaná. Riešila sa právna existencia múzea, správa, údržba a preinštalovanie zbierky. Na rokovaní Muzeálnej rady Zväzu slovenských múzeí a predsedníctva Slovenskej speleologickej spoločnosti sa rozhodlo, že Domická zbierka bude v záujme jej záchrany a ďalšieho využitia odovzdaná do Múzea slovenského krasu. Desať rokov po rezignácii prvého kustóda a správcu MSK bol napokon zbierkový fond múzea predsa len obohatený o exponáty z Domice.[19, 20]

Poznámky

1 Fond Múzeum slovenského krasu (ďalej fond MSK) 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív Slovenského múzea ochrany prírody a jaskyniarstva (ďalej Archív SMOPaJ).

2 LALKOVIČ, M. Zbierky múzea a zbierkotvorná činnosť. In: *Slovenský kras*. 1981, roč. 19, s. 51.

3 *Zápisnica MSK zo dňa 29. 1. 1947*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ.

4 *List zväzu slov. múzeí z 22. 11. 1943*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ.

5 LALKOVIČ, M. Múzeum slovenského krasu v prehľade jeho 50-ročnej histórie. In: *Slovenský kras*. 1981, roč. 19, s. 22.

6 Odk. 3.

7 *Detailné sostavenie vojnových strát*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

8 *List MSK Klubu slovenských turistov a lyžiarov zo dňa 11. 2. 1947*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

9 *List KSTL Múzeu slovenského krasu zo dňa 17. 2. 1947*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

10 *List KSTL Múzeu slovenského krasu zo dňa 3. 2. 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

11 *Predvolanie pre prof. J. Volku-Starohorského*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

12 *Zápisnica MSK zo dňa 23. 4. 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

13 *Zápisnica MSK zo dňa 26. mája 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

14 *List KSTL Múzeu slovenského krasu zo dňa 26. mája 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

15 *Zápisnica zo dňa 11. 6. 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

16 *List Povereníctva školstva a osvety Múzeu slovenského krasu zo dňa 6. 10. 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

17 *Rukopis konceptu odpovede MSK Povereníctvu školstva a osvety zo dňa 29. 11. 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

18 *List MSK Klubu STL zo dňa 30. 11. 1948*. Fond MSK 1930 – 1949. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

19 LALKOVIČ, odk. 2, s. 51.

20 Fond MSK 1952 – 1969. Umiestnenie: Liptovský Mikuláš: Archív SMOPaJ

Pramene k druhej svetovej vojne v Divadelnom ústave v Bratislave

KATARÍNA NÁDASKÁ
Divadelný ústav, Bratislava

Príspevok pojednáva a analyzuje archívny materiál z rokov 1938 – 1945 viažuci sa na obdobie II. svetovej vojny a jej odraz v oblasti slovenského divadla. Venuje sa archívnym materiálom, ktoré sú uložené vo Verejnom špecializovanom archíve Divadelného ústavu v Bratislave.

Napriek skutočnosti, že Divadelný ústav (DÚ) vznikol až v roku 1961 a patrí medzi odborné vedeckovýskumné inštitúcie s celoslovenskou pôsobnosťou, sú v rámci špecializovaného archívu a múzea DÚ zhromaždené aj archívne materiály pojednávajúce o období rokov 1939 – 1945. O časti archívnych materiálov z obdobia II. svetovej vojny hovorí aj tento príspevok.

Archívne pramene a inventáre dotýkajúce sa obdobia II. sv. vojny

Súčasťou archívnych prameňov v Divadelnom ústave sú archívne materiály z pozostalostí viacerých osobností slovenského kultúrneho života, ktoré aktívne pôsobili v oblasti kultúry a divadla počas obdobia II. svetovej vojny.

Patrí sem pozostalosť Janka Borodáča (1892 – 1964), herca, režiséra a divadelného pedagóga. Pozostalosť obsahuje podrobné denníky Jánka Borodáča so spomienkami na prvú i druhú svetovú vojnu i povojnové obdobie v slovenskom divadle. Spomienky na vojnové udalosti sú vedené formou osobných, veľmi podrobných denníkových záznamov, ktoré si Borodáč viedol počas svojho života. Vo fonde Janka Borodáča sa nachádza korešpondencia s Mikulášom Gacekom a Karolom Izakovičom Podolinským dotýkajúca sa prekladov hier ruských a sovietskych autorov do slovenského jazyka, ktoré Borodáč uvádzal na doskách Slovenského národného divadla (SND).

Janko Borodáč hneď po návrate Andreja Bagara z koncentračného tábora (1941) ho angažoval ako hlavnú postavu v hre *Cyrano z Bergeracu* od Edmonda Rostanda. Na obdobie rokov 1944 – 1945 si Janko Borodáč vo svojich denníkoch spomína takto:

Frontové divadlo na ceste z Bratislavy, 1943
Foto: Archív DÚ, Bratislava

„V auguste 1944 Andrej Bagar odišiel z Bratislavy a namiesto politickou vrchnosťou zakázaného Komorného divadla organizuje Frontové divadlo pre účastníkov Slovenského národného povstania. Štrnásteho marca 1945 hrali sme Marínu Havranovú. Divadlo bolo preplnené. Po jednotlivých výstupoch – a najmä po jednotlivých dejstvách veľké potlesky a vyvolávanie autora, hercov a režiséra. V dusivej atmosfére, v akej sa nachádzalo vtedy mesto, bolo nám to čudné. Ľudia, najmä mládež, tak sa správali, akoby už v meste Nemcov nebolo. A po poslednom dejstve, po dlhotrvajúcom potlesku, po hlučných výkrikoch začali v hľadisku spievať Kto za pravdu horí. Jasný a zreteľný adresát tým, ktorí sa k nášmu mestu približovali. Nemeckí vojaci, ako po celý čas predtým, v divadle neboli a polícia, ktorá mala povinnú službu, sa opatrne utiahla a zmizla. Obecenstvo sa rozišlo s pocitom a s vedomím, že sa blíži to, čo obyvatelia nášho mesta očakávajú.“[1]

„Mizol strach a ľudia, i keď nie provokatívne, ale smelo vystupovali na ulici, v práci, v kaviarňach a všade.“[2]

„Prvého apríla 1945 začali sa prestrelky v Bratislave. Veľa obyvateľov z mesta evakuovalo, mnohí ušli do cudziny, a ktorí tu zostali, vysedávali v pivniciach a v úkrytoch. To boli nielen dlhé dni, ale aj hodiny a minúty. Na mesto padali bomby a granáty. Štvrtého apríla 1945 za rána ostré a časté výstrely trvali asi do poludnia, prechodili z východu na západ a potom už len kdesi ďaleko za mestom. Červená armáda obsadila hlavné mesto Slovenska. Deviateho apríla 1945 predvolal nás vekom starší plukovník Červenej armády a dal nám príkaz, aby sme začali hrať. Vysvetlil som mu, že herci sa rozpŕchli a preto... Prerušil ma a zvolal: „Tak všetci vaši herci sú utečenci?“ Povedal som, že nie, ale že sú niektorí ešte von z mesta, že boli takzvané noremné dni, keď sa nehráva, že odišli k svojim rodným a že nevedia, či je už v meste pokoj, alebo či ešte trvá bitka. Nevedel to pochopiť, krútil hlavou. Pýtal som nejaké auto, aby sme zabehli po niektorých, čo boli bližšie evakuovaní. „Načo auto? My ideme pešo od Volgy a došli sme. Hrať!“[3]

Pred Univerzitou Komenského v Bratislave, Bombardovanie Bratislavy, 1944. Autor: Bohdan Slavík Foto: Archív DÚ, Bratislava

„Desiateho apríla 1945 začali sme hrať. Na prvom predstavení bolo okolo sedemdesiat ľudí, medzi nimi aj sovietski vojaci. Pomaly, zo dňa na deň obecenstva pribúdalo. Sedemnásteho apríla divadlo bolo do posledného miesta plné. Živá ozvena, potlesky, dobrá nálada. Medzi obecenstvom, ktorého bolo nečakane veľa, opäť vojaci červenej armády. Hrali sme Ženský zákon. Všetci herci sa nám ešte nevrátili, nemohli sme iné.“[4]

Bezprostredne po ukončení vojny sa diali kádrové zmeny aj v Slovenskom národnom divadle. Kádrové previerky a zmeny zasiahli aj Janka Borodáča s manželkou Oľgou Országhovou-Borodáčovou. Manželia museli opustiť Bratislavu a odísť do Košíc. Borodáča toto nariadenie nezlomilo, naopak bral ho ako výzvu vybudovať v Košiciach Východoslovenské národné divadlo. Janko Borodáč si vo svojich denníkoch na toto obdobie spomína takto:

„Na druhý deň 10. 7. 1945 volal ma Laco Novomeský. S nechuťou hovoril o výstrednostiach, ktoré sa robia nielen v divadle, ale aj inde, že náhlym zákrokom nič sa proti nim nedá robiť a že sa to musí všetko pomaly zlikvidovať. Pripomenul, že to potrvá dlhšie... a či by nebolo aj pre nás lepšie odísť do

Košíc. Poveril by ma, ako riaditeľa, organizovaním nového štátneho divadla v meste, ktoré po vojne má veľký význam pre náš život. Pripomenul, aby sa to stalo „bez pocitu krivdy".[5]

„Rozišli sme sa s Novomeským bez podrobnejšieho dohovoru o rozsahu a obsahu budúceho divadla v Košiciach. Celú vec ponechal na mňa. Pätnásteho augusta 1945, za horúceho dňa, zastalo otvorené nákladné auto UNRRA na Kempelenovej ulici (teraz Klemensova) pred vchodom č. 23. Na aute šofér a dvaja naši vojaci so samopalmi. Šofér nám pomohol poznášať a poukladať kufre, v ktorých sme si odvážali len to najpotrebnejšie."[6]

„Nasledujúci deň poobzerali sme si divadlo. Jediný výraz, ktorý je správny: vydrancované do gruntu. Len niekoľko žiaroviek zostalo vo veľkom lustri, inde nič. Všetky kulisy odviezli do Miškovca. Niet jediného reflektora, staré svetelné zariadenie – bez svetelného parku a zvukovej aparatúry. Ešte aj kožené sedadlá boli vyrezané. Rekvizitáreň prázdna, nijaké náradie, len v baletnej sále starý ošarpaný klavír. V šatniach neohobľované široké stoly na krížových nohách, bez jedinej skrinky, bez zrkadla..."[7]

Medzi mimoriadne cenné archívne dokumenty patrí pozostalosť Andreja Bagara (1900 – 1966), herca, režiséra a divadelného pedagóga. Andrej Bagar sa angažoval počas Slovenského národného povstania (SNP) vo Frontovom divadle, pôsobiacom medzi partizánskymi jednotkami v okolí Banskej Bystrice.

Rovnako patrí medzi významné aj pozostalosť Petra Karvaša (1926 – 1999), dramatika, dramaturga a vysokoškolského pedagóga. Počas SNP pôsobil ako redaktor a hlásateľ Slobodného slovenského vysielača v Banskej Bystrici. V rámci Karvašovej pozostalosti archív DÚ vlastní rukopisy divadelných hier s námetom druhej svetovej vojny, napríklad hru *Návrat do života* (1946), ktorá zobrazuje osudy ľudí preživších koncentračný tábor a ich pokusy o zaradenie sa do normálneho života. Peter Karvaš publikoval svoju prvú drámu o SNP – *Bašta* už v roku 1948 a v roku 1959 sa k tejto téme vrátil v hre *Polnočná omša*. V pozostalosti Karvaša je rukopis a poznámky divadelnej hry *Polnočná omša*. Hra je dejovo situovaná do Vianoc 1944. K obdobiu vojny sa Peter Karvaš vo svojej dramatickej tvorbe vrátil ešte aj v hre *Antigona a tí druhí* (1962). Hra je situovaná do prostredia koncentračného tábora. Fond Petra Karvaša obsahuje rukopisy hier s autorovými poznámkami, recenzie hier, osobnú korešpondenciu, divadelné plagáty k jeho hrám, rovnako aj scénografické fotografie jeho hier.

Slovenské národné povstanie zanechalo obrovský ohlas v dielach slovenských autorov. Téma hrdinstva, národných ideálov, rovnako ako aj otázky etiky a morálky a vlastenectva – to všetko boli dostatočne dobré dôvody, prečo po tejto téme siahli aj slovenskí dramatici.

V archíve DÚ sa nachádza tiež pozostalosť Juraja Váhu (vlastným menom Henrich Herzog, 1925 – 1976) s osobnými poznámkami týkajúcimi sa jeho prežívania II. svetovej vojny. Tému holokaustu a traumu s ňou spojenú rozoberá vo svojej hre *Ticho* (1948).

V pozostalosti Ľubomíra Smrčoka (1919 – 1970) dramatika a režiséra sa nachádza aj rukopis drámy *Búrlivé leto* (1955) s poznámkami. Hra je dejovo vsadená do obdobia vypuknutia SNP.

Ján Kákoš (1927 – 1996), dramatik, režisér a divadelný riaditeľ je autorom hry *Dom pre najmladšieho syna* (1973). V hre rezonuje vojnová kataklizma zobrazená na príbehu otca a jeho syna. Fond Jána Kákoša obsahuje recenzie Kákošových hier, jeho osobné poznámky k hrám, články a štúdie o jeho diele a tvorbe.

V archíve DÚ sa nachádza aj pozostalosť dramatičky Viery Markovičovej-Záturecke j (1910 – 1953) s rukopisom divadelnej hry z partizánskeho prostredia s názvom *Za frontom*.

Fond Františka Brestovanského (1923 – 1985), herca a režiséra obsahuje kolekciu fotografií z Frontového divadla slovenskej armády.

Frontové divadlo SVŠ

V archíve Divadelného ústavu sa nachádzajú aj cenné fotografie z Frontových divadiel. Išlo o Frontové divadlá slovenskej armády pôsobiace v roku 1943 na východnom fronte, kde boli nasadení aj vojaci slovenskej armády. Bol to oddiel Rýchlej divízie a Zaisťovacej divízie. Obe pôsobili na východnom fronte.

Frontové divadlo na improvizovanom javisku na východnom fronte, júl 1943. Foto: Archív DÚ, Bratislava

„Po napadnutí Sovietskeho zväzu 22.júna 1941 sa poľný zbor slovenskej armády skladal z dvoch peších divízií, dvoch delostreleckých plukov, roty protitankových kanónov, veliteľstva vzdušných zbraní a zabezpečovacích jednotiek a veliteľ mu gen. Ferdinad Čatloš. Koncom júla 1941 došlo k reorganizácii poľného zboru a po predbežnom ustanovení Rýchlej skupiny a neskôr Rýchlej brigády vznikla Rýchla divízia (veliteľ – plk. Jozef Turanec) a Zaisťovacia divízia (veliteľ plk. Gšt. Augustín Malár). Úlohou Zaisťovacej divízie bolo chrániť dopravné spoje a v súčasnosti s nemeckými jednotkami zúčastňovať sa na protipartizánskych a vyčisťovacích akciách, ktoré neraz zasiahli aj civilné obyvateľstvo. V tomto čase došlo aj k premenovaniu divízie 2. Pešiu divíziu a jej velenie prevzal dňa 18. Augusta plk. Karol Pekník.“[8]

„Svedkami, ale aj účastníkmi intenzívnych kontaktov s partizánmi v Bielorusku boli aj členovia Frontového divadla, ktoré bolo vyslaného operačného priestoru Zaisťovacej divízie. Nemecké velenie po skúsenostiach so zaisťovacej divízie (2. Pešou rozhodlo o jej reorganizácii a presunutí do Talianska, s čím slovenská vláda vyjadrila súhlas. Do Talianska sa 2. pešia divízia, reorganizovaná na Technickú brigádu, presunula na jeseň 1943 cez Varšavu, opole, Gorlitz, Mníchov, Norimberg a Brener do priestoru Imola, Ravena, Rimini. Rýchla divízia bola od septembra 1941 nasadzovaná priamo do frontových bojov. Postupne sa zúčastnila na bojoch v priestore južne od Kyjeva, zabezpečovala násilný prechod rieky Dnepr nemeckými jednotkami a po viacerých bojových nasadeniach prevzala pri Azovskom mori obranu pobrežia od Mariopolu až po Taganrog (úsek dlhší ako 100 kilometrov).“[9]

„Začiatkom januára 1943 sa začala útočná ofenzíva Červenej armády, ktorá spôsobila aj ústup Rýchlej divízie a ten bol zavŕšený presunom na Krym. Dôsledkom tohto ústupu boli pomerne veľké straty na ľudských životoch i na materiáli. Začiatkom apríla 1943 divíziu presunuli do priestoru Geničesk, Voinka, Džankoj, kde mala brániť morské úžiny medzi severným Krymom a južnou Ukrajinou a neskoršie, časťou svojich síl i pobrežie Čierneho mora v úseku Sevastopol – Saki. Do tohto, relatívne pokojného obdobia pôsobenia Rýchlej divízie (v júni, po reorganizácii premenovanej na 1. pešiu divíziu), vyplneného hlavne výcvikom, opevňovacími prácami a ochranou železničných komunikácií, prišiel na Krym aj súbor Frontového divadla SVŠ. Celé teritórium Krymu bolo dosť silne infiltrované partizánmi. (str. 16) Slovenskí vojaci mali dobrý kontakt s miestnym civilným obyvateľstvom a partizáni pri svojich aktivitách v tyle nepriateľa robili rozdiel medzi Nemcami a Slovákmi. Uniforma slovenského vojaka, označenie vozidiel a jednotiek výsostnými znakmi Slovenskej republiky, boli často účinnou ochranou proti demonštračným aktivitám partizánov, čo na vlastnej skúsenosti zažili aj členovia Frontového divadla. Pri neskoršom bojovom kontakte s Červenou armádou v priestore Melitopol došlo k hromadnému prechodu 2 731 vojakov dôstojníkov 1. Pešej divízie na stranu Červenej armády. Títo vytvorili Pluk slovenských dobrovoľníkov v Usmani, ktorý sa neskôr stal základom 2. čs. Paradesantnej brigády. Napriek ostrým slovenským protestom boli zvýšené časti 1. Pešej divízie ešte niekoľkokrát bojovo nasadené. K 1. 6. 1944 divíziu premenovali na 1. technickú divíziu a neskôr bola nasadená v severnom Rumunsku a južnom Maďarsku.“[10]

Členovia FD pred vlakom, júl 1943. Foto: Archív DÚ, Bratislava

V rokoch prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945) boli vysokoškolskí študenti združení v organizácii Združenie vysokoškolského študentstva (SVŠ). Študenti vytvorili na prelome rokov 1942 – 1943 Hudobné oddelenie SVŠ, hudobný a kabaretný súbor a Jazzorchester SVŠ. Vzniklo aj Luna-trio a spevácke kvarteto Čmeliaci, komorné kvarteto SVŠ. Práve z vysokoškolákov bolo sformované prvé Frontové divadlo, ktoré malo počas letných prázdnin roku 1943 pôsobiť na ruskom fronte medzi slovenskými vojakmi. Divadlo sa volalo Frontové divadlo SVŠ. 9. júla 1943 odchádza skupina 23 vysokoškolákov a npor. kap. Zdenko Mikula, zdravotník v zálohe Viliam Brechtl na front, kde mali byť do 10. 8. 1943.

„Časť kabaretného súboru SVŠ (25 členov) už pod názvom Frontové divadlo, oblečení do vojenských uniforiem s výložkami FD v zlatom (dôstojníckom) rámiku na golieri a so znakom SVŠ nad ľavým vreckom na prsiach, odcestovala 9. Júla 1943 z bratislavskej hlavnej stanice na takmer šesťtýždňový zájazd na Krym.“[11]

„Ich úlohou bolo vystupovať v nemocniciach pre ranených vojakov, ako aj vystupovať vo vojenských posádkach. Najmä vystúpenia v nemocniciach pre ranených vojakov, ako aj vystúpenia vo vojenských posádkach stáli pri zrode zámeru odísť pobaviť a obveseliť kamarátov, frontových bojovníkov, ktorí v tom čase boli dislokovaní v Bielorusku v Minsku a v jeho okolí, ako aj na Kryme. Tento zámer sa stretol s pochopením a podporou ministerstva národnej obrany, konkrétne samotného ministra Ferdinanda Čatloša a prednostu oddelenia vojenskej propagandy na MNO pplk. Ladislava Lavothu. Realizáciu zájazdu na front pod hlavičkou Frontového divadla SVŠ, ktorá sa u vysokoškolákov stretla so spontánnym súhlasom až nadšením, sa začala koncom júna 1943.“[12]

„Myšlienka vyslať kabaretný súbor vysokoškolákov a džezový orchester na front sa rodila podistým dlhšie a svoj pôvod má v úspešných prezentáciách hudobného a kabaretného súboru Združenia vysokoškolského študentstva (podľa vtedy platného pravopisu Združenia...) na vystúpeniach pre verejnosť, pre ranených vojakov a pre vojakov v posádkach, resp. vo vojenskom výcvikovom priestore. Slovenská armáda na východnom fronte pôsobila v tom čase v dvoch lokalitách – na Kryme a v okolí Minska v Bielorusku. Zhodou okolností v letných mesiacoch ani Rýchla divízia, ani Zaisťovacia divízia neboli priamo nasadené do bojov a plnili skôr pomocné strážne, zaisťovacie a výcvikové úlohy, takže bolo malé riziko ohrozenia študentov na živote. Odhodlanie vysokoškolákov odísť medzi vojakov na front bolo nesporne aj výrazom ich občianskeho postoja.“[13]

„Ako sme vyššie spomenuli, Frontové divadlo vystupovalo pred vojakmi jednotlivých posádok Rýchlej divízie na voľnom priestranstve na improvizovaných javiskách. Trikrát však vystúpilo aj v budovách – raz v Bromzavode, raz v meste Geničesk a hudobná časť frontového divadla sa predstavila aj v „kamennom“ Krymskom divadle v Simferopoli. Posledné vystúpenie bolo verejnou rozhlasovou nahrávkou pre vysielanie nemeckých vojakov a zúčastnili sa na ňom aj nemeckí umelci.“[14]

Improvizované javisko, júl 1943. Foto: Archív DÚ, Bratislava

Frontové divadlo pôsobiace pre Zaisťovaciu divíziu

Vznik a formáciu druhého Frontového divadla malo na starosti oddelenie Vojenskej propagandy MNO. „Nábor“ do súboru sa robil v podstate na báze dobrovoľnosti a v konečnom dôsledku podstatnú časť jeho aktívnych členov tvorili profesionálni herci zo súkromného Slovenského ľudového divadla riaditeľa Fraňa Devínskeho, ktoré malo sídlo v Nitre.

Z Národného divadla sa stali členmi frontového divadla len tanečník Rajmund Lukáči a elév opery Ladislav Longauer, v tom čase poslucháč konzervatória. Pôsobili tu aj akrobatické tanečnice Marta Novotná, Janetta Mullerová a Gréta Horváthová. Ostatných členov Frontového divadla vybrali pracovníci oddelenia Vojenskej propagandy MNO podľa vlastných skúseností tak, aby vytvorili variabilný súbor, schopný pripraviť a predviesť skladačkový program zložený z hovoreného slova (sólové výstupy z divadelných hier a pod.), piesní, hudby, tancov, akrobatických, resp. artistických čísiel.

Členky Frontového divadala na vystúpení v Minsku, júl 1943
Foto: Archív DÚ, Bratislava

Vojaci Frontového divadla pred odchodom do Minska, júl 1943. Foto: Archív DÚ, Bratislava

„K Zaisťovacej divízii sa Frontové divadlo presunulo vlakom, v osobných vozňoch. Na území Poľska prestúpili do nemeckého vlaku a do nemeckých železničných osobných vagónov, s ktorými prišli asi 15. júna 1943 do Minska. Na druhý deň po príchode do Minska sa začali pravidelné vystúpenia Frontového

divadla. Väčšina z nich sa uskutočnila v Minsku a okolité posádky na vystúpenia dochádzali. V niektorých dňoch boli a dve vystúpenia. V Minsku sa niektoré vystúpenia uskutočnili v miestnom „kultúrnom dome“ so stálym javiskom, ktorý v tom čase slúžil najmä nemeckej armáde ako SOLDATENHEIM. Tak napríklad Janetta Mullerová a Gréta Horváthová boli akrobatické tanečnice. Eugen Medek bol výborný rozprávač vtipov a to najmä z vojenského prostredia, Jozef Baxa bol eskamotér a mal vraj priam fakírske čísla vo svojich vystúpeniach, Ladislav Longauer spieval výlučne slovenské ľudové piesne a to tak, že sa buď sám sprevádzal na gitare, alebo ho sprevádzal na harmonike Ján Ondruš, ktorý mal na harmonike aj sólové vystúpenia. Rajmund Lukáči, vtedy člen baletu ND bol dobrý stepový tanečník a vystupoval v stepovom tanci s Janettou Mullerovou. Viliam Schiffer, podľa vlastných slov tiež tancoval a to vo fraku a v cylindri v štýle Freda Astaira. Členovia SĽD vystupovali s niektorými monológmi, ktoré mali naštudované vo svojom repertoári v Nitre – V. Schiffer si spomína napríklad na výstup Puka zo Sna noci svätojánskej (str. 98). František Kabrheľ zasa spieval árie zo známych operiet, napríklad zo Zeme úsmevov. Ťažiskom vystúpení boli však tzv. skeče, veselé, humorné scénky.“[15]

Andrej Bagar ako člen Frontového divadla SNP, 1944. Autor: Bohdan Slavík
Foto: Archív DÚ, Bratislava

Tretím frontovým divadlom bolo Frontové divadlo pre účastníkov SNP, ktoré organizoval Andrej Bagar v septembri 1944. Pôsobil tu aj František Zvarík, Eugen Medek a Bohdan Slavík. Genézu partizánskeho frontového divadla na svojich fotografiách zachytil Bohdan Slavík. Frontové divadlo pôsobilo na povstaleckom území, kde členovia divadla vysvetľovali ciele Povstania, prinášali občanom, vojakom a partizánom rozptýlenie a radosť svojím umeleckým programom. Členovia Frontového divadla mali vo svojom programe zaradené hudobné čísla, recitácie básní, spievanie piesní, árií z opier, monológy, skeče, scénky, anekdoty, tance, eskamotérske čísla a iluzionistické výstupy. Neraz pozvali na javisko i niekoho z prítomných divákov, partizánov, aby zaspievali, rozpovedali veselý príbeh alebo zahrali na hudobnom nástroji. Členovia Frontového divadla cestovali vlakom, neskôr autobusom do miest a dedín. Účinkovali v miestnych kinách, kultúrnych sálach, v školských telocvičniach, v kasárňach, v stodolách, v nemocniciach na chodbách i v izbách, poľných lazaretoch, na lúkach pod holým nebom.

Organizačne Frontové divadlo patrilo do skupiny osvetových dôstojníkov pri veliteľstve Prvej československej armády na Slovensku. Andrej Bagar hovoril s banskobystrickými politicko-kultúrnymi činiteľmi o potrebe založenia propagačnej hereckej skupiny už 12. septembra, nakoniec sa prvé predstavenie, v ešte nekompletnej hereckej zostave, uskutočnilo až 15. septembra 1944. Vojenským rozkazom z 25. septembra 1944 sa Frontové divadlo stalo samostatnou jednotkou, ktorej velil Andrej Bagar, povýšený na desiatnika ašpiranta v zálohe.

Členmi umeleckej skupiny boli herci Andrej Bagar, Eugen Medek, František Zvarík, Andrej Vandlík, Anna Cveková; hudobníci, harmonikári Karol Móži a Eugen Petery; fakír, iluzionista, eskamotér a rozprávač anekdot Ján Chovanec; tanečnice Mária Perháčová a sovietska partizánka Tamara Alexandrovna.

Členovia Frontového divadla SNP, Eugen Medek a Andrej Vandlík, október, 1944
Autor: Bohdan Slavík. Foto: Archív DÚ, Bratislava

Frontovému divadlu neskôr pridelili autobus, ktorého majiteľom bol Anton Pivoluska. Členovia Frontového divadla ho spoločným úsilím premaľovali namodro a označili nápisom Frontové divadlo, nazývali ho Archou i Verným priateľom. Vodičom autobusu sa stal vojak Peter Matejka.

Frontové divadlo sídlilo v Banskej Bystrici a herci skúšali v Národnom dome, neskôr v budove bývalého Evanjelického domu na Hornej ulici. Prvé predstavenie sa uskutočnilo 15. septembra 1944 v Harmanci a posledné 26. októbra 1944 na Starých Horách. Odohrali približne šesťdesiat predstavení, hrávali denne aj trikrát.

Program vystúpení Frontového divadla

Andrej Bagar vysvetľoval ciele Povstania, oboznámil s udalosťami na fronte doma i v zahraničí. Recitoval básne Jána Bottu *Smrť Jánošíkova*, Alexandra Sergejeviča Puškina *Kaukazský zajatec*, *Medený jazdec*, *Borodino*, Michajlova *Talianska uspávanka*, Michaila Svetlova *Granada*, a iné.

Eugen Petery uviedol hudobné čísla, František Zvarík spieval slovenské ľudové piesne, napr. *Tri dni ma naháňali*, *Zabili, zabili*, *Na skale vysokej*; ruské ľudové a revolučné, vojenské piesne, napr. *Jestli zavtra vojna*, *Ťomnaja noč*, *Na pazíciju provažala devuška*, *Kaťuša, Partizánska;* šansóny *Oslia serenáda, Sous les toits de Paris, Parlez moi d´amour, Rose Mary*; operné árie z *Borisa Godunova*, z Fausta a Margaréty áriu *Mefista*. Recitoval básne Vladimíra Vladimíroviča Majakovského *Mladosť*, Alexandra Bloka *Dvanásť*.

Členovia Frontového divadla SNP, september 1944. Autor: Bohdan Slavík
Foto: Archív DÚ, Bratislava

Eugen Medek, Andrej Vandlík, Ján Chovanec, Anna Cveková hrávali malé i jednodejstvové dramatické výstupy, satirické monológy, frašky, anekdoty, ako napr. *Fazuľový čušpajz*, *Rande s Marou*, Anton Pavlovič Čechov – Anton Prídavok *Konské priezvisko*, *Pytačky, Medveď*, *Smrť úradníka*, *Chameleón*, Arkadij Timofejevič Averčenko *Samovrah*, Eugen Medek *Hitlerov sen, Dobrý vojak Onofrej, Raport*, básne Ivana Krasku *Jehovah*, Jiřího Wolkra *Balada o očích topičových.* Tanečno-hudobné čísla v podaní Anny Cvekovej, Márie Perháčovej a Tamary Alexandrovny boli veľmi obľúbené.

Veľký úspech mali najmä iluzionistické vystúpenia Jána Chovanca, ktorý hrýzol poháre, zapíjal ich vodou, ohýbal na krku železo, líhal na ostré klince, ihlou si prepichoval svaly, hltal oheň a svoje vystúpenia zakončil tým, že zapálil pokrčené noviny Gardista a z popola vyčaril československú alebo sovietsku zástavu.

Na záver nasledovala spoločná pieseň, najčastejšie partizánska hymna *Po horách a po dolinách*.

Niektoré mestá a dediny, v ktorých vystupovalo Frontové divadlo

Harmanec, Zvolen, Podbrezová, Brezno, Banská Bystrica, Bujakovo, Detva, Tomášovce, Revúca, Pohronský Bukovec, Zolná, Vígľaš, Šálková, Malachov, Špania Dolina, Telgárt, Šumiac, Očová, Tajov, Michalová, Likier, Pusté Pole, Bukovec, Muráň, Červená Skala, Ľupča, Sliač, Ľubietová, Tisovec, Klenovec, Dubová, Donovaly, Hnúšťa, Heľpa, Povrazník, Staré Hory.

Poznámky

1 MEDVEĎ, J. *Janko Borodáč. Spomienky*. Bratislava: Národné divadelné centrum, 1995, s. 225.
2 MEDVEĎ, J., odk. 1, s. 226.
3 MEDVEĎ, J., odk. 1, s. 230.
4 MEDVEĎ, J., odk. 1, s. 230.
5 MEDVEĎ, J., odk. 1, s. 234.
6 MEDVEĎ, J., odk. 1, s. 235.
7 MEDVEĎ, J., odk. 1, s. 244.

[8] POLÁK, M. *Frontové divadlá slovenskej armády (1943)*. Bratislava: Národné divadelné centrum, 1998, s. 15.
[9] POLÁK, M., odk. 8, s. 17.
[10] POLÁK, M., odk. 8, s. 17.
[11] POLÁK, M., odk. 8, s. 35.
[12] POLÁK, M., odk. 8, s. 34.
[13] POLÁK, M., odk. 8, s. 41.
[14] POLÁK, M., odk. 8, s. 79.
[15] POLÁK, M., odk. 8, s. 99.

Literatúra a pramene

Archívny pramenný materiál špecializovaného Archívu DÚ, Bratislava, (inventáre Janka, Borodáča, Milana Poláka, Andreja Bagara, Tatiany Corpone – Bagarovej, Bohdana Slavíka)

BLECH, R. a kol. *Encyklopédia dramatických umení Slovenska 1, A-L*. Bratislava: Veda, 1989, 695 s. ISBN 80-224-000-9.

BORODÁČ, J. *Spomienky/Janko Borodáč*. Bratislava: Národné divadelné centrum, 1995, 344 s. ISBN 80-85455-07-2.

HUDEC, R. *Krátky sprievodca Archívom Divadelného ústavu Bratislava*. Bratislava: Divadelný ústav, 2011, 118 s. ISBN 978-80-89369-29-4.

Kol. *Biografický lexikón Slovenska 1, A – B*. Martin: Slovenská národná knižnica, Národný bibliografický ústav, 2004, 638 s. ISBN 80-89023-16-9.

POLÁK, M. *Frontové divadlá slovenskej armády 194*3. Bratislava: Národné divadelné centrum, 1998, 158 s. ISBN:80-85455-59-5.

VALENTOVIČ, Š. *Slovenský biografický slovník: (od roku 833 do roku 1990). III. zväzok, K-L.* Martin: Matica slovenská, 1989, 447 s. ISBN: 80-7090-019-9.

Kultúrne dedičstvo múzeí – reštitúcie po druhej svetovej vojne

ELENA MACHAJDÍKOVÁ
Slovenské národné múzeum, Bratislava

Do maďarských archívov, múzeí, knižníc a galérií sa dostalo veľké množstvo slovenských kultúrnych pamiatok. Úsilie slovenských vládnych kruhov získať naspäť slovaciká z Maďarska a vrátiť ich pôvodným pôvodcom trvali niekoľko desaťročí. Na súpisoch pamiatok a na rokovaniach sa podieľali odborníci z rôznych vedných disciplín, medzi nimi najmä pracovníci zo slovenských múzeí. Nároky Slovenska voči Maďarsku boli zamerané na pamiatky archívnej, archeologickej, umeleckohistorickej, rukopisnej a knižničnej povahy. Medzinárodné rokovania medzi Slovenskom a Maďarskom týkajúce sa kultúrneho vyrovnania doposiaľ nie sú uspokojivo doriešené.

Vojny prinášajú so sebou nenapraviteľné straty na ľudských životoch, prírodnom a kultúrnom bohatstve a môžu znamenať štátoprávne a politické zmeny. S tým sú spojené snahy jednotlivých národov a štátov na uspokojenie svojich historických nárokov.

V Archíve Slovenského národného múzea (ďalej Archív SNM) sa nachádzajú archívne dokumenty z reparačných a reštitučných snažení od roku 1919 do 60. rokov 20. storočia zásluhou niektorých bývalých múzejníkov pôsobiacich aj v službách Slovenského národného múzea a jeho predchodcov, ako Dušana Jurkoviča (1868 – 1947), komisára Vládneho komisariátu pre zachovanie umeleckých pamiatok (1919 – 1922),[1] Jozefa Vlachoviča (1929 – 1977), riaditeľa (1965 – 1977)[2], Evy Toranovej (1932 – 2006),[3] umenovedkyne v Slovenskom múzeu v Bratislave či Jána Geryka (1892 – 1978) a Márie Jeršovej (1899 – 1978), riaditeľa a archivárky v Slovenskom národnom múzeu v Martine (1929 – 1959) a ďalších. *Fond Návrat kultúrneho dedičstva zo zahraničia (reštitúcia) 1919 – 1968* som sprístupnila inventárom aj odbornou štúdiou v roku 2003 v Zborníku SNM-História č. 43. V tomto príspevku nadväzujem na svoje predchádzajúce výskumy k tejto téme.[4]

Počas vojnových ťažení v druhej svetovej vojne sa do nemeckých, českých a najmä maďarských archívov, múzeí, knižníc a galérií dostalo veľké množstvo slovenských kultúrnych pamiatok. Československá republika vystúpila po druhej svetovej vojne so svojimi reparačnými a reštitučnými požiadavkami v snahe získať späť vyvezené slovacikálne pamiatky od porazených nepriateľských štátov, najmä Maďarska a Nemecka.[5]

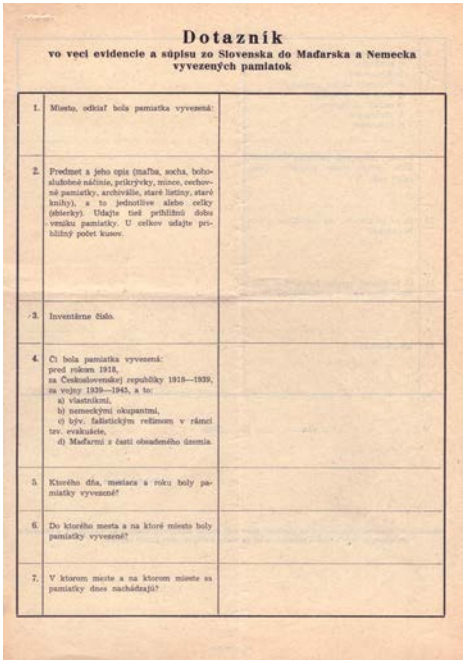

Dotazník
vo veci evidencie a súpisu zo Slovenska do Maďarska a Nemecka vyvezených pamiatok

1.	Miesto, odkiaľ bola pamiatka vyvezená:	
2.	Predmet a jeho opis (maľba, socha, bohoslužobné náčinie, prikrývky, mince, cechové pamiatky, archiválie, staré listiny, staré knihy), a to jednotlivo alebo celky (zbierky). Udajte tiež približnú dobu vzniku pamiatky. U celkov udajte približný počet kusov.	
3.	Inventárne číslo.	
4.	Či bola pamiatka vyvezená: pred rokom 1918, za Československej republiky 1918—1939, za vojny 1939—1945, a to: a) vlastníkmi, b) nemeckými okupantmi, c) býv. fašistickým režimom v rámci tzv. evakuácie, d) Maďarmi z časti obsadeného územia.	
5.	Ktorého dňa, mesiaca a roku boly pamiatky vyvezené?	
6.	Do ktorého mesta a na ktoré miesto boly pamiatky vyvezené?	
7.	V ktorom meste a na ktorom mieste sa pamiatky dnes nachádzajú?	

Dotazník vo veci evidencie a súpisu zo Slovenska do Maďarska a Nemecka vyvezených pamiatok, 1945
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

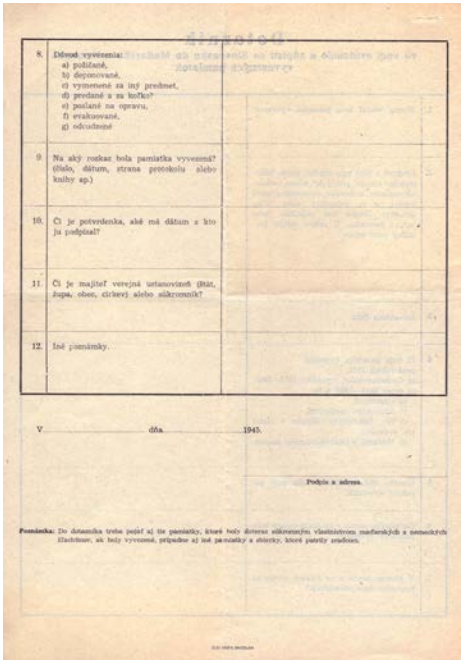

8.	Dôvod vyvezenia: a) poštiaľ, b) deponované, c) vymenené za iný predmet, d) predané a za koľko? e) poslané na opravu, f) evakuované, g) odcudzené	
9.	Na aký rozkaz bola pamiatka vyvezená? (číslo, dátum, strana protokolu alebo knihy ap.)	
10.	Či je potvrdenka, ak má dátum a kto ju podpísal?	
11.	Či je majiteľ verejná ustanovizeň (štát, župa, obec, cirkev) alebo súkromník?	
12.	Iné poznámky.	

V ..... dňa ..... 1945.

Podpis a adresa.

Poznámka: Do dotazníka treba zapísať aj tie pamiatky, ktoré boly dotiaľ súkromným vlastníctvom maďarských a nemeckých štátnikov, ak boly vyvezené, prípadne aj iné pamiatky a objekty, ktoré patrily uvedeným.

Prvoradou úlohou bolo vytvoriť kompletné súpisy strát vzácnych pamiatok, preto sa Povereníctvo SNR pre školstvo a osvetu v Bratislave obrátilo 23. júna 1945 s požiadavkou na všetky okresné národné výbory, biskupské úrady, rehole a všetky múzeá, aby nahlásili vyvezené pamiatky, ktoré boli majetkom štátu, žúp, obcí, cirkví, komposesorátov, družstiev, spolkov, múzeí alebo súkromníkov (bývalých maďarských a nemeckých šľachticov, ako aj zradcov a kolaborantov)[6] dotazníkovou formou.[7]

Podať prehľad o medzinárodných snaženiach ohľadom návratu kultúrneho bohatstva dnešného Slovenska po druhej svetovej vojne si vyžaduje priblížiť v krátkosti genézu predchádzajúcich, i nasledujúcich desaťročí, najmä preto, že na seba nadväzovali a z nich vychádzali.

Snahy o navrátenie násilne vyvezených slovacikálnych pamiatok začala už prvá Československá republika hneď po skončení prvej svetovej vojny v období uzatvárania mierových zmlúv medzi víťaznými mocnosťami a porazenými krajinami. Pre Československo boli najdôležitejšie mierová zmluva s Rakúskom zo Saint-Germain, uzavretá 10. septembra 1919 a neskôr mierová zmluva s Maďarskom zo 4. júna 1920, podpísaná v Trianone pri Paríži. Na parížskych mierových rokovaniach Československo neuspokojili ani v teritoriálnych ani vo finančných otázkach. Naopak, spoločný štát Čechov a Slovákov bol nútený zaplatiť časť dlhov bývalého Rakúsko-Uhorska.[8]

Iniciatívu na návrat slovenského kultúrneho majetku prevzal minister s plnou mocou pre správu Slovenska Vavro Šrobár a novovytvorený Vládny komisariát pre zachovanie umeleckých pamiatok na Slovensku pod vedením D. Jurkoviča, zriadený pri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska 21. augusta 1919.[9] Do reštitučných snáh sa zapojili i štátny inšpektor archívov a knižníc na Slovensku Václav Chaloupecký a neskôr Branislav Varsik.[10]

Komisariát získaval podklady na vytváranie súpisov odvezených pamiatok, 7. januára 1920 zaslal obežník všetkým múzeám, farám, kostolom a biskupstvám s požiadavkou podať správu o darovaných alebo odvezených pamiatkach do Budapešti.[11] Vládny komisariát počas svojej pôsobnosti upozorňoval na chýbajúce analogické články č. 195 a 196 a snažil sa o dosiahnutie vsunutia článku 196 mierovej zmluvy zo St. Germain do mierovej zmluvy uzavretej v Trianone.[12] Podľa článkov č. 175, 176, 177 trianonskej mierovej zmluvy týkajúcich sa reštitučných nárokov, bolo Maďarsko povinné vydať Slovensku len „spisy, listiny a historické záznamy z verejných inštitúcií, ktoré sa týkali dejín postúpených území a boli premiestnené po 1. januári 1868“. Ustanovenia článkov 175 a 176 sa vzťahovali na len „podobný kultúrny materiál“, a len na ten, ktorý bol odvlečený počas vojny. Tým vypadli archeologické, umeleckohistorické, knižné a národopisné pamiatky.[13]

Vládny komisariát presadzoval vsunutie článku 196 aj v rokoch 1921,1923, 1924, 1925 a 1927. Rokovania však prebehli neúspešne, jedným z dôvodov bolo aj predkladanie požiadaviek v zmysle § 77, na základe, ktorého boli postavené argumentácie Václava Chaloupeckého.[14] Československo chcelo celú záležitosť predložiť medzinárodnému súdu v Haagu, čo sa nakoniec neuskutočnilo. Po týchto neúspechoch sa ešte snažili o dočasnú dohodu s Vatikánom. Dúfali, že pri riešení rozhraničenia slovenských diecéz od maďarských a finančného odškodnenia Ostrihomského arcibiskupstva za majetky na Slovensku, sa bude riešiť aj otázka vrátenia všetkých odvezených pamiatok.[15] Krajinský úrad a Ministerstvo školstva a národnej osvety začali novú dotazníkovú akciu na spresnenie zoznamov v roku 1929. Ďalšiu s cieľom spresniť údaje o odnesených cirkevných pamiatkach vykonal Štátny referát začiatkom roka 1934. S novými zoznamami a s memorandom sa v roku 1936 obrátil na ministerského predsedu Milana Hodžu[16] a o dva roky neskôr aj na ministra zahraničia Ferdinanda Ďurčanského, aby presadili dohodu na zásade reciprocity do budúcej zmluvy s Maďarskom.[17] V rokovaniach ohľadom reštitúcie slovacík počas druhej svetovej vojny československá vláda, ani slovenská vláda za Slovenského štátu, výrazne nepokročili. Jediným úspechom bol návrat časti majetku Matice slovenskej v roku 1941, ktorý zobrala maďarská vláda hneď po jej zatvorení v roku 1875. Slovenská strana musela zase Maďarsku vrátiť časť staršieho komárňanského župného archívu.[18]

Po skončení druhej svetovej vojny sa ujal (od 22. septembra 1945) iniciatívy novozriadený pomocný orgán pri Ministerstve zahraničných vecí v Prahe s názvom Slovenský sbor pre otázky spojené s reštitúciou

kultúrnych materiálií (ďalej len Zbor).[19] Prioritou bolo vyskúmať „kedy a kam odviezli alebo zničili, Nemci alebo Maďari, kultúrne pamiatky z územia Slovenska“, pričom jeho členovia zisťovali i konkrétne mená tých osôb, ktoré sa na území „predmníchovského Slovenska“ dopustili lúpeže, alebo na ich pokyn sa prevezenie kultúrnych pamiatok uskutočnilo. Ich najdôležitejšou činnosťou však bolo zostavenie súpisov všetkých vyvezených pamiatok z obdobia pred 6. októbrom 1938, ktoré sa stali východiskovými pri medzinárodných rokovaniach s Nemeckom a Maďarskom.

Zbor tvorili štyri pracovné skupiny – archívnu, knihovnícku, umeleckých pamiatok a zariadení a skupinu vedeckých ústavov a laboratórií. Zboru predsedal člen Československej komisie v Prahe, ktorý bol súčasne zástupcom Slovenska. Prvým predsedom sa stal Michal Chorvát – prednosta Povereníctva pre školstvo a osvetu. V oddeleniach Zboru pôsobili odborníci z radov Slovenského národného múzea, Slovenskej univerzity, jej knižnice, Lekárskej fakulty, Botanického ústavu, ale aj Slovenskej vysokej školy technickej, Matice slovenskej, Zveľaďovacieho ústavu v Turčianskom Sv. Martine, Vyššej hospodárskej školy v Košiciach, Povereníctva pre veci vnútorné, Povereníctva pre školstvo a osvetu, ako aj ďalších knihovníkov či stredoškolských profesorov. Zbor mal dvoch tajomníkov, respektíve zapisovateľkou a sekretárkou bola Mária Jeršová, archivárka Slovenského národného múzea v Turčianskom Sv. Martine a druhým, pre organizačné zabezpečovanie v Bratislave bol stanovený Vendelín Jankovič z Povereníctva pre veci vnútorné. Na rokovaniach či jednotlivých výskumoch a prácach sa podieľali aj prizvaní spolupracovníci. Zbor zasadal buď v kompletom zložení na plenárnom zasadnutí, alebo jednotlivé oddelenia pracovali samostatne. Z rokovaní sa zachovali zápisnice, ktorých znenie overovali okrem zapisovateľky aj predseda a jeden riadny člen Zboru. Posielali ich na Ministerstvo zahraničných vecí do Prahy prostredníctvom Povereníctva pre školstvo a osvetu v Bratislave, respektíve Vladimíra Wagnera – odborného radcu. Každá skupina vyhotovovala súpisy pamiatok s informáciou o spôsobe odvezenia pamiatky do zahraničia.[20]

Na záchranných akciách slovacikálnych pamiatok sa podieľali jednotliví jej členovia i osobne. Napríklad návrat dvoch vlakových vagónov vzácnych archívov a knižníc pochádzajúcich najmä z Bardejova, Prešova a Kežmarku zabezpečoval inšpektor archívov a knižníc a člen archívneho oddelenia, Branislav Varsik v októbri 1945. Boli to pamiatky odvezené „z dôvodu evakuácie“ počas druhej svetovej vojny do nemeckého Ríšskeho archívu v Opave. Branislav Varsik organizoval ich bezpečný návrat železničnou dopravou, expedoval ich ako „rýchlozbožie“.[21] Po ňom to bol Eugen Bohuš a Mária Jeršová, ktorí zachraňovali archívy z východného Slovenska, najmä zo Spiša a Turca.[22]

Na zasadnutí 30. novembra 1945 sa experti Zboru rozhodli sústrediť svoju pozornosť najmä na Maďarsko, keďže nároky na Nemecko boli menšie a väčšia časť pamiatok už bola prevezená do Prahy alebo Opavy. Archívne pamiatky týkajúce sa Slovenska sa nachádzali i v Rakúsku, napríklad do okolia Salzburgu boli vyvezené matriky z obcí obývaných nemeckým obyvateľstvom z okolia Kremnice.[23] Iniciatíva Zboru sa sústredila najmä na vytvorenie kompletného súpisu, k čomu im mala pomôcť aj dotazníková akcia,[24] organizovaná od mája 1945 Povereníctvom pre školstvo a osvetu. V súvislosti so zoznamami sa pripravovalo aj finančné vyčíslenie strát. [25] Okrem reštitúcie kultúrnych pamiatok bolo nutné previesť i spisovú rozluku. Československo malo nárok požadovať spisový materiál „ktorý vznikol na území odtrhnutom v dôsledku viedenského rozhodnutia od ČSR alebo pri nadriadených úradoch mimo tohto územia“. Prezídium Povereníctva školstva a osvety v Bratislave zabezpečilo prehľadné zoznamy, ktoré sa potom zastali na Ministerstvo zahraničných vecí v Prahe.[26]

Vyhľadávaním a kompletizáciou všetkých slovacík v maďarských inštitúciách boli poverení niektorí členovia Zboru, ktorí vykonávali excerpcie v snahe zistiť „všetky informácie okolo pamiatok, o čase i spôsobe ich premiestňovania“. Objektom záujmu boli tiež pamiatky, ktoré získalo Maďarsko z „archívnej rozluky maďarsko-rakúskej“.[27]

Nádeje Slovákov sa vkladali do mierových rokovaní, ktoré sa začali v Paríži v septembri 1946.[28] Experti zaslali svoj nesúhlas a návrhy Ministerstvu zahraničných vecí, týkali sa povinnosti Maďarska vydať Československu kultúrne a historické pamiatky. Protestovali najmä proti článku 2, pretože

predmety nadobudnuté kúpou, darom alebo dedičským konaním a pôvodné diela patriace Maďarom, boli vyňaté z ustanovenia odst. 1, čím sa narušili a obmedzili oprávnené nároky Československa proti Maďarsku. Dôrazne žiadali, aby československá vláda presadila do znenia článkov vrátenie všetkých pamiatok písomného, umeleckého a historického charakteru, súkromné i deponované v štátnych a verejných maďarských inštitúciách (zbierkach) pochádzajúcich zo slovenského územia odvezené akýmkoľvek spôsobom od roku 1843, respektíve 1773. Tieto stanoviská Zboru osobne doručili Jaroslav Dubnický a Ján Opočenský do UNESCO v Paríži.[29] Do konečného znenia sa však žiadne články, ktoré by riešili reštitučné nároky, nepremietli. Parížska mierová zmluva bola ratifikovaná v októbri 1947 a Československu bol priznaný len nárok na návrat tej časti majetku, ktorý sa na maďarské územie dostal po 3. novembri 1938.[30] Tento pre Slovákov nepriaznivý dátum dosiahlo Maďarsko najmä preto, že tím expertov zo Slovenska prišiel do Paríža v čase, keď sa už rokovanie považovalo za ukončené. Povereníctvo školstva a národnej osvety ešte poslalo zoznam s odôvodnením reparačných nárokov, nazvaný Pamätný spis vo veci reklamácie historických a umeleckých pamiatok z Maďarska (ďalej len Pamätný spis), ktorý vypracovala Alžbeta Güntherová-Mayerová alebo Mária Jeršová.[31] Napriek tomu, že sa v Pamätnom spise navrhovali i nové postupy na rokovania s Maďarskom, Ministerstvo zahraničných vecí Československa zotrvávalo na realizovaní článkov č. 175, 176 a 177 trianonskej mierovej zmluvy. Pamätný spis obsahoval i argumentácie založené na medzinárodne uznávanom proveniečnom princípe, a ako dolnú časovú hranicu navrhovali rok 1773.

Vzácne pamiatky z dnešného územia Slovenska boli totiž premiestňované do Maďarska v niekoľkých etapách, v 18., 19. aj 20. storočí.

V 18. storočí v rokoch 1773 – 1782:

1. Archívne fondy zrušených cirkevných reholí (najmä jezuitov, pavlínov, trinitárov, kamaldulov a klarisiek), kláštorov a štátnych orgánov vzťahujúcich sa výlučne na dnešné územie Slovenska, prevezených do Dvorskej komory do Viedne.
2. Knižný a rukopisný materiál – prevezený do Univerzitnej knižnice v Budíne, predaný na dražbách, zničený alebo ukradnutý.[32]

V 19. storočí:

1. V prvej polovici 19. storočia v období konštituovania pamäťových inštitúcií – Magyar Nemzeti Múzea (Maďarského národného múzea, 1802, 1837 – 1847), Néprajzi Múzea (Národopisného múzea, 1872), Iparművészeti Múzea (Múzea umeleckého priemyslu, 1872, 1896) a ďalších – boli pod zámienkou ochrany a reštaurovania najvzácnejších pamiatok rakúsko-uhorskej monarchie prevezené oltáre, obrazy, plastiky, monštrancie z diecéz Spišskej, Košickej a Banskobystrickej.
2. Na svetovú výstavu v Paríži v roku 1867, na ktorej sa Uhorsko prezentovalo kultúrnym umeleckým bohatstvom mnohonárodnostnej monarchie, okrem iných aj pamiatkami z Košíc, Prešova, Štítnika, Bardejova, Spišského Podhradia a ďalších slovenských miest.

Madona z Toporca
Zdroj: CIULISOVÁ, I. Osudy pamiatok Slovenska 1919 – 1949. Bratislava: Kubko-Goral, 1994, 48 s. ISBN 80-88858-04-6

3. Na milenárne oslavy uhorskej štátnosti v roku 1896 boli prevezené gotické oltáre a tabuľové maľby, sakrálne predmety, predmety ľudového umenia a moderného umenia z Banskej Štiavnice, Bardejova, Bratislavy, Donovál, Jánošoviec, Košíc, Ľubice, Lúčok, Novej Lesnej, Prešova, Sabinova, Spišského Podhradia, Štítnika, Toporca a ďalších slovenských miest a obcí.

4. V druhej polovici 19. storočia v období konštituovania ďalších múzeí.[33]

Skriňa gotického oltára sv. Anny zo Sabinova, dielo Majstra Pavla z Levoče
Zdroj: CIULISOVÁ, I. Osudy pamiatok Slovenska 1919 – 1949. Bratislava: Kubko-Goral, 1994, 48 s. ISBN 80-88858-04-6

V 20. storočí:

1. Po roku 1918 (oltáre, obrazy, výšivky, mince a medaily, militárie, archívy župné, cechové, mestské, knižnice, napr. múzejná zbierka, najmä z obdobia gotiky Rákociho múzea v Košiciach).[34]
2. Počas a po druhej svetovej vojne.

Do Budapešti sa aj prostredníctvom horlivých jednotlivcov dostali celé archívy hodnoverných miest, žúp, miest, rodov, jednotlivcov, či militárie, zbierky mincí a medailí, vzácne knižničné pamiatky a pod. Taký osud stihol napríklad aj obrazy holandských a talianskych majstrov zo zbierky Jána Pálfiho (Pálffy), ktoré v roku 1945 putovali z Bratislavy do Nemzeti múzea v Budapešti.[35]

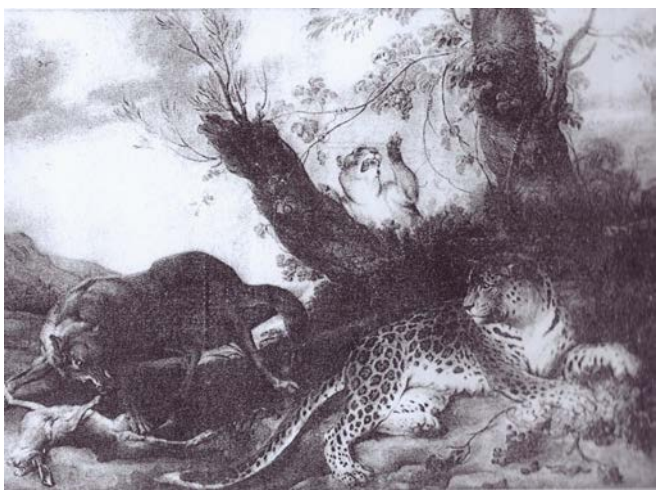

Skupina zvierat. Obraz zo zbierky grófa Jána Pálffyho
Zdroj: CIULISOVÁ, I. Osudy pamiatok Slovenska 1919 – 1949. Bratislava: Kubko-Goral, 1994, 48 s.
ISBN 80-88858-04-6

Zbor sa pod vplyvom celej situácie okolo reštitučných rokovaní premenoval na Komisiu na prevádzanie 11. článku mierovej zmluvy (ďalej len Komisia). Povereníctvo školstva vytvorilo skupinu expertov, ktorí boli vyslaní do Maďarska, tvorili ju napríklad: Ján Geryk, Vojtech Budinský-Krička, Vladimír Wagner, Jaroslav Dubnický, Branislav Varsik, Alexander Húščava a ďalší).[36]

Nároky Slovenska voči Maďarsku boli zamerané na pamiatky archívnej, archeologickej, umeleckohistorickej, rukopisnej a knižničnej povahy a vypracované zoznamy obsahovali 503 položiek rozdelených do troch častí (*Zoznam A – Kultúrne dedičstvo maďarského ľudu na území Československa*, *Prílohy k zoznamu B – Kultúrne dedičstvo československého ľudu na území Maďarska ľudovej republiky*):

1. Umelecké, historické a archeologické predmety: obrazy, sochy, rytiny z košického múzea, sakrálne pamiatky z kostolov, cechové, umeleckopriemyselné predmety, archeologické nálezy, gotické tabuľové obrazy, gobelíny a iné textílie,[37]
2. archívne dokumenty: slovenských miest, zemianskych rodín, archívy hodnoverných miest, iluminované rukopisy slovenskej proveniencie,[38]
3. knižný, rukopisný a tlačený materiál.[39]

Všetky pamiatky boli rozdelené do troch kategórií; do prvej patrili výpožičky po 28. októbri 1918, druhú tvorili predmety získané darom, kúpou a deponovaním od osôb, ktoré neboli majiteľmi predmetov a do tretej boli zahrnuté predmety získané sporným spôsobom.

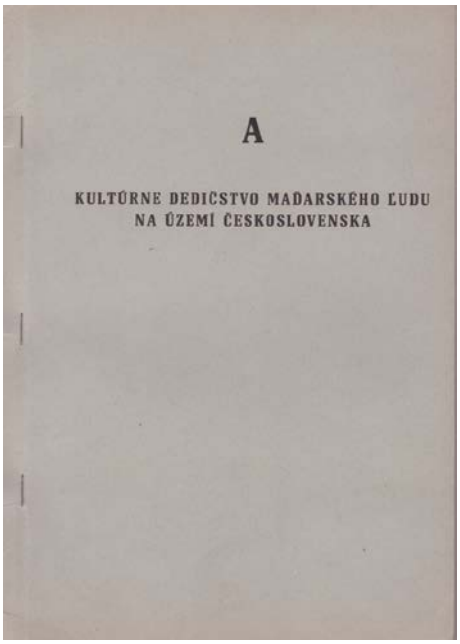

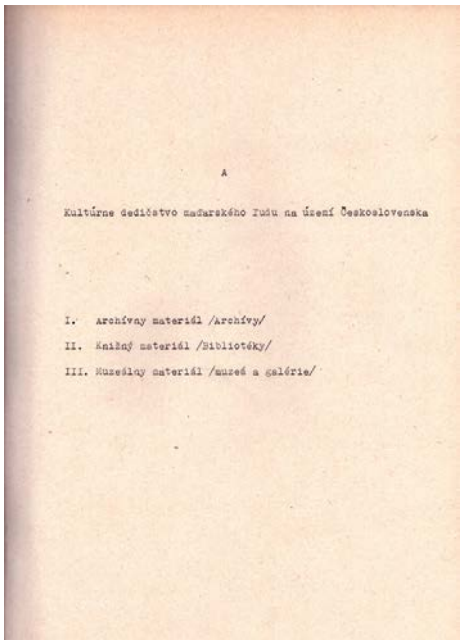

Zoznam A Kultúrne dedičstvo maďarského ľudu na území Československa
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

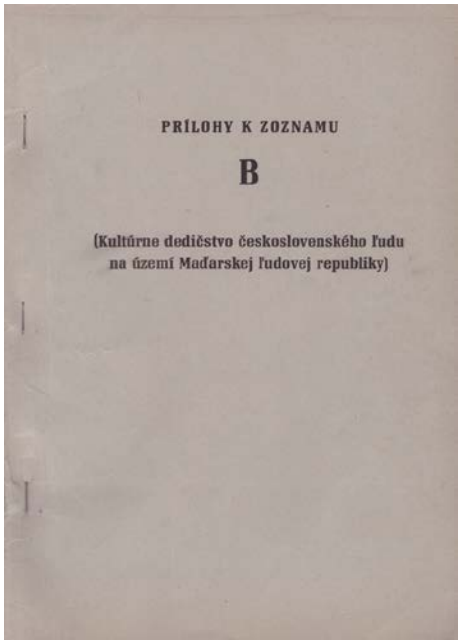

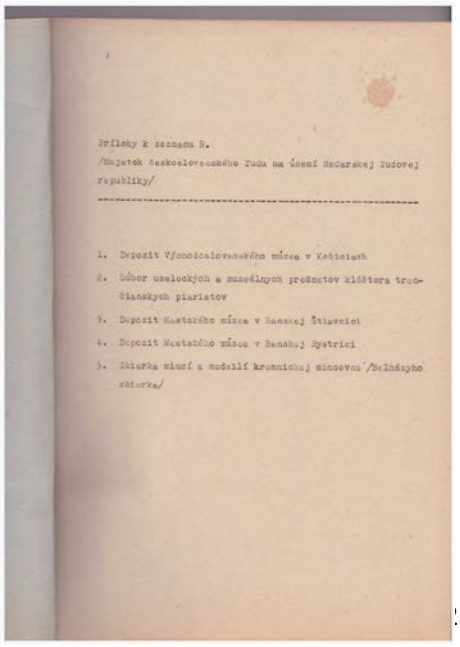

Prílohy k zoznamu B Kultúrne dedičstvo československého ľudu na území Maďarskej ľudovej republiky
Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Ministerstvo zahraničných vecí v Prahe zaslalo spomínané zoznamy do Maďarska 15. septembra 1948. Maďarská vláda odpovedala verbálnou nótou č. 3942/Taj/48, ktorá bola zamietavá takmer vo všetkých bodoch. Komisia sa pokúšala pripraviť prijateľné podmienky na ďalšie medzinárodné rokovania v zmysle požadovania návratu deponátov osôb žijúcich na Slovensku ich pôvodcom.[40] Za stratené veci žiadala slovenská strana primeranú náhradu. Pripomienky pracovných skupín boli odoslané ešte v januári 1949 do Prahy. Na vyriešenie sporných formulácií bola zriadená i právna subkomisia, ktorá sa postavila za stanovisko slovenských expertov. K rokovaniu však nedošlo pre politické udalosti v Československu a Maďarsku.[41]

Predstavitelia oboch štátov sa stretli až 25. júla 1949 na Štrbskom Plese a dohodli sa na vydaní významných predmetov umeleckej, historickej a archeologickej hodnoty odvezených po 3. novembri 1938. V zmysle Štrbského protokolu predložilo Československo Maďarsku požiadavku na reštitúciu 12 solitérnych a hromadných predmetov (*Zoznamy I. – III. Požiadavky československej strany podľa odst. I. článku XIII. Dôverného dodatkového protokolu k Štrbskému protokolu*).[42]

Nové československo-maďarské rokovania pokračovali v roku 1956, koncom 50. rokov vznikli nové aktualizované zoznamy československých požiadaviek.

Kalichy z Košického dómu. Foto: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave

Po zdĺhavých rokovaniach prevzala československá skupina v júli 1959 nálezy z archeologického výskumu 13 avarských hrobov v Holiarovciach, výskumy z hrobov z 10. a 11. storočia v Rusovciach, hromadný nález bronzových predmetov z neolitickej doby zo sídlisk Malá nad Hornádom a Kamenín, nálezy z Bíne, praveké nálezy z Kameničnej nad Hronom, paleolitické nálezy z Chľaby, výsledky z výskumu v Nových Zámkoch a zlaté a strieborné kalichy z Dómu sv. Alžbety v Košiciach, ktoré boli odcudzené 9. – 10. júla 1939.[43] Nová komisia bola vytvorená v roku 1962, ale Maďarsko zvolilo zdržiavaciu taktiku, umožňoval jej to nanajvýš vlažný postoj Prahy.[44] Maďarsko-československé rokovanie 6. – 8. júla 1964 v Budapešti neprinieslo žiadne výsledky, pretože o reštitúcii sa nakoniec ani nerokovalo. Ešte sa

v septembri 1964 uskutočnilo na úrovni prvých námestníkov kultúry medzinárodné rokovanie ako príprava na stretnutie oboch prezidentov. Ku konkrétnym záverom ani teraz nedošlo.[45]

Na celoslovenskom seminári múzejných pracovníkov v Trenčianskych Tepliciach 7. decembra 1964 vyzvali Milan Rybecký a Vendelín Jankovič slovenské múzeá, aby zistili stav zbierok, ktorý by umožnil výber predmetov na výmenu s Maďarskom. Z pracovníkov Kabinetu muzeálnej práce v Slovenskom múzeu sa vytvorili dvoj- až trojčlenné skupiny, ktoré vykonali nový podrobný prieskum. Výsledok akcie bol však neuspokojivý.[46]

Medzištátne stretnutie sa uskutočnilo o rok neskôr (15. – 16. novembra 1965) v Bratislave, ale maďarské požiadavky neboli dostatočne pripravené, zasadnutie teda opäť neprinieslo žiadané závery.[47]

Ďalšie stretnutie v Budapešti 7. novembra 1967 sa skončilo dohodou, vďaka ktorej nasledoval návrat časti archívu mesta Banská Štiavnica do roku 1526 a archívu rodiny Bárcai (Bárczay) z obce Barca pri Košiciach. Na Slovensko sa vrátili aj archeologické nálezy, predovšetkým z Fiľakovského hradu, 376 grafických listov talianskych, holandských a španielskych majstrov zo 16. storočia, gotický gobelín z Kostola sv. Jakuba v Levoči z roku 1500, časť pozostalosti Michala Hodžu, olejomaľby, akvarely, niektoré rukopisy, knihy a dobové tlače.[48]

Posledné stretnutie na medzinárodnej úrovni sa uskutočnilo v Tatranskej Lomnici 5. – 9. marca 1968. Tu sa maďarská strana zaviazala vrátiť archív hodnoverného miesta v Hronskom Beňadiku. Československá vláda viac tému návratu slovacík neotvárala.[49]

Ministerstvo kultúry prejavilo záujem pokračovať v riešení tejto otázky v roku 1990. Vytvorená komisia mala pripraviť nové podklady, ale záležitosť ostala len v teoretickej rovine. Archivári vyhotovili v rokoch 1991 – 1992 nové aktualizované reštitučné zoznamy. Dohodu o spolupráci medzi dnešným Odborom archívov a registratúr Ministerstva vnútra SR a Maďarským krajinským archívom podpísali 10. apríla 1997. Obe strany sa zaviazali k výmene mikrofilmov na recipročnom a bezplatnom základe za účelom doplňovania archívnych fondov, pričom podmienky boli dohodnuté v osobitnej dohode podpísanej 27. januára 1998. Nadviazali tak na už uskutočňovanú prax od 60. rokov 20. storočia,[50] odkedy sa priebežne získavali kópie z maďarských archívov.

Úspech úsilia o návrat nášho kultúrneho bohatstva, ktoré sa nachádza na území Maďarska v súčasnosti, si vyžaduje dôkladnú právnu prípravu a nový vedecký výskum skutkového stavu v maďarských i slovenských organizáciách. Čiastočným riešením sa dnes javí vyhotovovanie a vzájomná výmena digitálnych kópií, buď na mikrofilmov alebo na iných moderných pamäťových nosičoch.

Poznámky

1 Architekt Dušan Jurkovič (1868 – 1947) sa výrazne zaslúžil aj o založenie Slovenského vlastivedného múzea v Bratislave (1923 – 1940), predchodcu Slovenského národného múzea v Bratislave. V rokoch 1923 – 1936 pôsobil ako predseda Spoločnosti Slovenského vlastivedného múzea.

2 Slovenské múzeum (1940 – 1961) je predchodcom Slovenského národného múzea v Bratislave.

3 Eva Toranová pracovala v Slovenskom múzeu v rokoch 1958 – 1969 (s 5 mesačným prerušením v roku 1958).

4 Na súpisoch vyvezených a stratených pamiatok a na rokovaniach sa podieľali i pracovníci z niektorých štátnych orgánov, odborníci z rôznych vedných disciplín, najmä slovenských múzeí, galérií a pamiatkových inštitúcií. Vďaka tomu sa zachoval materiál, ktorý dnes tvorí súbory archívnych dokumentov ku genéze reštitúcií slovacikálnych pamiatok, a to nielen v Archíve Slovenského národného múzea. Podobne sa zachovali súbory archívnych dokumentov aj ďalších aktérov v Slovenskom národnom archíve (Jozef Chreňo) a Archíve Pamiatkového úradu (Vladimír Wagner a Vendelín Jankovič). Fondy povereníctiev a ministerstiev (najmä Ministerstva školstva a národnej osvety, Povereníctvo školstva a osvety) sa nachádzajú v Slovenskom národnom archíve a fondy *Národná kultúrna komisia* a *Reštitúcie* v Archíve Pamiatkového úradu. Pramene na túto tému je možné nájsť aj v ďalších archívnych fondoch Archívu Slovenského národného múzea, napríklad fond *Zväz slovenských múzeí*, fondy predchodcov Slovenského národného múzea, ako *Slovenské vlastivedné múzeum*, *Zemedelské múzeum*, *Slovenské múzeum v Bratislave*, v Martine najmä fondy *Slovenské národné múzeum v Martine*, *Muzeálna slovenská spoločnosť*, či osobné fondy *Mária Jeršová* a *Ján Geryk* a ďalšie.

5 Pri medzinárodných rokovaniach sa používali viaceré termíny, napríklad „reštitúcie“, „reparácie“, od 60. rokoch 20. storočia – „vyrovnanie“, „vzájomná výmena“, „prinavrátenie pamiatok“ a „kultúrne dedičstvo“. Termíny v texte štúdie sú použité v súlade s interpretovaním prameňov.

[6] *Obežník Povereníctva SNR pre školstvo a národnú osvetu v Bratislave zo dňa 23. júna 1945*. Fond Slovenské múzeum (1940 – 1961), AŠ I./21. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[7] *Dotazník vo veci evidencie a súpisu zo Slovenska do Maďarska a Nemecka vyvezených pamiatok, 1945*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ IV/8. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[8] BARTLOVÁ, A. a kol. *Dejiny Slovenska V. (1918 – 1945)*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1985, s. 22.

[9] Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku podliehal pod pražské ministerstvo do marca 1939, keď prestal existovať a jeho agenda prešla do slovenského Ministerstva školstva a národnej osvety. OROSOVÁ, M. Organizácia ochrany pamiatok v medzivojnovom období. In: *Pamiatky a múzeá*. 2009, roč. 58, č. 4, s. 10.

[10] OROSOVÁ, odk. 9, s. 2.

[11] *Obežník vo veci odvezené predmety do Pešti, 7. januára1920*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ I./2. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[12] *Výklad parížskej mierovej zmluvy, 1946 čl. 11*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ III./4 a-y. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[13] *Poznámky k dejinám reštitúcie slovenského kultúrneho majetku z Maďarska (Dôverný, stručný prehľad reštitučných snažení, ktorý bol napísaný na základe spisového materiálu, vzťahujúceho sa na reštitúciu na Povereníctvo školstva v Bratislave)*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ V./11. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[14] Návrh požiadaviek Ivana Chaloupeckého vychádzal z § 77 chybne (podľa Vendelína Jankoviča), pretože sa týkal najmä spisovej rozluky. *Zápisnica Reštitučného zboru pri Povereníctve školstva a osvety zo dňa 18. februára 1947*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ III./6. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[15] *List krajinského prezidenta Ministerstvu zahraničných vecí a Ministerstvu školstva a národnej osvety v Prahe, 3. decembra 1929*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ I./11. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[16] *List Štátneho sekretariátu Dr. Milanovi Hodžovi, predsedovi vlády, zo dňa 11. februára 1936*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ I./16. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[17] *List Štátneho sekretariátu Dr. Ďurčanskému, 13. novembra 1936*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ I./16. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[18] *Poznámky k dejinám reštitúcie slovenského kultúrneho majetku z Maďarska (Dôverný, stručný prehľad reštitučných snažení, ktorý bol napísaný na základe spisového materiálu, vzťahujúceho sa na reštitúciu na Povereníctvo školstva v Bratislave)*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ V./11/1, s. 6-7. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[19] *Štatút Slovenského zboru pre otázky spojené s reštitúciou kultúrnych materiálií. 22. septembra 1945*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ III./4 - 7. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[20] *Štatút Slovenského zboru pre otázky spojené s reštitúciou kultúrnych materiálií. 22. septembra 1945*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ III./4 - 7. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež *Zápisnica prvej informatívnej schôdzky Slovenského zboru zvolanej dňa 30. novembra 1945 Povereníctvom školstva a osvety v Bratislave*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ I/21. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.
Tiež Fond Reštitúcie, AŠ I./557-559. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[21] „...kostolné predmety a spisy evanjelického spišského seniorátu a evanjelického lýcea v Kežmarku..." *List vo veci vrátenia odvlečených archiválií Štátneho inšpektora archívov a knihovní v Bratislave B. Varsika adresovaný Eugenovi Bohušovi, hlavnému radcovi a správcovi Tatranského múzea v Poprade, dňa 26. októbra 1945*. Fond Reštitúcie, AŠ I/470-471. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Tiež VARSIK, B. Osudy slovenských archívov za poslednej vojny. In: B. VARSIK, ed. *Historica Slovaca.* 1945/46, roč. 3 – 4,. Bratislava: SAVU, 1945 – 1946, s. 269.

[22] *Zápisnica prvej informatívnej schôdzky Slovenského Sboru na Povereníctve pre školstvo a osvetu v Bratislave, 30. novembra 1945*. Fond Reštitúcie, AŠ I./564-570. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[23] Spisová rozluka medzi Československom a Rakúskom sa potom uskutočnila v januári roku 1947.

[24] *Dotazníky a súpisy vyvezených pamiatok*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie), 1919 – 1968, AŠ IV./8. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[25] *Zápisnica z informačnej schôdze Sboru pre reštitúciu kultúrnych pamiatok, ktorá bola konaná na Povereníctve pre školstvo a osvetu dňa 30. novembra 1945*. Fond Reštitúcie, AŠ I./566-570. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[26] *List Prezídia Povereníctva školstva a osvety v Bratislave adresovaný jednotlivým oddeleniam Povereníctva školstva a osvety vo veci reštitúcie spisového materiálu z Maďarska, 6. novembra 1946*. Fond Reštitúcie, AŠ I./468. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[27] *Zpráva vedúceho archívnej sekcie Slov. sboru pre reštitúciu kult. materiálií o vykonanej práci, Bratislava 30. januára 1946. Výpisy a súpisy slovacík*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie), 1919 – 1968, AŠ IV./7. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[28] *Zpráva o zasadnutí SSboru, 12. novembra 1946*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie), 1919 – 1968, AŠ III./4 a. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[29] *Zpráva o zasadnutí SSboru, konanom dňa 12. XI. 1946 na PŠO v Bratislave*. Fond Reštitúcie, AŠ I./286-288. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[30] *List Ministerstva vnútra adresovaný Zemským a okresným národným výborom, Expozitúre zemského národného výboru moravskosliezskeho v Ostrave, ústredným národným výborom štatutárnych miest, Osídlľovaciemu úradu v Prahe, Fondu národnej obnovy v Prahe vo veci: Reštitúcia kultúrneho materiálu Rakúsko-Československo. Prevádzanie ustanovení protokolu z 20. septembra 1946 – odpis*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ III./6. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[31] *Pamätný spis vo veci reklamácie historických a umeleckých pamiatok z Maďarska*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ III./4. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[32] *Správa Kedy a akým spôsobom sa dostali slovenské pamiatky do Maďarska*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ V./11 d. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež MACHAJDÍKOVÁ, E. Prinavrátenie kultúrnych hodnôt z Maďarska podľa dostupných dokumentov v Archíve Slovenského národného múzea v Bratislave. In: *Zborník SNM-História č. 43, ročník XCVII*, Bratislava: Slovenské národné múzeum-Historické múzeum, 2003, s. 43-57.

[33] Napríklad: Neprajzi Múzeum (Národopisné múzeum, 1872), Iparművézeti Múzeum (Múzeum umeleckého priemyslu 1872, budova 1896) a iné.

[34] Rákociho múzeum v Košiciach prišlo o 376 grafických listov talianskych, holandských a španielskych majstrov, prevezené boli gotické oltáre z Lúčok, Necpál, Podolínca, Toporca – tzv. Biela Madona z Toporca, hlavný oltár sv. Kataríny z filiálneho kostola z Rokycian, obraz z Tvrdošína na Orave s výjavom Oplakávanie Krista, oltár Panny Márie zo Spišskej Kapituly, neskorogotické oltáre sv. Anny a Zvestovania (pôvodne zo Sabinova), ktoré vznikli v levočskej dielni Majstra Pavla alebo o gotický tabuľový obraz Madony s ružami, bohatý súbor stredovekých výšiviek, spolu 2 200 predmetov, vyvezený bol celý župný archív mesta Nitry, obrazy a militárie z nitrianskeho múzea, zbierka mincí a medailí z Kremnice, militárie z Banskej Štiavnice, cechové pamiatky a iné.

[35] *Sbierka obrazov neb. Jána Pálffyho z Bratislavy, darovaných M. Nemzeti muzeu v Budapešti (zoznam 56 obrazov)*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VIII./26. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[36] *Mierová zmluva s Maďarskom. Smernica pre Komisiu za prevedenie 11. článku mierovej zmluvy s Maďarskom. Bratislava 15. júna 1948*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ II./5. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež VARSÍK, B. a L. VANČO. *O čom mlčia archívy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1987, s. 132.

[37] Uložené v Szépművészeti Múzeum (Múzeu výtvarných umení), Iparművészeti Múzeum (Múzeu umeleckého priemyslu), Mátyás-templom (Matejovom chráme), Esztergomi keresztény Múzeum (Ostrihomskom kresťanskom múzeu) a v Néprajzi Múzeum (Národopisnom múzeu).

[38] Prevezené do týchto inštitúcií: Magyar Országos Levéltár (Maďarského krajinského archívu), Országos Széchényi Könyvtár (Krajinskej Széchényiho knižnice), Székesfőváros Levéltár (Archívu hlavného mesta) a Egyetemi Könyvtár (Univerzitnej knižnice). Vyvezené boli archívy miest: Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Bratislava, Hronský Beňadik, Kežmarok, Krupina, Levoča, Prešov, Turčiansky Sv. Martin, Trnava, Trenčín a iné.

[39] Premiestnené do Egyetemi Könyvtár (Univerzitnej knižnice) a Széchényi Könyvtár (Széchényiho knižnice). Vyvezené boli knižnica jezuitov z Trenčína, knižnica Františkánskeho konventu z Bratislavy a iné.

[40] *Maďarská verbálna nóta (opis)*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ III./5 Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež VARSÍK, B. a L. VANČO. *O čom mlčia archívy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1987, s. 136.

[41] *Maďarská verbálna nóta (opis)*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ III./5. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[42] *Správa o prevzatí umeleckých historických a archeologických predmetov z Maďarskej ľudovej republiky vyvezených zo Slovenska v roku 1939 podľa Štrbského protokolu – meritórne uznesenie č. 13*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VI./1. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[43] *Popis kalichov kradnutých z pokladu Košického dómu v noci z 9. na 10. júla 1939*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ I./18. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[44] *Korešpondencia.* Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ V./3. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[45] *Poznámky k dejinám reštitúcie slovenského kultúrneho majetku z Maďarska (Dôverný, stručný prehľad reštitučných snažení, ktorý bol napísaný na základe spisového materiálu, vzťahujúceho sa na reštitúciu na Povereníctvo školstva v Bratislave)*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ V./11/1, s. 6-7. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[46] *Správy z múzeí a korešpondencia*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcie) (1919 – 1968), AŠ V./9. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[47] *Protokol a zoznam ponúknutých exponátov na výmenu v Budapešti 1965*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VI./12. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[48] VLACHOVIČ, J. *Informácia*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VI./14. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[49] *Protokol z rokovania 5. – 9. marca 1968, Tatranská Lomnica*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VI./15. Umiestnenie: Bratislava: A SNM. Tiež CHREŇO, J. *Informácia o československom kultúrnom majetku v Maďarskej ľudovej republike a opatreniach, ktoré sa doposiaľ vykonali na jeho vrátenie*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VI./14. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

[50] KUŠÍK, M. *Informačná správa k elaborátu deziderát a ponúk na výmenu kultúrneho majetku medzi ČSSR a MĽR z archívneho úseku*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, AŠ VI./14. Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Literatúra a pramene

Fond Návrat kultúrneho dedičstva zo zahraničia (reštitúcie), 1919 – 1968. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea v Bratislave (ďalej A SNM)

Fond Zväz slovenských múzeí (1939 – 1959). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Slovenské múzeum v Bratislave (1940 – 1961). Umiestnenie: Bratislava: A SNM.

Fond Národná kultúrna komisia. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu (ďalej A PÚSR).

Fond Reštitúcie. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

CUILISOVÁ, I. *Osudy pamiatok Slovenska 1919 – 1949*. Bratislava: Kubko – Goral, 1994, 48 s. ISBN 80-88858-04-6.

HRONSKÝ, M. *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, 327 s. ISBN 80-88878-14-4.

KUŠÍK, M. Slovenika v Maďarsku podľa základných inventárov OL. In: *Sborník archívních prací*. Praha: Orbis, 1956, roč. 6, č. 2, s. 161-219.

MACHAJDÍKOVÁ, E. Prinavrátenie kultúrnych hodnôt z Maďarska podľa dostupných dokumentov v Archíve Slovenského národného múzea v Bratislave. In: *Zborník SNM-História č. 43, ročník XCVII*. Bratislava: Slovenské národné múzeum-Historické múzeum, 2003, s. 43-57. ISBN 80-8060-121-6.

MACHAJDÍKOVÁ, E. Prinavrátenie kultúrneho dedičstva zo zahraničia (reštitúcia) 1919 – 1968. In: *Sprievodca po Archíve Slovenského národného múzea*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2008, s. 160-166. ISBN 978-80-8060-237-6.

OROSOVÁ, M. Organizácia ochrany pamiatok v medzivojnovom období. In: *Pamiatky a múzeá*. 2009, roč. 58, č. 4, s. 2-10.

PALÁRIK, M. *Zväz slovenských múzeí v období Slovenského štátu 1939 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2011, s. 105. ISBN 978-80-80-94-993-8.

ŠAMBERGER, Z. Slovensko a archívni restituce s Budapešti po roce 1918. In: *Slovenská archivistika*. Bratislava: Odbor archívnictva Ministerstva vnútra SR, 1990, roč. 25, č. 2, s. 21-42.

ŠTIEBEROVÁ, M. Súčasné maďarské archívnictvo. In: *Sborník archívních prací*. Praha: Panorama, 1986, roč. 36, č. 2, s. 547-571.

VARSÍK, B. a L. VANČO. *O čom mlčia archívy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1987, s. 223.

Sväz slovenských múzeí a jeho práca na vytvorení legislatívneho rámca ochrany pamiatkového fondu na pôde múzeí

MIROSLAV PALÁRIK
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Štúdia mapuje činnosť Sväzu slovenských múzeí v rokoch druhej svetovej vojny. Sväz nadviazal na aktivity organizácie múzejníkov, ktorá existovala v Československu v medzivojnovom období. Slovenskí múzejníci združení vo Sväze sa snažili pozdvihnúť úroveň múzeí na Slovensku rôznymi opatreniami, od vytvorenia siete múzeí, cez zavedenie jednotných tlačív do administratívnej a odbornej správy múzejných ústavov, až po edukáciu zamestnancov v múzeách. Snahy múzejnej rady Sväzu smerovali k aplikácii týchto opatrení do praxe a kontrole ich dodržiavania. Celkovo možno hodnotiť aktivity Sväzu múzeí počas druhej svetovej vojny pozitívne. Vytvoreniu uceleného obrazu o slovenskom múzejníctve zatiaľ bráni neúplné spracovanie dejín regionálnych múzeí v sledovanom období.

Problematike kultúrnej sféry a vplyvu politických elít na kultúru v období slovenského štátu a špeciálne oblasti múzejníctva v rokoch 1939 – 1945 sa v slovenskej historiografii donedávna nedával väčší priestor.[1] Historický výskum sa sústreďoval prednostne na popis a analýzu politických rozhodnutí[2], hospodárskych[3] a spoločenských zmien[4], ktoré nastali na Slovensku v období druhej svetovej vojny. Rôznym oblastiam kultúry sa začala venovať pozornosť až v posledných desaťročiach, pričom sa sleduje aj vplyv reakčnej propagandy na jej rozmanité aspekty: film[5], divadlo, rozhlas[6].

V oblasti múzejníctva sa doterajší výskum sústreďoval najmä na popis vývoja situácie na národnej úrovni. Sledovali sa aktivity najvýznamnejších inštitúcií, ako napríklad Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine[7], Slovenského vlastivedného múzea v Bratislave[8], Zemedelského múzea v Bratislave[9], Slovenského múzea v Bratislave[10], respektíve aktivitám organizácií s celoslovenskou pôsobnosťou ako napríklad Sväzu slovenských múzeí[11]. Čiastočne bola spracovaná aj problematika ochrany hmotného (hnuteľného a nehnuteľného) kultúrneho dedičstva pred prechodom frontu[12], respektíve repatriácia slovenských pamiatok nachádzajúcich sa na území Maďarska[13]. Bádatelia môžu pri výskumoch využiť archiválie uložené najmä v Archíve Slovenského národného múzea v Bratislave[14], ako aj v Archíve Pamiatkového úradu v Bratislave[15]. Detailnému poznaniu predstáv vtedajšej politickej kliky o organizácii a začlenení jednotlivých kultúrnych inštitúcií do štátnej mašinérie bráni torzovitosť fondu Ministerstva školstva a národnej osvety 1939 – 1945 uloženom v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Veľká väčšina písomností bola zničená Povereníctvom školstva v 50. rokoch 20. storočia a tak je poznanie tejto problematiky obmedzené štúdiom dobovej tlače[16], publikovaných nariadení[17], prípadne memoárovej literatúry.[18] Akciu s dohľadávaním slovenských pamiatok po druhej svetovej vojne by mohlo osvetliť spracovanie fondu s názvom *Slovenský výbor pre repatriáciu archívov*, ktorý sa nachádza v Slovenskom národnom archíve a v súčasnosti je stále neprístupný pre bádateľské účely.

Pre získanie komplexného obrazu o činnosti múzeí v danej dobe, vymedzenie ich miesta v spoločnosti však takmer úplne absentuje regionálny pohľad. Veľká väčšina múzeí nemá spracované dejiny vlastnej inštitúcie v období druhej svetovej vojny, respektíve sa texty obmedzujú na niekoľko riadkov. Dôvodom tohto stavu je pravdepodobne nedostatok archívneho materiálu, ktorý by umožnil hlbšiu analýzu stavu inštitúcie v čase prvej Slovenskej republiky. Pramenný materiál bol totiž zničený buď počas vojny, alebo sa stratil v nasledujúcom období. Z hľadiska celistvého uchopenia problematiky by mali bádatelia pristupovať k téme viac analyticky, nesústrediť sa len na faktografiu. Podstatné otázky totiž zostávajú stále nezodpovedané, pričom sa otvárajú najmä dve roviny, ktoré by bolo vhodné skúmať:

a) múzeá a ich vzťah k spoločnosti a so spoločnosťou,
b) úroveň múzejníckej činnosti na pôde múzeí.

V prvej načrtnutej oblasti by sa malo odpovedať najmä na nasledujúce otázky: Akú úlohu zohrávali múzeá v slovenskej spoločnosti, aké bolo ich miesto v širšom spektre osvetových inštitúcií, ako sa stavali k dobovým interpretáciám histórie, aká bola zamestnanecká politika, aká bola ich návštevnosť (či už zo strany žiakov alebo laickej verejnosti), aké boli osudy múzeí, ktoré po Viedenskej arbitráži pripadli Maďarsku, aké bolo ich postavenie v porovnaní so situáciou na Slovensku?

Pri výskume úrovne tradičných múzejných aktivít vykonávaných v múzeách môže bádateľ vychádzať najmä zo zachovaných inventárov, katalógov, výročných správ o činnosti múzeí, fotografického materiálu (zaujímavé sú najmä fotografie expozícií), ale aj kníh návštev a ďalších dokumentov, ktoré slúžili pri odbornej správe múzea. Najdôležitejšími otázkami, na ktoré by sme mali nájsť odpovede sú nasledovné: Aký bol koncept tvorby zbierkového fondu, do akej hĺbky boli spracované zbierkové predmety a ako mohli prispieť k rozvoju slovenskej vedy (koľko percent materiálu uloženého v múzeách bola bezcenná), akú múzejnícku literatúru využívali pracovníci múzeí, ako vyzerali expozície, do akej miery sa implantovali zahraničné modely vystavovania v slovenských múzeách, boli slovenské múzeá v tejto oblasti stále na úrovni starožitníckych výkladov? Rovnako by bolo zaujímavé bližšie sa pozrieť na situáciu v múzeách nachádzajúcich sa na arbitrážnom území. Prejavil sa na ich pôde nejaký ideologický nátlak alebo boli tieto ústavy pre režim nezaujímavé?

Po zániku Československa v marci roku 1939 sa rozpadli aj väzby medzi slovenskými a českými múzejníkmi združenými v dovtedy existujúcom Svaze československých museí. Český intelektuálny potenciál dovtedy pôsobiaci v slovenských múzeách bol výrazne zredukovaný. Pri koncipovaní ďalších krokov na múzejníckom poli prebrali iniciatívu členovia Muzeálnej slovenskej spoločnosti v Turčianskom Svätom Martine. Na jej pôde sa začalo s prípravami na založenie organizácie združujúcej múzeá v novom štáte. Podobne ako tomu bolo v predchádzajúcom období, mal Sväz slovenských múzeí (ďalej len „Sväz“) v prvom rade nahrádzať absentujúci zákon o múzeách. Martinčania boli presvedčení, že snahu o zlepšenie úrovne slovenských múzeí a prípravu prvého legislatívneho rámca v danej oblasti môžu múzejníci dosiahnuť len spoločným úsilím. Sväz vznikol koncom roka 1939, avšak reálne začal vykazovať činnosť až od novembra roku 1940, keď boli schválené stanovy organizácie ministerstvami školstva a vnútra. Kompetenčne sa Sväz chcel stať inštanciou ministerstva školstva a národnej osvety, ale to mu nebolo umožnené, nakoľko to nepovoľoval spolkový charakter organizácie. Na čelo Svätu sa postavil ako čestný predseda profesor Jozef Škultéty, ktorý v tom období mal osemdesiat šesť rokov a je samozrejmé, že reálne nemohol vykonávať náročnú funkciu, akou bolo vedenie tejto stavovskej organizácie. Výkonným predsedom sa preto stal Dr. Pavol Florek, historik, múzejník, ktorý však mal skúsenosti aj s politickou dráhou ako poslanec za Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu. Je možné sa domnievať, že jeho konexie na čelných predstaviteľov slovenského štátu boli rozhodujúcim faktorom aj pri voľbe za výkonného predsedu Svätu slovenských múzeí.[19] Na pôde Svätu sa však aktivizovali aj ďalší významní múzejníci, pamiatkari, alebo kunsthistorici, ako napríklad Ján Geryk, Mária Jeršová, Alžbeta Güntherová-Mayerová, Ľudmila Kraskovská, Miloš Jurkovič, Jozef Karvaš, Vladimír Wagner a iní.

Napriek tomu, že Martinčania odôvodnili vznik Svätu slovenských múzeí aj participáciou na príprave prvého múzejného zákona, Ministerstvo školstva a národnej osvety (ďalej len „MŠANO“) v rokoch 1939 – 1945 takýto legislatívny návrh nevytvorilo, resp. nepredložilo na schválenie Snemu Slovenskej republiky[20], a to aj napriek tomu, že sa aktivity v tomto smere vyvíjali, najmä v prvom roku samostatnej Slovenskej republiky. Išlo však skôr o riešenie problému v súvislosti s ochranou pamiatok ako celku, nie pamätihodností špecificky umiestnených v múzeách. Prvý takýto návrh zákona o ochrane pamiatok vyšiel z dielne Štátneho referátu na ochranu pamiatok v Bratislave ešte začiatkom roku 1939, teda krátko pred zrušením tohto referátu.[21] Spomínaný návrh zákona sa čiastočne dotýkal aj oblasti múzejníctva, a to konkrétne paragrafmi č. 22 – 24, ktoré sa týkali ochrany pamiatok

v zbierkach. Dôraz sa kládol na ich náležitú ochranu pred zničením, ale tiež na vedecké spracovanie verejných a súkromných zbierok, to znamená na ich dôslednú evidenciu a katalogizáciu. Majitelia verejných a súkromných zbierok boli povinní viesť odborné inventáre, ktorých jednu kópiu museli zaslať aj na MŠANO. Ministerstvo disponovalo predkupným právom v prípade významných zbierok v držbe súkromníkov alebo verejných inštitúcií. Návrh zákona však neriešil oblasť múzejníctva, nedefinoval múzeá ako inštitúcie, dokonca sa v ňom slovo múzeum vôbec nevyskytuje. Ambíciou predkladateľov zákona bola iba zmena nariadenia ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 166/1919.[22] MŠANO agilitu Štátneho referátu na ochranu pamiatok síce privítalo, ale v konečnom dôsledku konštatovalo, že má ambíciu pripraviť úplne nový zákon o ochrane pamiatok, teda nielen sumarizujúci dovtedajšie právne dokumenty.

Druhý návrh legislatívnej úpravy oblasti ochrany pamiatok na území Slovenska vyšiel z Ministerstva pravosúdia Slovenskej republiky v októbri 1939. Išlo o návrh vládneho nariadenia o ochrane vedeckých, historických a umeleckých pamiatok z dielne ministra pravosúdia Slovenskej republiky.[23] Osnova v podstate zjednocovala a sústreďovala dovtedy na Slovensku platiace zákony a nariadenia dotýkajúce sa pamiatok, respektíve ich ochrany.[24] Predmetné vládne nariadenie však nemohlo byť vládou Slovenskej republiky prijaté, nakoľko tomu odporoval paragraf 44 ústavného zákona č. 185/1939 Slovenského zákonníka. Vláda Slovenskej republiky totiž mohla – podľa znenia tohto paragrafu ústavy – vydať nariadenie s mocou zákona iba v prípade, ak išlo o mimoriadne udalosti (za takýto prípad sa zákon o ochrane pamiatok nepokladal).[25] Iróniou bolo, že počas trvania prvej Slovenskej republiky slovenský snem neprijal žiadny zákon, nakoľko svoje právomoci delegoval na vládu, ktorá vydávala nariadenia s mocou zákona. Sekčný šéf pre oblasť múzejníctva na ministerstve školstva a národnej osvety, Dr. Vladimír Wagner, preto navrhoval pripraviť úplne nový zákon o ochrane pamiatok. Ten sa však do konca sledovaného obdobia nepodarilo vytvoriť.

V súvislosti s prípravou prvého zákona o múzeách je nutné spomenúť návrh českých múzejníkov, ktorý bol predložený ministerstvu školstva a národnej osvety Protektorátu Čechy a Morava v roku 1941[26], ale nebol prijatý. Pozitívom tohto konceptu bola snaha o zadefinovanie múzeí a vytvorenie siete, ktorá by bola kontrolovaná zo strany kompetentného ministerstva. Častokrát sa múzeá v regiónoch zakladali bez odobrenia zo strany MŠANO a to aj tam, kde ich existencia už nebola potrebná, respektíve išla na úkor kvalitnej komplexnej dokumentácie. Naopak, v niektorých častiach štátu múzeá úplne absentovali. Spontánnosť pri kreovaní múzeí vyvolávala ďalšie problémy, či už to boli kompetenčné spory, nedostatočné finančné krytie ústavov alebo neúplnosť dokumentácie vývoja spoločnosti a prírody. Českí múzejníci chceli do budúcnosti takýmto postupom zabrániť a to vytvorením registra múzeí a nutnosťou získania povolenia na založenie múzea zo strany ministerstva školstva. Kompetentní úradníci na ministerstve sa pri schvaľovaní žiadosti mali sústrediť najmä na splnenie štyroch podmienok:

1) vypracovanie vedecky odôvodneného programu spolu s určenou so zbernou oblasťou,
2) zabezpečenie vhodných priestorov pre potreby zakladanej inštitúcie,
3) zaručenie trvalej správy zbierkového fondu,
4) dostatočné finančné krytie pre múzeum.[27]

Kontrolu v jednotlivých múzejných ústavoch mali vykonávať múzejní komisári. V prípade zistenia nedostatkov v odbornej správe múzea, malo Ministerstvo školství po dohode so Svazom českých museí vyslať do príslušnej inštitúcie odborníka, ktorý by pracoval na odstránení konštatovaných deficitov na útraty daného múzea.[28] Novinkou bola aj dokumentácia súčasnosti, nakoľko múzeá mali zhromažďovať doklady minulosti, ale aj prítomnosti.[29] Návrh však neriešil záležitosti, ktoré spôsobovali múzeám najväčšie problémy. Českí múzejníci pri návrhu zanedbali výsledky revíznej činnosti medzivojnového Svazu československých museí. V návrhu absentovalo určenie postavenia múzeí v spoločnosti, jeho úloh v osvetovej činnosti, smernice pre správu zbierok alebo aspoň

minimálne požiadavky na odbornú prácu v múzeách. Slovenskí ale aj českí múzejníci sa teda museli snažiť absenciu zákona[30] vyriešiť svojpomocne a to prostredníctvom zväzov múzeí, ktoré vznikli v rozdelenej republike v roku 1939.

Jednou z priorít pamiatkového oddelenia ministerstva školstva a národnej osvety počas druhej svetovej vojny bolo zabezpečiť náležitú ochranu slovenského pamiatkového fondu. Otázka ochrany pamiatok počas vojnového konfliktu nebola, napriek neblahým skúsenostiam z obdobia prvej svetovej vojny, dovtedy na svetovom fóre uspokojivo riešená. Isté opatrenia boli prijaté v rámci Haagskeho dohovoru o zákonoch a obyčajoch vedenia pozemnej vojny, ktorý bol prijatý ešte v lete roku 1907 počas druhej medzinárodnej mierovej konferencie v Haagu.[31] Znenie dohovoru bolo v súvislosti s ochranou pamiatok príliš vágne, keďže v 27. článku dokumentu sa iba vyzývalo, aby pri pozemných operáciách boli ušetrené architektonicky hodnotné budovy a umelecké pamiatky.[32] Československo nebolo medzi signatármi tohto dohovoru.[33] V medzivojnovom období sa rokovania o ochrane pamiatkového fondu počas vojny znova rozprúdili. Ich výsledkom bol tzv. Roerichov pakt[34] vypracovaný začiatkom 30. rokov 20. storočia. Podpísanie a ratifikácia paktu bola dobrovoľná a československá vláda opäť medzi signatármi absentovala, rovnako ako všetky ostatné európske krajiny.[35] Preto preventívne kroky smerujúce k obmedzeniu následkov vojenského konfliktu na pamiatkovom fonde bolo plne v réžii vlád jednotlivých krajín sveta.

Prvé nariadenie o nutnosti špeciálneho uskladnenia najcennejších predmetov zo zbierok múzeí bolo vydané ešte v období existencie Československej republiky. Otázkou preventívnych opatrení pred nebezpečenstvom zničenia cenností uložených v múzejných inštitúciách sa na rokovaní zaoberal aj Svaz československých múseí, reagujúc tak na časté otázky múzejných pracovníkov v tejto záležitosti.[36] V úzkej spolupráci so Štátnym referátom na ochranu pamiatok na Slovensku, vyzývali v septembri 1938[37] správy pamiatkových inštitúcií, aby vykonali nevyhnutné ochranné opatrenia:
a) vytriedili a zabalili najcennejšie predmety zo zbierok,
b) vykonali ich podrobnú evidenciu a fotografickú dokumentáciu,
c) následne pamiatky uložili v bezpečných a suchých priestoroch.

Tieto kroky boli postupne, už v čase prebiehajúcej druhej svetovej vojny, dopĺňané o ďalšie usmernenia a pokyny.

Ochrana pamiatok na Slovensku sa stala opäť aktuálnou krátko po vyhlásení vojny Sovietskemu zväzu v roku 1941. Sväz slovenských múzeí kontaktoval na odporúčanie Ministerstva školstva a národnej osvety múzeá na Slovensku v snahe zistiť, aké opatrenia urobili pre zabezpečenie ochrany zbierkových predmetov. Oslovených bolo 25 múzeí, teda všetky, ktoré vykazovali činnosť. Odpoveď však doručilo iba štrnásť z nich.[38] Vo väčšine prípadov sa konštatovalo, že o najvzácnejšie výstavné kusy je náležite postarané, ale správcovia nepovažovali situáciu na Slovensku za kritickú a tak množstvo predmetov zostalo naďalej inštalovaných v expozičných priestoroch. Akcia so zisťovaním stavu ochrany pamiatok v múzeách sa zopakovala koncom októbra roku 1942.[39] Sväz po doručení prípisu z ministerstva školstva a národnej osvety[40] odporúčal správam dvadsiatich štyroch múzeí, aby si vypracovali plány civilnej protileteckej obrany. V nich mali byť jasne určené kompetencie jednotlivých zamestnancov múzeí pri vyhlásení poplachu, prevoze a uskladnení zbierkových predmetov, ako aj pri odstraňovaní následkov bombardovania. Na dopyt Sväzu však reagovalo len jedenásť[41] pamiatkových inštitúcií, ktoré si tieto povinnosti splnili. Nedostatočné opatrenia vykonané na zabezpečenie ochrany pamiatkového fondu sa naplno prejavili počas prechodu frontu územím Slovenska. V roku 1944, keď sa od východného Slovenska postupne začalo s oslobodzovaním štátu, sa o pamiatky v tejto časti republiky začali zaujímať Nemci.[42] Snažili sa prinútiť vládneho poverenca Antona Sabola Palka pre východ Slovenska, aby im vydal povolenie na začatie evakuácie pamiatok na územie tretej ríše.[43] Tieto aktivity pritom vykonávali nemecké branné sily bez akéhokoľvek upovedomenia kompetentných štátnych úradov v Bratislave. Po prezradení celej akcie vydalo MŠANO

nariadenie, aby ľahko premiestniteľné pamätihodnosti boli postupne prevezené na západné Slovensko, presnejšie do dvoch lokalít[44], ktorými boli: Saleziánsky ústav v Šaštíne a Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine.[45] Nemci s takýmto vývojom situácie nesúhlasili, pretože územie Slovenska nepovažovali za bezpečné a samozrejme, vzhľadom na cenu pamiatok chceli mať celú akciu pod kontrolou. Preto začali vykonávať diplomatický nátlak na ministra školstva a národnej osvety a vládu Slovenskej republiky a to prostredníctvom kultúrneho referenta nemeckého vyslanectva v Bratislave, legačného radcu Waltera Lohmanna a profesora Gerharda Eisa. Títo žiadali, aby bolo vydané nariadenie, ktoré by umožnilo začať s transportami slovenských pamiatok do Nemecka.[46] Tlak bol akiste silný, keďže v januári 1945 vyšlo nariadenie, podľa ktorého mali byť slovenské pamiatky evakuované na územie Nemeckej ríše, do okolia Drážďan.[47] Intimát vyvolal nesúhlas zo strany biskupských úradov v Prešove a Banskej Bystrici, ktoré ho odmietli uposlúchnuť.[48] Väčším škodám na slovenskom pamiatkovom fonde zabránila skutočnosť, že akcia s prevozom pamiatok na bezpečné miesta mala byť financovaná štátnymi úradmi z vlastných zdrojov, ktoré v danom období väčšine kompetentných úradov chýbali. Proti nariadeniu ministerstva sa postavili aj viacerí významní slovenskí pamiatkari a archivári[49] a tak bolo vo februári 1945 nakoniec zrušené.[50] Situácia na Slovensku bola značne chaotická a neprehľadná, nevedelo sa, kam majú byť pamiatky prevážané a väčšinou umožnili Nemcom dohľad nad ich prevozom. Dokazuje to aj zisťovanie vojnových škôd na slovenskom pamiatkovom fonde po skončení vojny. Väčšina pamiatok z východu Slovenska mala byť pôvodne transportovaná do Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine, niektoré transporty však nikto nečakal. Vlakové transporty nakoniec pokračovali ďalej na územie Protektorátu Čechy a Morava.[51] Po vojne sa približne tri plné vlakové vagóny archívnych pamiatok našli v Ríšskom archíve v Opave[52], Kunraticiach a v Národnej a univerzitnej knižnici v Prahe.[53]

Škody na kultúrnom majetku sa konkretizovali po skončení vojny prostredníctvom dotazníkovej akcie a v oblasti múzejníctva boli vyhodnotené na prvom povojnovom zjazde Sväzu slovenských múzeí v Žiline v decembri 1945. Podľa zistení, bolo počas vojny akýmkoľvek spôsobom poškodených štrnásť múzeí, vojnové škody neutrpelo deväť múzeí a dve múzeá na výzvu oznámiť straty nereagovali.[54]
Poškodené múzeá:

1. Mestské múzeum v Bratislave – budova a zbierky vojnou nepoškodené, stratilo sa len niekoľko obrazov, požičaných externým úradom;
2. Tatranské múzeum v Poprade – poškodená strecha a rozbité okná, zbierky boli zväčša rozkradnuté a čiastočne zničené;
3. Múzeum vo Veľkej pri Poprade – budova poškodená, zbierky boli rozkradnuté a čiastočne zničené;
4. Štátne múzeum v Nitre – budova zasiahnutá bombou a poškodená, zbierky boli zničené a zvyšok rozkradnutý;
5. Mestské múzeum vo Zvolene – budova bola zasiahnutá prechodom frontu, zbierkové predmety však zostali zachované;
6. Slovenské múzeum v Bratislave – budova niekoľkokrát zasiahnutá pri leteckých náletoch, zo zbierkového fondu bolo zničených približne 10 149 predmetov;
7. Mestské múzeum v Kežmarku – budova zasiahnutá vojnovými udalosťami, zbierkový fond bol úplne zničený;
8. Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine – budova zasiahnutá počas povstania deviatimi zásahmi, zbierky boli zachované až na niektoré zničené minerály a sedem odcudzených menej významných predmetov;
9. Piešťanská muzeálna spoločnosť v Piešťanoch – rozbitých bolo 21 okien, zbierky zostali neporušené.
10. Štátne banské múzeum Dionýza Štúra v Banskej Štiavnici – na budove vznikli menšie škody v dôsledku streľby, zbierky boli v poriadku;

11. Mestské múzeum Dr. Karola Brančíka v Trenčíne – budova nepoškodená, iba okná boli porozbíjané, zbierkové predmety neutrpeli škodu;
12. Mestské múzeum vo Zvolene – budova bola zasiahnutá prechodom frontu, zbierkové predmety však zostali zachované;
13. Mestské múzeum v Banskej Bystrici – poškodená bola len strecha múzea, zbierky sa zachovali;
14. Múzeum Slovenského krasu v Liptovskom Svätom Mikuláši – budova nebola veľmi poškodená, zbierky sa zachovali.

Nepoškodené múzeá:
1. Múzeum Hornej Nitry v Prievidzi – budova Hradu v Bojniciach nebola poškodená, zbierky boli zachované;
2. Spišské múzeum v Levoči – budova nepoškodená, zbierkový fond zachovaný;
3. Cirkevné múzeum v Spišskej Kapitule – budova a zbierky neboli poškodené;
4. Muzeálna spoločnosť Františka Richarda Osvalda pri Spolku svätého Vojtecha v Trnave – budova a zbierky nepoškodené;
5. Múzeum Oravského komposesorátu v Oravskom Podzámku – budova len málo poškodená, zbierky zostali zachované;
6. Liptovské múzeum v Ružomberku – zbierky a budova nepoškodené;
7. Mestské múzeum v Kremnici – budova a zbierkový fond nepoškodené;
8. Mestské múzeum v Žiline – budova a zbierky nepoškodené;
9. Oravské múzeum v Dolnom Kubíne – budova a zbierky nepoškodené.

Správu neposlali:
1. Vojenské múzeum v Bratislave a
2. Mestské múzeum v Banskej Štiavnici.

V správe zo zasadnutia Sväzu slovenských múzeí však chýbajú informácie o múzeách, ktoré boli počas druhej svetovej vojny súčasťou Maďarska. Rovnako sa v zápisnici nespomína Židovské múzeum v Prešove, ktoré muselo vzhľadom na reakčnú ideológiu šírenú z vládnych kruhov ukončiť činnosť.

V súvislosti s vojnovými škodami na budovách a zbierkach múzeí a s nedostatočným množstvom finančných prostriedkov na ich rýchle odstránenie sa v období po roku 1945 opätovne začala profilovať myšlienka prevzatia týchto inštitúcii do správy štátu.[55] Mali sa zaradiť do širokého diapazónu osvetových zariadení. Múzeá a ostatné osvetové zariadenia sa pre komunistov stali vhodným nástrojom pre šírenie ich ideológie a tak po uchopení moci v štáte presadili od roku 1949[56] najskôr prevzatie dvoch najvýznamnejších slovenských múzeí, Slovenského národného múzea v Martine a Slovenského múzea v Bratislave pod kuratelu štátu. V nasledujúcom období prechádzali pod správu štátu aj ostatné múzejné zariadenia, čo na jednej strane vyriešilo ich finančné suchoty, na druhej sa však vplyv štátu na ich osvetovú činnosť značne zvýšil.[57]

Ako už bolo spomenuté, Sväz sa v rokoch 1939 – 1945 v prvom rade snažil nahradiť absenciu múzejného zákona. Najväčšie problémy mali múzeá pri klasických múzejných činnostiach, ako napríklad pri správe zbierkového fondu, evidencii a ochrane zbierkových predmetov pred poškodením, ich vedeckom spracovaní a náležitom sprístupnení širokej laickej verejnosti. Pri koncipovaní stanov Sväzu slovenských múzeí na zakladajúcom valnom zhromaždení v roku 1939 sa v podstate prebrali úlohy vytýčené v zakladajúcej listine Svazu československých museí, ktorý pôsobil v medzivojnovom období.[58] Martinčania si totiž uvedomovali, že mnohé z predsavzatí múzejníkov sa v období existencie Československej republiky nenaplnili a v prípade, že sa malo slovenské múzejníctvo posunúť dopredu, bolo na nich nutné pracovať. Primárne si Sväz stanovil cieľ vytvoriť sieť múzeí, ktorá by zabezpečila komplexnú dokumentáciu vývoja spoločnosti a prírody na Slovensku.

Členovia organizácie sa tiež chceli sústrediť na prípravu jednotných stanov a štatútov múzeí, ktoré by rešpektovali požiadavky kreovanej múzejnej siete v zmysle presného určenia profilácie, zberného obvodu a finančného krytia pre múzeá Zásadným bodom stanov bol aj úmysel zvyšovať kvalifikáciu pracovníkov v múzeách a to organizovaním špecializovaných prednášok a publikovaním odborných kníh. Dôležitým nástrojom pozdvihovania úrovne slovenských múzeí sa mali stať pravidelné revízie, ktoré by sa sústredili na kontrolu správneho administratívneho a odborného vedenia múzejných ústavov. Podstatnou zmenou v porovnaní s medzivojnovým obdobím bolo, že nedostatky sa v revíznych správach nemali iba konštatovať, ale aj prakticky odstraňovať a to pracovníkmi, ktorých vyšle Sväz. Najdôležitejšie rozhodnutia robila Múzejná rada, ktorá sa skladala z výkonného predsedu Sväzu dvoch podpredsedov a tajomníka, jedného zástupcu za Ministerstvo školstva a národnej osvety a ďalších šiestich volených delegátov. Múzejná rada mala možnosť v prípade riešenia špecifických problémov vytvárať zo svojich členov komisie, ktorých úlohou bolo diskutovať o zadanom probléme a následne navrhnúť riešenie, ktoré muselo byť radou schválené. Až potom mohlo byť aplikované do praxe. V období druhej svetovej vojny takto Sväz riešil problém s vytvorením jednotných zakladajúcich listín pre múzeá[59] a tiež tlačív pre administratívne vedenie múzeí a odbornú správu zbierkových predmetov[60].

Základným cieľom Sväzu bolo kreovať pevnú sieť múzeí na Slovenku. Zoznam múzeí bol po Viedenskej arbitráži ochudobnený o niekoľko ústavov, medzi inými aj o Východoslovenské múzeum v Košiciach, Mestské múzeum v Komárne, Mestské múzeum v Leviciach, Gemerské múzeum v Rimavskej Sobote a Mestské múzeum v Rožňave. Sväz sa snažil zabezpečiť, aby mohol rozhodovať o vzniku toho-ktorého múzea, pretože chcel mať prehľad nielen počte múzeí, ale aj o presnom určení ich zbernej oblasti, v ktorej pracovníci budú vykonávať výskum. Tento zámer sa mu však nepodarilo presadiť. Jedinou možnosťou, ako mohol ovplyvniť vznik nových múzejných inštitúcií a podobu siete múzeí, bolo využívať informácie od Vladimíra Wagnera, zástupcu na ministerstve školstva a národnej osvety, ktorý bol zároveň členom Múzejnej rady Sväzu. Problematikou sa v sledovanom období zaoberal Ján Geryk, ktorý bol tvorcom siete múzeí. Jeho predstava o podobe múzejnej siete bola prezentovaná pred Múzejnou radou v roku 1943 nasledovne.[61]

Šarišsko-zemplínska župa

1. Múzeum v Michalovciach – malo spracovať celý obvod bývalej Zemplínskej župy (múzeum ešte nebolo založené),
2. Múzeum v Prešove – pre mestskú časť a celý obvod bývalej Šarišskej župy, pričom sa malo špecializovať na národopis (múzeum sa zakladalo),
3. Štátne múzeum v Bardejove – rovnako malo spracúvať celý obvod bývalej Šarišskej župy, ale malo sa sústrediť na kultúrno-historické pamiatky.

Tatranská župa

1. Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine – obvod celého Slovenska a tiež kraje obývané Slovákmi v zahraničí,
2. Oravské múzeum v Dolnom Kubíne – celý obvod bývalej Oravskej župy,
3. Komposesorátne múzeum v Oravskom Podzámku – múzeum špecializované na zbierky Oravského komposesorátu,
4. Liptovské múzeum v Ružomberku – obvod bývalej Liptovskej župy,
5. Múzeum Krasu slovenského v Liptovskom Svätom Mikuláši – špecializované múzeum horstva Slovenského krasu,
6. Mestské múzeum v Kežmarku – obvod bývalého Kežmarského okresu a zbierky mesta Kežmarok,
7. Spišské múzeum v Levoči – obvod bývalej Spišskej župy,
8. Diecezálne múzeum v Spišskej Kapitule – múzeum špecializované na cirkevné pamiatky,
9. Mestské múzeum v Gelnici – obvod Gelnickej doliny, špecializované na banícko-hutnícku problematiku,

10. Múzeum Karpatikum v Poprade – špecializované múzeum Karpathen Verein,
11. Tatranské múzeum vo Veľkej pri Poprade – obvod Vysokých Tatier, špecializované tatranské múzeum.

Pohronská župa

1. Mestské múzeum v Banskej Bystrici – obvod bývalého Banskobystrického okresu,
2. Mestské múzeum vo Zvolene – obvod bývalých okresov Zvolen, Lovinobaňa, Modrý Kameň (múzeum sa zakladalo),
3. Mestské múzeum v Banskej Štiavnici – obvod Banskej Štiavnice a Krupiny,
4. Štátne banské múzeum v Banskej Štiavnici – územie celého Slovenska pre zbierky banskej kultúry,
5. Mestské múzeum v Kremnici – obvod bývalého okresu Kremnica a územie bývalej Tekovskej župy.

Trenčianska župa

1. Múzeum v Trenčíne – obvody bývalých okresov Trenčín, Považská Bystrica, Púchov, Ilava a Bánovce,
2. Múzeum v Piešťanoch – obvody bývalých okresov Piešťany, Hlohovec, Nové Mesto nad Váhom,
3. Mestské múzeum v Žiline – obvody bývalých okresov Žilina, Kysucké Nové Mesto, Čadca, Veľká Bytča a Považská Bystrica (múzeum sa zakladalo).

Nitrianska župa

1. Štátne múzeum v Nitre – obvody bývalých okresov Nitra a Topoľčany,
2. Múzeum v Prievidzi – obvod bývalého okresu Prievidza,
3. Mestské múzeum v Myjave – obvody bývalých okresov Myjava a Senica (múzeum ešte nebolo založené).

Bratislavská župa

1. Slovenské múzeum v Bratislave – celoštátne múzeum,
2. Mestské múzeum v Bratislave – obvod mesta Bratislava a okolie,
3. Blahovo múzeum v Skalici – obvod okresu Skalica,
4. Múzeum Františka Richarda Osvalda v Trnave,
5. Múzeum v Modre – špecializované keramické a vinohradnícke múzeum (múzeum sa zakladalo).

Podľa Gerykových predstáv sa mali nové múzejné ústavy v prvom rade zakladať v tých častiach republiky, kde úplne chýbali, čo bolo najmä na území východného a južného Slovenska. Tento zámer sa však v sledovanom období nepodaril a to aj kvôli slabej podpore zo strany štátu, ktorý nemal dostatok financií na podporu takýchto aktivít. Zo strany mestských, župných úradov, respektíve spolkov, v týchto oblastiach boli snahy kreovať nové múzeá prakticky nulové (známe sú aktivity vyvíjané v meste Prešov, ktoré však nakoniec neboli naplnené[62]). Naopak, činorodými boli skôr múzejní aktivisti na západnom a strednom Slovensku (Holíč[63], Žilina[64], Zvolen[65], Trenčianske Teplice[66], Modra[67], Myjava[68], Svätý Jur[69] a iné).

Komplexnosť múzejnej dokumentácie vývoja spoločnosti a prírody na Slovensku mohla byť zabezpečená iba kvalitnou odbornou prácou v múzeách. Ako sa však ukazovalo, vedecky postupovať dokázali iba pracovníci veľkých múzeí – Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine a Slovenského múzea v Bratislave. Ostatným múzeám chýbali pracovné sily, ktoré by vedeli múzejné ústavy viesť na uspokojivej úrovni po odbornej a administratívnej stránke. Správnu dokumentáciu zbierkových predmetov sťažovali nevyhovujúce tlačivá, ktoré už nereflektovali na požiadavky doby. Mnohokrát sa v múzeách robila evidencia a vedecké spracovanie na úrovni zo začiatku storočia. Tento nedostatok sa Múzejná rada Sväzu rozhodla vyriešiť tým, že stanovila presný počet a obsah tlačív, ktoré múzeum muselo pri administratíve a vedeckom spracovaní zbierkových predmetov využívať. V období druhej svetovej vojny boli pripravené vzorové stanovy pre potreby múzeí. V nich muselo byť jasne uvedené zameranie inštitúcie, jej zberná oblasť, čím sa zamedzilo kompetenčným nezhodám medzi susednými múzeami. Zbierky museli byť verejným vlastníctvom, aby

sa tak predišlo prípadným stratám pamiatok, ak by spolok spravujúci múzeum zanikol. Múzeá sa mali v dokumentácii užšie špecializovať na špecifickú črtu daného regiónu. Rovnako bol pripravený aj návrh štatútov múzeí, avšak ich aplikáciu do praxe zhatil prístup Ministerstva vnútra, ktoré ich schválilo až v roku 1945, teda až po troch rokoch od ich vypracovania. Múzejná rada na odporúčanie zvláštnej zväzovej komisie schválila aj jednotné formuláre, ktoré mali byť zavedené do múzejnej praxe, pričom zabezpečila aj ich distribúciu jednotlivým ústavom. Boli to nasledovné tlačivá:

1. Pre administratívnu správu menších múzeí:
a) spisový denník,
b) výkaz poštovného,
c) matrika členov,
d) kartotečné lístky pre členov,
e) americký účtovný denník,
f) inventár vnútorného zariadenia,
g) zásobník materiálií;[70]

2. Pre administratívnu správu väčších múzeí – okrem vyššie spomenutých tlačív, mali múzejné inštitúcie s rozsiahlejším zbierkovým fondom používať aj tieto formuláre:
a) spisový kartotečný lístok,
b) kartotečný lístok členov podľa sídla,
c) kontokorentná kniha,
d) kartotéka členov a členských príspevkov,
e) kartotéka podporovateľov;[71]

3. Pre odbornú správu zbierkového fondu menších múzeí:
a) inventárny denník (zapisovali sa do neho nielen zbierkové predmety, ale aj zariadenia trvalej hodnoty),
b) inventárny kartotečný lístok,
c) odborný inventár (katalóg);[72]

4. Pre odbornú správu zbierkového fondu väčších múzeí – pribudnúť mal, okrem vyššie spomenutých:
a) inventár depozitov.[73]

Avšak ani zavádzanie nových tlačív do praxe nebolo bezproblémové. Múzejníci ich často krát nevedeli používať, respektíve nemali dostatok skúseností so spracovávaním zbierkových predmetov zo všetkých odborov, ktoré na pôde múzea mali. V záujme odstránenia uvedených nedostatkov Sväz organizoval pravidelné školenia. Prvé z nich pripravila Muzeálna rada vo februári roku 1941.[74] Konalo sa v priestoroch Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine. Program bol zameraný tak, aby účastníci získali komplexné poznatky o právnych normách z oblasti ochrany pamiatok, o administratívnom a odbornom vedení inštitúcie typu múzeum, o rekonštrukcii a inštalovaní archeologického materiálu, o usporiadaní archívnych dokumentov v múzeu, o moderných inštalačných trendoch, o konzervácii umeleckých diel a stavebných pamiatok, o zásadách ochrany prírody na Slovensku a o dokumentácii súčasnosti. Kurz zaznamenal veľký ohlas, a preto sa Muzeálna rada rozhodla vydať prezentované prednášky aj knižne. Stalo sa tak v roku 1942, v dvoch publikáciách: *Odborné práce v múzeách: Pokyny pre správcov múzeí*[75] a *Ochrana pamiatok*.[76]

Ďalší kurz pripravil Sväz počas zjazdu v septembri roku 1942 v Seminári rímsko-katolíckej bohosloveckej akadémie v Spišskej Kapitule.[77] Bol venovaný problematike archívov a knižníc, ktoré boli neraz súčasťou múzeí. V programe odzneli vystúpenia, ktoré mali prispieť k lepšej odbornej

ochrane kníh a archívneho materiálu. Kurz mal aj praktickú časť, ktorá bola realizovaná počas exkurzie do lyceálnej knižnice v Kežmarku a mestského archívu v Levoči.[78]

Pri príprave tretieho školenia poznali členovia Muzeálnej rady výsledky revízií stavu niektorých múzeí. Tie naznačovali, že práve v takej zásadnej oblasti akou je ochrana zbierkových predmetov pred zničením, majú múzeá najväčšie nedostatky. Preto bol posledný kurz múzejníkov venovaný problematike konzervácie zbierkových predmetov z rôznych typov materiálov. Školenie prebehlo v marci roku 1943 v Turčianskom Svätom Martine a opäť malo teoreticko-praktickú podobu.[79] Hoci sa o ďalších školeniach pre pracovníkov v múzeách uvažovalo, situácia na Slovensku už neumožňovala takéto podujatie zorganizovať.

Okrem spomenutých kurzov organizoval Sväz slovenských múzeí odborné prednášky pre členov aj počas konania výročných zjazdov. Na prvom valnom zhromaždení v Banskej Bystrici v októbri roku 1941 zazneli odborné príspevky o významných osobnostiach vedy a techniky z Banskej Štiavnice a o archeologických výskumoch z obdobia Veľkej Moravy[80], počas druhého zjazdu Svätu slovenských múzeí v spišských mestách v septembri 1942 si mohli delegáti z jednotlivých múzeí vypočuť prednášku o výtvarnom umení na Spiši.[81] Na poslednom valnom zhromaždení konanom v Turčianskom Svätom Martine v júli roku 1943 odzneli odborné príspevky na tému národopisného výskumu, a tiež významných prírodovedcov a múzejných pracovníkov.[82]

V sledovanom období sa riešilo aj exponovanie predmetov vo výstavných priestoroch. Smernice o inštalovaní pripravovala Alžbeta Güntherová-Mayerová.[83] Podľa nich sa oveľa väčšia pozornosť v múzeách mala klásť smerom k laickému návštevníkovi s akcentom na výchovnú funkciu múzeí. Tomuto trendu mali byť prispôsobené aj expozície, ktoré dovtedy vykazovali až prílišné znaky vedeckosti, čo spôsobovalo, že radoví návštevníci neboli schopní porozumieť vystavovanej problematike. Inštalácia vychádzala z predchádzajúcich spôsobov exponovania predmetov, kládla však väčší dôraz na to, aby sa vzťahy predmetu ku skutočnému životu znázornili zrozumiteľnejšie. Inštalácia mala byť jasná a zrozumiteľná, nevyvolávajúca v návštevníkovi pocit neistoty. Každý predmet alebo skupina navzájom súvisiacich exponátov by mali byť označené výstižnou legendou, ktorá by podala relevantné informácie návštevníkovi. Prehliadka expozície mala vyvolať v návštevníkovi pocit poučenia a možnosť ďalšieho vedomostného rozvoja. Dôležitou podmienkou modernej inštalácie bolo rešpektovanie zamerania múzea, čím by sa predišlo duplicite expozícií v múzeách.[84] Podobné stanovisko zaujal k problematike inštalovania expozícií aj Ing. Miloš Jurkovič, ktorý v článku *Slovenské múzejníctvo do nových úloh a práce* uvádza: „... múzeum musí slúžiť verejnosti, to znamená múzejník musí venovať všetko svoje úsilie a vedomosti výstavným sálam a vystaveným exponátom..., aby poskytovali návštevníkom čo najviacej poučenia. Návštevník musí vyjsť z múzea s jasnou hlavou, nesmú sa mu ukázať také veci, ktoré sú mu príliš ďaleké a spôsobom svojej inštalácie, prípadne neúplným popisom ťažko prístupné a zrozumiteľné. Inštalácia musí byť ladná, jednoduchá, ale tým väčšmi výstižná...“.[85]

Tendencie zjednodušovať expozície a výstavy preberali slovenskí múzejníci zo zahraničných skúseností, ktoré sa začali implantovať do múzejného výstavníctva už v medzivojnovom období a boli proklamované na medzinárodných výstavách a kongresoch.[86] V sledovanom období sa považovalo správne inštalovanie expozícií za základnú požiadavku na kvalitne spravované múzeum.

Rozhodnutia, ktoré urobil Sväz v rokoch 1939 – 1945 zabezpečoval aj pravidelnými kontrolami. Kontrolou odborného a administratívneho spravovania múzejných zariadení boli poverení zväzoví revízori – Miloš Jurkovič[87] a Ján Geryk[88]. Tí mali pri revízii zhodnotiť ako múzeá napĺňajú činnosti, ku ktorým sa zaviazali v stanovách alebo štatútoch. Zistené nedostatky sa spísali a následne sa pristúpilo k ich odstraňovaniu. V tomto prípade si múzejníci pochvaľovali, že Sväz zabezpečil vyslanie odborníka priamo do sledovaného múzea (v rokoch 1939 – 1945 odbornú pomocnú činnosť vykonávali Alžbeta Güntherová-Mayerová[89] a Ľudmila Kraskovská[90]) a ten následne pracovníkovi pomohol s elimináciou chýb. Aby kontroly v múzeách prebiehali podľa jasných pravidiel, jeden zo zväzových revízorov –

Miloš Jurkovič bol poverený pripraviť smernice, podľa ktorých by kontrolóri postupovali. Sústrediť sa mali najmä na inšpekciu používania nových tlačív, zhodnotiť umiestnenie múzea z hľadiska ochrany pamiatok pred krádežou alebo živelnou pohromou, ale aj zabezpečenie miestností, ako napríklad depozitárov, výstavných priestorov a kancelárií pre zamestnancov. V ďalších krokoch mal revízor skontrolovať zbierkový fond múzea, uloženie zbierok, ich spracovanie a náležité inštalovanie, zodpovedajúce moderným prezentačným metódam. Výsledkom revízie mala byť správa s navrhnutými opatreniami na odstránenie zistených nedostatkov.[91] Návrh smerníc bol síce schválený Muzeálnou radou v júli 1943[92], ale pre zhoršujúcu sa situáciu na Slovensku už podľa nich neboli vykonávané revízie v múzeách.

Špecificky sa riešil záujem Sväzu slovenských múzeí o pamiatky, ktoré pochádzali zo židovského majetku. Po tom, čo vstúpil v roku 1941 do platnosti židovský kódex, sa nahlas začalo hovoriť aj o zhabaní ich majetku štátom.[93] Sväz sa o osud židovských pamätihodností začal interesovať v roku 1942, keď žiadal, aby tieto pamiatky boli uchovávané v múzeách. Ich evidenciu malo uskutočniť Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine v úzkej spolupráci s Ústredným hospodárskym úradom.[94] Ministerstvo školstva a národnej osvety nakoniec dosiahlo, že dňa 23. apríla 1942 spomenutý úrad výmerom č. 17.940/VI/1942 povolil, aby boli osobitným spôsobom zaistené a uskladnené umelecky a historicky cenné pamiatky pochádzajúce zo židovského majetku a dňa 18. mája 1942 aj knihy a muzeálne predmety.[95] Tie mali byť následne v prvom kole vytriedené miestnymi učiteľmi a umelcami a následne prelustrované aj odborníkmi, ktorých by oficiálne určilo Ministerstvo školstva a národnej osvety.[96] Možno konštatovať, že veľké množstvo týchto cenností bolo rozkradnutých a to jednak agilnými členmi Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, jednotlivými ministerstvami[97], prípadne sa napriek zákazu naďalej rozpredávali na dražbách.[98] Medzi poverenými odhadcami židovského majetku boli napríklad Alžbeta Güntherová-Mayerová[99], Vladimír Wagner[100] a Ľudmila Kraskovská[101]. Poverenie dostal aj Ján Geryk[102], ale odmietol ho s odôvodnením, že sa necíti byť odborníkom na rozhodovanie v oblasti kunsthistórie. Z osobných dôvodov sa odmietol na akcii podieľať aj Jozef Cincík z Matice slovenskej.[103] Pri ohodnocovaní majetku Židov boli cena za jednotlivé položky umelo znižovaná, dôvodom na toto konanie vraj bola „malá kapacita umeleckého trhu na Slovensku“[104]. Tak sa niektoré pamiatky v stotisícovej hodnote odhadovali na cenu niekoľkých tisíc korún.[105] Hoci boli pamiatky vytriedené už v roku 1943, ich prevzatie do správ múzeí sa neustále odďaľovalo, pretože ministerstvá školstva a financií sa nedokázali dohodnúť, či budú do fondov múzeí prevádzané pro bono (predstava ministerstva školstva) alebo až po zaplatení odhadovaných súm (predstava ministerstva financií). Celý spor uzavrelo až Predsedníctvo vlády Slovenskej republiky, ktoré v júni 1944 nariadilo, aby pamiatky prevzali múzeá zadarmo a účet zaplatilo MŠANO z vlastných zdrojov.[106] Nie je možné presne zistiť, či k prevzatiu pamiatok došlo zo strany všetkých múzeí. Pramenný materiál dosiaľ dovoľuje potvrdiť odovzdanie cenných obrazov a zbierky mincí do správy Slovenského múzea v Bratislave.[107]

Sväz slovenských múzeí sa v prvých rokoch existencie snažil nadviazať na činnosť organizácie múzejníkov z medzivojnového obdobia – Svazu československých museí. Dokazuje to aj takmer doslovné prevzatie stanov Svazu československých museí múzejníkmi z Muzeálnej slovenskej spoločnosti v Turčianskom Svätom Martine. Medzi primárne ciele Sväzu múzeí môžeme zaradiť: vytvorenie siete múzeí, pripravenie návrhov vzorových zakladajúcich listín pre múzejné inštitúcie, zabezpečenie používania jednotných tlačív pri administratívnom a odbornom spravovaní inštitúcie, starostlivosť o zbierkové predmety pred vojnovým nebezpečenstvom a celkové zvýšenie odbornej úrovne slovenských múzeí. Pri aplikácii pripravených zmien v odbornej správe múzeí do praxe využíval Sväz revízorov, ktorí kontrolovali jednotlivé ústavy na Slovensku. Problémom však bolo, že múzeí, ktoré prešli revíziou bolo v sledovanom období z dvadsiatich štyroch fungujúcich iba šesť (Štátne banské múzeum v Banskej Štiavnici, Múzeum v Modre – zakladalo sa, Mestské múzeá v Kremnici, v Banskej Štiavnici, v Banskej Bystrici a v Kežmarku), čo bola len štvrtina múzeí. Revízne

správy kontrolórov dokazovali, že múzeá majú stále množstvo nedostatkov. Na jednej strane bolo potrebné oceniť obetavosť správcov múzeí, ktorí činnosť v nich vykonávali zväčša vo voľnom čase a zadarmo, avšak na druhej strane v záujme skvalitnenia dokumentácie a ochrany kultúrneho dedičstva bolo nutné nedostatky urýchlene odstraňovať. Keďže pracovníci v múzeách mali v odborných činnostiach neustále problémy, Sväz v pravidelných intervaloch pripravoval rôzne školenia, vedecké prednášky, prípadne vydával odborné publikácie, ktoré mali zabezpečiť zvýšenie kvalifikácie kustódov v múzeách.

Pri zabezpečovaní ochrany kultúrneho dedičstva pred vojenským nebezpečenstvom sa Sväz v súčinnosti s Ministerstvom školstva a národnej osvety snažil o zabezpečenie maximálnych opatrení v zmysle vypracovanie plánov civilnej protileteckej obrany a vyhľadania vhodných priestorov na uskladnenie cenných zbierok. Na Ministerstvo školstva a národnej osvety sa však v závere roka 1944 zvýšil nemecký nátlak, aby pamiatky z východného Slovenska boli transportované pod dohľadom nemeckých branných síl na územie tretej ríše. Našťastie, toto nariadenie o odsune slovenských pamätihodností, ktoré vyšlo v polovici januára 1945, väčšina inštitúcii ignorovala a to z dôvodu nedostatku finančných prostriedkov na jeho realizáciu.

Špecifickým spôsobom sa nakladalo s pamiatkami, ktoré pochádzali zo zhabaného židovského majetku. Tieto boli vytriedené z bežných predmetov, ktoré končili na dražbách a následne mali byť prevzaté do správy slovenských múzeí. Veľké množstvo cenností bolo kvôli postupu kompetentných ministerstiev (školstva a vnútra) rozkradnutých, či už členmi Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy alebo ministerstvami. V konečnom dôsledku došlo v druhej polovici roka 1944 k prevzatiu časti týchto pamiatok pracovníkmi Slovenského múzea v Bratislave. Na jednej strane je tu badateľná snaha o záchranu židovských predmetov, avšak na druhej strane cena týchto predmetov bola značne podhodnocovaná a významnú rolu zohráva aj etické hľadisko celej akcie. Celkovo možno zhodnotiť pôsobenie Sväzu slovenských múzeí v rokoch 1939 – 1945 pozitívne. Predstavitelia organizácie sa snažili pozdvihnúť úroveň múzejníctva opatreniami, ktoré nadväzovali na skúsenosti z medzivojnového obdobia. Náročnejšie je posúdiť dopad opatrení zavedených Sväzom na slovenské múzeá, nakoľko jeho činnosť bola veľmi krátka (iba 3 a pol roka). Aj revízne správy, ktoré boli v tomto období vypracované, dokazovali, že slovenské múzejníctvo potrebovalo dlhší čas, kým aplikuje dané opatrenia do praxe.

V oblasti skúmania dejín múzejníctva v období druhej svetovej vojny je možné konštatovať, že najlepšie spracované sú dejiny na národnej úrovni, teda história najväčších a najvýznamnejších ústavov a organizácií. Takmer úplne však absentuje regionálne hľadisko. Výskum regiónoch by osvetlil podstatné otázky, ktoré je ešte potrebné zodpovedať na to, aby sme dokázali dešifrovať pozíciu a úlohy múzeí v slovenskej spoločnosti v čase existencie prvej Slovenskej republiky.

Štúdia je výsledkom riešenia projektu VEGA č. 1/0437/13: Strategické udalosti slovenského múzejníctva v 20. storočí.

Poznámky

1 Pozvaný príspevok, ktorý odznel na konferencii s názvom: Múzeá vo vojne. Druhá svetová vojna a jej dôsledky na činnosť múzeí a ich zbierky.

2 Kultúrnej problematike sa venovali napríklad: SCHVARC, M. a Ľ. HALLON. Nemecká kultúrna politika na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Náčrt problematiky. In: SOKOLOVIČ, P., ed. *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 259-284. ISBN 978-80-89335-37-4; ĎURKOVSKÁ, M. Kultúra ako jedna z dimenzií spoločenského života v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. In: SOKOLOVIČ, P., ed. *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 245-258. ISBN 978-80-89335-37-4; DRAGÚŇ, S. Nemecko-slovenská dohoda z roku 1942 o spolupráci na kultúrnom poli a jej realizácia v praxi. In: *Historický časopis*. 2007, roč. 55, č. 3, s. 559-576. Iným aspektom života na Slovensku v období druhej svetovej vojny sa venovali napríklad: NIŽŇANSKÝ, E. *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava: Kaligram, 2010, 290 s. ISBN 978-80-8101-396-6; KAMENEC, I. *Slovenský štát: (1939 – 1945)*. Praha: Anomal, 1992, 143 s. ISBN 80-900235-3-3; SLNEKOVÁ, V. *K osudom židovskej komunity v Trnave v rokoch 1938 – 1945*. Nitra: Univerzita

Konštantína Filozofa, 2010, 338 s. ISBN 978-80-8094-725-5; HETÉNYI, M. *(Zjednotená) maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945: politické pomery maďarskej menšiny po Viedenskej arbitráži v zrkadle agendy slovenského štátneho aparátu.* Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2011. 308 s. ISBN 978-80-8094-851-1; BAKA, I. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2010, 322 s. ISBN 978-809-69375-9-2.

[3] Napríklad: HALLON, Ľ. Expanzia slovenského finančného kapitálu v účastinných podnikoch v rokoch 1939 – 1944. In: *Historický časopis*. 2000, roč. 48, č. 1, s. 75-98.; HALLON, Ľ. Úloha komerčných bánk v arizácii na Slovensku 1939 – 1945. In: *Historický časopis*. 2006, roč. 54, č. 4, s. 591-606.; SABOL, M. Elektrifikácia Slovenska v rokoch 1938 – 1943 a vznik celoštátneho elektrárenského podniku. In: *Historický časopis*. 2005, roč. 53, č. 2, s. 327-338.

[4] Napríklad: MIKULÁŠOVÁ, A. a M. PALÁRIK. Oslavy piateho výročia vzniku Slovenského štátu v Nitrianskom regióne. In: SYRNÝ, M. a kol. *Slovenské národné povstanie – Slovensko a Európa v roku 1944*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania 2014, s. 558-568. ISBN 978-80-89514-30-4; SOZANSKÁ, N. Verejná odborná škola pre ženské povolania v Nitre a jej činnosť v rokoch 1939 – 1945. In: *Studia Historica Nitriensia*. 2014, roč. 18, č. 1, s. 76-91.

[5] Napríklad: MIKULÁŠOVÁ, A. a M. PALÁRIK. Nitrianske kiná v období druhej svetovej vojny. In: *Historický časopis.* 2015, roč. 63, č. 2, s. 291-312.; HANÁKOVÁ, P. Udávať, dozerať a trestať. Slovenské kino 1939 – 1945 v policajných a iných archívoch. In: Kolektív autorov. *Film a kultúrna pamäť: zborník príspevkov z 15. česko-slovenskej filmologickej konferencie*. Bratislava: Asociácia filmových klubov, Slovenský filmový ústav, 2014, s. 114-127. ISBN 978-80-970420-3-5.

[6] Napríklad: DRAXLER, V. Slovenský rozhlas 1938 – 1945. In: *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia*. 2013, č. 1-2, s. 141-175.; ŠTEFKO, V. *Slovenské činoherné divadlo 1938 – 1945: Pokus o náčrt problematiky*. Bratislava: Tália-press, 1993, 235 s. ISBN 80-85455-08-0.

[7] Napríklad: RYBECKÝ, M. *Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národnej kultúre: Príspevok k dejinám slovenského múzejníctva*. Bratislava: Osveta, 1983, 229 s.; ELIAŠOVÁ, S. *Premeny slovenského múzejníctva v rokoch 1945 – 1970*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2011, 132 s. ISBN 978-80-8094-989-1; STRELKOVÁ, J. Quo vadis, Slovenské národné múzeum? In: *Múzeum*. 1997, roč. 43, č. 3, s. 9-14.; STRELKOVÁ, J. Quo vadis, Slovenské národné múzeum? In: *Múzeum*. 1997, roč. 43, č. 4, s. 5-11.

[8] Napríklad: STRELKOVÁ, J. Slovenské vlastivedné múzeum a Zemědělské múzeum v Bratislave ako priestor na realizáciu českých odborníkov z rôznych vedných odborov a oblastí participujúcich na múzejnej práci. In: *Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia 44*. 2003, roč. 97,, s. 121-132.

[9] Napríklad: KLIMANT, P. Predchodcovia Slovenského múzea v Bratislave. In: MIKULÁŠOVÁ, A. a M. PALÁRIK, eds. *Vox discipuli historiae III*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2013, s. 174-178.; MACHAJDÍKOVÁ, E. *Sprievodca po Archíve Slovenského národného múzea*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2008, 190 s. ISBN 978-80-8060-237-6.

[10] Napríklad: VALACHOVIČ, P. Slovenské múzeum v rokoch 1940 – 1948. In: *Múzeum*. 1989, roč. 34, č. 1, s. 38-47.; HUDEK, A. National Museums in Slovakia: Nation Building Strategies in Frequently Changing Environment. In: *Building National Museums in Europe 1750 – 2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011.* Linkoping: University Electronic Press, 2011, s. 817-846.

[11] Napríklad: PALÁRIK, M. *Zväz slovenských múzeí v období slovenského štátu 1939 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2011, 198 s. ISBN 978-80-8094-993-8; PRELOVSKÁ, D. *Zväz slovenských múzeí a kultúrna politika (1945 – 1959)*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2011, 266 s. ISBN 978-80-8094-868-9; STRELKOVÁ, J. Vznik a počiatky Zväzu slovenských múzeí (1939 – 1945). In: *Múzeum*. 1999, roč. 45, č. 1, s. 14-18.

[12] JANKOVIČ, V. Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850 – 1950. In: *Monumentorum Tutela 10*. Bratislava: SÚPSOP, 1973, s. 7-60.; VARSÍK, B. *O čom mlčia archívy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1987, 374 s.; VARSÍK, B. Osudy slovenských archívov za poslednej vojny. In: VARSÍK, B., ed. *Historica Slovaca*. 1945 – 1946, roč. 3 – 4, s. 267-271.

[13] VÁROŠ, M. Stratené slovenské poklady 1. Osudy umeleckých pamiatok šľachty a panovníkov. Martin: Matica slovenská, 2006, 360 s. ISBN 80-7090-817-3; VÁROŠ, M. Stratené slovenské poklady 2. Osudy umeleckých diel a pamiatok (najmä v maďarských múzeách a galériách). Martin: Matica slovenská, 2007, 559 s. ISBN 978-80-7090-845-7; MACHAJDÍKOVÁ, E. Prinavrátenie kultúrnych hodnôt z Maďarska podľa dostupných dokumentov v Archíve Slovenského národného múzea v Bratislave. In: *Zborník Slovenského národného múzea. História 43*. 2003, roč. 97, s. 43-57.

[14] Najmä fondy: *Zväz slovenských múzeí 1939 – 1945*, *Slovenské múzeum v Bratislave 1940 – 1961*, *Zemedelské múzeum v Bratislave, 1924 – 1940*, *Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave (1920), 1924 – 1940*, *Lesnícke múzeum v Bratislave, 1927 – 1940*, *Muzeálna slovenská spoločnosť 1890 – 1962*, *Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968*, osobné fondy: *Miloš Jurkovič 1918 – 1986*, *Ľudmila Kraskovská 1904 – 1994*, *Ján Geryk 1892 – 1978*, *Mária Jeršová 1899 – 1978*.

[15] Ide o fondy: *Pamiatkové orgány 1919 – 1951*, *Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 195*5.

[16] Ide najmä o celoslovenské periodiká, ako napríklad: *Slovák*, *Slovenská politika*, *Náš boj!*, *Slovenská pravda*, respektíve príručky vydané knižnicou Sväzu slovenských múzeí a krátke články týkajúce sa problematiky múzejníctva a ochrany pamiatok: NOVACKÝ, J. M. Ochrana prírody a jej pamiatok. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1944, roč. 35, č. 1, s. 2-8.; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, A. O súčasnom múzejníctve. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1940, roč. 31, č. 2, s. 41-48.; GERYK, J., M. JERŠOVÁ, A. GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ a M. JURKOVIČ. *Odborné práce v múzeách – pokyny pre správcov múzeí*. Turčiansky Svätý Martin: Sväz slovenských múzeí, 1942, 65 s.; JURKOVIČ, M., ed. *Slovenské múzeá. Sprievodca po slovenských múzeách*. Turčiansky Svätý Martin: Sväz slovenských múzeí, 1945, 67 s.; WAGNER, V., V. KRIČKA a P. J. KERN. *Ochrana pamiatok. Zásady a pokyny*. Turčiansky Svätý Martin: Sväz slovenských múzeí, 1942, 46 s.

[17] Nariadenia a vyhlášky z oblasti školstva a osvety boli publikované aj na stránkach *Zvestí Ministerstva školstva a národnej osvety*. V Slovenskom národnom archíve v Bratislave však nie sú zachované všetky ročníky.

[18] JURKOVIČ, M. Príspevky k dejinám Sväzu slovenských múzeí (1939 – 1960). I. časť. In: *Múzeum*. 1971, roč. 16, č. 2, s. 105-112.; JURKOVIČ, M. Príspevky k dejinám Sväzu slovenských múzeí (1939 – 1960). II. časť. In: *Múzeum*. 1971, roč. 16, č. 3, s. 173-185.; BÁRKÁNY, E. O židovskom múzeu v Prešove. In: *Židovská ročenka 5716: 1955 – 1956*, Praha: Rada židovských náboženských obcí, 1955-56, s. 59-62.

[19] Osudy Pavla Floreka po skončení druhej svetovej vojny boli zaujímavé. V januári roku 1945 emigroval s rodinou do talianskeho mesta Modena. Po dvoch rokoch sa rozhodol vrátiť na Slovensko, kde predstúpil pred Ľudový súd v Bratislave, na ktorom sa zodpovedal za aktivity vyvíjané v predchádzajúcom období. Súd nakoniec 2. 6. 1948 rozhodol, že upustí od jeho potrestania pre poľahčujúce okolnosti, avšak musel prejsť tzv. prevýchovou, čo znamenalo prácu vo výrobe a mimoriadne vojenské cvičenie. Zomrel 11. 5. 1963. Podrobnejšie pozri: MAŤOVČÍK, A. Príspevok k životopisu Pavla Floreka. In: MAŤOVČÍK, A., ed. *Biografické štúdie, 23/1996*. Martin: Matica slovenská – Biografický ústav, 1996, s. 171-177.

[20] Nie je celkom jasné, či bol múzejný zákon pripravovaný na ministerstve školstva a národnej osvety, pretože archívne dokumenty ministerstva sú značne torzovité. Túto situáciu zapríčinilo Povereníctvo školstva a kultúry, ktoré veľkú časť archívnych dokumentov zo sledovaného obdobia vyhodilo „nedopatrením" do zberu. Fond Ministerstvo školstva a národnej osvety 1938 – 1945, s. 4. Umiestnenie: Bratislava: Slovenský národný archív.

[21] Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku zanikol podľa zákona č. 29/1939 zo dňa 24. 3. 1939, respektíve sa úplne včlenil do ministerstva školstva a národnej osvety. *Návrh na zmenu nariadenia ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 166/1919*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatok, 1919 – 1955. Inventárne číslo (ďalej len i. č.) 3187/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu. O činnosti spomenutého referátu pozri bližšie: OROSOVÁ, M. Činnosť Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku. In: *Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia 44*. 2003, roč. 97, s. 48-59.

[22] *Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 166/1919 zo dňa 10. novembra 1919*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatok, 1919 – 1955, i. č. 3187/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[23] *List Ministerstva pravosúdia Slovenskej republiky adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 14. 10. 1939*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatok, 1919 – 1955, i. č. 3269. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[24] Išlo o nasledujúce zákony a nariadenia: zákonný článok č. 39 zo dňa 24. 5. 1881, zákon č. 64/1918 z 10. 12. 1918, zákon č. 81/1920 o pozemkovej reforme zo dňa 30. 1. 1920, nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 155/1919 zo dňa 20. 10. 1919, nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 166/1919 zo dňa 10. 11. 1919, nariadenie č. 24/1921 zo dňa 16. 7. 1921 a opatrenie stáleho výboru č. 255/ 1938 zo dňa 27. 10. 1938. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatok, 1919 – 1955, i. č. 3187/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[25] Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatok, 1919 – 1955, i. č. 3187/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[26] *Návrh musejního zákona zo dňa 13. 3. 1941*, s. 1-4. Fond Ministerstvo školství, 1918 – 1949 – II. díl, krabica (ďalej len kr.) 3250. Umiestnenie: Praha: Národný archív.

[27] *Návrh musejního zákona zo dňa 13. 3. 1941*, s. 3. Fond Ministerstvo školství, 1918 – 1949 – II. díl, kr. 3250. Umiestnenie: Praha: Národný archív.

[28] *Návrh musejního zákona zo dňa 13. 3. 1941*, s. 4. Fond Ministerstvo školství, 1918 – 1949 – II. díl, kr. 3250. Umiestnenie: Praha: Národný archív.

[29] *Návrh musejního zákona zo dňa 13. 3. 1941*, s. 1. Fond Ministerstvo školství, 1918 – 1949 – II. díl, kr. 3250. Umiestnenie: Praha: Národný archív.

[30] O príprave prvého múzejného zákona po skončení druhej svetovej vojne pozri bližšie: ELIAŠOVÁ, S. Premeny slovenského múzejníctva v rokoch 1945 – 1970. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2011, s. 11-32. ISBN 978-80-8094-989-1.

[31] JUKL, M. II. *Mezinárodní mírová konference v Haagu v roce 1907* [online]. [cit. 2015-07-10]. Dostupné z: http://www.cervenykriz.eu/cz/mhp_vyroci/100Haag.pdf

[32] Porovnaj s originálom dohovoru: Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907 [online]. Yale Law School [cit. 2015-07-10]. Dostupné z: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp

[33] *List Ministerstva zahraničných věcí adresovaný Ministerstvu školstva a národní osvěty dňa 28. 6. 1936*. Fond Ministerstvo školství, 1918 – 1949 – II. díl, kr. 3250. Umiestnenie: Praha: Národný archív.

[34] Originál znenia Roerichovho paktu viď: Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Roerich Pact). Washington, 15 april 1935 [online]. International Committee of the Red Cross [cit. 2015-07-10]. Dostupné z: https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=4E01F64F355E8CEDC12563CD005197AC

[35] *List Ministerstva zahraničných věcí adresovaný Ministerstvu školstva a národní osvěty dňa 28. 6. 1936*. Fond Ministerstvo školství, 1918 – 1949 – II. díl, kr. 3250. Umiestnenie: Praha: Národný archív.

[36] *Správa zo zasadnutia Múzejnej rady Svazu československých museí zo dňa 8. 5. 1938*. *Správa z výročného zjazdu členov Svazu československých museí v Prostějove zo dňa 10. 7. 1938*. Fond Zväz československých múzeí, kr. 1. Umiestnenie: Praha: Archiv Národního muzea

[37] Referát na ochranu pamiatok na Slovensku oslovil pätnásť slovenských múzeí a to konkrétne v Trenčíne, Nitre, Komárne, Piešťanoch, Ružomberku, Liptovskom Svätom Mikuláši, Kremnici, Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Rimavskej Sobote, Prešove, Bardejove, Trnave, Poprade, Veľkej pri Poprade. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatok, 1919 – 1955, i. č. 3088. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[38] Komposesorátne múzeum v Oravskom Podzámku, Mestské múzeum v Trenčíne, Mestské múzeum v Kremnici, Mestské múzeum v Piešťanoch, Mestské múzeum v Banskej Bystrici, Štátne múzeum v Nitre, Tatranské múzeum vo Veľkej pri Poprade, Liptovské múzeum v Ružomberku, Múzeum Slovenského krasu v Liptovskom Svätom Mikuláši, Mestské múzeum v Bratislave, Slovenské múzeum v Bratislave, Múzeum hornej Nitry v Prievidzi, Mestské múzeum v Banskej Štiavnici, Mestské múzeum v Kežmarku. *Zoznam múzeí v rámci dotazníkovej akcie k listu ministerstva školstva a národnej osvety č. 44.333/41 – IV zo dňa 23. 6. 1941*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[39] *Koncept listu Sväzu slovenských múzeí adresovaného všetkým múzeám na Slovensku dňa 26. 10. 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[40] *List ministerstva školstva a národnej osvety adresovaný Sväzu slovenských múzeí dňa 11. 9. 1942 pod číslom 18.098/42 – prez*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[41] Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine, Mestské múzeum v Trenčíne, Mestské múzeum v Kremnici, Mestské múzeum v Piešťanoch, Mestské múzeum v Banskej Bystrici, Tatranské múzeum vo Veľkej pri Poprade, Mestské múzeum v Bratislave, Slovenské múzeum v Bratislave, Štátne banské múzeum v Štiavnici, Muzeálna spoločnosť Františka Richarda Osvalda v Trnave, Cirkevné múzeum v Spišskej Kapitule. *Zoznam múzeí oslovených v rámci dotazníkovej akcie k listu ministerstva školstva a národnej osvety č. 18.098/42 – prez. zo dňa 11. 9. 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[42] O vzťahu Nemcov k slovenským pamiatkam na východnom Slovensku pozri bližšie: SCHVARC, M. „Kulturraub" alebo záchrana kultúrneho dedičstva? Evakuácia archívov a kultúrnych pamiatok nemeckými orgánmi zo Slovenska koncom 2. svetovej vojny. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 2013, roč. 2, č. 1, s. 76.

[43] Evakuácia sa mala týkať pamiatok z nasledovných miest: Bardejov, Prešov, Spišské Podhradie, Spišská Sobota, Iliašovce, Spišské Vlachy, Stará Ľubovňa, Podolínec, Spišská Belá, Ľubica, Strážky nad Popradom a Veľká pri Poprade. *Správa o služobnej ceste na východné Slovensko napísaná Dr. Vladimírom Wagnerom*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3654. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[44] Pôvodne sa uvažovalo, že pamiatky sa budú uskladňovať aj v Oravskom Podzámku a v zámku na Červenom Kameni. *Dotazníky a súpisy pamiatok vyvezených do Nemecka v roku 1945, A – Ž*. Fond Návrat kultúrnych hodnôt zo zahraničia (reštitúcia), 1919 – 1968, kr. 4, fascikel číslo 13. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[45] Ministerstvo školstva a národnej osvety na základe tohto uznesenia vydalo pokyny pre vládnych poverencov, ako majú postupovať pri zabezpečovacích prácach. Napríklad pamiatky z Bardejova a Sabinova mali byť odvezené do Šaštína, cenné umelecké predmety z Banskej Bystrice a Sásovej mali rovnako skončiť v Šaštíne (práce na odtransportovaní mal zabezpečiť vládny poverenec v Banskej Bystrici Dr. Ján Ďurčanský), niektoré menšie pamiatkové objekty z Banskej Štiavnice a Svätého Antona mali byť odsunuté do Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine. Súčasne MŠANO oznámilo všetkým biskupským úradom na Slovensku, že jednotlivé farské úrady majú zabezpečiť ochranu a odsun najcennejších pamiatok z kostolov na určené bezpečné miesta. *Ochrana pamiatok za vojnových čias – správa vypracovaná Dr. Vladimírom Wagnerom dňa 22. 2. 1945*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3703. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[46] *Správa o služobnej ceste...*, odk. 43.

[47] *Ochrana pamiatok za vojnových čias...*, odk. 45.

[48] *Ochrana pamiatok za vojnových čias...*, odk. 45.

[49] Boli medzi nimi napríklad Vladimír Varsík, Vladimír Wagner, Vendelín Jankovič, Ovídius Faust. Porovnaj: VARSÍK, O čom mlčia archívy, odk. 12, s. 121-122.

[50] *Ochrana pamiatok za vojnových čias...*, odk. 45.

[51] JANKOVIČ, V. Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850 – 1950. In: *Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok 10*. Bratislava: SÚPSOP, 1973, s. 49-50.

[52] ĎUDÍKOVÁ, A. Archív SNM v Martine. História a súčasný stav. In: *Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia 39*. 1998, roč. 92, s. 48.

[53] VARSÍK, Osudy slovenských archívov..., odk. 12, s. 269.

[54] *Zápisničná kniha Sväzu slovenských múzeí*, s. 123-127. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[55] Nešlo o novú myšlienku, keďže o prevzatie do správy štátu sa snažili Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine a Slovenské vlastivedné múzeum v Bratislave už v medzivojnovom období.

[56] Podľa zákona č. 12/1948 o poštátnení Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine a Slovenského múzea v Bratislave.

[57] O situácii v múzejníctve na Slovensku po druhej svetovej vojne pozri bližšie: PRELOVSKÁ, D. Čo chceme mať z našich múzeí? (K niektorým aspektom povojnového vývoja slovenského múzejníctva.) In: ČUKAN, J., ed. *Acta Nitriensiae 3*. Nitra: Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2000, s. 165-182.

[58] Porovnaj: *Stanovy Svazu československých museí*. Fond Zväz československých múzeí, 1919 – 1939, kr. 1/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea a Stanovy Sväzu slovenských múzeí. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1940, roč. 31, č. 4, s. 89-92.

[59] Do komisie boli nominovaní nasledujúci členovia Sväzu slovenských múzeí: Dr. Vladimír Wagner za ministerstvo školstva a národnej osvety, Ing. Miloš Jurkovič zo Slovenského múzea v Bratislave, Dr. Jozef Karvaš, zástupca Štátneho múzea v Nitre, Dr. Ovídius Faust z Mestského múzea v Bratislave a Ján Geryk za Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine.

[60] Za jej členov boli vymenovaní: Ing. Miloš Jurkovič (Slovenské múzeum v Bratislave), Ján Geryk (Slovenské národné múzeum v Turčianskom Svätom Martine), Alexander Škarvan (Spišské múzeum v Levoči), Dr. Arnošt Opluštil (Piešťanské múzeum v Piešťanoch) a Dr. Jozef Karvaš (Štátne múzeum v Nitre).

[61] Nasledujúce rozdelenie slovenských múzeí a ich programové určenie preberám zo zápisničnej knihy Zväzu slovenských múzeí. *Zápisničná kniha Sväzu slovenských múzeí*, odk. 54, s. 87-88.

[62] O tom bližšie: KOUČEK, E. Krajské múzeum v Prešove. In: *Pamiatky a múzeá*. 1956, roč. 5, č. 4, s. 179-183.

[63] *Odpoveď na list Sväzu slovenských múzeí č. 214/41 adresovaný Mestským radám v Žiline, Prešove, Michalovciach, Myjave, Zvolene, Modre, Čadci, Bánovciach nad Bebravou, Svätom Jure, Pezinku a v Liptovskom Hrádku dňa 4. 10. 1941*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[64] O žilinskom múzeu pozri: MRVA, M. Päťdesiate výročie vzniku múzea v Žiline. In: *Múzeum*. 1992, roč. 37, č. 4, s. 27-31.; KRISTENOVÁ, V. 15 rokov Považského múzea a galérie v Žiline. In: *Múzeum*. 1969, roč. 14, č. 1, s. 24-26.

[65] *List Obecného úradu mesta Zvolen č. 4755/1941 adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 30. 5. 1941*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea. Podrobnejšie o vzniku múzea: GAJDOŠ, M. Polstoročie múzea vo Zvolene. Zvolen: Vlastivedné múzeum vo Zvolene, 1992. 60 s. ISBN 80-900441-4-X.

[66] *List riaditeľstva Kúpeľov v Trenčianskych Tepliciach adresovaný Sväzu slovenských múzeí dňa 26. 5. 1944*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 3. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[67] *Odpoveď na list...*, odk. 63.

[68] *Ručne písaný list predstaviteľa obce Myjava adresovaný Dr. Vladimírovi Wagnerovi*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 3. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[69] *Odpoveď na list...*, odk. 63.

[70] *Zápisničná kniha Sväzu slovenských múzeí*, odk. 54, s. 29.

[71] GERYK, J. Správa múzea so stránky administratívnej. In: GERYK, JERŠOVÁ, GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, JURKOVIČ, odk. 16, s. 5-22.

[72] *Zápisničná kniha Sväzu slovenských múzeí*, odk. 54, s. 29.

[73] GERYK, odk. 71

[74] STRELKOVÁ, odk. 11.

[75] GERYK, JERŠOVÁ, GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, JURKOVIČ, odk. 16

[76] WAGNER, KRIČKA, KERN, odk. 16.

[77] JURKOVIČ, M. Príspevky k dejinám Sväzu slovenských múzeí (1939 – 1960). I. časť. In: *Múzeum*. 1971, roč. 16, č. 2, s. 108.

[78] *List Jána Geryka adresovaný redakciám periodík Slovenská politika, Slovák, Gardista, Slovenská sloboda, Národné noviny dňa 21. 9. 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[79] GERYK, J. III. kurz Sväzu slovenských múzeí v Turčianskom Svätom Martine. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1943, roč. 33, č. 4, s. 79-80.

[80] *Článok Snemovanie slovenských múzeí uverejnený v Slovenskej pravde zo dňa 21. 10. 1941*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/1. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[81] *Článok Snemovanie...*, odk. 80.

[82] *Článok III. sjazd slovenských múzeí uverejnený v Slovákovi dňa 8. 7. 1943*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[83] K výstavnej a expozičnej činnosti Alžbety Güntherovej-Mayerovej v rokoch 1937 – 1942 pre potreby Slovenského národného múzea v Turčianskom Svätom Martine pozri bližšie: PEKARÍKOVÁ, B. K storočnici Alžbety Güntherovej-Mayerovej (1905 – 1973). In: *Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia 46*. 2005, roč. 99, s. 109-115.

[84] GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, A. Inštalácia sbierok podľa moderných zásad muzeologických. In: GERYK, JERŠOVÁ, GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, JURKOVIČ, odk. 16, s. 39-53.

[85] *Článok Slovenské muzejníctvo do nových úloh a práce uverejnený v Slovákovi dňa 10. 4. 1940*. Osobný fond: Ing. Miloš Jurkovič, 1900 – 1987, kr. 8, III. A. 3 Populárno-náučné články, 571. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[86] Pozri napríklad články: HELFERT, J. Nedostatek místa v museích. In: *Zprávy památkové péče*. 1937, roč. 1, č. 2, s. 26-27; Museum literatury a města Paříže na Mezinárodní výstavě umění a techniky r. 1937 v Paříži. In: *Zprávy památkové péče*. 1938, roč. 2, č. 5, s. 58-60; FRANZ, L. K novému pojetí musejních úkolů. In: *Zprávy památkové péče*. 1938, roč. 2, č. 1, s. 87-88; Přerod v musejnictví. In: *Zprávy památkové péče*. 1938, roč. 2, č. 1, s. 1-5; Úkoly a prostředky musejní propagandy. In. *Zprávy památkové péče*. 1938, roč. 2, č. 2, s. 21-22; Výstava památkové péče. In: *Zprávy památkové péče*. 1938, roč. 2, č. 6, s. 85-87.

[87] *Správa Ing. Miloša Jurkoviča o revízii v Štátnom banskom múzeu v Banskej Štiavnici určená pre Muzeálnu radu Sväzu slovenských múzeí*; *Správa Ing. Miloša Jurkoviča o revízii v Mestskom múzeu v Banskej Štiavnici určená pre Muzeálnu radu Sväzu slovenských múzeí*; *Správa Ing. Miloša Jurkoviča o revízii muzeálnych zbierok v Modre pre potreby Muzeálnej rady Sväzu slovenských múzeí*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[88] *Správa Jána Geryka o revízii v Mestskom múzeu v Kremnici určená pre Muzeálnu radu Sväzu slovenských múzeí*; *Správa Jána Geryka o revízii v Mestskom múzeu v Banskej Bystrici určená pre Muzeálnu radu Sväzu slovenských múzeí*; *Správa Jána Geryka o revízii v Mestskom múzeu v Kežmarku určená pre potreby Muzeálnej rady Sväzu slovenských múzeí*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[89] *Správa Dr. Alžbety Güntherovej-Mayerovej o usporiadaní zbierok v Mestskom múzeu v Kremnici určená pre Muzeálnu radu Sväzu slovenských múzeí*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 3. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[90] *Správa Ľudmily Kraskovskej o usporiadaní zbierok v Mestskom múzeu v Banskej Štiavnici určená pre Muzeálnu radu Sväzu slovenských múzeí*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 3. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[91] *Návrh smerníc pre revíziu, poťažne inštaláciu slovenských múzeí, vypracovaný Ing. Milošom Jurkovičom*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 3. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[92] *Zápisničná kniha Sväzu slovenských múzeí*, odk. 54, s. 94.

[93] *List Dr. Vladimíra Wagnera adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 20. 11. 1941*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3410. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[94] *List Sväzu slovenských múzeí adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 10. 4. 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[95] *List ministerstva školstva a národnej osvety adresovaný Sväzu slovenských múzeí dňa 18. 5. 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[96] *Obežník prezídia Ministerstva školstva a národnej osvety v Bratislave č. 16.255/42 – prez. osv. adresovaný všetkým správam ľudových škôl*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3446. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[97] *Zápisnica o medzirezortnej porade konanej dňa 28. januára 1943 v zasadacej sieni prezídia ministerstva financií v Bratislave*. Na porade sa zúčastnili zástupcovia nasledujúcich ministerstiev a inštitúcií: Ministerstvo zahraničných vecí, Ministerstvo národnej obrany, Ministerstvo hospodárstva, Ministerstvo pravosúdia, Ministerstvo dopravy a verejných prác, Ministerstvo financií, Najvyšší kontrolný dvor, Štátny pozemkový úrad, Hlavné veliteľstvo žandárstva, Generálny sekretariát HSĽS, Štátny sekretariát pre záležitosti nemeckej národnej skupiny na Slovensku, Hlavné veliteľstvo Hlinkových gárd a Hlavné veliteľstvo Hlinkovej mládeže. Fond Povereníctvo financií, 1945 – 1960, kr. 790, sign. VII/20-5, i. č. 797. Umiestnenie: Bratislava: Slovenský národný archív.

[98] *List Slovenského múzea v Bratislave adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 13. 5. 1942*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[99] Ohodnocovala obrazy, sochy a iné umelecké diela v Bratislave, Bratislave-okolí, Žiline, Považskej Bystrici, Liptovskom Svätom Mikuláši, Novom Meste nad Váhom, Trenčíne, Čadci a v Piešťanoch. i. č. 3538– *List ministerstva školstva a národnej osvety adresovaný prezídiu ministerstva financií dňa 7. 10. 1943*; i. č. 3545 –

Správa Dr. Alžbety Güntherovej-Mayerovej o odhade štátom prevzatých židovských obrazov v Žiline adresovaná prezídiu ministerstva školstva a národnej osvety dňa 7. 10. 1943; i. č. 3550 – *Správa Dr. Alžbety Güntherovej-Mayerovej o odhade štátom prevzatých židovských obrazov v Trenčíne adresovaná prezídiu ministerstva školstva a národnej osvety dňa 30. 10. 1943*; i. č. 3552 – *Správa Dr. Alžbety Güntherovej-Mayerovej o odhade štátom prevzatých židovských obrazov v Piešťanoch adresovaná prezídiu ministerstva školstva a národnej osvety dňa 13. 10. 1943*; i. č. 3556 – *List Daňového úradu v Považskej Bystrici adresovaný Ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 15. 10. 1943*; i. č. 3558 – *List Daňového úradu v Čadci adresovaný Ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 15. 10. 1943*; i. č. 3562 – *List Daňového úradu v Novom Meste nad Váhom adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 27. 10. 1943*; i. č. 3563 – *List Daňového úradu v Trenčíne adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 27. 10. 1943*; i. č. 3567 – *List Daňového úradu v Liptovskom Svätom Mikuláši adresovaný ministerstvu školstva a národnej osvety dňa 15. 11. 1943*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[100] Oceňoval umelecké predmety v Banskej Bystrici, Trnave, Nitre, Poprade, Prešove, Levoči, Turčianskom Svätom Martine, Spišskej Novej Vsi a v Ružomberku. *Cestovný vysielací rozkaz pre odborného radcu Dr. Vladimíra Wagnera*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3504. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[101] Oceňovala mince a medaile. List Sväzu slovenských múzeí adresovaný kustódke Slovenského múzea v Bratislave dňa 21. 5. 1943; *List Dr. Ľudmily Kraskovskej adresovaný Sväzu slovenských múzeí dňa 14. 1. 1944*. Fond Zväz slovenských múzeí, 1939 – 1959, kr. 2/2. Umiestnenie: Bratislava: Archív Slovenského národného múzea.

[102] Ján Geryk mal pôvodne vykonať ohodnocovanie predmetov v Levoči, Poprade, Turčianskom Svätom Martine, Spišskej Novej Vsi a v Ružomberku. *List ministerstva školstva a národnej osvety adresovaný prezídiu ministerstva financií dňa 7. 10. 1943*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3538. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[103] *List ministerstva školstva a národnej osvety adresovaný prezídiu ministerstva financií dňa 7. 10. 1943*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3538. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[104] Napríklad obraz holandského majstra *Súboj*, ktorý bol datovaný do 17. storočia bol pôvodne odhadnutý na sumu 140 000,- Ks, ale nakoniec sa jeho cena znížila na 45 000,- Ks. *Približný zoznam predmetov z bývalého židovského majetku, ktoré by sa mali kúpiť pre múzeá ako štátne zbierky*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3615. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu. Alebo dva obrazy od maliara Szent-Istványiho: *Modlitba baníkov* a *Smrť baníka*, odhadli na sumu 10 000,- Ks (spolu za oba), pričom ich cena na umeleckom trhu sa pohybovala okolo 100 000,- Ks. *Žiadosť Štátneho banského riaditeľstva v Banskej Štiavnici adresovaná ministerstvu školstva a národnej osvety v Bratislave dňa 26. 8. 1943*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3523. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[105] *List Dr. Alžbety Güntherovej-Mayerovej o priebehu odhadu štátom prevzatých židovských pamiatok v Bratislave adresovaný prezídiu ministerstva školstva a národnej osvety dňa 8. 5. 1943*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3600.Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[106] *List Predsedníctva vlády Slovenskej republiky adresovaný prezídiu ministerstva školstva a národnej osvety dňa 7. 7. 1944*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3632. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu.

[107] *List ministerstva školstva a národnej osvety v Bratislave adresovaný Daňovému úradu v Bratislave a ministerstvu financií – rozpočtovému odboru dňa 15. 12. 1944*. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Dodatky, 1919 – 1955, i. č. 3649. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu. Výsledky dohľadávania židovských pamiatok v zbierkach Slovenskej národnej galérie publikovala Jana Švantnerová, ktorá našla v zbierkovom fonde sedem židovských obrazov a to konkrétne: obrazy Ľudovíta Kubányiho *Zastávka pred krčmou/Krčma na pustatine*, ďalej olejomaľby neznámych autorov *Romantická krajina so stafážou/Krajina s figurálnou stafážou*, *Krajina so zrúcaninou*, *Jazdecká bitka/Vojnová scéna*, obraz maliara Pietra Meulenera *Jazdecká bitka* a diela Fransa Woutersa *Artemis* a *Aktaion* a Rembrandta van Rijna *V orientálnom tábore*. Konkrétnejšie k téme pozri: ŠVANTNEROVÁ, J. „Aby s nákladom čo najmenším sa docielil čo najväčší výťažok." Poštátnenie umeleckých predmetov z majetku Židov a ich prevod do štátnych zbierok v období Slovenskej republiky 1939 – 1945. In: *Informátor Archívu Pamiatkového úradu Slovenskej republiky*. 2010, č. 43, s. 3.

Presuny mobiliárov – zvozy do Bojníc

DIANA KMEŤOVÁ-MIŠKOVIČOVÁ
Slovenské národné múzeum-Múzeum Bojnice

Príspevok sa zameriava na zvozovú činnosť Krajského nitrianskeho múzea v Bojniciach ako jedného z niekoľkých centier, do ktorých bol zvážaný a umiestňovaný mobiliár pochádzajúci z rôznych hradov, kaštieľov, zámkov, kláštorov a kostolov. Zároveň okrajovo rieši tému vytvorenia múzea v historickom objekte a dopad bezprostredného nevypracovania odbornej evidencie k zbierkam na súčasnú odbornú dokumentáciu.

Utváranie a stav zbierkového fondu novovzniknutého Krajského nitrianskeho múzea v Bojniciach po skončení druhej svetovej vojny

V roku 1950[1] bolo uznesením Rady Krajského národného výboru v Nitre (ďalej KNV) zriadené Krajské nitrianske múzeum (ďalej KNM), pričom za jeho sídlo bol určený historický objekt Bojnického zámku. Zároveň sa z KNM stalo na základe znárodňovacieho dekrétu štátu centrum „záchrany" cenných historických a umeleckých pamiatok nachádzajúcich sa v rôznych zámkoch, kaštieľoch a kúriách na území bývalého Nitrianskeho kraja – teda tzv. zvozové centrum.[2] Základom zbierkového fondu KNM sa stali zbierky Múzea hornej Nitry (ďalej MHN), Mestského múzea v Nitrianskom Pravne, Župného múzea v Nitre, inventár Bojnického zámku a archív bývalého župného úradu v Nitre spravovaného KNV.[3]

Správ o stave zbierok po skončení vojny máme málo. Vieme, že 21. marca 1951 bolo 642 kusov zbierkových predmetov bývalého MHN odovzdaných pracovníkom KNM, pričom sa múzeum zaviazalo[4] označiť v inventároch každý predmet ako pôvodnú zbierku MHN. Bohužiaľ sa však tieto predmety neoznačili a už pri zapisovaní zbierok do prvostupňovej evidencie, ktoré prebiehalo v neskoršom období, nebolo možné všetky pôvodné zbierky MHN identifikovať.[5] V prvostupňovej evidencii nachádzame aj informáciu o neskoršom predaji a darovaní predmetov zo súkromnej zbierky člena Muzeálneho spolku hornej Nitry Gejzu Králika.[6] Pri tomto zápise je ako lokalita uvedená Prievidza, pričom z výskumných prác, článkov a iných historických záznamov vieme, že Gejza Králik ako amatér a nadšenec samostatne vykonával zber a tieto predmety s najväčšou pravdepodobnosťou pochádzajú z tohto zdroja. Potom je ale otázna správnosť určenia lokality, a keďže žiadnu inú informáciu nemáme, môžeme právom pochybovať o relevantnosti údaja o lokalite, keďže zbernou oblasťou Králika bol celý región hornej Nitry.

V roku 1936 vo vtedajšom Nemeckom Pravne[7] vzniklo vlastivedné múzeum. Zvyšky zbierok boli po vojne umiestnené v Národnom múzeu v Martine a v roku 1951 boli odovzdané KNM.[8] Zo zápisnice Rady KNM[9] sa dozvedáme, že pracovníci KNM vyzdvihli muzeálne predmety v dezolátnom stave z povaly bývalého múzea, pričom však zápisnica uvádza, že ešte na jeseň v roku 1945 boli zbierky v dobrom stave a k strate i poškodeniu došlo až v povojnových rokoch. Rovnako ani tieto predmety neboli v evidencii KNM označené ako pôvodné zbierky Mestského múzea v Nitrianskom Pravne, čo komplikuje ich súčasnú identifikáciu.[10] Jediné spoľahlivo identifikovateľné sú iba diela Jozefa Damka. Na základe spoločného výskumu s Ing. Erikom Kližanom[11] sa nám podarilo zistiť, že v čase vojny, z dôvodu bezpečnosti, doň z vlastného budapeštianskeho ateliéru previezol svoje diela významný stredoeurópsky sochár Jozef Damko, rodák z Nitrianskeho Pravna. V staršom zdroji je uvedené, že autor plastiky rodnej obci venoval.[12] Novší zdroj však uvádza, že po vojne miestne úrady Damkovi, ako etnickému karpatskému Nemcovi, odopreli prístup k jeho dielam a neskôr, keď sa vrátil do Budapešti, mu ich odmietli vydať.[13] Z toho vyplýva, že nešlo o dar ale o deponát. Literatúra[14] uvádza, že plastiky (podľa odhadu 120 kusov) boli uložené v dvoch miestnostiach múzea a časť z nich frontové udalosti poškodili. Samotný autor ich krátko na to reštauroval. Keď miestna samospráva odoprela vydať diela ich vlastníkovi, časť z nich (56

kusov) sa dostala do zbierok KNM. Mnohé sa však stratili. Z prírastkovej evidencie je zrejmé, že súčasný fond sôch a plastík Jozefa Damka pochádza z viacerých zdrojov. Jedným je už spomínaný prevoz zbierok z Nitrianskeho Pravna cez Martin do Bojníc a ďalšími zdrojmi sú rôzne dary a nákupy v počte 19 kusov. Z tohto počtu sú veľmi zaujímavé hlavne tri zdroje. Prvým je dar 2 kusov z Tužiny a druhým zdrojom je nákup 2 kusov od súkromného vlastníka z Prievidze. Tretím zdrojom, ktorý sa týka 14 kusov predmetov, je nákup (7 kusov) a dar (7 kusov) zo 70. rokov 20. storočia, keď ich múzeum zakúpilo od niekdajšieho obyvateľa Nitrianskeho Pravna. Ako sa súkromné osoby k zbierkam dostali, to nie je predmetom tohto príspevku. Zaujímavosťou však je, že predajca a zároveň aj darca z Nitrianskeho Pravna určitý čas pracoval v oddelení galérie bojnického múzea.

Súpisy inventárnych položiek predmetov nachádzajúcich sa pôvodne v Bojnickom zámku pri jeho odovzdaní KNV v roku 1950 môžeme nájsť v archívnom fonde Krajského národného výboru v Nitre (ďalej KNV-N), ale aj podľa nich sa veľmi ťažko určujú konkrétne predmety, keďže na zozname chýbajú akékoľvek bližšie informácie.[15] V každom prípade z pôvodného mobiliáru zámku zostalo po aukciách dedičov a pôsobení Baťovho závodu veľmi málo.

Zbierky niekdajšieho Župného múzea v Nitre boli ponechané pod správou KNM hneď z niekoľkých dôvodov: múzeum už prakticky nefungovalo, drvivá väčšina zbierok bola poškodená, rozkradnutá[16] alebo zničená, múzeu chýbali odborní pracovníci a tí, ktorí tu pracovali, boli vyťažení aj inými činnosťami[17]. Z tohto dôvodu sa torzo predmetov múzea koncom roka 1950[18] previezlo do Bojníc.[19] Tento prevoz bol podľa pamätníkov – pracovníkov KNM unáhlený a nekoordinovaný. V historickom objekte neboli voľné priestory vhodné na uloženie zbierok a neboli doriešené ani ostatné priestory, v ktorých boli pracovne, sklady a ubytovne Stavoprojektu, internát učňov závodu Tatra-nábytok Pravenec a obuvníckeho závodu v Partizánskom, pracovne Štátnych lesov a Štátnych kúpeľov a dokonca aj súkromné byty. Časť priestoru zaberal už spomínaný archívny fond bývalého župného úradu v Nitre.[20] Pracovníci múzea mali k dispozícii len jednu miestnosť, v ktorej všetky zbierky z Nitry uložili, pričom nebol zohľadnený ich fyzický stav a prípadné poškodenia. Následne sa zbierky triedili a umiestňovali do uvoľnených miestností zámku. Za týchto okolností je jasné, že evidencia zbierok sa vôbec neriešila, čo v ďalšom období, a vlastne aj dnes, spôsobilo nemalé problémy pri ich spracovaní a odbornej evidencii.[21]

Zvozy

Tzv. záchranné zvozy, v súčasnej evidencii označované často aj ako zber, dar, štátny kultúrny majetok alebo konfiškát, boli realizované na príkaz KNV z objektov, ktoré boli po roku 1945 vyhlásené za štátny kultúrny majetok.[22] Bojnický zámok bol centrom nitrianskej zvozovej oblasti a skončil tu mobiliár a knihy napr. z Tesárskych Mlyňan, Tovarník, Horných Obdokoviec, Beladíc, Nitry, Levíc, Zemianskych Kostolian, Uhrovca, Horných Lefantoviec a mnohých ďalších. Súčasný výskum však ukázal, že Bojnice neboli jediným centrom na zvoz zbierkových predmetov z tejto oblasti – mobiliár nachádzame aj v iných múzeách[23]. V praxi to znamenalo, že napríklad do Tovarník prišli autá, či povozy z rôznych zvozových centier, a bohužiaľ, už v tom čase domácimi rozkradnutý mobiliár ešte viac roztrieštili a odviezli na rôzne miesta.

Už sme uviedli, že zámok v Bojniciach nebol pripravený na umiestnenie takého množstva predmetov, čo sa negatívne odzrkadlilo na uložení, fyzickom stave, ochrane, evidencii, spracovaní zbierok a ich následného využitia do expozícií alebo na výstavnú činnosť.[24] Ústnym podaním sa traduje opis situácie, kedy po príchode zbierok boli tieto zložené na hromadu na nádvorí a postupne táto kopa mizla – vraj si z nej odnášali domov predmety lokálne politické elity a aj niektorí pracovníci. Čo zostalo, sa uložilo do depozitárov a zvyšok sa použil ako náhrada za palivo, ktorého bol vtedy všeobecný nedostatok. Ťažko povedať, či sa toto ústne tradovanie zakladá na pravde, ale sú známe prípady, kedy terajší odborní pracovníci múzeí dokážu identifikovať niektoré zbierky, v minulosti a aj v súčasnosti ponúkané na predaj súkromnými osobami. Okrem toho musíme skonštatovať, že na

nákladné autá respektíve povozy odvážajúce predmety do Bojníc sa z pôvodných konfiškátov nemuseli dostať všetky predmety. Známe sú prípady rabovania kaštieľov a iných historických objektov samotnými obyvateľmi obce či mesta, z ktorých následne niektorí v priebehu ďalších rokov predávali tieto predmety múzeám alebo starožitníkom. Jedným z konkrétnych a archívne doložených prípadov je aj situácia v obci Uhrovec, kde v liste z 10. januára 1953 predsedovi KNV podrobne opisuje situáciu riaditeľ KNM nasledovne: „...tento príkaz sme pre úzkoprsí odpor miestnych činiteľov nemohli uskutočniť, najmä terajšej predsedníčky MNV s. Chuťkovej, ktorá od počiatku je iniciátorkou celej tejto akcie so strany občanov MNV.... Som tiež presvedčený, že mnohé na pohľad cenné veci by sme za daných bezpečnostných podmienok mohli nájsť u miestnych občanov, lebo miestnosti nie sú náležite uzamknuté a okrem toho do objektu majú prístup i viaceré zložky, sú tu ubytované i súkromné rodiny.“[25] Súčasnosť dala riaditeľovi KNM za pravdu, pretože nedávno[26] vzniklo v Uhrovci miestne múzeum, do ktorého domáci priniesli mnohé predmety, nachádzajúce sa predtým v kaštieli. Predstavu o tom, o čo všetko sme v Uhrovci počas odporu miestnych[27] mohli prísť dokumentuje fakt, že práve z tadiaľto pochádza najrozsiahlejšia zbierka rodových portrétov v Slovenskom národnom múzeu-Múzeu Bojnice (ďalej SNM-MBo).[28]

Tzv. záchrannými zvozmi mobiliáru boli premiestnené tisíce kusov zbierok, ktoré neboli nijako evidované. Vo fonde KNV-N v Štátnom archíve, pobočka Ivanka pri Nitre môžeme nájsť dokumenty, ktoré nám aspoň čiastočne môžu pomôcť pri určení proveniencie predmetov alebo nám môžu objasniť niektoré súvislosti. Okrem samotných inventárnych súpisov z rôznych objektov, ktorým sa budeme podrobnejšie venovať nižšie, sú to zápisnice z pracovných porád KNM, ktoré nám približujú situáciu v jednotlivých lokalitách zvozu. Z týchto dokumentov napríklad vieme, že KNM malo snahu realizovať zvozy organizovane, a preto zriadilo tzv. „sberné obvody“, do ktorých zadelilo okresy bez múzea.[29]

Pri určovaní pôvodnej lokality výskytu zbierkových predmetov by boli veľmi nápomocné inventárne súpisy z jednotlivých historických objektov, keby ... keby boli kvalitnejšie spracované.[30] Bohužiaľ sú zápisy v jednotlivých zoznamoch stručné a všeobecné. Napríklad záznam č. 1 z Beladíc je označený nasledovne: „Neznámy majster: Madona, olej na dreve“. Z tohto naozaj môžeme vidieť, že bližšie určenie bez ďalších údajov je veľmi ťažké a po tak dlhej dobe asi aj nemožné. Navyše sa v archíve nachádza len torzo zoznamov, z ktorých je množstvo neúplných. Máme k dispozícii súpis preberaného konfiškátu z Beladíc, Čúzy, Brodzian, Tovarník, z Dubodiela, Veľkej Mane, Hlohovca, Jelenca[31], Uhrovca, z Hajnovej Vsi[32], Horných Lefantoviec, Horných Obdokoviec, Klátovej Novej Vsi, Novej Vsi nad Žitavou, z Veľkých Bielic, Veľkého Zálužia a Veľkého Ďuru. Pri prvých pokusoch o určenie predmetov sme narazili na nezrovnalosti medzi počtom predmetov v inventároch a zapísaných predmetov v súčasnej prírastkovej knihe múzea (príloha č. 1). Porovnaním tabuľky zapísaných evidenčných čísel zbierkových predmetov (označené ako staré zbery, staré zbierky, zber, dar, štátny kultúrny majetok alebo konfiškát) v prírastkovej knihe podľa jednotlivých lokalít a počtom položiek jednotlivých inventárnych súpisov sme zistili, že spolu nekorešpondujú. Napríklad podľa inventárneho súpisu bolo z Dubodiela dovezených 323 kusov predmetov, ale vo fonde sú zapísané len 3 kusy zbierkových predmetov, a napríklad v prípade Horných Lefantoviec máme opačný problém – zapísaných v prírastkoch je viac predmetov ako na súpise. Niektoré lokality zo súpisov vôbec nie sú zastúpené v prírastkovej knihe a naopak. Tieto rozdiely môžu mať niekoľko príčin. Jednou z prvých je delimitácia, ktorá sa uskutočnila v rokoch 1982 – 1985 a z Vlastivedného múzea Bojnice sa vytvorili dve nové múzeá – Hornonitrianske múzeum v Prievidzi (ďalej len HNM) s okresným a vlastivedným charakterom a Múzeum v Bojniciach so sídlom v Bojnickom zámku ako umeleckohistorická inštitúcia s celoslovenským významom. Vzhľadom k tomu, že fond HNM bol väčší, všetky prírastkové knihy sa nachádzajú u nich. Múzeum v Bojniciach si vyhotovilo pre svoju potrebu odpisy, ktoré v priebehu rokov vytvárali rôzni zamestnanci a na ich presnosť sa nedá spoľahnúť. Navyše časť mobiliáru zo zvozov sa môže nachádzať aj vo fonde HNM, pretože podľa slov vtedajších odborných zamestnancov

bola delimitácia „šitá horúcou ihlou“ a množstvo zbierok a kníh bolo rozdelených bez ohľadu na nové zameranie oboch múzeí.

Ďalšími pravdepodobnými príčinami rozdielov sú už spomínané problémy uloženia a odborného spracovania zbierok pri hromadných zvozoch, krádeže a postúpenie predmetov do iných múzeí.[33] Za uváženie stojí aj možnosť, že z mobiliáru každého historického objektu bol vyhotovený len jeden súhrnný zoznam, pričom zvozy z týchto objektov realizovali nielen Bojnice, ale aj iné zvozové centrá. Samotné čísla mohli ovplyvniť aj tzv. revízne prieskumy,[34] ktoré boli vykonávané v nasledujúcich rokoch po hromadných zvozoch. Navyše, aby nebola situácia tak „jednoduchá“, bola v roku 1956[35] z umeleckohistorických zbierok KNM zriadená samostatná Krajská galéria so sídlom v Bojniciach (ďalej KG), ktorá nadobúdala zbierky nielen nákupom, ale aj záchranným zberom, pričom novým zdrojom prírastkov boli hlavne cirkevné inštitúcie.[36] Hoci bola po troch rokoch[37] opäť pričlenená k múzeu, na jednej strane skomplikovala odbornú evidenciu zbierok, ale na strane druhej bola prínosom. Jej prínos nespočíval len v náraste zbierok,[38] ale hlavne v zavedení každoročného zápisu prírastkov do inventárnej knihy. V evidencii sa pokračovalo aj neskôr, a už v roku 1962 sa začalo aj s druhostupňovou evidenciou na kartách s fotodokumentáciou tak, ako ju poznáme dnes, a v roku 1978 boli druhostupňovo spracované posledné veľké množstvá premetov zo zvozov.[39] Nedávno sme však narazili aj na väčší problém evidencie zbierok z KG. Vzhľadom na absenciu zmlúv o výpožičke a záznamov o ešte nezaevidovaných predmetoch kultúrnej hodnoty, nie je v súčasnosti možné navrátenie jedného vzácneho obrazu do fondu SNM-MBo, pretože náš nárok nie je podporený žiadnymi inými dokumentmi a etiketa s nápisom „Krajská galéria v Bojniciach“ umiestnená na zadnej strane obrazu nie je presvedčivým dôkazom.

Na základe všetkých hore uvedených skutočností sme sa rozhodli prehodnotiť náš plán identifikácie zbierok a požiadali sme HNM o spoluprácu a sprístupnenie pôvodných prírastkových kníh, ktoré môžeme začať porovnávať s archívnymi dokumentmi. Potom sa nám možno podarí bližšie určiť pôvodnú lokalitu aspoň niektorých zbierok. Ďalšou možnosťou bližšej identifikácie zvozových mobiliárov je využitie starých fotografií osôb (príloha č. 2) a pôvodných interiérov (príloha č. 3), ktoré sa ešte nachádzajú v súkromnom vlastníctve a archívneho výskumu osobnej korešpondencie a hospodárskej evidencie jednotlivých rodov. V súčasnej dobe sa nám ponúka aj nový zdroj identifikácie zbierok, ktorý je založený na báze spolupráce s členmi rodín, ktorým historické objekty pred zvozmi patrili. Títo dokážu veľmi presne určiť nielen pôvod zbierok, ale dokážu nám hlavne porozprávať „ich príbeh“, ktorý pridá zbierkam „jedinečnú“ hodnotu. Komplexná realizácia tohto problému si však vyžaduje množstvo času a nezaručuje veľký úspech. Myslíme si však, že každý určený zbierkový predmet, aj keby bol len jeden, za to stojí.

Rovnaký osud ako mobiliár z historických objektov postihol aj knižné fondy. Vzhľadom na to, že v širokom okolí absentovala verejná knižnica, padlo rozhodnutie o zriadení knižnice pri múzeu.[40] V prípade knižníc zväčša neprichádzalo k rozkrádaniu, ale existuje množstvo prípadov, kedy sa vzácne knihy zo súkromných knižníc pálili alebo vyvážali do zberu papiera. Aj tu máme zdokumentovaných niekoľko príkladov priamo z najbližšieho okolia. Napríklad rozsiahla knižnica Kosztolányiovcov zo Zemianskych Kostolian skončila na miestnej fare a neskôr, pri upratovaní priestorov, sa cudzojazyčné knihy na dvore pálili s odôvodnením, že im aj tak nik nerozumie.[41] V archívnom fonde nášho múzea opatrujeme aj dobovú korešpondenciu so Strednou školou v Horných Lefantovciach umiestnenou v kaštieli, kde nový riaditeľ školy ponúkol KNM celú knižnicu aj s vybavením, pretože potreboval miestnosť na pioniersku klubovňu a knihy mu zavadzali. Všeobecný postoj bežnej verejnosti k vzácnym tlačiam jasne dokazujú jeho dva listy adresované KNM: „...Vy si potom doma pre múzeum vhodné knihy vyberte, ostatné, a to bude veľká väčšina, odovzdajte do sberu... Ak by ste na knihy a zariadenie už nereflektovali, ráčte nám to urýchlene oznámiť, aby sme mohli zariadenie predať na verejnej dražbe a knihy odovzdať do sberu.“[42]

Záver

Problematika predvojnovej a povojnovej zberateľskej činnosti z pohľadu evidencie zbierok je veľmi zložitá a vyžaduje si množstvo bádania, overovania a porovnávania. Výskum dôveryhodnosti údajov v prírastkových knihách múzeí a následné opravy jednotlivých záznamov musí skôr či neskôr realizovať každé múzeum. Čím dlhšie budeme s touto úlohou čakať, tým viac budeme prichádzať o dôležité informácie o zbierkach, pretože zbierku zbierkou a hlavne zaujímavou zbierkou nerobí len fakt, že je v múzeu, ale príbeh, ktorý za ňou stojí a ktorý ju obohacuje o niečo osobité, s čím sa vie návštevník stotožniť.

Prílohy

Príloha č. 1

Porovnávacia tabuľka zapísaných zbierkových predmetov[43] v prírastkovej knihe SNM-MBo podľa jednotlivých lokalít a počtu položiek a kusov zo zvozov uvedených v inventárnych zoznamoch v Štátnom archíve, pobočka Ivanka pri Nitre (ďalej ŠA).

Lokalita	**Počet zapísaných zbierkových predmetov v prírastkovej knihe SNM-MBo**	**Počet kusov v inventárnych zoznamoch v ŠA**
Beladice	34	17
Bojná	2	-
Bojnice	387	920[44]
Brodzany	-	153
Čachtice	1	-
Čúzy	-	3
Dubodiel	3	323
Jelenec	-	10
Hajnová Ves	-	276
Hlohovec	-	832
Horná Nitra	121	-
Horné Lefantovce	36	3
Horné Obdokovce	71	76
Chalmová	4	-
Chrabrany	1	-
Klátova Nová Ves	-	1
Komárno	11	-
Krušovce	1	-
Levice	62	-
Malé Vozokany	1	-
Mlyňany[45]	21	-
Motešice	129	-
Múzeum hornej Nitry	1	-
Nitra	456	-
Nitrianske Pravno	36	-
Nová Ves nad Žitavou	-	1
Prievidza	1	-
Topoľčany	52	-

Tovarníky	9	451
Uhrovec	400	53
Veľká Maňa	-	171
Veľké Bielice	-	28
Veľké Uherce	8	-
Veľké Zálužie	-	6
Veľký Ďur	-	5
Vráble	5	-
Zemianske Kostoľany	38	-
Neuvedená lokalita	145	-
Vyradené	128	-
Celkom	**2139**	**3329**

Príloha č. 2

Fotografia[46] člena rodiny Kosztolányiovcov (obr. 1) a portrét[47] v zbierkach SNM-MBo (obr. 2). Na fotografii je zobrazená Mária Szily-Bencsiková v starobe a na portréte v mladosti.

← *obr. 1*

↑*obr. 1 detail*

obr. 2

Príloha č. 3

Fotografia[48] interiéru kaštieľa v Zemianskych Kostoľanoch (obr. 3) a nástenných figurálnych hodín[49] v zbierkach SNM-MBo (obr. 4). Ako miesto nálezu zbierky je v prírastkovej knihe uvedené „Nitra, získané od Krajské nitrianske múzeum“, pričom podľa dobovej fotografie môžeme vidieť, že sa hodiny nachádzali v kaštieli v Zemianskych Kostoľanoch. K hodinám sa viaže aj spomienka člena rodiny[50], ktorému starý otec rozprával, že hodiny dostal ako svadobný dar od panovníka Františka Jozefa I. Okrem uvedených hodín sa v zbierkach SNM-MBo nachádza množstvo ďalších predmetov z fotografie. Identifikovali sme napríklad oba veľké obrazy (obr. 5[51] a obr. 6[52]) a niektoré nábytky. Vyhľadávanie a porovnávanie ostatných predmetov stále prebieha a následne po ich identifikovaní budú údaje (ak boli zlé) opravené v odbornej evidencii.

↑ *obr. 3*

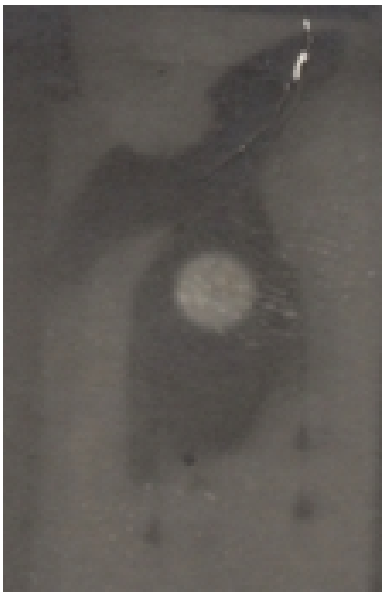

← *obr. 3 detail 1*

obr. 4

← *obr. 3 detail 2*

obr. 5

← *obr. 3 detail 3*

obr. 6

Poznámky

1 7. septembra 1950.

2 HODÁL, F. Desať rokov Vlastivedného múzea v Bojniciach. In: B. KOSTICKÝ, ed. *Horná Nitra I. Vlastivedný zborník*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 284.

3 HODÁL, odk. 2, s. 281-283.

TÓTHOVÁ, V. Krajské nitrianske múzeum v Bojniciach. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1986, s. 27.

4 Uznesením Rady ONV.

[5] TÓTHOVÁ, V. Vznik múzejného spolku a múzeí v okrese Prievidza do roku 1950. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1986, s. 24-25.

[6] Zbierkové predmety zakúpené od Králika a tie, ktoré jeho rodina neskôr darovala, pochádzali z jeho súkromných zbierok a nie z fondu MHN. Avšak obdobie vzniku oboch zbierok, múzejnej i súkromnej, je totožné.

[7] Dnešné Nitrianske Pravno.

[8] HODÁL, odk. 2, s. 281.

[9] Zo dňa 23. apríla 1951.

[10] TÓTHOVÁ, odk. 5, s. 26.

[11] Súčasný knihovník a archivár SNM-Múzea Bojnice.

[12] BURAN, Š. Nitrianske Pravno, s. 67.

[13] PÖSS, O. a M. HORVÁTHOVÁ. *Sochár Jozef Damko*. Bratislava: SNM-Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2001, s. 9.

[14] PÖSS, O. a M. HORVÁTHOVÁ, odk. 13.

[15] Fond KNV-N. Inventár bojnického zámku prevzatý od ZDA n.p. Pravenec v roku 1950. Fond KNV-N. Zoznam inventárnych predmetov bojnického zámku 1951. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

[16] Fond KNV-N. Zápisnice z pracovných porád KNM. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

[17] Toto sa však netýkalo len pracovníkov Múzea v Nitre, ale aj pracovníkov KNM, napr. od konca roku 1951 múzeum budovalo zoologickú a botanickú záhradu, ktoré mali byť súčasťou prírodovedného oddelenia, čo „zmenšilo“ počet pracovníkov, ktorí sa venovali triedeniu a uloženiu zbierok zo zvozov. Zoologická záhrada sa osamostatnila až koncom roku 1954.

[18] Od 6. septembra 1950 do 2. decembra 1950.

[19] HODÁL, odk. 2, s. 282-283.

[20] TÓTHOVÁ, odk. 3, s. 27. HODÁL, odk. 2, s. 283.

[21] Predmety sú v prírastkovej knihe často označované ako staré zbierky, pričom ako spôsob nadobudnutia je uvedená kúpa s konkrétnou cenou. HODÁL, odk. 2, s. 283.

[22] PAPCO, J. Budovanie a rozvoj umeleckohistorického oddelenia múzea v Bojniciach. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta,1986, s. 140, 142.

[23] Napr. v SNM-Múzeu Červený Kameň.

[24] TÓTHOVÁ, odk. 3, s. 30. PAPCO, odk. 22, s. 141-142.

[25] *Korešpondencia Uhrovec – prevoz konfiškátu*, 1953. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

[26] V roku 2007.

[27] Zbierky boli do múzea nakoniec privezené až v roku 1954.

[28] PAPCO, J. *Maliarstvo 16. – 18. storočia: zbierkové fondy Múzea v Bojniciach*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1989, s. 6.

[29] Fond KNV-N, odk. 16. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

[30] Fond KNV-N. Zoznamy umeleckohistorických pamiatok zaistených v zámkoch, kaštieľoch, hradoch v kraji Nitra. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

[31] V inventárnych zoznamoch je použitý dobový názov Gýmeš.

[32] Dnešná Hajná Nová Ves.

[33] V roku 1960 sa uskutočnila územná reorganizácia a z KNM sa stalo okresné Vlastivedné múzeum. Veľká časť zbierok mobiliáru pochádzajúceho zo zvozov sa administratívnymi dohodami preradila do iných múzejných inštitúcií. Celkovo šlo o 238 inventárnych čísel (166 inv. č. Nitrianska galéria, 37 inv. č. Komárno, 23 inv. č. Levice, 11 inv. č. Hlohovec). PAPCO, odk. 22, s. 143. Odborná dokumentácia. Kniha úbytkov.

[34] PAPCO, odk. 22, s. 143.

[35] 1. januára 1956.

[36] HODÁL, odk. 2, s. 289. PAPCO, odk. 28, s. 6-7.

[37] Od 1. januára 1959.

[38] Počet zachránených a pozvážaných diel dosiahol k 2. decembru 1958 hranicu 1199 evidenčných čísel. HODÁL, odk. 2, s. 289. PAPCO, odk. 22, s. 142.

[39] PAPCO, odk. 22, s. 144.

[40] TÓTHOVÁ, odk. 3, s. 36.

[41] Osobný rozhovor s Jozefom Žiakom, členom rodiny Kosztolányiovcov, ktorý bol pri spomínanej udalosti prítomný.

[42] Korešpondencia Horné Lefantovce – prevoz knižnice, 1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

[43] Ide o zbierkové predmety označené ako staré zbery, staré zbierky, zber, dar, štátny kultúrny majetok alebo konfiškát.

[44] V zozname sa nachádza aj bežný inventár, ktorý je potrebné prácne oddeliť od zbierkových predmetov.

[45] Dnešné Tesárske Mlyňany.

[46] Súkromný archív Jozefa Žiaka, člena rodiny Kosztolányiovcov.

[47] Podobizeň Márie Szily-Bencsikovej, miesto nálezu Zemianske Kostoľany, dátum nadobudnutia 23.4.1954, zber, 1830..1840, olej, plátno, hore nápis: „Tápio – Györgyei és Füzes – Megyeri Bencsik Györgyné // Szül. Nagy – Szigeti // Szily Mária // 1814 – 1888.“, 70x50 cm, prír. č. 1978/0295, ev. č. XI-0272, SNM-MBo.

[48] Súkromný archív Jozefa Žiaka, člena rodiny Kosztolányiovcov.

[49] Hodiny nástenné figurálne, miesto nálezu v prírastkovej knihe Nitra, získané od Krajské nitrianske múzeum, dátum nadobudnutia 1977 (v Eseze opravený na 1955, rok 1977 bol len rokom zápisu do prírastkovej knihy), zber, 1790..1800, drevo, email, polychrómia, rezanie, zlátenie, v. 106,5 cm, š. 83 cm, prír. č. 1977/A0004, ev. č. H-8918, SNM-MBo.

[50] Jozef Žiak, člen rodiny Kosztolányiovcov.

[51] Podobizeň Terézie Podmanickej, miesto nálezu v prírastkovej knihe Kosztolányi (Zemianske Kostoľany), dátum nadobudnutia 22. 4. 1954, staré zbierky, 1830..1860, olej, plátno, pred reštaurovaním značené vpravo hore: Tolcsvai és Erdöbényei Szirmay Ádámné // szül. Aszódi és Podmanini Br. Podmaniczki Teréz, 107x84 cm, prír. č. 1978/0270, ev. č. XI-0247, SNM-MBo.

[52] Podobizeň Adama Szirmaya, miesto nálezu v prírastkovej knihe Horné Lefantovce (v Eseze Zemianske Kostoľany), dátum nadobudnutia 22.4.1954, staré zbierky, 1800..1810, Európa, olej, plátno, značené vľavo hore: Tolesvai és Erdöbényei // Szirmay Ádám // + 1816, 107x84 cm, prír. č. 1978/0272, ev. č. XI-0249, SNM-MBo.

Literatúra a pramene

BURAN, Š. *Nitrianske Pravno 1935 - 1985*. Nitrianske Pravno: Miestny národný výbor, 1985.

Fond KNV-N. Kultúra 1950-53/457/1-Zoznamy umelecko-historických pamiatok zaistených v zámkoch, kaštieľoch, hradoch v kraji Nitra. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: Štátny archív v Nitre (ďalej ŠA NR).

Fond KNV-N. Školstvo 1953/457/1-Inventár bojnického zámku prevzatý od ZDA n.p. Pravenec v roku 1950.

9 listov. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

Fond KNV-N. Školstvo 1953/457/1-Zoznam inventárnych predmetov bojnického zámku 1951. 3 listy. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

Fond KNV-N. Školstvo 1951/458-Zápisnice z pracovných porád KNM. Umiestnenie: Ivanka pri Nitre: ŠA NR.

HODÁL, F. Desať rokov Vlastivedného múzea v Bojniciach. In: B. KOSTICKÝ, ed. *Horná Nitra I. Vlastivedný zborník*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 279-291.

Korešpondencia Horné Lefantovce – prevoz knižnice, 1951. Umiestnenie: Bojnice: Archív SNM – pobočka v SNM-Múzeu Bojnice v Bojniciach (ďalej A SNM, pob. Bojnice).

Korešpondencia Uhrovec – prevoz konfiškátu, 1953. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. Bojnice.

LEHOTSKÝ, A. Zamyslenie nad uplynulými rokmi. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1968, s. 5-17.

Odborná dokumentácia. Umiestnenie: Bojnice: SNM-Múzeum Bojnice. Kniha úbytkov.

PAPCO, J. Budovanie a rozvoj umeleckohistorického oddelenia múzea v Bojniciach. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta,1986, s. 140-149.

PAPCO, J. *Maliarstvo 16. – 18. storočia: zbierkové fondy Múzea v Bojniciach*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1989.

PÖSS, O. a M. HORVÁTHOVÁ. *Sochár Jozef Damko*. Bratislava: SNM-Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2001, 39 s. ISBN 80-8060-068-6.

TÓTHOVÁ, V. Krajské nitrianske múzeum v Bojniciach. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1986, s. 27-41.

TÓTHOVÁ, V. Vznik múzejného spolku a múzeí v okrese Prievidza do roku 1950. In: A. LEHOTSKÝ, ed. *Horná Nitra XII. Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1986, s. 18-26.

Stav prameňov k zvozom do kaštieľa v Markušovciach

BERNADETA KICZKOVÁ
Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi

Príspevok je prvou sondou do problematiky zvozov, ktorej je venovaná konferencia, nakoľko v Múzeu Spiša sa dôslednejšie tejto téme doposiaľ nikto nevenoval. Môže byť určitou výzvou do budúcnosti preskúmať pôvod zbierkových predmetov, hlavne spoločenskovedných, ktoré sú súčasťou našej nosnej expozície v kaštieli v Markušovciach. Taktiež má poodhaliť zatiaľ dostupné súvislosti pri budovaní Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, vtedajšieho Vlastivedného múzea, Nábytkového múzea v Markušovciach, ktoré sa od roku 1967 stalo jeho pobočným zariadením.

Kaštieľ v Markušovciach, 1. tretina 20. storočia. Foto: archív Múzea Spiša

Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi, založené v roku 1951 spravuje aj pobočné zariadenia, medzi ktoré patria kaštieľ v Markušovciach s *Expozíciou historického nábytku* a letohrádok Dardanely s *Expozíciou klávesových hudobných nástrojov*, ktorý je t. č. v rekonštrukcii. A práve k problematike, ktorej sa venujeme v rámci konferencie, patrí aj kaštieľ v Markušovciach so zbierkovým fondom, ktorý tvorí podstatnú časť jeho expozície.

Problematika zvozov z okolitých kaštieľov nebola v našom múzeu dôsledne skúmaná a viac-menej sa jej odborní pracovníci venovali len okrajovo v súvislosti so zbierkovými predmetmi evidovanými v múzeu ako starý fond. Presnejšie išlo o predmety z kaštieľa v Hodkovciach. Jedná sa o obrazový fond, historický nábytok, úžitkové predmety a časť militárií, ktoré sú súčasťou Expozície historickébo nábytku v kaštieli v Markušovciach, prípadne sú uložené v depozitároch Múzea Spiša.

Najviac svetla do tejto problematiky vniesol bývalý riaditeľ múzea RNDr. Ladislav Spalek, ktorý vo svojej diplomovej práci z roku 1996 na tému *Vznik a zánik múzeí na území okresu Spišská Nová Ves* sústredil všetky dôležité informácie aj k téme povojnovej situácie a tým sa vytvoril ucelenejší pohľad na zbierkový fond tzv. starý fond múzea.

V rámci výskumu RNDr. Miroslava Eliáša, správcu Mestského múzea v Šuranoch venovaného nejasnému pôvodu portrétov členov rodiny Forgách v našich zbierkach bolo zistené, že pochádzajú z povojnových zvozov z kaštieľa v Slanci na východnom Slovensku. V zbierkovom fonde nášho múzea boli čiastočne identifikované, ale prevažná väčšina len ako portréty neznámych ľudí. Zásluhou spomínaného výskumu boli správne zaradené aj ďalšie obrazy – portréty v počte 12 ks.

Kaštieľ v Markušovciach

Nábytkové múzeum v Markušovciach bolo zriadené v roku 1959 v objekte kaštieľa rodiny Máriássyovcov. Renesančný kaštieľ bol postavený v roku 1643 a v polovici 18. storočia bol rokokovo upravený. Pre nákladnú údržbu však majiteľ prestal obývať objekt už v rokoch pred 1. svetovou vojnou. Odvtedy kaštieľ ostal prázdny a postupne chátral.

V povojnových rokoch boli niektoré historické objekty štátom určené ako miesta sústredenia mobiliárov a iných cenností z opustených alebo skonfiškovaných kaštieľov, či kúrií. Na tento účel bol vybraný aj kaštieľ v Markušovciach. V roku 1950 bol kaštieľ vyhlásený za štátny kultúrny majetok vyhláškou č. 99/50 Ú.v. II. Rada Okresného národného výboru v Spišskej Novej Vsi na podnet Povereníctva školstva a kultúry poverila jeho správou najprv Mateja Vojtáša, vtedajšieho osvetového inšpektora, neskoršieho prvého riaditeľa Múzea v Spišskej Novej Vsi. Neskôr túto funkciu vykonával František Filinský z Markušoviec. V rokoch 1952 – 1957 sa uskutočnila generálna oprava kaštieľa v prvej fáze so zámerom vytvorenia depozitárnych priestorov pre Východoslovenské múzeum v Košiciach. Po ukončení prác v júli 1957 tu boli postupne prevezené hlavne nábytkové kusy z kaštieľa v Hodkovciach, časť zbierok zo zrušeného Diecezálneho múzea zo Sp. Kapituly, zbierky Východoslovenského múzea a pravdepodobne aj niektoré konfiškáty z iných objektov východného Slovenska.

Kaštieľ v Markušovciach v súčasnosti. Foto: archív Múzea Spiša

Okrem kaštieľa sa na depozitárne účely využívala aj priľahlá hospodárska budova a niektoré priestory zdevastovaného hradu v Markušovciach. Takto bol kaštieľ využívaný do začiatku roku 1959. Z nazhromaždených zbierok odborní pracovníci Východoslovenského múzea v Košiciach Emil Petách a Eugen Sabol vytvorili expozíciu, ktorá mala charakter sprístupneného depozitára, zameranú podľa

stavu fondu a možností na vývin nábytku a umelecké remeslá. Kaštieľ bol sprístupnený ako *Nábytkové múzeum Markušovce* 5. septembra 1959 pri príležitosti 15. výročia SNP.

V nasledujúcich rokoch pre nedostatok finančných prostriedkov činnosť múzea stagnovala a začali narastať problémy so starostlivosťou o zbierkové predmety, ktoré boli nevhodne uložené. V správe o činnosti Nábytkového múzea Markušovce za rok 1963 sa uvádza, že múzeu chýba potrebná dokumentácia o tom, čo bolo dovezené z bývalého štátneho kaštieľa z Hodkoviec, že v kaštieli je 805 ks zbierok a ďalšie v depozitári. Ich počet v roku 1963 nebol zistený, čo komplikovala aj tá skutočnosť, ako sme už spomenuli, že tu boli sústredené zbierkové predmety rôzneho pôvodu a rôznych vlastníkov, rôzne výpožičky pre expozíciu a deponáty.

V rámci Krajskej siete múzeí (schválená v roku 1963) bolo markušovské múzeum 1. 1. 1964 pričlenené Spišskému múzeu v Levoči. Všetky problémy naďalej pretrvávali a múzeum vykazovalo minimálnu činnosť. Po realizácii vládneho nariadenia č. 343/65 prešlo Spišské múzeum v Levoči pod správu MsNV Levoča a Nábytkové múzeum v Markušovciach bolo delimitované k Vlastivednému múzeu v Spišskej Novej Vsi s účinnosťou od 1. 1. 1967 ako jeho pobočka, ktorou je dodnes. Dosť rozsiahla korešpondencia, výročné správy v archíve Múzea Spiša poukazujú a dokladujú snahy o zlepšenie stavebno-technického stavu objektov v Markušovciach a vysporiadanie zbierok s Východoslovenským múzeom v Košiciach. Vo výročnej správe o činnosti múzea za rok 1967 sa uvádza, že zbierky nie sú spracované v I. ani v II. stupni evidencie. Zbierkové predmety sa začali spracovávať postupne prijatím odborných pracovníkov na zverenom úseku.

V rokoch 1985 – 1994 sa uskutočnila rozsiahla rekonštrukcia samotného kaštieľa a bola tu zriadená, sprístupnená verejnosti 10. 9. 1994 v rámci celoslovenských Dní európskeho kultúrneho dedičstva. Jej ťažiskom je zbierkový fond rodiny Csákyovcov z Hodkoviec, nakoľko zo samotného kaštieľa rodiny Máriássyovcov sa zachovalo len veľmi málo kusov obrazov.

Pohľad do Expozície historického nábytku. Foto: archív Múzea Spiša

Kaštieľ v Hodkovciach

Kaštieľ v Hodkovciach, 1. tretina 20. storočia. Foto: archív Múzea Spiša

Osudy samotného kaštieľa a rodu Csákyovcov sa bezprostredne dotýkajú Múzea Spiša a expozícií kaštieľa v Markušovciach. Rod Csákyovcov si v 18. storočí vybudoval rad kaštieľov pod Spišským hradom a jedným z nich je kaštieľ v Hodkovciach z roku 1702, ktorý prestaval a zariadil v roku 1780 Emanuel Csáky. Vybudoval tu bohatú knižnicu a zbierku starožitností. Tu môžeme vidieť začiatky súkromného múzea v Hodkovciach, ktoré Csákyovci zveľaďovali aj v priebehu 19. storočia.

V kaštieli sa aj v povojnovom období zachovali zbierky a pôvodné zariadenie. Objekt bol zákonom č. 137/46 Zb. vyhlásený za štátny kultúrny majetok. O jeho ďalšom osude je v Správe o činnosti štátneho kaštieľa v Hodkovciach za rok 1951 uvedené: „Štátny kaštieľ v Hodkovciach, konfiškát po Helene Csákyovej, vydatej Forbesovej, bol 18. 7. 1949 prevzatý do správy a vlastníctva Povereníctva pôdohospodárstva – Pôdohospodárskeho archívu. Kaštieľ spravoval prednosta Oblastnej pobočky Pôdohospodárskeho archívu v Levoči. Rodinné muzeálne zbierky a tiež krásne bytové zariadenie (pamiatky rokoka a empíru) Pôdohospodársky archív sprístupnil verejnosti pod menom Muzeálne zbierky v Hodkovciach od 1. 6. 1950. Tieto zbierky sú turistami hodne navštevované."

V roku 1951 prešiel kaštieľ do správy Národnej kultúrnej komisie cez Správu štátneho kaštieľa v Hodkovciach a od roku 1952 pod správu Krajského národného výboru – referátu pre ľudovú správu. Propagačný materiál pravdepodobne z roku 1951 hovorí o existencii a možnostiach návštevy tohto múzea.

V roku 1952 bol Krajským národným výborom, Východoslovenským múzeom v Košiciach a Správou štátneho kaštieľa vypracovaný lokalitný program, ktorý už dával priestor okrem návštevy múzea aj odborným činnostiam. Tento program sa však nikdy nerealizoval. Kaštieľ fungoval aj v ďalších rokoch, aj keď v obmedzených podmienkach až do roku 1955. V roku 1956 štátne orgány rozhodli, že tu zriadia Domov dôchodcov, s výnimkou východného traktu, kde je múzeum. Týmto kaštieľ zmenil vlastníka a jeho činnosť pokračovala už len formálne. O okolnostiach zániku tohto múzea chýbajú doklady, taktiež aj o osude hodkovských zbierok. Vieme, že zhruba v polovici 50. rokov bol zámer presťahovať historický nábytok z Hodkoviec do pripravovaného múzea v Markušovciach a z časti zbierok vytvoriť základný fond pre novozaložené Vlastivedné múzeum v Spišskej Novej Vsi. Azda najvýstižnejšie túto situáciu popisuje Milan Badík, riaditeľ Vlastivedného múzea v Spišskej Novej Vsi v rokoch 1965 – 1971, v Príspevku k dejinám Vlastivedného múzea v Spišskej Novej Vsi v roku 1968: „Skutočnosť presťahovania hodkovského múzea sa však nedodržala a sa zvrhla. Z hlásení dnes už iba

sporadicky máme možnosť sa dozvedieť o presune a triedení zbierok a presťahovaní knižnice do múzea. Žiaľ, z týchto iba nepatrný zlomok sa nachádza vo fondoch Vlastivedného múzea v Sp. Novej Vsi. Záhadne zmizli muzeálne predmety, knižnica sa scvrkla na minimum a o archív sa tiež našli záujemci. Z týchto dôvodov len časť zbierok našla svoje miesto v neskoršie vybudovanom Nábytkovom múzeu v Markušovciach, v Spišskom múzeu v Levoči a vo Vlastivednom múzeu v Spišskej Novej Vsi."

Hodkovský kaštieľ má svoj primát v tom, že Csákyovci si zriadili súkromné múzeum už počas ich pôsobenia v Hodkovciach. V miestnostiach vo východnej a južnej časti kaštieľa samotná rodina Csákyovcov prezentovala svoje cennosti, ktoré uchovávali po svojich predkoch a ktoré už stratili v modernej spoločnosti svoj význam. Múzeum sa stalo prezentáciou vidieckej aristokracie, ktorá si vážila svoju vlastnú minulosť.

Interiér kaštieľa v Hodkovciach, 1. tretina 20. storočia
Foto: archív Múzea Spiša

Zbierkový fond múzea

V zbierkovom fonde spoločenskovedného oddelenia odboru dejiny umenia sú najpočetnejšie zastúpené zbierkové predmety pochádzajúce z kaštieľa v Hodkovciach. Ide o historický nábytok, obrazy – portréty jednotlivých členov rodu Csáky, úžitkové predmety, militárie.

V prírastkovej knihe Múzea Spiša sú najstaršie zápisy z roku 1965. Ide o obrazový fond múzea, historický nábytok, súbor zrkadiel, lustrov, sklo, porcelán, militárie a vo veľmi malom počte aj archiválie a fotografie. V evidencii sú uvedené ako presuny z Hodkoviec v roku 1956. Starý fond múzea a lokalita Hodkovce figurujú v evidencii vo veľkom počte ešte aj v rokoch 1968, 1969, v menšom počte vo roku 1973, kedy je už evidencia z ostatných odborov spoločenských a prírodných vied múzea oveľa presnejšia. Hlavne pri portrétoch, na ktorých sú zobrazení príslušníci rodu Csákyovcov je celkom jasný ich pôvod. Osud kaštieľa a jeho správcov tak poznamenal aj osudy zbierkových predmetov.

Niekoľko číselných údajov z Knihy prírastkov Múzea Spiša

V knihe prírastkov za rok 1965 je zapísaných 102 ks zb. predmetov s lokalitou Hodkovce, z toho 28 ks obrazov. V roku 1969 je 112 ks obrazov zapísaných ako presun z Hodkoviec, 110 obrazov s lokalitou Markušovce a celkove z dejín umenia je zapísaných 1 650 ks zbierkových predmetov s lokalitou Hodkovce. Aj v rokoch 1969 – 1973 sa sporadicky objavujú zápisy starého fondu ako presuny z Hodkoviec z roku 1956.

V rokoch 1988 došlo k definitívnemu vysporiadaniu zbierok medzi Vlastivedným múzeom v Spišskej Novej Vsi a Východoslovenským múzeom v Košiciach, nakoľko vo viacerých prípadoch boli zbierkové predmety evidované v obidvoch spomínaných múzeách.

Z uvedených skutočností vyplýva, že hodkovský fond sa nachádza v zbierkach Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, SNM-Spišského múzea v Levoči a Východoslovenského múzea v Košiciach.

Veríme, že aj tieto poznatky, ktoré sa nám podarilo zhromaždiť môžu byť nápomocné pri riešení pôvodu zbierok rôznych múzeí a všetky vypočuté príspevky zase pomôžu objasniť aj nám často neucelené a nekompletné informácie o pôvode a histórii vzácnych predmetov našich zbierkových fondov.

Literatúra a pramene

Interné spisové materiály Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi. Umiestnenie: Spišská Nová Ves: Archív Múzea Spiša (ďalej A MSp).

Výročné správy a vyhodnotenia činnosti múzea od roku 1965. Umiestnenie: Spišská Nová Ves: A MSp.

KREMPASKÁ, Z., ed. *Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi: 1951-2011: vznik, vývoj a premeny Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi*. Spišská Nová Ves: Múzeum Spiša, 2011, 140 s. ISBN 978-80-85173-05-5.

BADÍK, M. *Príspevok k dejinám Vlastivedného múzea v Spišskej Novej Vsi*. Spišská Nová Ves: Vlastivedné múzeum v Spisškej Novej Vsi, 1968.

ELIÁŠ, M. *Zberateľstvo a iné kultúrne aktivity Forgáchovcov na Slovensku*. Diplomová práca. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2006.

SABOL, E. Kaštieľ v Markušovciach. In: *Pamiatky a múzeá*. 1959, roč. 8, č. 4.

PETÁCH, E. Nové múzeum v Markušovciach. In: *Múzeum*. 1959, roč. 7, č. 4.

SABOL, E. Kaštieľ v Markušovciach. In: *Pamiatky a m*úzeá. 1959, roč. 8, č. 4.

SPALEK, L. *Vznik a zánik múzeí na území okresu Spišská Nová Ves*. Diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského, 1996.

Kaštieľ vo Svätom Antone počas 2. svetovej vojny a bezprostredne po nej

INGRID HRIČOVCOVÁ
Múzeum vo Svätom Antone

Kaštieľ vo Svätom Antone, v súčasnosti sídlo Múzea vo Svätom Antone, bol skoro 100 rokov vo vlastníctve nemeckého kniežacieho rodu Coburgovcov. Po smrti vojvodu Filipa Coburga v roku 1921, v dôsledku súdnych sporov potencionálnych dedičov o rodové dedičstvo, hospodárskych kríz a nových pozemkových reforiem bol kaštieľ spolu s ďalšími statkami v rokoch 1927 – 1928 zoštátnený Československým štátom. V 30. rokoch 20. storočia vtedajší prezident Československa Tomáš Garrigue Masaryk umožnil bývalému bulharskému cárovi Ferdinandovi Coburgovi užívať svätoantonský kaštieľ a niektoré bývalé coburgovské revíre. V období druhej svetovej vojny mala vo svätoantonskom kaštieli sídlo kancelária Správy štátnych lesov vo Svätom Antone. Bulharský cár Ferdinand Coburg so svojim personálom obýval miestnosti južného a východného krídla kaštieľa. V prízemných miestnostiach boli ubytovaní slovenskí vojaci. Na jeseň 1944 odchádza Ferdinand Coburg zo svätoantonského kaštieľa do Nemecka. Na Slovensko sa už nikdy nevrátil. Zomrel v nemeckom meste Coburg v 1948. Od roku 1952 sa začalo vo svätoantonskom kaštieli formovať Krajské lesnícko-poľovnícke múzeum so špecializáciou na poľovníctvo a lesníctvo, o 10 rokov neskôr Lesnícke, drevárske a poľovnícke múzeum Antol.

Múzeum vo Svätom Antone sídli v barokovo-klasicistickom kaštieli, ktorý sa nachádza v obci Svätý Anton. V minulosti bol kaštieľ hospodársko-správnym centrom a rodovým sídlom uhorského šľachtického rodu Kohárovcov. Po smrti kniežaťa Františka Jozefa Kohárho v roku 1826 sa dostal na skoro 100 rokov do vlastníctva nemeckého kniežacieho rodu Coburgovcov. Súčasný zachovalý mobiliár je predovšetkým výsledkom zberateľstva mnohých generácií týchto dvoch rodov, ktorí ho dopĺňali o predmety umeleckej hodnoty, ako aj o remeselné predmety každodennej potreby vytvorené na vysokej kvalitatívnej a estetickej úrovni.

Posledným majiteľom kaštieľa bol Filip Coburg (1844 – 1921), ktorý po skončení prvej svetovej vojny a rozpade Rakúsko-Uhorskej monarchie svoj život dožil v nemeckom meste Coburg na zámku Burgasschlos. Ešte pred svojou smrťou testamentom určil za správcu fideikomisu svojho prasynovca Joziáša Braganza (1901 – 1985) z vetvy brazílskych Coburgovcov. Právo na tento rodový majetok (fideikomis) si nárokoval aj mladší, druhorodený syn bulharského cára Ferdinanda I. Coburga, bulharský princ Kyril (1895 – 1945). Niekoľkoročný súdny spor medzi potencionálnymi dedičmi: Joziášom, Kyrilom, ako aj ďalšími príslušníkmi z coburgovskej dynastie, hospodárske krízy, nevýhodné pôžičky a pripravované nové pozemkové reformy negatívne ovplyvnili hospodárenie na coburgovských statkoch. V roku 1924 boli zákonom zrušené fideikomisné majetky. Pozemky, vďaka novým pozemkovým reformám a zákonom, postupne získaval Štátny pozemkový úrad. V roku 1925 boli zoštátnené lesy vo Sv. Antone a v marci toho istého roku bola nad coburgovským majetkom zriadená Generálnym finančným riaditeľstvom v Bratislave na jeden rok nútená správa. Súdny spor medzi Joziášom a Kyrilom sa skončil 26. apríla 1927 v Bratislave v prospech Joziáša, ktorý sa stal výlučným majiteľom majetkov v Československu a následným vyhostením Kyrila z Československej republiky. V rokoch 1927 – 1928 z dôvodu daňového zadĺženia coburgovské majetky prevzal Štátny pozemkový úrad v Prahe a bola zriadená Správa štátnych lesov vo Svätom Antone, ktorá patrila pod Riaditeľstvo štátnych lesov a statkov v Žarnovici.

Na začiatku 30. rokov bol kaštieľ neobývaný, o čom svedčí aj krátky článok v miestnych novinách *Ozvena hôr a baní* z 27. mája 1932 o zámku Svätý Antol, ktorý ako „majetok republiky je neobývaný pamätník dávnych časov“. No píše sa v ňom aj o turistoch zavítavších do Svätého Antola. Predstavuje zámok, jeho históriu a čo všetko turisti tam môžu vidieť: chodby s poľovníckymi trofejami, reprezentačné salóny, Ferdinandove izby a dámske izby. Autor článku nechápe zámok ako typické

múzeum, nakoľko nehovorí o žiadnych otváracích hodinách a ani o vstupnom (ako to napríklad uvádza o Štátnom banskom múzeu Dionýza Štúra v Banskej Štiavnici).

Budova, v tom čase neobývaného bývalého coburgovského zámku vo Svätom Antole v roku 1933, podľa Uznesenia č.1073/1933 Okresného výboru v Banskej Štiavnici mala byť využitá pre účely chudobinca a choromyseľného ústavu pre Slovensko. V správe sa však neuvádza, ako sa malo naložiť s pôvodným mobiliárom zámku. Takmer zo všetkých kaštieľov či panských domov, ktoré vlastnili Coburgovci na Slovensku, sa stali ústavy a domovy sociálnych služieb (klasicistický kaštieľ vo Vyšnom Blhu a panský dom v Pohorelskej Maši), v kaštieli na Prednej Hore bolo od roku 1948 tuberkulózne sanatórium, dnes v ňom sídli Odborný liečebný ústav psychiatrický, poľovnícky zámoček na Prednej Hore slúžil ako ubytovňa pre zamestnancov a iba od roku 2007 je v ňom inštalovaná expozícia Ferdinanda Coburga, kaštieľ v Jelšave je zatiaľ v dezolátnom stave – v súčasnosti sa konajú kroky na jeho záchranu. No len jediný z ich kaštieľov – svätoantonský kaštieľ sa stal kultúrnou ustanovizňou.

Podľa oznamov v miestnych novinách do neobývaného a opusteného kaštieľa, ktorý bol zabratý bývalým Československým štátom, v správe štátnych lesov a majetkov, prichádza každý rok bulharský cár Ferdinand Coburg, aby tam strávil niekoľko dní. Svätoantončania si ho veľmi vážili, často sa zúčastňoval cirkevných obradov, omší a rozličných pobožností. Počas obradov v kaštieľnej kaplnke sedával na chóre v zasklenom oratóriu.

V roku 1935 predstavitelia obce Svätý Antol chceli predniesť bývalému bulharskému cárovi Ferdinandovi Coburgovi úctivú žiadosť, aby rodinný zámok vo Sv. Antole od Československého štátu kúpil. Nakoľko však Ferdinand Coburg do Svätého Antola práve vtedy neprišiel, ich žiadosť ostala bezpredmetná. Táto informácia sa objavila aj v miestnych novinách Štiavničan, pod titulkom *Kaštieľ v Sv. Antole má byť odpredaný*.

V roku 1939 – pred vypuknutím druhej svetovej vojny, Slovenská vláda umožnila Ferdinandovi Coburgovi užívať v kaštieli dve miestnosti, ktoré sa nachádzali v južnom krídle (poznámka autora: posledné dve dvere vo východnom krídle smerom k parku /bývalá knižnica a sekretariát s dokumentačným oddelením/).

V novinách *Štiavničan* z 11. júna 1939 v článku *Kráľovské časy v Svätom Antole* Ivan Javor opäť predstavuje zámok – aj ako múzeum aj ako sídlo Ferdinanda Coburga. Uvádza, že: „množstvo drahocenného zariadenia a umeleckých pamiatok odniesli zo Sv. Antola. V kaplnke zdobenej cennými výmaľbami sa slúžieva omša, keď je v kaštieli prítomný cár Ferdinand. Pozemková reforma bývalej Československej republiky zabrala kaštieľ vo Sv. Antole a podriadila ho potom pod správu ministerstva zemědelstva, resp. štátnych lesov a majetkov“. Ďalej píše, že: „v prízemí kaštieľa umiestnili vojsko a tiež, že pred svetovou vojnou bolo v kaštieli rušno, nakoľko cár Ferdinand tam prijímal vysokých hodnostárov a členov kráľovských rodín“.

V denníku *Slovák* z 26. júla 1939 (ešte pár mesiacov pred vypuknutím 2. svetovej vojny) autor článku Janko Alexy (1939) opisuje skupinu návštevníkov, ktorí navštívili (okrem Banskej Štiavnice) svätoantonský kaštieľ. Kaštieľom ich sprevádzal pán farár Viliam Reiss. V ďalších riadkoch opisuje opustené, zanedbané, mohutné sídlo, kde dávno nikto nebýval. Uvádza, že majetok a statky pre daňové nedoplatky prešli do rúk štátu spolu aj s kaštieľom. Ďalej píše, že: „práve čakajú na cárov príchod, ktorý vo veku 77 rokov má prísť autom na svoje niekdajšie sídlo“. Nehovorí však ani o výške vstupného či otváracích hodinách.

Počas druhej svetovej vojny, v roku 1940, mala vo svätoantonskom kaštieli sídlo aj kancelária Správy štátnych lesov vo Svätom Antone. Južné a východné krídlo obýval a užíval bulharský cár Ferdinand Coburg so svojim personálom. Kaštieľ bol štátny, ale užívacím právom disponoval Ferdinand Coburg. Náklady na rekonštrukciu financoval sčasti Ferdinand Coburg, ale sčasti sa mal podieľať aj Slovenský štát. V rokoch 1941 – 1942 dal Ferdinand Coburg na vlastné náklady pokryť strechu, nakoľko pôvodný šindeľ bol prehnitý. Táto náročná prestavba ho stála 2 milióny.[1]

Rekonštrukčné práce prebiehali veľmi pomaly a zdĺhavo. Práce končili koncom roka 1942 a Ferdinand vo svätoantonskom kaštieli už mohol stráviť zimu.
Dňa 26. februára 1942 Obecné zastupiteľstvo obce Sv. Antol cárovi Ferdinandovi Coburgovi za veľké zásluhy na poli všeobecného blaha tunajšieho obyvateľstva udelilo čestné občianstvo.[2]

O tom, že v roku 1943 bulharský cár Ferdinand so svojou suitou býval v kaštieli, svedčí aj výzva pre Najvyšší úrad pre zásobovanie, kde osobný tajomník Jeho Veličenstva žiada prídel potravín najlepšej akosti: 20 kg kávy, 3 kg čaju, 10 kg čokolády, 10 kg kakaa a 50 kg makarónov.

Jar a 83. narodeniny bulharský cár prežil v kaštieli vo Sv. Antone, čo dokumentuje množstvo zachovaných blahoželaní k narodeninám a k sviatkom Veľkej noci, od rodinných príslušníkov, miestnych obyvateľov, úradníkov, členov Hasičského dobrovoľného zboru či zamestnancov Štátnych lesov Sv. Anton. Dobrovoľný divadelný spolok Andreja Trúchleho-Sitnianskeho pri príležitosti týchto narodenín Ferdinandovi Coburgovi daroval kamenný dvojramenný kríž z banskoštiavnických minerálov.

24. marca 1944 Bohumil Ivanov, osobný tajomník Jeho Veličenstva cára Ferdinanda Bulharského spolu s notárom zo Svätého Antola Štefanom Kubinim požiadali Okresného žandárskeho veliteľa o zabezpečenie osobnej ochrany pre cára Ferdinanda a ochrany jeho majetku. Túto svoju žiadosť odôvodnili tým, že do kaštieľa, v ktorom prízemný trakt smerom od parku obýva cár Ferdinand, sa dá nepozorovane vniknúť. Kaštieľ je v ústraní, v blízkosti lesa obklopený stromami parku a v lesoch sa majú zdržiavať ozbrojení partizáni a iné podozrivé indivíduá (doslovne je uvedené v policajnej správe). Okresný žandársky veliteľ odporučil venovať zvýšenú pozornosť tomu, s kým sa stretáva služobníctvo cára a aby bol vchod do kaštieľa uzatvorený vchodovou bránou. Podľa ďalšej policajnej správy sa v lesoch v blízkosti Svätého Antola objavili aj partizáni, ale nenarušili objekt kaštieľa, neohrozovali ani cára Ferdinanda Coburga, ani jeho služobníctvo.

Údaje z obecnej kroniky uvádzajú, že: „Správa štátnych lesov, ktorá obhospodarovala 5000 ha lesa, bola umiestnená v antolskom zámku, ktorého väčšiu časť tvorilo múzeum po príslušných rodoch Coburg – Koháry. Okrem toho býval v zámku bulharský excár Ferdinand Coburgský so svojím služobníctvom na základe doživotného užívacieho práva, ktoré mu priznal Československý štát pri zabratí jeho lesného majetku. Excár mal dobré styky s predstaviteľmi tzv. Slovenského štátu a vymohol si nákladnú adaptáciu zámku, ktorú prevádzala štátna lesná správa.“ Kronikár obce Július Foltán v obecnej kronike píše, že: „keď vypuklo SNP František Papánek[3] (prednosta Správy štátnych lesov vo Sv. Antone) vztýčil na antolskom zámku červenú vlajku a vyzval zamestnancov aby zrekvírovali motorové vozidlá bulharského excára“.

Najstarší občania Svätého Antona si pamätajú na pobyt cára Ferdinanda v kaštieli počas druhej svetovej vojny. Spomínajú, že v prízemných miestnostiach bolo ubytovaných cca 100 slovenských vojakov, v prízemných pivniciach západného krídla malo vojsko kone a zaparkované autá. Vstup do kuchyne bol z nádvoria. Vojsko tu bývalo až do začiatku povstania. Kancelária Lesnej správy bola vo východnom krídle kaštieľa – v dnešnom Hudobnom salóne, vstup do kancelárie bol od parku. Aj počas vojny v kaštieľnych pivniciach boli sklady na potraviny, ovocie a zeleninu. V parku pri kaštieli rodina kastelána Júliusa Brezáka chovala sliepky a kravy. Pri prechode fronty boli v kaštieli ubytovaní nemeckí dôstojníci.

Ferdinand Coburg dúfal, že sa vojna skončí oveľa skôr a že dožije svoj život vo svätoantonskom kaštieli. Pravdepodobne z tohto dôvodu v auguste 1944 z rakúskych coburgovských palácov doviezli do svätoantonského kaštieľa dve nákladné autá mobiliáru a vzácnych kníh v koženej väzbe.

Dodnes známa posledná existujúca korešpondencia Ferdinanda Coburga končí dňom 5. septembra 1944. V októbri toho istého roku, pred príchodom oslobodeneckej armády cár Ferdinand Coburg s nemeckým vojskom urýchlene opustil kaštieľ a odišiel cez Dolné Rakúsko do Ebenthalu a odtiaľ do Coburgu, kde aj 10. septembra 1948 zomrel.

Jeden z miestnych obyvateľov – p. Igor Hudec, uviedol, že skôr ako ruské (osloboditeľské) vojsko prišlo do Antola, jeho otec Viliam Hudec ich vítal ako správca kaštieľa a aby zabránil rabovaniu napísal na kaštieľnu bránu veľký nápis azbukou „MUZEJ“. Aby sa tesne po vojne zabránilo a predišlo rabovaniu interiérov zo strany obyvateľov obce, on, spolu s ďalšími chlapmi z dediny kaštieľ strážili.

Správy o stave svätoantonského kaštieľa cárovi Ferdinandovi do Nemecka písomne posielal biskup Michal Buzalka.

V archíve Múzea vo Svätom Antone je *Zoznam predmetov mobiliáru J. V. cára Ferdinanda Bulharského dopravených z cudziny panstva Coburg, Ebenthal, Viedeň v r. 1942-44 zmiznutých počas bojových akcií v r. 1945*. Tento zoznam spísal Eugen Palásthy, vtedajší správca kaštieľa.[4] Ide o záclony rôznej veľkosti z novej a starej látky, vázy, obedové súpravy, nábytok, sklenené poháre a obrazy.

Význam svätoantonského kaštieľa načas upadol odchodom bulharského cára Ferdinanda I. Coburga.

V zmysle *Zákona č. 137/46 Sb. o Národních kulturních komisích pro správu státního kulturního majetku* bol kaštieľ vyhlásený za štátny kultúrny majetok s možnosťou využitia ako múzeum interiérov a lesnícko-poľovnícke múzeum.

Po vojne zámok spolu s pôvodným inventárom prebrala Správa štátnych lesov vo Sv. Antole a pracovníkmi správy bol aj spísaný inventár cára Ferdinanda Bulharského.

Ďalší zoznam vydaných predmetov je z 20. mája 1946 kde Eugen Palásthy spísal 103 kusov, ktoré vydal p. Vegerovi (vedúci lesníctva).[5] Išlo o predmety úžitkového charakteru ako poháre na víno, brúsené poháre na šnaps, časť z porcelánovej obedovej súpravy Filipa Coburga, posteľné, stolové a toaletné prádlo.

23. júla 1947 kastelán zámku vo Sv. Antone Eugen Palásthy prebral zo zámku Predná Hora inventár izbového a kuchynského nábytku, rôzne obrazy, fotografie, kresby, aqvarely, srnčie a jelenie parohy, hlinené a sklenené nádoby, vázy, nástenné hlinené ozdoby, ktoré boli majetkom cára Ferdinanda Bulharského darované svojho času ČSR. Tieto predmety odovzdal Július Ižo, kancelársky oficiant. V dôsledku mizivej starostlivosti o budovu kaštieľa sa viacej škody narobilo po vojne ako počas nej. Kaštieľ bol využívaný aj na skladové účely, neprimerane zaťažovaný obilovinami, tiež boli v ňom kancelárie a byty zamestnancov Lesnej správy. Časti nábytku sa bežne používali v kanceláriách a bytoch pre zamestnancov, čím došlo k znehodnoteniu, poškodeniu či strate.

Deväť rokov po skončení druhej svetovej vojny prišlo Povereníctvo školstva, vied a umení s myšlienkou zriadiť v štátnom svätoantonskom kaštieli múzeum, no prebehlo viac ako 10 rokov, kým kaštieľ začal byť skutočne využívaný iba ako kultúrna pamiatka.

Poznámky

1 HOLEC, R., *Coburgovci a Slovensko*. 1. vyd. Bratislava: Kalligram, spol. s. r. o. 2010, s. 292. ISBN: 978-80-8101-249-5.

2 Zbierkový predmet Múzea vo Svätom Antone ANT 6191.

3 Od roku 1941 pôsobil ako prednosta Správy štátnych lesov vo Svätom Antone.

4 36 kusov záclon rôznej veľkosti z novej a starej látky, rôzne sklenené vázy (140 kusov, z toho 8 nájdených), hlinené vázy (40 kusov, z toho 4 nájdené), 50 kusov porcelánových váz, obedová súprava s kvetinovým vzorom a zlatým okrajom (12 hlbokých tanierov, 12 plytkých tanierov – z toho 5 bolo nájdených, 12 dezertných tanierov), 2 kusy mís na mäso, 2 kusy prívarkových mís, 2 kusy múčnikových mís, 1 omáčnik a 1 soľnička, 24 kusov rôznych pohárov na víno, 24 kalíškov s monogramom a erbom, 1 tmavomodrý stôl, 1 podložka pod knihu, 12 elektrických rôznych nočných lámp, 1 striebrom tepaný obraz Pražský hrad, 1 lakovaný stolík s jeleními nôžkami, 6 kusov rôznych olejomalieb, 8 kusov záclon a drapérií s kvetovaným vzorom a 1 stolík ohnutý politúrovaný tmavý orech. Umiestnenie: Sv. Anton: Archív Múzea vo Svätom Antone (ďalej A MSA).

5 Ide o tieto predmety: 6 vínnych pohárov zo súpravy, časť z porcelánovej obedovej súpravy Filipa Coburga s erbom (6 plytkých, 6 hlbokých a 6 malých dezertných tanierov a 1 dezertnú misku), 4 kusy porcelánových bielych šálok na kávu s podšálkami, 1 porcelánovú bielu kanvičku na mlieko, 6 kusov šnaps pohárikov – kalíškov z brúseného skla, 1 porcelánovú soľničku a 21 kusov prádla: posteľného, toaletného a stolového (10 kusov obliečok na vankúše, 5 stolových obrusov, 1 paplónová obliečka, 1 perinová obliečka a 4 toaletné uteráky). Umiestnenie: Sv. Anton: A MSA.

Literatúra a pramene

ALEXY, J. Vo Svätom Antone. In: *Slovák.* 26. júla 1939. roč. 21, č. 169, s. 2.

HOLEC, R. *Coburgovci a Slovensko*. 1. vyd. Bratislava: Kalligram, spol. s. r. o. 2010, 466 s. ISBN: 978-80-8101-249-5.

JAVOR, I. Kráľovské časy v Svätom Antole. In: *Štiavničan*. 30. apríla 1939, roč. 4, č. 25, s. 2-3.

Kaštieľ vo Svätom Antone má byť odpredaný. In: *Štiavničan. Spoločensko-hospodársky nepolitický týždenník pre Banskobystrický kraj.* 10. novembra 1935, roč. 1, č. 11, s. 3.

PROTOPOPOV, S. Zámok Svätý Antol. In: *Ozvena hôr a baní. Nepolitický časopis pre obyvateľstvo okresov Banská Štiavnica, Kremnica a Nová Baňa*. 27. mája 1932, roč. 1, č. 20 – 21, s. 4.

J. V. Cár Ferdinand Bulharský vo Svätom Antole, zabezpečenie osobnej bezpečnosti. Adresované Okresnému žandárskemu veliteľovi. V Banskej Štiavnici 24. marca 1944. Tajné. D1/269-24/3. Umiestnenie: Banská Štiavnica: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Banskej Štiavnici.

Krajský národný výbor – referát pre školstvo a osvetu. IV/2-354-53. Múzejníctvo. 1948 – 1954. Umiestnenie: Banská Štiavnica: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Banskej Štiavnici.

Obecná kronika obce Svätý Anton. Bola založená v roku 1956 kronikárom bol riaditeľ Národnej školy vo Sv. Antole: Gejza Graus, ktorý ju viedol do konca roka 1961. Ďalšie údaje do kroniky boli písané 27. februára 1963 kronikárom Júliusom Foltánom, ktorý stručne opísal aj roky 1941 – 1944. Umiestnenie: Svätý Anton: Obecný úrad vo Svätom Antone.

PALÁŠTHY, E. *Zoznam predmetov mobiliáru J. V. cára Ferdinanda Bulharského dopravených z cudziny panstva Coburg, Ebenthal, Viedeň v r. 1942-44 skapaných počas bojov. akcií v r. 1945.* Zoznam spísal Eugen Palášthy. Umiestnenie: Sv. Anton: Archív Múzea vo Svätom Antone, 1945.

PALÁŠTHY, E. *Zoznam vydaných predmetov z 20. mája 1946*. Zoznam spísal Eugen Palášthy. Umiestnenie: Sv. Anton: Archív Múzea vo Svätom Antone, 1946.

Prezídium krajinského úradu. Zámok býv. Kohárgovcov vo Svätom Antole, odpredaj kupiteľovi býv. bulharskému kráľovi Ferdinandovi Koburgovi – prosba obce Svätý Antol. Č. 1014/1935, z 24. októbra 1935. Umiestnenie: Banská Štiavnica: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Banskej Štiavnici.

Prídel kávy, čaju atď. pre dvor J. V. bulharského Cára Ferdinanda. Najvyšší úrad pre zásobovanie odbor IV/B. Č. 138/43, z 24. februára 1943. Umiestnenie: Banská Štiavnica: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Banskej Štiavnici.

Osobné rozhovory s obyvateľmi obce Sv. Anton. Terénny výskum 2015. Obyvatelia obce Svätý Anton: p. Jozef Kružlic, p. Igor Hudec, p. Ján Koreň a p. Debnáriková.

Uznesenie č. 1073 Okresného výboru v Banskej Štiavnici z roku 1933. Č. 8162/1933 adm. 1073. Predmet: Býv. Koburgský zámok vo Sv. Antole, použitie miestností. Umiestnenie: Banská Štiavnica: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Banskej Štiavnici.

Zápisnica napísaná v kancelárii správy št. lesov vo Sv. Antole dňa 23. júla 1947 z príležitosti odovzdávky inventárnych predmetov zo zámku Predná Hora, ktoré boli majetkom cára Ferdinand Bulharského darované svojho času ČSR, do zámku vo Sv. Antole. Odovzdal Július Ižo, prevzal Eugen Palášthy. Umiestnenie: Sv. Anton: Archív Múzea vo Svätom Antone.

Kaštieľ Betliar a hrad Krásna Hôrka po odchode Andrássyovcov
Konfiškácia majetkov a formovanie múzea

KATARÍNA TAKÁCSOVÁ – TÍMEA MÁTÉOVÁ
Slovenské národné múzeum-Múzeum Betliar

Príspevok mapuje fungovanie predchodcu Slovenského národného múzea-Múzea Betliar[1] – zbierky a pozostalosť rodu Andrássyovcov a stav ich zachovania pred a po vypuknutí druhej svetovej vojny. Históriu múzea výrazne ovplyvnil odchod Andrássyovcov zo svojich sídiel a skonfiškovanie ich majetku. Aké boli dôvody a okolnosti, ktoré pomohli k zachovaniu celistvosti fondu hradu a jediného kaštieľa na Slovensku, ktorý sa po roku 1945 zachoval s celým svojím pôvodným zariadením a zbierkami? Cieľom príspevku je objasniť osudy rodových zbierok a spleť vládnych nariadení a rozhodnutí, ktoré viedli k zachovaniu objektov pre účely múzea. Vývin sledujeme do polovice 50. rokov 20. storočia.

Andrássyovci a ich sídla

Betliarska vetva[2] rodu spravovala veľký majetok a vlastnila viaceré nehnuteľnosti – hrady, kaštiele, kúrie. Hlavou rodiny, známou nielen svojou bohatou zberateľskou činnosťou, bol gróf Emanuel I. Andrássy (1821 – 1891). Podnikateľské aktivity zabezpečili „železnému grófovi" vysoké príjmy, z ktorých si mohol dovoliť kúpiť aj luxusný palác na ulici Mérleg č. 10 v Budapešti (jeho syn Gejza I., 1856 – 1938, neskôr kúpil ďalší palác na ulici Esterházyovcov).

Obr. 1 Kaštieľ Betliar. pred rokom 1890. Zo zbierok SNM-BET, fond historické fotografie

V druhej polovici 50. rokov 19. storočia si dal v Parchovanoch na Zemplíne postaviť romantický kaštieľ, jeden z najtypickejších neogotických sídiel svoje doby, patriaci medzi prvé romantické kaštiele na území dnešného Slovenska (popri Rusovciach a Veľkých Uherciach). Patril k luxusne zariadeným sídlam a budapeštianskym architektom Sándorom Fortom v ňom boli realizované mnohé zásahy, ktoré sú typické aj pre betliarsky kaštieľ. V 80. rokoch ho Emanuel I. zrejme prepustil svojmu synovi Gejzovi I. a presťahoval sa späť do znovuzískaného kaštieľa v Betliari, ktorý odkúpil po tom, čo oň prišiel istý člen rodu. Kaštieľ v Parchovanoch postihol 9. augusta 1901 požiar. Ešte v rokoch 1909 – 1913 prebehli opravy, ale ďalší požiar sa už definitívne postaral o zánik tohto sídla (vzácne starožitnosti kaštieľa boli presúvané do iných sídiel rodu).[3] V rokoch 1942 – 1943 bol kaštieľ zbúraný.[4] Dnes je na jeho mieste len zelená lúka, tehly boli použité na výstavbu iných objektov v obci. V roku 1867[5] si dal Emanuel I. postaviť i poľovnícky kaštieľ v Súľovej, ktorý odrážal jeho záľubu v poľovníctve.

Okrem palácov v Budapešti a kaštieľa v Parchovanoch sezónne obývala betliarska vetva Andrássyovcov i kaštieľ v Betliari (obr. 1). Sústredená tu bola časť rodovej zbierky a súborom orientálnych zbraní, šperkov či skvostami umeleckého remesla sa Andrássyovci prezentovali nielen ako zdatní podnikatelia a lukratívni obchodní partneri, ale najmä ako zberatelia a poľovníci (obr. 2).

Obr. 2 Rodová galéria kaštieľa Betliar za grófa Emanuela I. Andrássyho. György Klösz, Budapešť, okolo 1895 – 1899
Zo zbierok SNM-BET, fond historické fotografie

Kaštieľ po stáročia slúžil ako vidiecke sídlo, kde prichádzali členovia rodu a ich hostia za aktívnym odpočinkom, lovom, jazdou na koni a turistikou. V predvojnovom období bol majiteľom kaštieľa Emanuelov syn, gróf Gejza I. Andrássy (1856 – 1938). Ten prenechal svoje sídlo synovi a jedinému dedičovi, grófovi Emanuelovi II. (1892 – 1953). V tom období bol kaštieľ v Betliari so svojimi po celé stáročia sústreďovanými zbierkami už „hotovým múzeom“. Napriek tomu, že to bol najmä súkromný priestor, bola jeho časť návštevníkom sprístupnená.[6] V súdobej tlači sa stretávame s početnými zmienkami o kaštieli v Betliari ako o múzeu, kde sú zásluhou jeho vtedajšieho majiteľa grófa Emanuela I. Andrássyho zhromaždené najrôznejšie zbierky a kuriozity z celého sveta.[7] V tejto svojej podobe, so

zbierkami prezentovanými a deponovanými vo svojom pôvodnom prostredí[8], sa zachoval dodnes. Historickú pamäť tejto pozostalosti neporušila dokonca ani vojna.[9]

Vojna na grófstve a odchod Andrássyovcov

Po vypuknutí Slovenského národného povstania (ďalej SNP) v auguste 1944 boli Andrássyovci nútení opustiť svoje majetky na Gemeri, o ktoré sa na základe fideikomisu starali už celé stáročia. Podľa jedného z novinových článkov „Andrássyovci dobre vycítili politickú atmosféru. ...V ich lesoch sa objavovali ozbrojení partizáni, do zámockého parku v letných mesiacoch 1944 padali padáky s debnami zbraní a munície.“[10] Poslední členovia rodu obývajúci kaštieľ (obr. 3), Emanuel II. s manželkou Máriou, rod. Choloniewskou (1892 – 1975) odišli nocou v poslednej chvíli. Svoje deti Gejzu II. (1920 – 1997) a Ilonu (1917 – 1990) poslali do Budapešti už o dva roky skôr. Ilona ostala žiť v Budapešti, v meste, ktoré sa nakrátko stalo prestupnou stanicou rodiny. Jej život, ako potomka „vykorisťujúcej“ triedy, bol ťažký a poznačený neustálymi perzekúciami, väznením a sledovaním zo strany Štátnej bezpečnosti (v Maďarsku AVH).[11] Ostatní traja členovia rodiny sa trvalo usadili v lichtenštajnskom Vaduze, kde vystriedali viaceré zamestnania, až si otvorili obchod so suvenírmi. V tejto krajine získali aj štátne občianstvo[12] a sú tam pochovaní.

Obr. 3 Tri generácie rodu Andrássyovcov, ktorí ešte obývali kaštieľ: zľava gróf Emanuel II. Andrássy, Gejza II. Andrássy, Gejza Andrássy, Mária, rod. Choloniewska a Ilona Andrássy Ateliér Szenes, Budapešť, okolo roku 1936
Zo zbierok SNM-BET, fond historické fotografie

Kaštieľ Betliar bol po ich odchode a po skončení vojny v dobrom stave. Pri poslednej prestavbe a modernizácii okolo roku 1905 bol vybavený elektrinou, vodou, kanalizáciou a ústredným kúrením. K panstvu patrili aj budovy hospodárskeho dvora – dom kastelána s kuchyňou, dom vrátnika, záhradníka, vrátnica a rotunda, skleníky a ostatné budovy parkovej sústavy, ďalej kočiareň a koniareň i dom mladšieho grófa s ateliérom. Správu majetku prenechal gróf Emanuel II. Andrássy správcovi Alfonsovi Masarovitsovi a kaštieľ v rukách svojho zamestnanca Karola Kiss-Farkasa.[13]

Okrem okien rozbitých pri prechode frontu 22. a 23. januára 1945[14] nebol kaštieľ v Betliari vojnou výraznejšie poškodený. Nemecký a maďarský vojaci ustupovali pred rumunským vojskom a vyhadzovali do vzduchu po sebe mosty. Kaštieľ, vrátane hradu Krásna Hôrka a mauzólea Františky a Dionýza Andrássyovcov v Krásnohorskom Podhradí od 1. marca 1945 do 31. marca 1946, teda viac ako rok, strážili dvaja vojaci Červenej armády.[15] O zabezpečenie tejto ochrany sa osobnou intervenciou u sovietskeho veliteľa v Košiciach zaslúžil kňaz ev. a. v. Štefan Havlík,[16] ktorý bol poverený ochranou historických a umeleckých pamiatok v Rožňave a okolí.[17] Sovietske veliteľstvo zariadilo ochranu objektov okamžite s príkazom ich chrániť a nevpúšťať dovnútra žiadne civilné ani vojenské osoby. Prisľúbili, že po svojom odchode odovzdajú objekty do civilnej správy, čo sa aj stalo.[18] Po prechode frontu zabezpečoval Štefan Havlík v Betliari najnutnejšie udržiavacie a rekonštrukčné práce, čo ho predurčilo do funkcie správcu.[19] Počas vojny strážil areál kaštieľa aj bývalý zamestnanec Andrássyovcov Ondrej Pásztor (1905 – 1999) z Betliara, ktorý si v roku 1949 za to žiadal od štátu aj nemalú náhradu.[20] Z jeho korešpondencie vyplýva, že po vypuknutí SNP,

kedy Andrássyovci kaštieľ opustili, od 31. augusta 1944 až do 28. februára 1945, bol dozorcom parku so stálym pracovným časom a trikrát denne sa staral o koňa. Touto službou ho, podľa jeho slov, poveril posledný správca andrássyovských veľkostatkov pán Alfonz Massarovits (obr. 4).

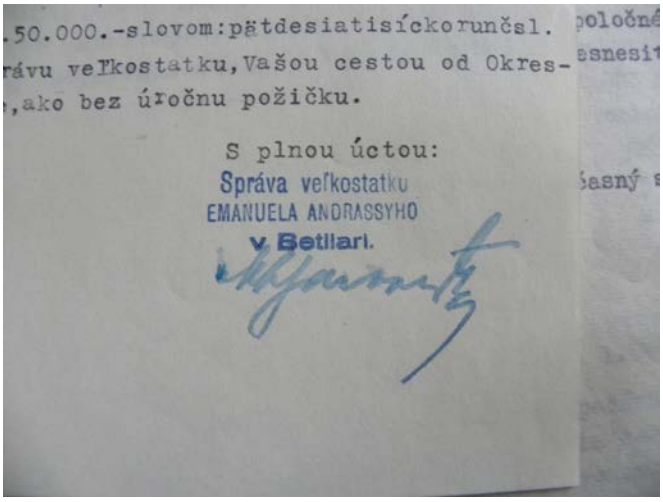
.50.000.-slovom:pätdesiatisíckorunčsl.
rávu veľkostatku,Vašou cestou od Okres-
,ako bez úročnu požičku.
S plnou úctou:
Správa veľkostatku
EMANUELA ANDRASSYHO
v Betliari.

Obr. 4 Správa veľkostatkov Emanuela Andrássyho. Pečiatka s podpisom správcu Massarovitsa Fond Múzeum Betliar, 29. 3. 1945 Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET

Strážcovstvo sa vzťahovalo aj na kaštieľ Betliar a hospodárske objekty panstva.[21] Zásluhu na zachovaní inventára kaštieľa môžeme pripísať aj bývalým zamestnancom kaštieľa. Andrássyovci pre nich predstavovali oporu, stálu prácu pre celé generácie a zdroj obživy.[22] Najviac pre zachovanie pozostalosti vykonal posledný komorník grófa, neskôr kastelán kaštieľa Karol Kiss-Farkas, v dedine familiárne zvaný Kiss bácsi.[23] Bol považovaný za spoľahlivého a svedomitého človeka, čo mu zaručilo jeho ďalšie pôsobenie v kaštieli. Pochádzal z maďarskej obce Silická Brezová (maď. Borzova/Szádvárborsa), jeho manželka bola z Modry. Dlho slúžil u Andrássyovcov a „len veľmi ťažko vedel pochopiť spoločenské zmeny po skončení druhej svetovej vojny“.[24] Nikto nemohol tušiť, ako sa povojnová situácia vyvinie, pravdepodobne preto Betliarčania, čakajúc na návrat Andrássyovcov, do kaštieľa nevnikli a nerozkradli ho, ako to môžeme vidieť na príklade mnohých iných šľachtických sídiel. Majetok bol zachovávaný v nádeji, že sa všetko vráti do starých koľají. Situácia sa však vyvíjala úplne inak. Členovia rodu sa nevrátili, kaštieľ a hrad po rokoch navštívili už iba inkognito ako „turisti“.[25] Doba ich od 50. rokov 20. storočia vykresľovala ako „pozemkoknižných majiteľov, ktorí si svoje vlastníctvo zabezpečovali nútenou kúpou od jednotlivých občanov“. Emanuel II. bol označovaný ako maďarský veľkostatkár s československou príslušnosťou (k 1. septembru 1938) a jeho „veľkostatok býval vždy strediskom maďarizačných snáh. K slovenským veciam nemal žiadny vzťah, politicky bol neexponovaný, slušný človek a do protifašistického odboja sa pravdepodobne nezapojil“.[26] V skutočnosti mal gróf svoj politický názor, nebol však v politike príliš angažovaný. Medzi ľuďmi bol obľúbený, mal kultivované vystupovanie a o svojich zamestnancov sa dobre staral.[27] A aký mali Andrássyovci vzťah k slovenským veciam? Boli príslušníkmi šľachty, ktorá bola na našom území maďarská, ale o všetky svoje majetky sa dobre starali a na svojom panstve v Betliari zamestnávali domácich obyvateľov, ktorí mali slovenský pôvod. Emanuel II., ako aj jeho otec Gejza, sa zúčastnili na frontoch prvej svetovej vojny. Situácia v druhej svetovej vojne však bola iná. Ako príslušníci promaďarsky orientovanej šľachty nemohli a nechceli vstúpiť do radov československého vojska, ktoré stálo na opačnej strane. To bol aj jeden z argumentov, kvôli ktorým boli proti nim neskôr vznesené obvinenia. Šokujúco vyznieva článok plný fabulácií a neprávd z roku 1950, ktorý explicitne odzrkadľuje výklad minulosti a formovanie verejnej mienky. Autor v ňom uvádza, že Andrássyovci „zhromaždili vo svojom kaštieli zbierku nevkusu, zväčša pêle-mêle luxusných rarít a senzačností bez akejkoľvek umeleckej hodnoty“. Autor článku sa neštíti používať pojmy ako „kapitalistickí snobi“, „parazitní účastinári a vykorisťovatelia“, „pijatiky bakchusovského meradla“, „právo prvej noci“ a iné nelichotivo zafarbené charakteristiky grófových aktivít. O známom zberateľovi a vedcovi Leopoldovi Andrássym (1767 – 1824) vyhlasuje, že mal „veľký zmysel pre nezmysel“, ostatných označuje za „laikov, snobov a ľahkomyseľných grófov“, atď.[28] Po prečítaní týchto absurdít pochopíme ducha doby alebo skôr markantnú zmenu na pozíciách vedúcej skupiny spoločnosti, ktorá sa možno sama často správala práve tak, ako článok popisuje.

Emanuel II. sa bezprostredne po svojom odchode snažil o vrátenie malej časti svojich osobných predmetov, alebo aspoň mizivej časti majetku v podobe výslovne súkromných vecí. Od štátu žiadal (prosil) vydanie fotografických albumov s fotografiami, v koži viazaný katalóg jeho starožitností, fotografické dosky, filmy, katalóg z loveckej výstavy a lovecký pamätník. Takisto žiadal vydať svoje šatstvo, bielizeň, topánky, loveckú výzbroj, zbrane, ďalekohľady a strieborný príbor s monogramom. Z hradu požadoval čiernu koženú tašku, v ktorej mal osobné spisy, dokumenty a iné „pamätnosti". Emanuel II. dokonca prosil o vrátenie jedného kufra jeho bývalej služobnej, Anny Traxlerovej, v ktorom mala „celý svoj majetok".[29] Nakoľko sa v korešpondencii udáva iba skromný opis týchto predmetov, nie sme schopní tieto predmety identifikovať stopercentne. S najväčšou pravdepodobnosťou mu ale vydané neboli. Tieto predmety vyslovene osobnej povahy, však nemohli ohroziť budovanie štátu. Režim ho považoval za nepriateľa a odmietal sa jeho žiadosťami zaoberať.[30] Po roku 1989 sa snažil uplatniť nárok na vydanie nehnuteľnosti aj jeho syn Gejza II.[31] V povojnových rokoch, ako ani neskôr, im to štát neumožnil, keďže nárok na vrátenie majetkov mali iba slovenskí občania. Andrássyovci nimi neboli, nakoľko nevlastnili na území Slovenska žiaden nehnuteľný majetok, a tým pádom nesplnili vyššie uvedenú podmienku občianstva.

Ich návrat bol možný až po prevrate. Ilona a Gejza II. mali možnosť dostať sa do interiérov kaštieľa a hradu iba ako anonymní návštevníci. Naposledy bol Gejza II. na Gemeri 13. júla 1991 pri splnení posledného želania svojej sestry Ilony, ktorá si priala, aby bola jej urna s telesnými pozostatkami uložená v rodinnej hrobke na hrade Krásna Hôrka. Z pohrebu bolo natočené aj video, ale žiaden „kompetentný" človek z múzea sa ho neopýtal, ako kaštieľ počas jeho života v ňom vyzeral. Rozhovor s grófom bol uverejnený vo viacerých denníkoch. Na otázku, s akým pocitom sa na Slovensko vracia, 71-ročný pán odpovedal slovensky: „Dlhé roky som sa nemohol vrátiť do tejto krajiny. ...Ale za tie roky ma neustále trápila túžba po domove. ...Na druhej strane pochopíte, že napriek rozsiahlemu majetku, aký je to pocit, že nemôžem ísť do vlastného domu, na ktorý vlastne ani nemám nárok a musím sa ubytovať v hoteli."[32] V roku 1991 ešte žili pamätníci, ktorý si na grófov pamätali veľmi živo. Napr. Jozef Dulík, bývalý hlavný účtovník ich majetkov. „...Andrássyovci boli pekní ľudia. Spomínam si naňho [grófa Gejzu II.], ako chodieval po Betliari, rád sa rozprával s ľuďmi. S mnohými postál, pohovoril. ...On ešte i dnes hovorí dobre po slovensky, trocha s prvkami gemerského a spišského nárečia. Na moju prácu u Andrássyovcov rád spomínam. Vážili si toho, kto vedel poctivo a vo svojej profesii dobre pracovať. Starali sa aj o ľudí, napríklad o svojich prestárlych zamestnancov. Nikdy v živote neskôr som už nemal taký plat ako u Andrássyovcov."[33]

„Kauza Havlík"

Ev. a. v. kňaz Štefan Havlík (6. február 1914 Podbranč – 2. december 1997 Banská Bystrica) pochádzal zo skromných pomerov, napriek tomu mu bolo umožnené študovať. Absolvoval Československú štátnu teologickú fakultu (1935) a dva semestre 1937/1938 strávil vo Francúzsku (Faculté libre de Théologie protestante, Montpellier). Jeho prvé pracovisko bolo v Degeši (dnešné Rastislavice) pri Nitre, kde pôsobil ako administrátor od septembra 1939 do januára 1942. Už v tejto pohraničnej obci pomáhal utečencom z Čiech a Slovenska, ktorí utekali cez Maďarsko ďalej do Európy. „Akýmisi informačnými a záchytnými stanicami pre českých utečencov boli popri iných evanjelické fary na Slovensku."[34] Štefan Havlík bol obvinený z vyzradenia štátneho tajomstva, ale keďže sa u neho pri domovej obhliadke nič nenašlo, vyšetrovanie proti nemu bolo zastavené.[35]

V Betliari odslúžil svoju prvú bohoslužbu hneď po svojom príchode 1. februára 1942. Volebným konventom bol 26. apríla 1942 zvolený za riadneho farára.[36] Jeho službu prerušila účasť na ruskom a halíčskom fronte, kde bol povolaný v marci 1943. Vrátil sa až po deviatich mesiacoch, v polovici januára 1944. Ako tajomník Revolučného národného výboru, ktorý sám zorganizoval, bol nútený aj so svojou manželkou Ľudmilou Cambelovou[37] utiecť do Kobeliarova, Brdárky a do rejdovských hôr. Z dôvodu vysokého štádia tehotenstva svojej manželky sa rozhodol do Betliara vrátiť. Tam ho už čakali

Nemci, ktorí ho odviedli do Rožňavy.[38] Po trojdňovom výsluchu bol prepustený, ale bol pod stálym policajným dozorom. Havlík vo svojich kňazských povinnostiach nepoľavil.[39] Od začiatku pôsobenia v Gemerskom senioráte bol predsedom seniorátneho výboru ev. mládeže a neskôr aj predsedom vnútorno-misijného výboru seniorátu. Bol snaživým bádateľom, zdokonaľoval sa v jazykoch (francúzština, neskôr nemčina a maďarčina, gréčtina), aktívne študoval archívne dokumenty. Mal blízky vzťah k histórii, kultúre a osvete. Od 15. januára do 29. marca 1947 sa zúčastnil seminára Svetovej rady cirkví v Ekumenickom inštitúte v Chateau de Bossey pri Ženeve.[40]

Obr. 5 Štefan Havlík (1914 – 1997)
Súkromný archív rodiny Havlíkovcov

Krátko po prechode frontu ho Slovenská národná rada (ďalej SNR) so sídlom v Košiciach menovala za vládneho splnomocnenca pre mesto Rožňava. Túto funkciu vykonával až do septembra 1945, kedy bol utvorený tzv. Poradný zbor (vládneho) splnomocnenca a neskôr Správna komisia.[41] Počas jedného roka bol aj predsedom Demokratickej strany, odmietol však kandidovať za poslanca do Národného zhromaždenia, ako aj členstvo v komunistickej strane.[42] Štefan Havlík (obr. 5) bol v roku 1945 poverený ochranou historických a umeleckých pamiatok v Rožňave a okolí. Okrem Betliara (aj ako nútený správca veľkostatku Emanuela II. Andrássyho) mal zaisťovať ochranu zbierok hradu Krásna Hôrka a mauzólea v Krásnohorskom Podhradí, ako aj Baníckeho múzea v Rožňave. Jeho úlohou bolo podávať správy o stave jemu zverených objektov a ich zbierok, starať sa o spravovaný majetok a sebestačnosť finančného hospodárenia.[43] Štefan Havlík sa s grófom Emanuelom II. Andrássym stretol iba raz, krátko po svojom príchode do Betliara v roku 1942. Do kancelárie správy išiel za Alfonzom Masarovitsom a stretol tu aj grófa. Viedli krátky rozhovor vo francúzštine. Aj podľa jeho mienky boli Andrássyovci u Betliarčanov obľúbení a ako iste správne poznamenal, „hlásili sa za Maďarov ...bez akéhokoľvek šovinizmu, skôr s prejavmi kozmopolitizmu“. Jedným zo znakom scestovanej šľachty bol prirodzene kozmopolitizmus, znalosť jazykov, schopnosť viesť kultivovaný dialóg a slušné správanie.[44]

Nielen známy hrad a bohatý kaštieľ[45] bol v povojnových rokoch ohrozený. Asi v roku 1946 prišlo za Havlíkom pár mužov s povolením rúbať stromy v parku. Ten sa rozlúčil a povolenie roztrhal.[46]

Z jeho korešpondencie odoslanej vládnej správe – kópií odoslaných listov,[47] ktoré sa zachovali v Archíve SNM-BET, je viditeľná jeho snaha o záchranu najmä betliarskych zbierok a naliehavé žiadosti o financie na udržiavanie objektu kaštieľa. Vo svojich listoch neustále žiada o vyslanie komisií a odborníkov, ktorí by zhodnotili vzácne artefakty zachované po Andrássyovcoch, spracovali ich, zapísali, a tak prispeli k ich ochrane.[48] Hospodárske objekty prináležiace k panstvu navrhoval využiť ako ubytovne pre odborných pracovníkov zaujímajúcich sa o zbierky kaštieľa a trval na zachovaní celistvosti parku a kaštieľa, ktoré boli ohrozené nárokmi a spormi Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy s Povereníctvom školstva, vied a umení (ďalej PŠVU). Okrem toho sa na základe vlastnej žiadosti chcel stať riadnym správcom (nielen vnúteným, menovaným), bol ochotný ďalej sa vzdelávať ako archivár a knihovník.[49]

Jeho pôsobenie v Betliari sa však po desiatich rokoch skončilo. Prvé varovania prichádzali po februári 1948, kedy bol cirkevnému zboru v Betliari odobratý zborový dom a činnosť v zbore bola

obmedzovaná najrôznejšími spôsobmi. Už 2. mája 1949 Havlíka tajne varuje riaditeľ Štátneho východoslovenského múzea (ďalej Št. VSM) v Košiciach, správca hradu Krásna Hôrka Eugen Sabol, ktorý ho informuje o tom, že národný výbor ho podozrieva z odvozu uzavretej debny z kaštieľa do jeho vlastného bytu. Sabol ho vôbec nepodozrieval a nemienil v tejto veci podniknúť žiadne kroky.[50] Havlík tieto obvinenia odmietal a proti uzneseniu Miestneho národného výboru[51] zo dňa 25. apríla 1950 sa bránil otvoreným listom.[52]

Dňa 1. júla 1952 boli Havlíkovi vo večerných hodinách verejnou bezpečnosťou v Rožňave zhabané zlaté predmety, šperky a iné cennosti.[53] Podľa spisu žaloby Havlík pri prehliadke hradu v novembri 1951 objavil množstvo zlatých a strieborných predmetov, údajne polovicu z nich nenahlásil a ponechal si ich pre seba (predmety boli vyčíslené na viac ako pol milióna Kčs). Druhú polovicu zinventarizoval v prítomnosti Eugena Sabola[54] a nahlásil PŠVU. Na základe údajov zo spisu sa Havlík priznal a prezradil miesta, kde ich uschoval. Havlík bol podľa § 245 ods. 1 písm. c) a ods. 4 tr. zák. obvinený zo spáchania trestného činu rozkrádania národného majetku a odsúdený s nástupom do väzby od 6. júna 1952. Spolu s ním bol obvinený aj Kiss bácsi, a to z machinácií proti zoštátneniu podľa § 130 tr. zák. Údajne bránil poštátneniu tým, že nenahlásil vedomosť o veciach, ktoré boli súčasťou majetku grófa, pričom sám ich v roku 1944 ukryl u miestnych obyvateľov. Verejné hlavné pojednávanie na Okresnom súde v Rožňave bolo stanovené na 19. novembra 1952. Kiss-Farkas, vzhľadom na svoju „nepostrádateľnosť", bol ponechaný na slobode.[55] Havlík bol odsúdený na päť rokov, proti Kissovi-Farkasovi bola obžaloba nakoniec stiahnutá. V odvolávacom konaní bol odsúdený na šesť mesiacov, pričom sa na vec vzťahovala amnestia. Havlíkovi bol trest zvýšený na osem rokov.[56] Obvinený bol aj správca hradu Ján Baffi, o ktorom však dokumenty z týchto dní mlčia, čo mohlo byť spôsobené tým, že bol v tej dobe už po smrti.

Havlík si nakoniec odsedel päť a pol roka vo viacerých československých väzniciach – v Rožňave, Košiciach, Ilave, Mladej Boleslavi, Valdiciach, Banskej Bystrici, Senici a v Plzni. Bol v stálom korešpondenčnom styku so svojou manželkou a deťmi. Vo väzení mal zdravotné ťažkosti (žalúdočný a črevný katar), absolvoval aj operačný zákrok. Stretol sa so zlým zaobchádzaním, ale aj s pomocou svojich spoluväzňov, podobne perzekuovaných kňazov. Až na pár jednotlivcov z radov cirkvi mu evanjelická cirkev augsburského vyznania nijako nepomohla (dokonca diskutovali o zriadení cirkevného dištriktuálneho súdu proti jeho osobe!).[57]

Bol Havlík nevinný? Podľa nášho bádania áno. Vo svojich Pamätiach a rozpomienkach[58] uvádza: „...celým svojím životom a celou svojou prácou nezaslúžil som si tento údel. ...Až doteraz držala mňa viera v spravedlnosť, ktorá musí zvíťaziť – že pred súdom budem mať možnosť obhájiť a očistiť svoju česť, svoje meno. ...Ak by som mal alebo musel byť obeťou, Vy, drahí moji, očistite moje meno a moju česť. Za mňa bude hovoriť moja práca, pri ktorej vina je len nepatrná." Aj keď pripúšťa isté pochybenie (hovorí sa, že sa dostal v určitej veci pod sľub mlčanlivosti – mohol postupovať inak?), obvinenia jednoznačne popiera. Kroky v súdnom procese, pred ním i po ňom, svedčia o vykonštruovanom procese. Havlík ako splnomocnený ochranca spravovaných objektov a ich hnuteľností plniaci si z tejto funkcie vyplývajúce povinnosti, bol tŕňom v oku ľuďom, ktorí sa snažili preživiť na pozostalosti Andrássyovcov. Svojou prísnosťou a neoblomnosťou považujeme Havlíka za jednu z hlavných osobností v záchrane a zachovaní andrássyovských zbierok (po ňom je to najmä dr. Alžbeta Güntherová-Mayerová).

Ako sa dozvedáme v betliarskej cirkevnej kronike ev. a. v., časť ľudí Havlíkovi vyčítala jeho prísnosť a kroky súvisiace s jeho správcovstvom (možno práve kroky vedúce k zamedzeniu krádeží a „darov"), možno povedať, bola mu v opozícii, časť na neho nezanevrela ani po jeho zatknutí. Vzrušujúcim čítaním bolo jeho vyznanie v citovanej kronike z októbra 1986, ktoré zaznamenal Havlík po 35 rokoch v Banskej Bystrici. Na naše sklamanie sa však k okolnostiam obvinenia a zatknutia nevyjadruje a na štyroch voľných stranách, ktoré po jeho odchode ostali nezapísané a ktoré po rokoch dopísal, ďakuje Betliarčanom, ktorí mu počas pôsobenia v obci pomáhali, ale s ktorými sa už nestihol rozlúčiť.[59]

O odpustenie trestu, udelenie milosti a jeho prepustenie intervenovala Havlíkova manželka aj u prezidenta republiky. Štefan Havlík bol podmienečne prepustený na slobodu až na vlastnú žiadosť z Valdíc 29. decembra 1957. Nový rok tak už mohol osláviť v kruhu svojich blízkych. Okamžite po prepustení sa hlásil do radov cirkvi, tá ho však neprijala. Ponúkal svoju činnosť dokonca aj bez nároku na odmenu, len aby mohol slúžiť Bohu a jeho veriacim. V rokoch 1968/1969 sa zapojil do obrodného procesu v cirkvi. Prešiel rôznymi civilnými zamestnaniami, cez pracovníka Jednotného roľníckeho družstva v Slovenskej Ľupči, kuriča v Krajskom podniku v Banskej Bystrici až po vedúceho skladu podnikového riaditeľstva neskorších Stredoslovenských pekární a cukrární. Nové vedenie cirkvi ho po prevrate volalo do cirkevnej služby, ale na to sa už fyzicky necítil.[60] Jeho manželka to s povolaním takisto nemala ľahké. Deťom sa podarilo vyštudovať (obidvom aj vysoké školy). V staršom veku sa Havlík zaoberal včelárstvom, o čom bola nakrútená aj absolventská práca – film Včelársky rok.[61] Rozprávanie o Havlíkovom živote v jeho podaní je tu prepojené so životom a snažením včiel.

Evanjelický farár ThB. Štefan Havlík, nositeľ Vojnového kríža z roku 1939 a vyznamenania M. R. Štefánika za zásluhy v národnooslobodzovacom boji, ocenený za zásluhy v protifašistickom boji medailou k výročiu SNP, pravdepodobne aj držiteľ Radu bieleho leva,[62] bol za svoju prísnosť, neústupnosť a pracovitosť odsúdený príliš nespravodlivým súdom. Odsedel si päť a pol roka, vláčený z väzenia do väzenia, bez podania náležitých vysvetlení, odlúčený od rodiny. Vysoká daň za svedomitosť... Múzeum by mu dnes za obetavú prácu, ktorú v Betliari odviedol a záchranu vzácnych zbierkových predmetov rado vyslovilo poďakovanie. Kroky k očisteniu jeho mena a rehabilitácií prebiehajú prostredníctvom jeho dvoch detí a Violy Fronkovej, ktorá sa jeho osudom zaoberá v súvislosti s vydaním druhej časti knihy *Cirkev v útlaku*.[63] Múzeum sa svojou časťou takisto posnaží prispieť k dopovedaniu jeho príbehu.

Hrad Krásna Hôrka a mauzóleum Františky a Dionýza Andrássyovcov v Krásnohorskom Podhradí

Rodové sídlo oboch vetiev, staršej betliarskej a mladšej monockej, resp. dlholúckej, hrad Krásna Hôrka (obr. 6), sa stal akýmsi spoločným hmotným i duchovným dedičstvom Andrássyovcov. Jeho úpravy a obnovy financovali členovia rodu na základe rodinných dohôd.[64]

Už pred rokom 1857 zriadil gróf Juraj IV. Andrássy (1797 – 1872) v priestoroch neobývaného hradu súkromné múzeum.[65] V súvislosti s jeho blížiacou sa smrťou vyhotovili Andrássyovci 3. novembra 1872 fideikomisný inventár. Zahrnuli do neho všetky predmety, ktoré sa nesmeli nikdy predať a tvorili súčasť nedeliteľného nehnuteľného majetku. K týmto predmetom pričlenili celé zariadenie hradu Krásna Hôrka – mobiliár, ktorý „musel naveky zostať na hrade“.[66] V roku 1903 zriadil na hrade gróf Dionýz Andrássy (1835 – 1913) pietne múzeum venované pamiatke jeho milovanej manželky Františky Hablawetz (1838 – 1902).[67] V roku 1912[68] poveril Jozefa Mihalika vypracovaním dvoch katalógov, ktorých obsah tvorili všetky predmety nachádzajúce sa na hrade Krásna Hôrka.[69] Po smrti Dionýza Andrássyho došlo k čiastočnému prerozdeleniu majetkov v rámci fideikomisu. Primogenitúrny fideikomis, do ktorého patrila Krásna Hôrka, zdedila Dionýzova sestra grófka Mária Andrássyová (1834 – 1916) a jej syn gróf Ľudovít Maldeghem. Na Ľudovíta prešla hlavná zodpovednosť za údržbu hradu. Keď sa v roku 1918 prehnal hradom víchor a spôsobil škody na väčšine striech, spolu so žijúcimi Andrássyovcami zabezpečili opravy, ktoré prebiehali aj v rokoch 1923 a 1924. Poslanci novovzniknutej republiky systematicky prijímali zákony obmedzujúce niekdajšie šľachtické práva. Na základe zákona 179 z roku 1924 bola zrušená existencia fideikomisov. Pre Krásnu Hôrku to znamenalo postupný koniec spolufinancovania opráv zo strany všetkých Andrássyovcov, čo zakotvili regule fideikomisu i ďalšie dokumenty.[70]

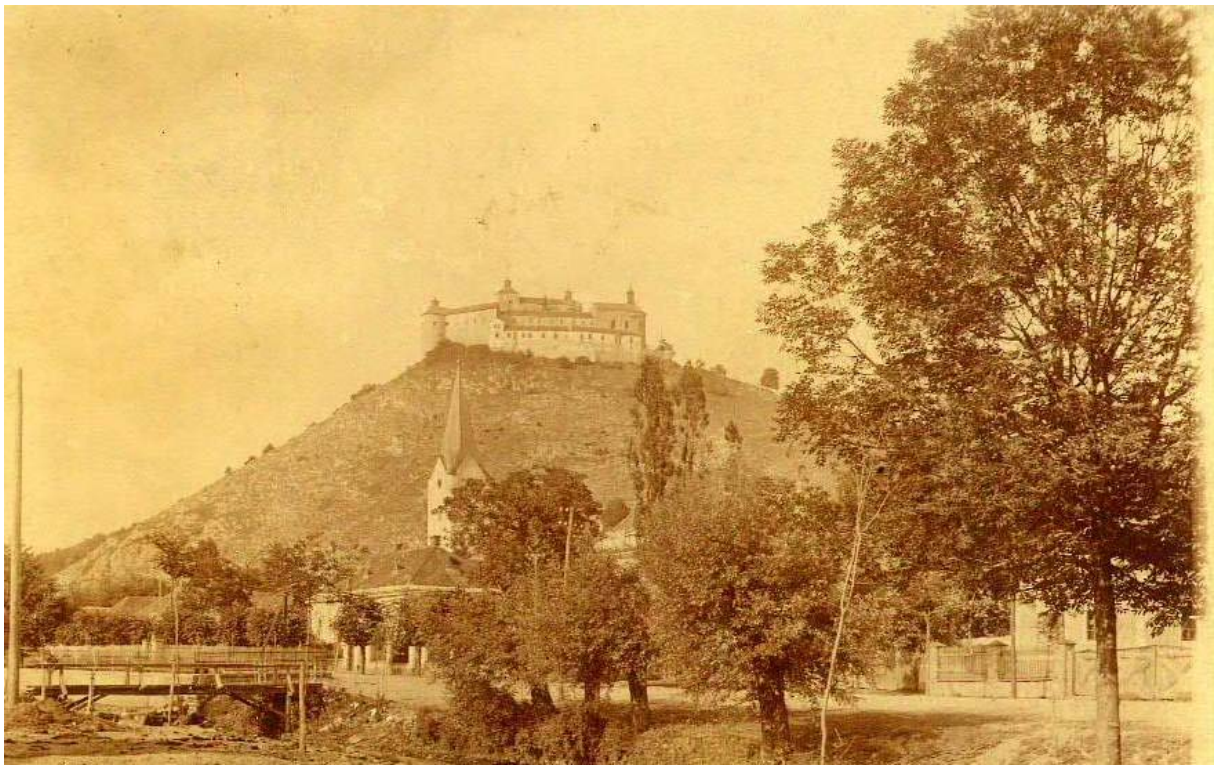

Obr. 6 Pohľad na hrad Krásna Hôrka. Pohľadnica, vyd. Sajóvidék, Rožňava, 1908. Zo zbierok SNM-BET, inv. č. 2001/00001 a

Objekty hradu Krásna Hôrka neboli vojnovými operáciami poškodené, rovnako zbierky a zariadenie neutrpelo počas vojny žiadne škody. Frontová čiara na prelome rokov 1944 a 1945 dlhšiu dobu stála na vrchu Soroška za Krásnohorským Podhradím, vzdušnom čiarou vzdialenou nie viac ako 1 – 2 km od hradu. Najväčšia obava pramenila z faktu, že strechy hradu boli šindľové, a teda ľahko zápalné. Našťastie však k požiaru nedošlo. Hneď po prechode frontu bolo potrebné hrad zabezpečiť pred „rôznymi nezodpovednými živlami, o aké nebola vtedy núdza“.[71] Štefan Havlík sa osobnou intervenciou zaslúžil nielen o zabezpečenie ochrany kaštieľa, ale aj hradu Krásna Hôrka a mauzólea Františky a Dionýza Andrássyovcov v Krásnohorskom Podhradí, ktoré strážili ozbrojené hliadky sovietskeho velenia.

Dozorcom na hrade bol už od 10. septembra 1910[72] Ján Baffi (1882 – 1952), ktorý bol až do roku 1945 jediným zamestnancom na hrade. Ján Baffi býval v dedine pod hradom, v Krásnohorskom Podhradí, denne vždy ráno vychádzal na hrad a zdržoval sa tam až do neskorých večerných hodín. V noci prakticky nebol na hrade nikto. Hrad bol síce do oslobodenia súkromným majetkom rodiny Andrássyovcov, ale odborný dozor nad zbierkami hradu malo Št. VSM v Košiciach, a to už od dávnejších čias.[73] Hoci sa Jánovi Baffimu pripisovali zásluhy za záchranu zbierok hradu, bolo proti nemu vznesené obvinenie vo veci bránenia znárodneniu a svoj život ukončil samovraždou. Hlavnou príčinou tohto nešťastného činu mohol byť objav tajnej skrýše, v ktorej Ján Baffi ukryl predmety, väčšinou šperky, patriace Emanuelovi II. Andrássymu. Obsah skrýše previezol Štefan Havlík za asistencie Jolany Haizerovej, ktorá v kaštieli pracovala ako dokumentátorka, na iné miesto. Možno práve tieto predmety v balíčku zapečatenom voskom boli zámienkou uväznenia Štefana Havlíka. Jána Baffiho sa gróf ujal ešte počas jeho detstva a okrem práce mu zabezpečil aj domov. Nesplnenie úlohy, bezpečne uschovať grófov majetok, ktorý jeho bývalému zamestnávateľovi mohol v povojnových rokoch výrazne pomôcť k zvýšeniu jeho životnej úrovne, dokonca aj prežitia, mohlo byť príčinou jeho samovraždy.[74]

Hrad Krásna Hôrka, ako aj mauzóleum v Krásnohorskom Podhradí spravovalo Št. VSM múzeum v Košiciach pod vedením Eugena Sabola. Správu prevzali prípisom č. 21/1946 zo dňa 29. 1. 1946.[75] Hrad bol v tom období čiastočne používateľný, nachádzalo sa v ňom okolo 40 miestností, bez vody a bez elektrického osvetlenia. Využíval sa ako historické a interiérové múzeum.

V dňoch 5. – 19. augusta 1946[76] bol vyhotovený inventárny súpis predmetov, kompletného príslušenstva a zariadenia, z dôvodu prevzatia do správy skonfiškovaného hradu Krásna Hôrka.[77] Komparáciou fyzicky zachovaných predmetov s Mihalikovými katalógmi z roku 1912, ktoré si dali vyhotoviť ešte Andrássyovci, boli zistené chýbajúce predmety (celkovo len 12 ks predmetov z Františkinho múzea a 14 ks predmetov z ostatných objektov hradu!), odvezené bývalými majiteľmi, napr. grófom Aladárom Széchényim,[78] alebo odcudzené vojakmi, resp. neznámymi osobami počas vojnových čias. Zástupca Št. VSM v Košiciach ako preberateľ zároveň zistil, že sa medzi hnuteľným majetkom hradu nachádzali aj predmety, ktoré v spomínaných katalógoch uvedené neboli, nakoľko sa dostali na hrad až po ich vydaní. Poznajúc známe osudy šľachtických sídiel na Slovensku a povojnové zverstvá spáchané na jednotlivých objektoch, môžeme považovať priam za zázrak, že na hrade Krásna Hôrka bolo zistených len 26 chýbajúcich predmetov, za čo patrí vďaka najmä Jánovi Baffimu a Štefanovi Havlíkovi. Z listu[79] Správy štátneho kaštieľa v Betliari zo dňa 30. decembra 1953 sa dozvedáme, že celkový počet zbierok bol 2 264 kusov,[80] čo predstavovalo sumu 6 744 820 Kčs a 10 halierov.

Aj pre objekt hradu existovali rôzne (nezmyselné) navrhované koncepty budúceho využitia, tzv. lokalitné programy využitia Štátneho kultúrneho majetku (ďalej ŠKM). Národná kultúrna komisia (ďalej NKK) navrhovalo múzeum nábytkového umenia a bývania, PŠVU múzeum zbraní a tureckých vojen so zvláštnym zreteľom na význam hradu ako „jedinej jestvujúcej ešte pohraničnej pevnosti z tureckých dôb“. Dovtedajšie zbierky po Františke Andrássyovej, považované za prežitok, im nevyhovovali. Na hrade chceli v prízemných priestoroch umiestniť aj kaviareň, jedáleň, malú nocľaháreň a byt kastelána. STAVOPROJEKT Bratislava R-ateliér pracoval na projekte využitia hradu ako turistickej ubytovne s reštauráciou.[81] Napriek tomu, že sa koncepty nezrealizovali v plnej miere, podobne ako architektúru hradu, aj expozíciu poznačil režim popierajúci dejiny šľachty.[82]

Dozorkyňou v mauzóleu bola Eugénia Kalatovičová.[83] Podľa kroniky obce Krásnohorské Podhradie[84] mali nemecké vojská delostrelecké postavenie v lesíku pri mauzóleu a na úbočí hradného kopca, avšak žiadne pamätihodnosti obce neboli protipaľbou vážne poškodené alebo zničené. Dnes sú na obvodovom murive mauzólea viditeľné stopy po črepinách mín, ktoré pripomínajú vojnové udalosti. Situácia v mauzóleu sa skomplikovala neskôr. Objekt mauzólea sa nachádzal na pozemku, ktorý bol konfiškátom a disponovalo ním Povereníctvo poľnohospodárstva a lesného hospodárstva. Podľa slov Štefana Havlíka[85] mu páni z ministerstva doručili povolenie, na základe ktorého sa malo mauzóleum vyprázdniť, ostatky grófa Dionýza a Františky Andrássyovcov preniesť na hrad a objekt nechať „napospas osudu“, prípadne objekt prenechať rímskokatolíckej cirkvi na bohoslužobné účely.

Podľa zodpovedných činiteľov na ústredných orgánoch objekt mauzólea nechápali ako kultúrno-historickú pamiatku, ale skôr ako „pamiatku kultovú, umelecky síce cennú, ako vzor secesného slohu zo začiatku 20. storočia, ktorú si dal postaviť snobistický šľachtic ako miesto svojho posmrtného odpočinku“. Nebolo záujmom štátu udržiavať takúto stavbu a pestovať kult šľachty. Havlík pre všetky kompetentné miesta, vrátane Predsedníctva SNR, vypracoval podrobný a presvedčivý elaborát, v ktorom uviedol všetky dôvody za to, aby mauzóleum bolo zachované ako kultúrno-historická pamiatka. V tejto jeho iniciatíve ho podporili aj pracovníci Povereníctva školstva: Dr. Vladimír Wagner, Dr. Miroslav Clementis a vtedajší povereník školstva Ladislav Novomestský. A tak sa po mnohých prieťahoch a rokovaniach podarilo do zákona o NKK pojať, popri hrade Krásna Hôrka a kaštieľa v Betliari aj mauzóleum.

Obdobie vákua – spory povereníctiev

O majetky Andrássyovcov, prevzaté ako pôdohospodársky konfiškát,[86] sa sporili dve významné povereníctva: Povereníctvo školstva, vied a umení a Povereníctvo pôdohospodárstva a pôdnej reformy, ktoré malo vďaka politike štátu založenej na prerozdeľovaní pôdy silnú pozíciu.[87] Štefan Havlík viackrát urgoval, aby sa otázka správcovstva čím skôr vyriešila, nakoľko tieto spory ohrozovali stav zachovania zverených objektov a zbierok.[88] Toto obdobie bolo akýmsi hluchým obdobím bezvládia s konsolidovaním povojnových pomerov, vznikom nových inštitúcií a úradov, kedy sa rozhodovalo o účeloch kaštieľov a hradov a pre mnohé objekty bolo práve toto obdobie najkritickejším.

Uvažovalo sa nad viacerými možnosťami využitia kaštieľa, od zriadenia hospodárskej alebo lesníckej školy, cez krajské múzeum až po ústredný gemerský archív a knižnicu.[89] Posledný variant bol viackrát navrhnutý (14. 8. 1947, 3. 9. 1947) a rozšírený aj o rekreačné a študijné využitie zo strany vedeckých pracovníkov.[90] S týmto riešením súhlasila aj NKK (obr. 7), pod ktorej správu kaštieľ patril.[91] Aj keď sa táto koncepcia nestala realitou, predsa, vzhľadom na rôznorodosť návrhov, bolo veľkým šťastím, že sa presadila myšlienka zachovať kaštieľ pre kultúrne ciele.

Obr. 7 Majetok Čsl. štátu v správe Národnej kultúrnej komisie v Bratislave. Kovová tabuľa, okolo roku 1950
Zo zbierok SNM-BET
Foto: Vlado Eliáš

Vyvíjané boli aj viaceré snahy o dlhodobejšie školenia v kaštieli, čo však veľmi ohrozovalo zbierky kaštieľa a niektoré sa dokonca vraj aj poškodili. Počas štátnopolitického šesťtýždňového kurzu vysokoškolských profesorov v roku 1949 tu účastníci kurzu spali a došlo k rôznym presunom nábytku.[92] Pred spomínaným kurzom organizovaným PŠVU musela dokonca dr. Wagnerová vycestovať z Bratislavy, aby kaštieľ skontrolovala a zabezpečila priestor knižnice.[93] Podľa spomienok starších zamestnancov i Betliarčanov, ktoré nevieme ani vylúčiť, ani vyvrátiť, sa bezprostredne po vojne údajne viackrát stalo, že príslušníci novej politickej elity odchádzali z návštevy kaštieľa „vybavení malým suvenírom pod pazuchou“.

Až takmer štyri roky po vojne bolo rozhodnuté o definitívnom využití kaštieľa pre múzejné účely pod správou kultúry. Medzirezortná komisia pre prideľovanie kaštieľov na svojom zasadnutí zo dňa 23. novembra 1949 konštatovala, že Betliar by mal byť pridelený PŠVU a národnému podniku Československé štátne lesy.[94] Sporným ostávalo iba, ktoré časti majú pamiatkový charakter, o čom mala rozhodnúť osobitná komisia.[95] Dňa 3. januára 1950 boli ako štátny kultúrny majetok delimitačnou komisiou vymedzené: kaštieľ, dom kastelána s kuchyňou, dom vrátnika, záhradníka, vrátnica a rotunda, skleníky a ostatné budovy parkovej sústavy. 3. februára 1950 bola odovzdaná budova práčovne do správy NKK od Československých štátnych lesov.[96] NKK súhlasila s prepožičaním dvoch miestností práčovne Jednotnému roľníckemu družstvu na účely práčovne. Ostatné budovy parkovej sústavy boli NKK odovzdané 16. mája 1950, 9. júna prevzali aj záhradníctvo so zariadením. MNV bolo dané do užívania futbalové a tenisové ihrisko a pre účely materskej škôlky a jaslí aj vstupná budova a práčovňa.[97]

V zmysle prípisu NKK č. 1710/1951 prebral v auguste 1951 archívy na hrade Krásna Hôrka (rodinný a hospodársky) a v Betliari (hospodársky archív uložený v rotunde) do správy Pôdohospodársky archív, čo spočiatku nemalo vplyv na uloženie archívneho materiálu.[98] V 50. rokoch bol celý andrássyovský archív prevzatý a dnes je uložený v Štátnom archíve v Levoči.

Vstup verejnosti do kaštieľa bol po roku 1947 pravdepodobne možný ohláseným návštevníkom, v roku 1949 však ešte tržby zo vstupného netvorili pre správu kaštieľa hlavný príjem.[99] O tom, kedy a ako kaštieľ otvoril svoje brány, zatiaľ nemáme konkrétnejší údaj. Štefan Havlík v roku 1950 uvádza, že Betliar je navštevovaný tisíckami turistov, vrátane zahraničných.[100] Kaštieľ bol otvorený celoročne, vstupné predstavovalo 12 Kčs a jeho expozíciu videlo okolo 15 000 návštevníkov, čím sa zaradil medzi najnavštevovanejšie pamiatky na Slovensku (obr. 8). Kuchyňa kaštieľa bola prenajímaná Jednote, ktorá si v nej zriadila bufet, čo iste zvyšovalo štandard služieb návštevníkom.[101]

Obr. 8 Kaštieľ Betliar v 60. rokoch 20. storočia. Zbierka pohľadníc, inv. č. 2016/18
Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET

Po vysporiadaní správcovstva sa začalo s inventarizovaním hnuteľností. Súpis umelecko-historických pamiatok bol vyhotovený v roku 1950.[102] Prvé súpisy predmetov v kaštieli a priľahlých objektoch sčasti spracoval dr. Wagner a aj Štefan Havlík (komplexnejšie a odbornejšie spracovanie urobila dr. Güntherová-Mayerová). Pristúpilo sa aj k hľadaniu a otváraniu zapečatených skrýš v priestoroch kaštieľa. Od 17. mája 1950 boli otvárané prvé skrýše, v ktorých si Andrássyovci ukryli časť svojho majetku a plánovali sa poň vrátiť. Nevhodné uloženie po dobu šiestich rokov spôsobilo nenávratné poškodenie textílií a kožušín po bývalej služobnej Anne Traxlerovej a po Andrássyovcoch. Ostatné predmety z kovu, strieborné predmety ako príbor, predmety stolovania a vyznamenania stačilo očistiť.[103] V zápisniciach a priložených zoznamoch predmetov nie je uvedené, v ktorých častiach kaštieľa boli skrýše vybudované.[104] Vedomosť máme napr. o zamurovanej skrýši pod dreveným schodiskom, kde sa našlo aj 514 fliaš vína, 6 fliaš tvrdého alkoholu a 7 kg ruského čaju. Väčšina bola údajne znehodnotená zlým skladovaním. Zvyšok prevzali ONV a MNV, časť ostala kaštieľu na reprezentačné účely a istí Betliarčania ďalej spomínali, ako z obsahu andrássyovskej vinotéky pili.[105]

12. – 14. októbra 1950 boli ONV v Rožňave otvorené ďalšie skrýše v kaštieli, kde sa našli zbrane (guľovnice, brokovnice, pušky) a ďalšie predmety stolovania zo striebra a iných kovov a zo skla.[106] Detské hračky ponechané v apartmánoch kaštieľa sa darovali miestnej škôlke, šatstvo, spodné prádlo a obuv navrhoval Štefan Havlík prerozdeliť zamestnancom za zásluhy alebo za náhradu.[107]

Zamestnanci bývalého majiteľa kaštieľa boli v podozrení, že pomáhali grófovi ukryť cennosti a budovali skrýše so vzácnym obsahom, po ktorý sa členovia rodiny neskôr chceli vrátiť. Kiss bácsi bol NKK už dva roky predtým upozornený, aby nezamlčal svoje vedomosti o tajných skrýšach v Betliari.[108] Prehľadané boli byty bývalých zamestnancov, kde bolo kriminalistickým oddelením zabavených deväť kufrov a dve vrecia šatstva a bielizne grófa Andrássyho. Išlo o predmety, ktoré ukryl, za čo bol aj obvinený z bránenia znárodneniu.[109] Bola to prirodzená snaha vyplývajúca z ochrany majetku, o ktorý sa Kiss bácsi a ostatní stáli zamestnanci panstva starali po celý život. Gróf im dal prácu, domov a možnosti, aké za nového režimu neboli schopní dosiahnuť, ba naopak, boli v neustálom podozrení, že pomáhajú nepriateľom republiky.

Záver

Štefan Havlík bol po svojom obvinení prevezený do Betliara, kde od neho zamestnanec PŠVU Ján Janko 9. júla 1952 riadne prevzal správcovstvo. Už 16. júla 1952 odovzdal Janko správu do rúk Eugena Sabola. Odovzdané mu boli aj šperky, nájdené údajne u Štefana Havlíka, ktoré sa následne z bezpečnostných dôvodov previezli do Št. VSM v Košiciach.[110] Nastala otázka, v akom zmysle sa bude uberať prezentácia zachovaného kaštieľa a jeho expozície. To nemohlo byť v rozpore s ideológiou nastupujúceho režimu. Rozhodlo sa o koncepcii ukážky „života a bývania feudálnej rodiny“. Pri inštalácii a výklade sa názorne poukazovalo na triedny zápas medzi feudálom a poddanými. Pri východe z budovy mali byť návštevníci upozornení na to, že „za zachovanie kaštieľa a jeho zbierok sa vďačí Červenej armáde.“ Zmenami v objekte boli poverení Emil Petách a Eugen Saból.[111]

Až v roku 1952 sa začalo s odbornejším spracovaním pozostalosti formou kartotečných lístkov, ale aj to iba v malej miere. Okolo 12 600 jednotlivín v knižnici bolo spracovaných dr. Wagnerovou.[112] Opravil sa byt pre záhradníka, hlavná fontána pred kaštieľom, robila sa aj pravidelná údržba ciest. Deponované tu boli zbierky a archiválie Baníckeho múzea v Rožňave,[113] knižnica bývalého františkánskeho kláštora[114] v Rožňave a prevezená bola aj knižnica Dionýza Andrássyho z povaly obrazárne v Krásnohorskom Podhradí. Dôvodom bola snaha o vytvorenie okresného múzea v Betliari,[115] čo sa však nepodarilo zrealizovať.

Obr. 9 Dr. Alžbeta Güntherová-Mayerová s tajomníčkou a dokumentátorkou Jolanou Haizerovou pri popisovaní zbierok kaštieľa. In: Slovenka. 18. júl 1955, roč. VIII, č. 29, s. 8-9
Fond Múzeum Betliar
Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET

V zmysle výnosu PŠVU č. 33.768/1952IV/5 zo dňa 12. októbra 1952 mala byť správa kaštieľa odovzdaná dr. Alžbete Güntherovej-Mayerovej (obr. 9). To však z rúk povereného správcu Eugena Sabola nebolo možné uskutočniť, nakoľko kaštieľ nebol riadne odovzdaný, jednotlivé inventárne súpisy predmetov nesúhlasili s ich číselným označeným, niektoré zoznamy boli bez zápisnice a naopak.[116]

Dr. Güntherová-Mayerová spravovala kaštieľ od 3. novembra 1952 do 31. augusta 1955. Jej pôsobenie znamená pre zbierky múzea omnoho šťastnejšiu kapitolu.[117]

Poznámky

1 Slovenské národné múzeum-Múzeum Betliar (ďalej SNM-BET) spravujúce kaštieľ v Betliari, hrad Krásnu Hôrku a mauzóleum v Krásnohorskom Podhradí.

2 Rod Andrássyovcov, pochádzajúci zo sedmohradského Csíkszentkirályu (*Sâncrăieni*), ktorého usídlenie na Gemeri na stredovekom hrade Krásna Hôrka siaha do 70. rokov 16. storočia, sa na sklonku 17. storočia po deľbe majetku rozdelil na dve vetvy: staršiu betliarsku a mladšiu monockú, resp. dlholúcku. Rodové sídlo oboch vetiev, hrad Krásna Hôrka, sa stal akýmsi spoločným hmotným i duchovným dedičstvom Andrássyovcov.

3 SISA, J. *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora.* Budapešť: Vince Kiadó, 2007, s. 155-157. ISBN 978-963-9731-31-8.

4 Fotoalbum Parchovany, rukopisná poznámka na predsádke. Fond historickej fotografie. SNM-BET.

5 A szulovai vadászkastély. In: *Vasárnapi Ujság*. 1895, roč. 42, č. 45, s. 744.

6 Už Emanuelov starý otec, gróf Emanuel I. Andrássy, umiestnil svoje zbierky aj do dvoch špeciálnych budov v Betliari, do tzv. malých múzeí: Bosnianskej kaviarne (*Bosnia bar*), kde sústredil svoje balkánske a orientálne zbierky a Domu parožia (*Agancsház*), kde boli vystavené trofeje z betliarskych i zahraničných poľovačiek.

7 Pozri: MARKÓ, M. A Betléri kastély. In: *Vasárnapi Ujság*. 1895, roč. XLII, č. 45, s. 744. A magyar urak otthon. Gróf Andrássy Manó. In: *Ország világ.* Budapešť, 1887, roč. VIII., č. 15-18, s. 235-241. A magyar urak otthon. Gróf Andrássy Manó. In: *Ország világ.* Budapešť, 16. apríl 1887, roč. VIII., č. 16, s. titul., 254-261.

8 Známemu osudu šľachtických sídiel unikli vojnovým zverstvám len tri kaštiele: Betliar, Orlové a Hodkovce. Neboli vykradnuté, vypálené, ani inak zničené. Skonfiškovaný kaštieľ v Hodkovciach a revízny majetok – kaštieľ v Orlovom postihol však osud v duchu ideí nastupujúceho režimu: ich zbierky sa sčasti rozkradli, sčasti zničili a sčasti stali súčasťou zvozov. Zachovali sa aj iné interiérové múzeá, ktoré dnes spravujú bohaté rodové zbierky, napr. kaštieľ vo Svätom Antone, zámok v Bojniciach alebo hrad Červený Kameň. Tieto miesta však boli miestami zvozov, predmety z mnohých šľachtických sídiel často stratili svoju historickú pamäť, boli zmazané súvislosti o pôvode zbierok, údaje o ich proveniencii, niekedy aj ich účel využitia. V Betliari sa však zachovali predmety, ktoré pochádzali výlučne zo zbierok Andrássyovcov, výnimočne z ich iných sídiel (napr. presun predmetov po požiari kaštieľa v Parchovanoch), ale patriace jednému rodu, ktorý mal isté záujmy a zameranie.

9 Čo však nezmenila vojna, pozmenili ďalšie generácie: pamiatková obnova, za ktorú získalo múzeum aj prestížnu cenu Europa Nostra, veľmi úspešne a dôsledne vymazala z kaštieľa jeho príjemnú atmosféru, stopu pôvodných majiteľov a zničila mnohé z jeho pamiatkových hodnôt. Vo svojej primárnej funkcii sa vôbec nezachovali budovy majera, kuchynského domu, práčovne, či bytov pre personál, ani budova knižnice, ateliér, poľovnícky dom a tzv. Bosnia bar. Kaštieľ si po obnove zachoval veľa z pôvodného mobiliára, ale nie svoj „charakter". Z dôvodu snahy vybudovania expozície *Bytovej kultúry šľachty v 18. a 19. storočí* nebol schopný návštevníkovi ukázať (napriek koloritu fondu), ako žila posledná šľachta na našom území. Pozri: BARCZI, J. Múzeum ako zážitok. In: *365 magazín o umení.* Bratislava: Slovenská národná galéria, 2014, č. 1/2015, článok 13, nestránkované. ISBN 978-80-8059-184-7. V súčasnosti pracujú odborní pracovníci SNM-Múzea Betliar na reinštalácii a modernizácii novej expozície s názvom *Múzeum Andrássyovcov – apartmány grófskej rodiny*.

10 ČERVÍNKA, J. Andrássyovské otázniky. O čom sa hovorí v Betliari a Krásnej Hôrke pred nezvyčajnou sobotňajšou udalosťou. In: *Slovenský Východ.* 10. júl 1991, roč. 1/20. Umiestnenie: Betliar: Archív Slovenského národného múzea – pobočka v SNM-Múzeu Betliar (ďalej A SNM, pob. BET).

11 Viac: ERDŐS, K. *Andrássy Ilona grófnő élete (1917 – 1990).* Budapešť, 2015, 34 s., nepublikovaný rukopis.

12 KUPSÁK, J. Gróf Gejza koniarom i šoférom. Pietny akt v rodinnej hrobke Andrássyovcov na Krásnej Hôrke. In: *Slovenský Východ.* 15. júl 1991, roč. 1/20, č. 163.

13 HAVLÍK, Š. *Záchrana a ochrana kultúrno-historických pamiatok vo východnej časti okresu Rožňava vo frontovej a pofrontovej dobe (1944 – 1945). Zo spomienok Štefana Havlíka, niekdajšieho evanjelického farára v Betliari.* Banská Bystrica, 29. november 1988, strojopis, s. 11. Súkromný archív rodiny Havlíkovej.

14 *Kronika ev. a. v. cirkevného sboru v Betliari.* 1942 – dodnes, s. 23-24. Farský úrad ev. a. v. cirkvi v Betliari.

15 OROSOVÁ, M. Osudy rezidencií vyššej šľachty a ich zbierok po roku 1918 a po roku 1945. In: *Magnátske rody v našich dejinách. 1526 – 1948.* Betliar: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 326. ISBN 978-80-970196-6-2.

16 Film *Včelársky rok.* Zo života Štefana Havlíka a Ľudmily Havlíkovej. Slovenská televízia Košice, 1995. Námet, scenár a réžia: Martin Šulík, redaktor Štefan Oľha. Kópia CD. Fond MBe, 6. 3. 1945. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Vtedajší správca Štefan Havlík informuje Povereníctvo pre školstvo a národnú osvetu, že veliteľstvo Červenej armády dalo vojensky strážiť všetky umelecké a historické pamiatky v okruhu svojej pôsobnosti. Veliteľstvo si vyhotovilo aj sumárny inventár, podľa ktorého mieni po svojom odchode protokolárne odovzdať všetky pamiatky do rúk správcu.

17 Na základe dekrétu Povereníctva SNR pre školstvo a osvetu – sekcia B (ochrana pamiatok) č. 213/45-B/IV a v zmysle poverenia ONV Dobšiná 216/1945 zo dňa 2. marca 1945 sa jeho správcom stal ev. a. v. farár ThB. Štefan

Havlík. Fond MBe. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Podpis správcu veľkostatku Emanuela Andrássyho Alfonsa Masarovitsa je ešte na „Sumárnom zozname nábytku a iných predmetov", ktorý bol odovzdaný aj majorovi ČA a Kapitánovi veliteľstva mesta Rožňavy zo dňa 4. marca 1945. Fond MBe, 4. 3. 1945, 1 s. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET

18 HAVLÍK, odk. 13, s. 4.

19 Fond MBe, 9. 8. 1947. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Fond *Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1951* (ďalej POnS), 16. máj 1950. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (ďalej A PÚSR).

20 1. apríla 1950 nastúpil do funkcie strážcu parku za plat 2 752 Kčs, keďže už odrobil viac ako 26 rokov. U grófa pracoval od roku 1924 ako baník a lesný robotník v Nižnej Slanej a v Čučme. Fond: POnS, 26. 10. 1949. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Ďalší zo zdrojov uvádza, že jeho prvým zamestnaním na Andrássyho veľkostatku bol „kancelársky sluha". Fond POnS, 2. 6. 1950, 22. 6. 1950, 27. 12. 1950.Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

21 *Listy Ondreja Pásztora adresované vtedajšiemu správcovi objektov, (apríl – máj) 1952.* Fond MBe. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

22 Po odchode Andrássyovcov ostali na ich niekdajšom panstve aj ďalší bývalí zamestnanci, ktorým tu načas dovolili bezplatne bývať. V kaštieli pracovali po vojne aj Gejza Rusnák (ako pomocná sila), kuchárka Mária Weinwurmová, záhradník Ondrej Bobík a iní. Fond MBe, 16. 5. 1950. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

23 Medzi ľuďmi sa o ňom hovorilo, že preto, lebo sám bol potomok Andrássyovcov. ČERVÍNKA, odk. 10.

24 HAVLÍK, odk. 13, s. 11.

25 Napr. Ilona Andrássyová so svojimi priateľmi, ako si spomína vtedajšia lektorka Júlia Grendová. ČERVÍNKA, odk. 10.

26 Fond MBe, 12. 6. 1945. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

27 Veď už jeho príbuzný z monockej vetvy rodu, gróf Dionýz Andrássy (1835 – 1913), ako prvý v Uhorsku založil fond v sume 25 000 korún na podporu svojich zamestnancov v starobe. LÖRINČÍKOVÁ, S. Posledný výhonok monockých Andrássyovcov. In: *Gróf Dionýz Andrássy – mecén a milovník umenia, 1835 – 1913.* Budapešť: Budapesti Történeti Múzeum, SNM-Múzeum Betliar, Méry Ratio, 2006, s. 9.

28 Trpko-úsmevné je napr. aj konštatovanie, že „ako vtedajšie panstvo plytvalo papierom, vidno aj z toho, že parlamentné reči dal si šľachtic vysádzať". SVETOŇ, E. Betliar – svedok a obžaloba minulosti. In: *Život. Obrázkový týždenník.* 1950, s. 8-9.

29 Kufor Anny Traxlerovej s jej osobnými predmetmi bol súčasťou nálezu zo zamurovanej skrýše otvorenej dňa 17. mája 1950. Fond MBe, 17. 5. 1950. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

30 Úrad Predsedníctva SNR, ktorému bola žiadosť adresovaná, ju v citovanom odpise preposlal Povereníctvu školstva a osvety, MNV v Betliari a v Rožňave. Úrady boli toho názoru, že sa mu môžu vydať predmetné fotografie, katalóg aj pamätník, nie však katalóg jeho starožitností. NKK odpovedala, že kým sa nerozhodne o pridelení skonfiškovaných historických objektov, k danej veci sa nemôže vyjadriť. Fond POnS, odpisy z 4. 2. 1948. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

31 Spor s Gejzom II. trval od 9. decembra 1992 až do 29. novembra 1999. Dokumenty k tejto veci sa zachovali v Archíve SNM-BET. Fond MBe. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

32 JUNGOVÁ, A. Minulosť a prítomnosť. Stretnutie s grófom Andrássym. In: *Zora Gemera.* 23. júl 1991, roč. XL, č. 30/31.

33 ČERVÍNKA, odk. 10.

34 FRONKOVÁ, V. *Životopis Štefana Havlíka – výňatok.* 2015, rukopis, s. 1-3. So súhlasom Violy Fronkovej.

35 HAVLÍK, Š. Spomienky na obdobie Slovenskej republiky a odboj. In: *Obzor Gemera-Malohontu.* 1993, roč. XXIV., s. 141. Fond MBe. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

36 Od toho času začal viesť cirkevnú kroniku a pod jeho vedením sa začala aj oprava fary. Ako farár viedol nedeľnú školu, schôdze združení miestnych ev. spolkov, na obecnej škole vyučoval náboženstvo a publikoval vo viacerých ev. tlačiach (bol spoluredaktorom časopisu Evanjelická mládež). Kronika ev. a. v., odk. 14.

37 S učiteľkou Ľudmilou Cambelovou sa zosobášili 1. februára 1944 v Betliari. Mali spolu dve deti – Bronislavu (Ing. Bronislava Niepelová) a Štefana (Ing. Štefan Havlík, DrSc.). Pozn. autoriek.

38 HAVLÍK, odk. 35, s. 144.

39 Kronika ev. a. v., odk. 14.

40 FRONKOVÁ, odk. 34, s. 4.

41 HAVLÍK, odk. 13, s. 2.

42 FRONKOVÁ, odk. 34, s. 4.

43 Fond MBe, 16. 4. 1945. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

44 HAVLÍK, odk. 13, s. 10.

45 Istí členovia vtedajšej „vedúcej inteligencie" vyvíjali veľké snahy, aby bol kaštieľ aj s parkom pridelený obci. Sľubovali si od toho vysoké príjmy a obľúbenosť u dedinčanov. Aj toto by pre kaštieľ predstavovalo veľmi zlé smerovanie a zachovanie jeho zbierok by bolo znova ohrozené. HAVLÍK, odk. 13, s. 13.

46 Film Včelársky rok, odk. 16.

47 Najmä vo veci platov pre strážnikov – „správcov" kaštieľa, hradu a mauzólea.

[48] Oslovil viacerých odborníkov a inštitúcie, napr. Vladimíra Wagnera, Branislava Varsíka, Slovenskú národnú knižnicu v Martine.

[49] Fond MBe, 19. 8. 1947. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. V roku 1951 sa v Bratislave zúčastnil na kurze ochrany pamiatok a na porade správcov historických objektov v správe NKK. Fond POnS, 22. 1. 1951. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Od roku 1950 mu PŠVU na návrh NKK vyplácal honorár za starostlivosť o kaštieľ a jeho zbierky 12 000 Kčs. Fond POnS, 16. máj 1950. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[50] Fond MBe, 2. 5. 1949. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[51] Miestny národný výbor, ďalej len MNV, príp. Okresný národný výber (ďalej ONV).

[52] Fond MBe, 7. 5. 1949, 18. 7. 1950. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Havlíkovi nepomohol ani sprievodcovský výklad kaštieľom, v ktorom návštevníkom prízvukoval, že ochraňuje kaštieľ nie kvôli spoločnosti, ktorá odumrela, ale pre záchranu hodnôt pre národ. Na druhej strane však neustále vyzdvihoval vzácnosť zbierok a je zrejmé, že jeho výklad bol obranou a slúžil na ochranu zbierok kaštieľa. Fond MBe, 27. 9. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[53] Fond MBe, 1. 7. 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Havlík uviedol, že mu odkázali, aby prišiel na dôležitú poradu do Rožňavy. Pri vstupe do mesta si za neho na motorku sadol cudzí človek, ktorý mu rozkázal ísť na veliteľstvo bezpečnosti, odkiaľ sa už toho dňa domov nevrátil. Film Včelársky rok, odk. 16, 13. min.

[54] Havlík už predtým žiadal o vyslanie inventarizačnej komisie, ktorá by tieto predmety zapísala. Fond MBe, 28. 12. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[55] Fond MBe, 22. 10. 1952, 6. 11. 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[56] Fond MBe, 17. 7. 1953. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[57] HAVLÍK, Š. *Pamäti a rozpomienky.* Nepublikovaný rukopis, 92 s. Súkromný archív rodiny Havlíkovej.

[58] HAVLÍK, odk. 57, FRONKOVÁ, odk. 34, s. 7.

[59] Kronika ev. a. v., odk. 14.

[60] FRONKOVÁ, odk. 34, s. 8-9.

[61] Film Včelársky rok, odk. 16.

[62] FRONKOVÁ, odk. 34, s. 10.

[63] Za poskytnutie ďalších údajov ďakujeme rodine Štefana Havlíka – Bronislave Niepelovej, Štefanovi Havlíkovi ml., Zore Cambelovej a Viole Frankovej.

[64] Prvá deľba andrássyovského majetku z roku 1695 znamenala koniec sídelnej funkcie hradu a odvtedy sa Andrássyovci na pár výnimiek usadili v kaštieľoch alebo košickom mestskom paláci. Úpravy hradu sa v priebehu 18. a 19. storočia sústreďovali hlavne na údržbu a pretvorenie bývalej rezidencie na pútnické miesto a priestor spomínania na významných predkov rodu. JANURA, T. Vyhodnotenie archívneho výskumu: Hrad Krásna Hôrka z pohľadu historického vývoja. In: KÜRTHY, L., M. ŠIMKOVIC a B. GLOCKOVÁ. *Architektonicko-historický výskum NKP hradu Krásna Hôrka – záverečné vyhodnotenie (ÚZPF č. 518/1-18)*, 2015, s. 31. Fond: Projektová a technická dokumentácia. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[65] STHYMMEL, S. Krasznahorka. In: *Vasárnapi Ujság*. 1857, roč. IV, č. 1, s. 3-5.

[66] JANURA, odk. 64.

[67] Dionýz Andrássy ustanovil, že bez poplatku môžu ľudia navštíviť iba *Franziska Zimmer*. Ostatné priestory múzea a hradu mohli zadarmo navštíviť iba predstavitelia inteligencie a študujúcej mládeže. Zvyšní ľudia museli zaplatiť vstupné alebo nešpecifikovaný finančný príspevok. JANURA, odk. 64, s. 32.

[68] Prvý súpis predmetov Františkinho múzea vyhotovil Jozef Mihalik už v roku 1904.

[69] MIHALIK, J. *A krasznahorkai várban létesített Francisca ereklyemúzeum leíró lajstroma.* Második bővített kiadás. Budapešť, 1912. MIHALIK, J. *A Gömörkishont vármegyei Krasznahorka-vár összes tárgyinak és felszereléseinek leltára, 1912 augusztus 24.* Košice, 1912.

[70] JANURA, odk. 64, s. 32-33.

[71] HAVLÍK, odk. 13, s. 16.

[72] Fond MBe, 7. 5. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[73] HAVLÍK, odk. 13, s. 16.

[74] Telefonický rozhovor riaditeľa múzea Júliusa Barcziho s Jolanou Haizerovou žijúcou v USA, dňa 11. novembra 2015. Ján Baffi zomrel 30. apríla 1952 vo veku 70 rokov. Cirkevná matrika r. k. cirkvi, Farský úrad, Krásnohorské Podhradie.

[75] Fond MBe, 29. 1. 1946. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[76] Inventárny súpis predmetov bol vyhotovený na základe prípisu Povereníctva školstva a osvety v Bratislave číslo 166.821/1946-B/II-3. zo dňa 10. júla 1946. Fond POnS, 10. 6. 1946. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[77] Prítomní boli: zo strany Št. VSM v Košiciach administratívny úradník a dočasný správa Eugen Saból ako preberateľ, a Ján Baffi, strážca hradu ako odovzdávateľ. Pri spísaní hnuteľného majetku nachádzajúceho sa v miestnostiach a nádvoriach hradu prideleného pod správu Št. VSM kontroloval preberateľ záznamy z dvoch už spomenutých tlačených katalógov (viď odk. 4), spísaných o zbierkach a zariadeniach nachádzajúcich sa v miestnostiach hradu, vrátane Františkinho múzea.

[78] Gróf Aladár Széchényi (1862 – 1936) bol synom Alžbety Andrássy z monockej vetvy rodu a manželom Natálie Andrássy z betliarskej vetvy. V archíve SNM-BET sa zachovalo viacero dokladov o Széchényiho

presunoch predmetov z hradu Krásna Hôrka, napr.: *Elismervény*, 21. 12. 1913. Fond: Rod Andrássy, polovica 19. storočia – 1945. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

79 *Soznam depozitov uložených na hrade Krásna Hôrka a pochádzajúcich so zbierok kaštieľa v Betliari* (adresované Slovenskému pamiatkovému ústavu). Fond POnS, 30. 12. 1953. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

80 „Predmety s číslom 2032 – 2264, boli k zoznamu priložené až v roku 1953. Boli to rozličné šperky uložené zápisnične v sejfe Štátnej banky v Košiciach, a to „zhabané šperky pririeknuté správe na základe rozsudku Krajského súdu v Košiciach v spore proti Havlíkovi a spol. 329 ks". *Depozitárny list uložený v spise 79/1953*. Fond MBe. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

81 Objekty ŠKM – lokalitné programy, využitie objektov ŠKM. Dočasný inventár II. diel, 1965, inv. č. 2361 – 2362, kr. 595. Fond Povereníctvo školstva (1919) 1945 – 1960, Pamiatky. Umiestnenie: Bratislava: Slovenský národný archív.

82 V archíve SNM-BET sa zachovalo niekoľko kusov pamätných a návštevných kníh, avšak z rokov 1941 až 1953 ani jedna. Počet návštevníkov do začiatku 20. storočia rátame na stovky, po roku 1902 na tisícky. Návštevnosť hradu v rokoch 1930 až 1945 nie je známa. Po roku 1951 sa počet návštev vykazuje na desaťtisíce. Vstupné do hradu bolo 8 Kč, pre hromadné školské návštevy 20 Kč. Fond MBe. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

83 Fond MBe, 17. 4. 1945. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

84 *Kronika obce Krásnohorské Podhradie.* 1974 – dodnes, s. 29. Farský úrad ev. a. v. cirkvi v Betliari.

85 HAVLÍK, odk. 13, s. 7 a Film Včelársky rok, odk. 16.

86 Kaštieľ bol do správy štátu prevzatý na základe nariadenia SNR č. 104/45 a dekrétu prezidenta republiky č. 108/1945. V zmysle nariadenia SNR zo dňa 27. februára 1945 ako aj vyhlášky Povereníctva SNR pre pôdohospodárstvo a pozemkovú reformu zo dňa 10. marca 1945 bol prevzatý ako pôdohospodársky majetok osoby maďarskej národnosti, ktorej majetok prevyšuje výmeru 50 ha. Veľkostatok tvorilo z veľkej časti lesné hospodárstvo a len malú časť orná pôda. Les – 1 000 ha (park 70 ha), orná pôda – 32 ha, lúky – 5 ha, pastviny – 4 ha, záhrada – 2 ha, zastavaná plocha – 3 ha, spolu – 1 046 ha. Kaštieľ sa označoval ako zachovalý funkčný, hospodárske budovy v dobrom stave, kvetinárske i zeleninárske záhradníctvo so všetkým zariadením. MNV dalo do predbežného bezplatného nájmu asi tretinu ornej pôdy 38 uchádzačom (ženám narukovaných vojakov a bezzemkom), ostatná pôda bola obrábaná vo vlastnej réžii. Ostala tu časť zamestnancov – bývalý správca, kastelán, horári, záhradník. Zostali iba tri kravy. Fond MBe, 19. 3. 1945. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

87 Podnik Štátne lesy sa vyjadril, že nereflektuje na kaštieľ a časť parku, kde sú vzácne dreviny, ale na objekty potrebné na hospodársku prevádzku. Fond POnS, 24. 6. 1947. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

88 Nevysporiadanie majetkov ohrozovalo najmä hnuteľnú časť pozostalosti. NKK a MNV sa dohodli na spolupráci a informovaní sa o stave zbierok a nepredvídaných nálezoch. Fond MBe, 25. 7. 1950. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

89 Fond MBe, 12. 6. 1945, 9. 11. 1945, 29. 5. 1947. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Ponuku dostal napr. aj Blok slovenských výtvarníkov, ktorý rozhodol o tom, že kaštieľ sa pre veľkú vzdialenosť nehodí pre účely ich rekreačného strediska. Fond POnS, 6. 12. 1946. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Naopak Rektorát Slovenskej univerzity žiadal celý kaštieľ pre rekreačné ciele vysokoškolských profesorov, čo NKK jednoznačne odmietla, nakoľko také využitie by bolo v rozpore s jej poslaním, v znení: „štátny kultúrny majetok sa má použiť pre najširšiu verejnosť sprístupnením historického objektu, ktorý má slúžiť pre poučenie celku a nemá byť rezervovaný pre určité skupiny". Fond POnS, 29. 7. 1949. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

90 Fond POnS, 22. 7. 1947. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

91 Fond POnS, 26. 8. 1947. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

92 Fond MBe, 27. 9. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

93 Kvôli zabezpečeniu školenia musela dr. Wagnerová cestovať z Bratislavy do Betliara až 11 hodín komplikovanou dopravou, čo dokladá jej cestovný účet. Fond POnS, 13. 6. 1949. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Z dôvodu kurzu boli dokonca „nútení" opraviť aj vodovodné potrubie a ústredné kúrenie.

94 Čím potvrdila rozhodnutie Sboru Povereníkov zo dňa 27. mája 1946 (intimát Úradu Predsedníctva SNR zo dňa 28. mája 1946 č. 8217/46). Povereníctvo pôdohospodárstva a pôdnej reformy toto rozhodnutie intimovalo upovedomením za dňa 19. júna 1946 č. 25808/46-III/B. Fond POnS, 2. 12. 1949. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Štátnym kultúrnym majetkom bol kaštieľ vyhlásený vyhláškou PŠVU zo dňa 24. decembra 1949. Fond POnS, 11. 5. 1950. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

95 Fond POnS, 12. 2. 1949. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

96 V zmysle nariadenia splnomocneného ministerstva pre Slovensko č. 155/1919 bol park vyhlásený za chránenú prírodnú pamiatku. Fond MBe, 7. 3. 1949. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Podľa zápisnice malo PŠVU odovzdať Čsl. štátnym lesom geometrický plán. Pokiaľ vlastníctvo andrássyovských majetkov nebolo uzavreté, ochranu parku zabezpečovalo Riaditeľstvo štátnych lesov v Betliari (už od 13. júna 1945 bol park v správe ČS štátnych lesov). Celistvosť parku a zachovanie jeho drevín bolo viackrát ohrozené, ako dosvedčuje aj spomienka správcu Štefana Havlíka. Asi v roku 1946 za ním prišlo pár mužov v sprievode partizánov s povolením rúbať stromy v parku. Ten sa rozlúčil a povolenie roztrhal. Film Včelársky rok, odk. 16.

97 Fond MBe, 3. 1. 1950, 3. 2. 1950, 10. 2. 1950, 25. 7. 1950. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

98 Fond MBe, 3. 8. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[99] Prínos pre správu kaštieľa tvoril iba odpredaj sena z parku. Fond MBe, 29. 10. 1949. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[100] Otvorením kaštieľa návštevníkom sa nároky na prevádzku zvyšovali. Aj z toho dôvodu Štefan Havlík pre rok 1950 navrhoval personálne zabezpečenie v zložení: správca (rád by vykonával on), kastelán a záhradník, poprípade v závislosti od prác aj ďalší nestáli zamestnanci. Fond MBe, 29. 10. 1949. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[101] Fond MBe, 16. 7. 1951, 27. 9. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[102] Zachovaný inventár bez datovania, ktorý tvorí prílohu dokumentov z roku 1952 tvorí 2 259 položiek, predmety sú označené iba vecne, bez popisu (napr. 1 luster, 1 stolík, atď.). Pri obrazoch sa snažili uviesť aj signovanie a stručný opis. Fond MBe, 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[103] Fond MBe, 17. 5. 1950, október 1950. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[104] O niektorých však dnes už máme vedomosť. Ústnym podaním sa zachovala informácia, že súbor predmetov odboru faleristiky bol nájdený v medzidvernom priestore prízemia kaštieľa. Po poplachu elektrozabezpečovacej signalizácie, ktorý spôsobil netopier, bola strážnou službou objavená v roku 2014 dutina v tufovom obložení grotty na prízemí kaštieľa. Nachádzalo sa v nej zákopové náradie, motyčka a gél na rast vlasov, pravdepodobne z čias druhej svetovej vojny alebo SNP. Možno to bola jedna zo skrýš, ktorá bola vylúpená a jej obsah bol nahradený týmito „predmetmi na obranu" v prípade ďalšej zmeny situácie.

[105] ČERVÍNKA, odk. 10.

[106] Fond MBe, 13. 10. 1950, 2. 1. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[107] Fond MBe, 21. 2. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[108] Fond MBe, 20. 1. 1951. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET. Od roku 1947 dostával ako kastelán kaštieľa od PŠVU zálohovo 2 000 Kčs. Fond POnS, 11. 5. 1950. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[109] Fond MBe, 9. 7. 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[110] Fond MBe, 16. 7. 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[111] Fond POnS, 25. 5. 1952. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[112] Zoznam je vyhotovený vo forme fyzického inventárneho súpisu a predstavuje abecedný katalóg podľa autorov alebo názvov pri anonymných dielach. Fond MBe, 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[113] Rada Mestského národného výboru dala v auguste súhlas na uzavretie Baníckeho múzea v Rožňave. Rozhodla, aby zbierkové predmety a inventár múzea bol premiestnený do „uvoľnených miestností kaštieľa v Betliari". Budova Baníckeho múzea bola prenajatá Gemerským železorudným baniam, ktoré tu prechodne zriadili učilište banského dorastu. Štefan Havlík vo svojich pamätiach píše, že MNV na takéto rozhodnutie nemal právo, keďže kaštieľ nebol v jeho správe a – ako doplňuje – ani nedisponoval voľnými priestormi. Nikto ho o tomto kroku neinformoval, robotníci a banícki učni predmety vyložili do parku pred kaštieľ. Havlík ich podľa jeho slov okamžite núdzovo uložil do uzamknutej miestnosti blízko kaštieľa. Nič sa neodcudzilo, ako mylne uvádza Ladislav Tajták vo svojej publikácii *Dejiny Rožňavy 2.* (TAJTÁK, L. *Dejiny Rožňavy 2.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, n. p. Košice pre MNV v Rožňave, 1978, s. 217). HAVLÍK, odk. 13, s. 5-6.

[114] Budovu kláštora s celým jeho inventárom prevzali hneď po oslobodení Gemerské železorudné bane. Niekedy v mesiacoch apríl až máj 1945 bolo Štefanovi Havlíkovi nahlásené, že v priestoroch mestského hospodárskeho dvora v otvorenej pajte s deravou strechou sa nachádza veľké množstvo kníh pohádzaných na kopu. Havlík sa tam hneď vybral a naskytol sa mu „zdrcujúci obraz". Knihy boli pohádzané na vlhkej slame, bez akejkoľvek ochrany. V prípade dažďa by sa nenávratne poškodili, a tak ich Havlík s pomocníkmi naložili na voz a odviezli do Betliara. Na inventarizáciu nebol čas, Havlík o tom informoval NKK, ktorá neskôr vyslala dr. Vladimíra Wagnera, aby prevzal pre potreby Univerzitnej knižnice v Bratislave Komenského štvorrečový Orbis pictus. HAVLÍK, odk. 13, s. 8-9.

[115] Fond MBe, 9. 7. 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[116] Fond MBe, 12. 10. 1952. Umiestnenie: Betliar: A SNM, pob. BET.

[117] BARCZI, J. Alžbeta Güntherová-Mayerová – roky „vyhnanstva" 1952 – 1955 [online]. In: *Monument revue*. 2013, roč. 2 č. 1, s. 28-33. Dostupné z: <https://www.pamiatky.sk/Content/Data/File/ARCHIV/Monument-1-2013.pdf>

Literatúra a pramene

Fond Múzeum Betliar 1945 – /1952/. Umiestnenie: Betliar: Archív SNM, pobočka Múzeum Betliar

Fond Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1951, Slovenský pamiatkový ústav 1951 – 1958. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky

Fond Povereníctvo školstva (1919) 1945 – 1960. Umiestnenie: Bratislava: Slovenský národný archív

A magyar urak otthon. Gróf Andrássy Manó. In: *Ország világ.* Budapešť, 1887, roč. VIII., č. 15 – 18, s. 235-241

A magyar urak otthon. Gróf Andrássy Manó. In: *Ország világ.* Budapešť, 16. apríl 1887, roč. VIII., č. 16, s. titul., 254-261

A szulovai vadászkastély. 1895. In: *Vasárnapi Ujság*. 1895, roč. 42, č. 45, s. 744

BARCZI, J. Múzeum ako zážitok. In: *365 magazín o umení.* Bratislava: Slovenská národná galéria, 2014, č. 1/2015, článok 13, nestránkované. ISBN 978-80-8059-184-7
ČERVÍNKA, J. Andrássyovské otázniky. O čom sa hovorí v Betliari a Krásnej Hôrke pred nezvyčajnou sobotňajšou udalosťou. In: *Slovenský Východ.* 10. júl 1991, roč. 1/20
ERDŐS, K. *Andrássy Ilona grófnő élete (1917 – 1990).* Budapešť, 2015, 34 s., nepublikovaný rukopis
Film *Včelársky rok.* Zo života Štefana Havlíka a Ľudmily Havlíkovej. Slovenská televízia Košice, 1995. Námet, scenár a réžia: Martin Šulík, redaktor Štefan Oľha
FRONKOVÁ, V. *Životopis Štefana Havlíka – výňatok.* 2015, rukopis, s. 1-3
HAVLÍK, Š. Spomienky na obdobie Slovenskej republiky a odboj. In: *Obzor Gemera-Malohontu.* 1993, roč. XXIV., s. 141-144
HAVLÍK, Š. *Záchrana a ochrana kultúrno-historických pamiatok vo východnej časti okresu Rožňava vo frontovej a pofrontovej dobe (1944 – 1945). Zo spomienok Štefana Havlíka, niekdajšieho evanjelického farára v Betliari.* Banská Bystrica, 29. november 1988, strojopis, s. 11
JANURA, T. Vyhodnotenie archívneho výskumu: Hrad Krásna Hôrka z pohľadu historického vývoja. In: KÜRTHY, L., M. ŠIMKOVIC a B. GLOCKOVÁ. *Architektonicko-historický výskum NKP hradu Krásna Hôrka – záverečné vyhodnotenie (ÚZPF č. 518/1-18)*, 2015, 79 s.
JUNGOVÁ, A. Minulosť a prítomnosť. Stretnutie s grófom Andrássym. In: *Zora Gemera.* 23. júl 1991, roč. XL, č. 30/31
Kronika ev. a. v. cirkevného sboru v Betliari. 1942 – dodnes
Kronika obce Krásnohorské Podhradie. 1974 – dodnes
KUPSÁK, J. Gróf Gejza koniarom i šoférom. Pietny akt v rodinnej hrobke Andrássyovcov na Krásnej Hôrke. In: *Slovenský Východ.* 15. júl 1991, roč. 1/20, č. 163
LÖRINČÍKOVÁ, S. Posledný výhonok monockých Andrássyovcov. In: *Gróf Dionýz Andrássy – mecén a milovník umenia, 1835 – 1913.* Budapešť: Budapesti Történeti Múzeum, SNM-Múzeum Betliar, Méry Ratio, 2006, 121 s.
MARKÓ, M. A Betléri kastély. In: *Vasárnapi Ujság*. 1895, roč. XLII, č. 45, s. 744
MIHALIK, J. *A krasznahorkai várban létesített Francisca ereklyemúzeum leíró lajstroma.* Második bővített kiadás. Budapešť, 1912
MIHALIK, J. *A Gömörkishont vármegyei Krasznahorka-vár összes tárgyinak és felszereléseinek leltára, 1912 augusztus 24.* Košice, 1912
OROSOVÁ, M. Osudy rezidencií vyššej šľachty a ich zbierok po roku 1918 a po roku 1945. In: *Magnátske rody v našich dejinách. 1526 – 1948.* Betliar: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 326. ISBN 978-80-970196-6-2.
SISA, J. *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora.* Budapešť: Vince Kiadó, 2007, s. 155-157. ISBN 978-963-9731-31-8.
STHYMMEL, S. Krasznahorka. In: *Vasárnapi Ujság*. 1857, roč. IV, č. 1, s. 3-5
SVETOŇ, E. Betliar – svedok a obžaloba minulosti. In: *Život. Obrázkový týždenník.* 1950
TAJTÁK, L. *Dejiny Rožňavy 2.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, n. p. Košice pre MNV v Rožňave, 1978, 456 s.

Kaštieľ Andrássyovcov v Humennom medzi rokmi 1939 – 1964

IVANA STRAKOŠOVÁ
Vihorlatské múzeum v Humennom

Dominanta Humenné – renesančný kaštieľ stojaci v centre mesta píše svoju históriu už niekoľko storočí. Postaviť ho dali Drugethovci, ktorí získali panstvo v roku 1317. Medzi jeho majiteľmi boli Zichyovci, Althanovci, Csákyovci a Andrássyovci. Obe vojny prežil kaštieľ bez väčšej ujmy. Po konfiškácii v roku 1945 sídlila v budove Vyššia lesnícka škola spolu s internátom, predsunutý vojenský sklad, boli v ňom byty. V roku 1947, popoludní 28. júna zachvátil budovu požiar. Zhorela strecha a poškodené bolo aj poschodie. Zničených bol mnoho obrazov, mobiliáru, knižnice a archívy zvezené z okolitých obcí Zemplína. Medzi rokmi 1948 – 1952 sídlila v kaštieli aj pobočka Pôdohospodárskeho archívu. Zvyšky inventáru boli premiestnené do Krajského múzea v Prešove. Späť sa vrátili až po vzniku múzea v roku 1964, keď začala aj celková rekonštrukcia. Potomkovia posledných majiteľov Andrássyovci sa po 2.svetovej vojne usadili v Kanade a USA.

Dominantou Humenného je v centre mesta stojaci renesančný kaštieľ, dnes sídlo Vihorlatského múzea (obr. 1). Pravdepodobne už v 12. a 13. storočí stála na jeho mieste stredoveká pevnosť, tzv. vodný hrad. O vzhľade tohto hradu, ani o jeho rozlohe nič bližšie nevieme. Pravdepodobne to bola jednoduchá bloková stavba obohnaná vodnou priekopou. Jedinou pamiatkou pripomínajúcou stredovekú pevnosť je padací most zachovaný v strede hlavného – južného krídla.

Obr. 1 Kaštieľ v Humennom, dnes sídlo Vihorlatského múzea. Foto: P. Farkaš

Od roku 1317 sú osudy Humenného spojené s rodom Drugethovcov. Rodina mala svoj pôvod vo Francúzsku a cez Neapolské kráľovstvo sa v službách Anjuovcov dostala až do Uhorska. Za verné

služby a odvahu dostal Filip I. Drugeth od kráľa Karola Róberta (1288 – 1342) do držby majetky hradov Zemplín, Jasenov, Ľubovňu, Sokoľ, Slanec, Plaveč, Brekov a Trebišov, dedinu Humenné a ďalších 20 dedín v Zemplínskej župe. Zomrel v roku 1327 bez mužského potomka a celý jeho majetok sa vrátil kráľovi, ktorý ho z vďačnosti za veľké zásluhy rodu znovu daroval Filipovmu bratovi Jánovi I. Ten sa stal zakladateľom uhorskej vetvy rodu a jedným z najbohatších magnátov Uhorska (patrilo mu okolo 300 dedín). Za centrum svojho obrovského panstva si okolo roku 1333 zvolil Humenné a ako prídomok si uvádzal de Homonna (Homonnai).

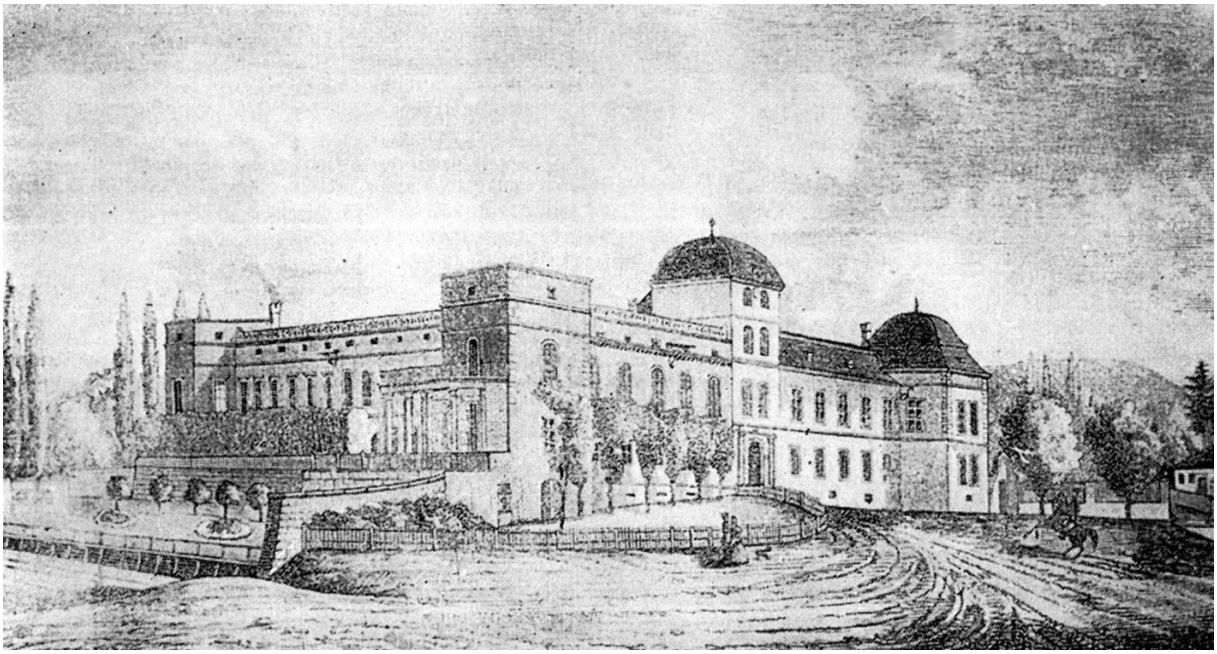

Obr. 2 Kresba uverejnená v roku 1861 vo Vasárnapi ujság. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Dejiny kaštieľa sú zviazané s rodom Drugethovcov až do roku 1684. Dňa 19. apríla zomiera posledný mužský potomok rodu Žigmund. Ale až po smrti matky v roku 1710, jeho dcéry zdedili celý majetok, držbu ktorého potvrdil cisár Leopold I. (1640 – 1705) Najstaršia, Juliana Terézia, grófka Althanová a najmladšia Klára, grófka Zichyová si ho rozdelili na polovicu (obr. 2). So strednou zo sestier, Barborou, ktorá už ako dieťa vstúpila do kláštora, sa pri delení nepočítalo. Tento stav trval do roku 1728, keď sa majetok znova rozdelil medzi deti Petra Zichyho – Františka, Annu Máriu (grófku Csákyovú) a Teréziu (grófku Vandernathovú).

Na začiatku 19. storočia (v roku 1812) sa majiteľmi kaštieľa stávajú Andrássyovci. Stalo sa tak vďaka sobášu Karola III. Andrássyho (1792 – 1845) z betliarskej vetvy rodu s Etelkou Szapáryovou, pravnučkou Anny Márie Csákyovej.

Dostupné pramene k dejinám výstavby kaštieľa v Humennom sa v prvom rade odvolávajú na dve diela Antonia Szirmaya *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempliniensis*[1] a *Notitia historica comitatus Zempliniensis*.[2] A. Szirmay nazýva stavbu v Humennom *castrum* (hrad) a ním uvádzaná strohá správa sa vzťahuje na rok 1449 a pobyt bratríckych vojsk v Humennom. Vojsko po obsadení mestečka zajalo jeho pánov Štefana a Bartolomeja Drugethovcov. Z rúk bratríkov roku 1450 vydobyli späť „hrad" až vojská kráľa Mateja Korvína a vrátili ho Drugethovcom. Správa z roku 1449 je zároveň prvou písomnou zmienkou o kaštieli či „hrade".

Štefan Molnár, ktorý svoju prácu *Humenský hradný kaštie*ľ publikoval v roku 1912[3] sa na druhej strane odvoláva na listiny uložené v humenskom archíve grófa Andrássyho, ktoré nehovoria o hrade, ale o zemianskom dome, kúrii. Humenská kúria sa uvádza napr. v testamente Juraja II. Drugetha z roku 1592, v listinách dokumentujúcich spor medzi Štefanom a Gašparom Drugethovcami z toho istého roku, alebo v majetkovom súpise z roku 1598.

Zvrat v dejinách kaštieľa nastáva v čase povstania Gabriela Bethlena (1580 – 1629), ktorý v roku 1619 dobyl mestečko a zemianska kúria, „hrad“ do základov vyhorela. Na jej mieste si nechali Drugethovci postaviť veľký, reprezentačný renesančný kaštieľ s ústredným dvorom. Na prízemí a poschodí mal otvorené arkády. Mohutné štvorcové veže v nárožiach zaručovali bezpečnosť. V strede hlavného, južného priečelia stála mohutná veža s padacím mostom ponad vodnú priekopu s hlavnou bránou. Stavba mala strechu ukončenú atikou. Výstavbu dokumentuje deväť inventárnych zoznamov z rokov 1641 –1661. Za staviteľov považujeme Juraja III. Drugetha (1583 – 1620) a jeho syna Jána IX. (1609 – 1645).[4]

V listine z roku 1641 sa ešte neuvádzajú veže, v roku 1646 stoja už dve (od Kudloviec a od mesta). K úplnému dobudovaniu chodieb kaštieľa dochádza v roku 1674 a v roku 1676 opatrili budovu kanálom. V polovici 17. storočia boli v podzemných priestoroch sklady, vínna pivnica, väznica, prízemie bolo využívané ako prevádzkové priestory, byty zamestnancov panstva a poschodie slúžilo na obytné a reprezentačné účely panstva. Súčasťou kaštieľa bola aj kaplnka Panny Márie Patrónky Uhorska (obr. 3). Žiadny iný kostol na Slovensku nemal takéto patrocínium. Súčasťou vybavenia bol aj oltárny obraz Panny Márie, bývala zástava Drugetovcov.

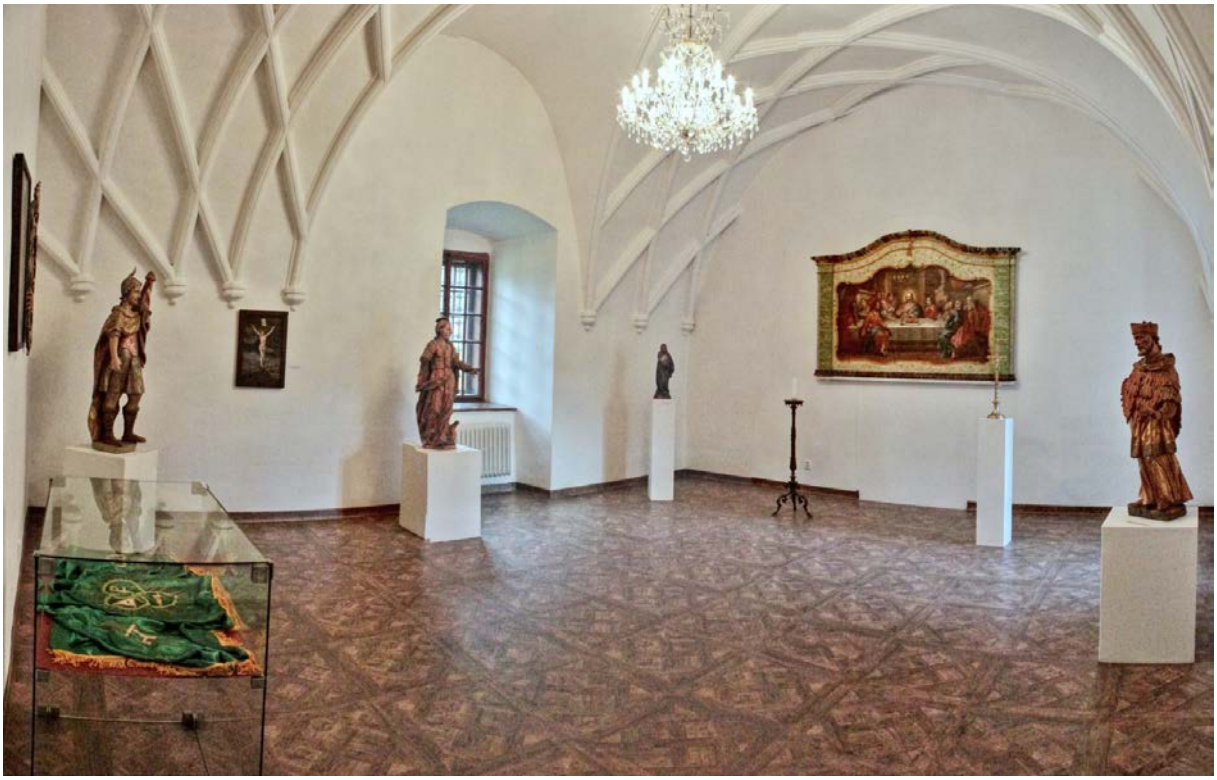

Obr. 3 Kaplnka Panny Márie dnes. Foto P. Farkaš

V období rokov 1715 –1729 prebehlo niekoľko väčších či menších opráv, iniciátormi ktorých boli jednotliví majitelia. Do tohto obdobia spadá zamurovanie renesančných arkád a stavba balkónu na južnej strane nádvoria prístupného iba z centrálnych miestností poschodia, ako aj nahradenie časti plochej strechy ukončenej atikou kopulovitou strechou. Jednotný vzhľad dostala budova v roku 1787, keď Štefan Csáky prestaval celú západnú stranu kaštieľa. V druhej polovici 18. storočia bol upravený aj interiér stavby. Na prízemí v časti južného a západného krídla vznikli priestory vyzdobené nástennými iluzívnymi maľbami označované ako sala terrena, kráľovská izba, miestnosť Márie Terézie, čínsky salón (obr. 4), numizmatický kabinet. Iniciátorom vzniku malieb bol už spomínaný Štefan Csáky majúci úzke kontakty s významnými predstaviteľmi politického i spoločenského diania vo svojej dobe. Na svojich majetkoch viedol nákladný a rušný život, čomu musela zodpovedať aj výzdoba a vybavenie.

Maľby predstavujú spojenie neskoro rokokového maliarskeho prejavu s formami klasicizmu. Autorom výmaľby bol pravdepodobne Martin Johann Schmidt (1718 – 1801).[5]

Obr. 4 Čínska izba. Foto P. Farkaš

19. storočie a noví majitelia úplne zmenili charakter stavby (obr. 5). Andrássyovci dali kaštieľ prestavať, pričom sa celkom stratil domáci charakter stavby a nahradila ho pseudoforma francúzskych barokových kaštieľov. Nárožné veže sa pretvorili na bočné rizality a z pôvodného vstupného portálu s vežou vznikol štvorcový rizalit v rytme 1 – 2 – 1 s bohatým barokovým členením.

Obr. 5 Kaštieľ v Humennom – dobová fotografia okolo roku 1900
Zdroj: BAJI, E. a L. CSORBA. Kastélyok és mágnások. Budapest, 1994

Celá budova dostala jednotnú manzardovú strechu (obr. 6). Súčasne upravili aj interiér. V strede centrálnych miestností južného krídla umiestnená knižnica dostala celodrevené obloženie s kazetovým stropom, ďalšie miestnosti južného krídla a reprezentačné schodište boli obohatené o štukované stropy a vstavali do nich mohutné krby.

Obr. 6 Kaštieľ v Humennom pred 1. svetovou vojnou na dobovej pohľadnici. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Alexander Andrássy, posledný z majiteľov kaštieľa, dal smerom k mestu vybudovať francúzsky park a smerom na východ anglický park s rybníkom (obr. 7), ktorý mal podľa dobových prameňov rozlohu 6 000 uhorských jutár. Jeho súčasťou bol aj skleník, v ktorom sa pestovali rôzne exotické rastliny, citronovníky a pomarančovníky, ananásy, paradajky, kaktusy a pod. Vstup do kaštieľa a parku dal vyzdobiť plastikami leva a levice. Na podstavcoch pred kaštieľom ich dopĺňajú erby, vľavo rodu Andrássy a vpravo štylizovaný mestský. Tieto prvky boli odliate vo Veľkom Bereznom na Ukrajine. Do Humenného prichádzal gróf s rodinou väčšinou v lete (zimné mesiace zvyčajne trávili v kaštieli vo Veľatoch), v humenskom kaštieli prijímal tiež vzácne návštevy – napríklad v roku 1911, počas cvičenia cisársko-kráľovskej armády na Zemplíne, podával v priestoroch kaštieľa slávnostný obed.

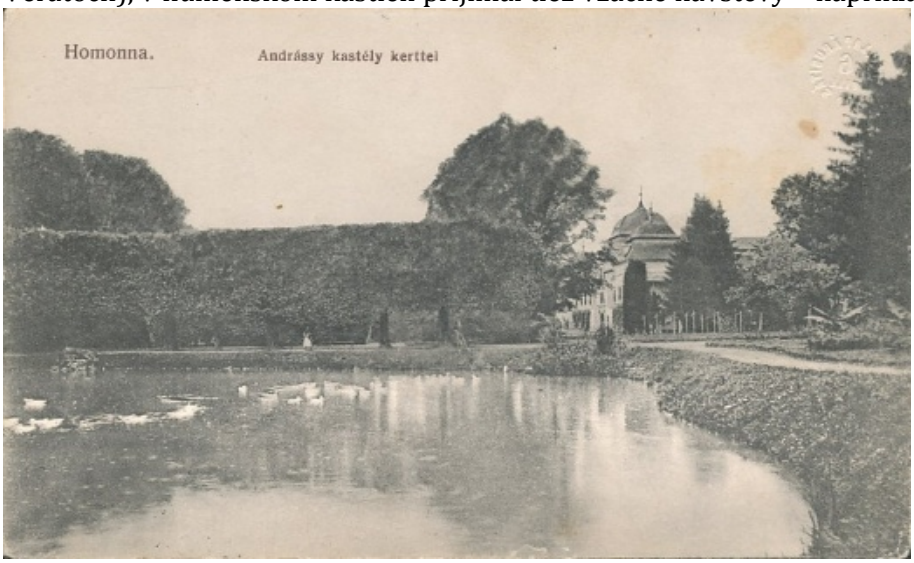

Obr. 7 Dobová pohľadnica, v popredí rybník (východne od kaštieľa). Dnes už neexistuje Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

V lete 1914 zas celý kaštieľ slúžil pre potreby poľného lazaretu, ktorý tu zriadil Červený kríž. Gróf Andrássy dal celý kaštieľ vyprázdniť a ako uvádza miestna tlač „tento týždeň všetko zabalili a odviezli, starostlivosť o kvetinové záhony ukončili a nechali ich zarásť trávou“.[6] Na prelome rokov 1914 a 1915 počas ruskej inváze znovu objekt na krátky čas obsadilo ruské vojsko. I napriek tomu prežil kaštieľ 1. svetovú vojnu bez väčšej ujmy.

Po vzniku Československej republiky sa gróf Alexander Andrássy spolu s rodinou odsťahoval do Budapešti. Aj keď v humenskom kaštieli potom trávil už len veľmi málo času (niekoľko dní v lete) na svoj majetok dohliadal. Ešte v roku 1920 boli v kaštieli ubytovaní príslušníci československej armády. Gróf žiadal (obr. 8) Pamiatkový úrad v Prahe o riešenie, a to presťahovanie do iných priestorov[7]. V roku 1923 sa Alexander Andrássy vzdal správy a užívania veľkostatku v Humennom v prospech svojho syna Imricha. V polovici 20. rokov 20. storočia bolo voči Imrichovi vznesené obvinenie z trestného činu. Väzbe sa vyhol vyplatením kaucie 750 tisíc korún, následne opustil územie ČSR a odišiel do Maďarska. Alexander sa potom opäť ujal správy majetku v Humennom.[8]

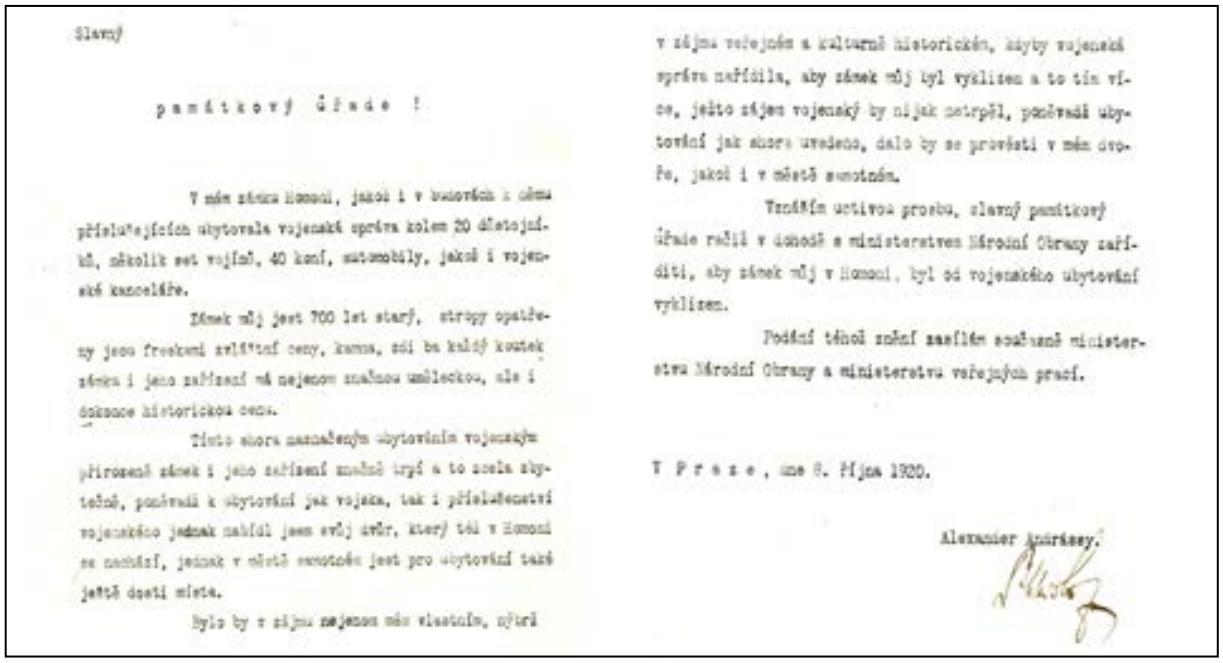

Slavný

p a m á t k o v ý Ú ř a d e !

V mém zámku Humenci, jakož i v budovách k němu přiléhajících ubytovala vojenská správa kolem 20 důstojníků, několik set vojínů, 40 koní, automobily, jakož i vojenské kanceláře.

Zámek můj jest 700 let starý, stropy opatřeny jsou freskami zvláštní ceny, kamna, zdi ba každý koutek zámku i jeho zařízení má nejenom značnou uměleckou, ale i dokonce historickou cenu.

Tímto shora naznačeným ubytováním vojenským přirozeně zámek i jeho zařízení značně trpí a to zcela zbytečně, poněvadž k ubytování jak vojska, tak i příslušenství vojenského jednak nabídl jsem svůj dvůr, který též v Humenci se nachází, jednak v městě samotném jest pro ubytování také ještě dosti místa.

Bylo by v zájmu nejenom mém vlastním, nýbrž v zájmu veřejném a kulturně historickém, aby vojenská správa nařídila, aby zámek můj byl vyklizen a to tím více, ježto zájem vojenský by nijak netrpěl, poněvadž ubytování jak shora uvedeno, dalo by se provésti v mém dvoře, jakož i v městě samotném.

Vzdáním uctivou prosbu, slavný památkový úřade račil v dohodě s ministerstvem Národní Obrany zařídit, aby zámek můj v Humenci, byl od vojenského ubytování vyklizen.

Podání téhož znění zasílám současně ministerstvu Národní Obrany a ministerstvu veřejných prací.

V P r a z e , dne 8. října 1920.

Alexander Andrássy.

Obr. 8 List grófa A. Andrássyho Pamiatkovému úradu v Prahe. Archív Pamiatkového úradu SR

Zo správy o prehliadke kaštieľa z roku 1936, ktorú vykonali pracovníci Státního zemědělského archivu v Prahe vieme, že jeho vnútorné zariadenie (obr. 9, 10) bolo v tom čase „pekne zachované“. Nachádzala sa tu rozsiahla knižnica s knihami hlavne z 19. storočia i drugethovský archív umiestnený na povale kaštieľa.[9]

Obr. 9 Dobová fotografia spoločenskej miestnosti z roku 1936. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Obr. 10 Zariadenie dámskeho salónu, fotografia z roku 1936. Archív Pamiatkového úradu SR

Belo Polla (1917 – 2000) v nepublikovanom rukopise svojho životopisu uvádza: „V septembri (1944) vybrali sme sa s priateľmi do parku a strážca tamojšieho kaštieľa Miško Seman umožnil nám, aby sme si mohli prezrieť celý kaštieľ a všetky jeho izby. V tom čase kaštieľ bol ešte úplne zariadený s bohatou cca 25 tisícovou knižnicou a takmer neporušeným archívom. V kaštieli bolo 99 izieb (číslo

ako v rozprávkach) a všetky boli zariadené. Myslím, že sme boli poslednými návštevníkmi, ktorým sa podarilo vidieť zariadené sídlo grófov Andrássyovcov“ (obr. 11). [10]

Obr. 11 Kaštieľ v polovici 20. Storočia. Dobová pohľadnica. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Osudy kaštieľa a jeho vybavenia sa skomplikovali až po prechode frontu v novembri 1944. Majetok bol poslednému majiteľovi – grófovi Imrichovi Andrássymu skonfiškovaný podľa nariadenia č. 104/45 Zbierky nariadení SNR o konfiškácii a urýchlenom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, ako aj zradcov a nepriateľov slovenského národa z 23. 8. 1945 v znení nariadenia č. 64/46 Zbierky nariadení Slovenskej národnej rady.

Dňa 3. marca 1945 oznamuje tajomník Herman Jakubovič na zasadnutí Rady Okresného národného výboru v Humennom, že zástupca Červenej armády generál Gorškov, ktorý bol nedávno v meste (24. 2. 1945) odovzdal do správy okresu ako trofej veci zachránené pre národné múzeum, ktoré bude zriadené v Humennom. Predmety boli za ochrany okresnej milície a ruských vojakov prevezené do kaštieľa, kde boli dočasne uložené v pätnástich miestnostiach. Ich správou boli poverení Ľudovít Hamaš, riaditeľ meštianskej školy v Humennom a Martin Orendáč, učiteľ tamtiež. Generála odmenili darom v podobe plastiky „francúzska práca“, komandant mesta a nadporučík z komandatúry dostali ako dar starobylé pištole.[11] Svedkovia vo svojich výpovediach však uvádzali, že to boli práve príslušníci červenej armády, ktorí sa spolu s miestnymi podieľali na plienení cenností z kaštieľa. Situáciu dokumentuje aj fakt, že knihami z knižnice sa počas zimy 1945/1946 kúrilo a ešte dlho potom boli mnohé z nich voľne roztrúsené po chodbách a na dvore rovnako ako časť mobiliáru.[12]

Podľa Michala Semana vypočutého na úrade Okresného národného výboru 29. decembra 1945 (v tom čase už zamestnanca lesnej správy v Humennom) vo veci nehnuteľností, ktoré sa nachádzali v kaštieli: „bolo zariadených 34 „komnát“, 48 miestností patrilo k príslušenstvu (miestnosti pre služobníctvo, kuchyne, predsiene) a boli úplne zariadené príslušným nábytkom, 12 „komnát“ bolo zariadených starým nábytkom v slohu talianskej renesancie, dva salóny rokokom Ľudovíta XIV, štyri až päť komnát zariadených v slohu empír, l komnata s nábytkom originál čínskym. Chodby boli vyzdobené asi 4 až 5 tisíc kusmi parohov, starými brneniami a zbraňami. Komnaty boli vyzdobené olejomaľbami rodinných portrétov, zátiší, krajiniek, mnoho bolo medirytín, ďalej veľa porcelánových

nádob (cca 10 tisíc kusov), bol to porcelán čínsky a míšenský. Strieborné boli len dva príbory, zlatých predmetov nebolo. Knižnica obsahovala 25 tisíc zväzkov (anglická, francúzska a nemecká tlač). Ďalej tam bol veľký archív, ktorý udržiaval archivár platený niekoľkými šľachtickými rodmi z východného Slovenska. Niečo z vyššie uvedených vecí zobrala so sebou ruská armáda, hodne vecí sa zničilo a veľké množstvo zobralo humenské obyvateľstvo. Viem určite, že medzi maľbami boli i diela Tintoretta, Rembrandta, van Dycka a viacerých holandských majstrov".[13]

V januári 1946 sa prednosta Úradu Okresného národného výboru v Humennom Dr. Karol Ďurček obracia na Povereníctvo školstva a osvety v Bratislave so žiadosťou o záchranu vecí z kaštieľa „najmä starých rukopisov, časti knihovne a niečo zo zariadenia".[14]

V zápisnici o dozornej prehliadke úradu Miestneho národného výboru v Humennom 14. novembra 1946 sa hovorí, že majetok maďarského grófa Andrássyho prechádza do správy národného výboru.[15] Už 6. februára 1947 ho prevzalo do držby a užívania Riaditeľstvo štátnych lesov a majetkov v Košiciach spoločne so Štátnou horárskou školou v Humennom, ktorá sídlila v kaštieli od roku 1946. Súpis inventáru obsahoval už iba 834 predmetov a knižnica len 6 203 zväzkov.[16] Okrem školy s internátom, bytov zamestnancov a celého hospodárskeho zázemia sa v budove nachádzal aj predsunutý vojenský intendačný sklad, miestne roľnícke skladištné družstvo a okresná politická škola. Každá z nich si vo svojich priestoroch realizovala úpravy a adaptácie, ktoré s nikým nekonzultovala.

Dňa 20. mája 1947 sa v Humennom stretli zástupcovia Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy (Július Barták, referent pre Pôdohospodársky archív), Okresného národného výboru (Dr. Karol Ďurček, prednosta úradu), Miestneho národného výboru (Alexius Toronský predseda a Koloman Ďurčinský prednosta úradu), Okresnej osvetovej rady v Humennom (Mikuláš Petrašovič, osvetový inšpektor) a Štátnej horárskej školy (Elek Rexa, riaditeľ) za účelom prejednania zriadenia pôdohospodárskeho archívu, východoslovenského múzea zemplínskeho a náučnej knižnice pod správou Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy, čo aj všetci prítomní podporili.

Dňa 15. marca 1947 navštívila kaštieľ v Humennom aj Alžbeta Güntherová-Mayerová (1905 – 1973) z Povereníctva školstva a osvety a v jej správe sa uvádza „že sama budova z hľadiska kultúrnohistorického má význam i napriek tomu, že mnohé veci stavebné sú už nového pôvodu. Pozoruhodné sú siene s pomaľovanými stenami vľavo od vchodu, ktoré by sa veľmi hodili pre múzejné ciele".[17]

Obr. 12 Požiar kaštieľa 28. júna 1947. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

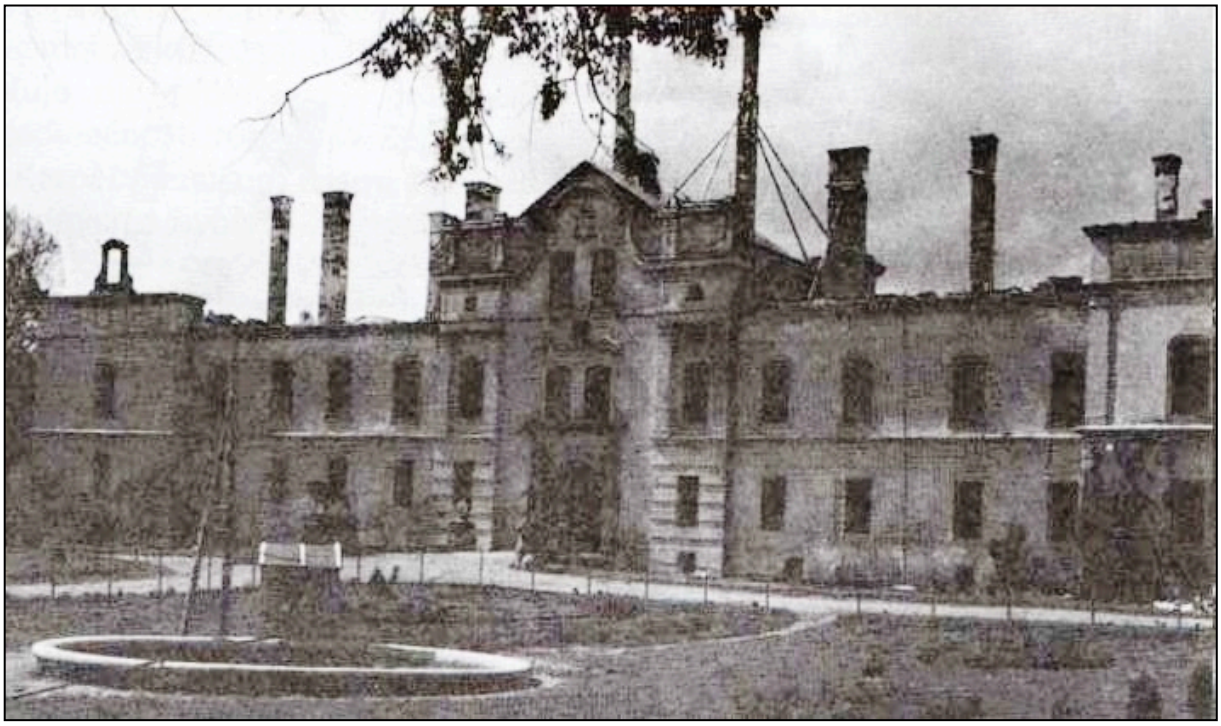

Obr. 13 Budova po požiari. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

28. júna 1947 prišla však pohroma. Z neznámych príčin vypukol okolo sedemnástej hodiny požiar (obr. 12, 13), ktorý zachvátil celú strechu a po jej prevalení poškodil aj poschodie. Hasiči pre nedostatok hadíc a hlavne vody v celom Humennom nemohli robiť takmer nič. Snažili sa aspoň vyniesť cenné historické pamiatky, no i tak bolo zničených mnoho obrazov, mobiliáru a knižnice prevezené z Bracoviec, Michaloviec, Drahňova, Vinného a Nižného Hrabovca sústredené práve v podkroví kaštieľa.[18] Najviac bolo poškodené západné krídlo budovy. Vzhľadom k tomu, že v budove sídlila Štátna horárska škola s internátom bola budova pomerne rýchlo prekrytá novou strechou, aby nedochádzalo k ďalšiemu chátraniu.

Na osud kaštieľa vplývali aj časté kompetenčné spory medzi Povereníctvom školstva, vied a umení a Povereníctvom pôdohospodárstva, ktoré v budove zriadilo Oblastnú pobočku Pôdohospodárskeho archívu vedenú od 16. septembra 1948 Otomarom Gergelyim. Pobočka sídlila na prízemí západného krídla kaštieľa. Menovaný prichádza do Humenného už v júni 1948, aby skatalogizoval andrássyovskú knižnicu. Činnosť spojená s rekonštrukciou bola ešte sťažená aj pomalým a hlavne nedostatočným uvoľňovaním finančných prostriedkov. Gergelyi sa pokúšal nielen skatalogizovať knižnicu, zachraňovať ohrozené fondy, ale staral sa aj i pomalú rekonštrukciu a adaptáciu budovy.[19]

Lepšie na tom nebol kaštieľ ani po 28. júni 1950, keď bol definitívne odovzdaný do správy Národnej kultúrnej komisie. Do kaštieľa bolo totiž umiestnené (okrem už spomínanej lesníckej školy) aj Ruské gymnázium s internátom a realizované boli ďalšie nekoordinované a hlavne nevhodné stavebné úpravy. O stave budovy a jej zariadenia podáva správu Národnej kultúrnej komisii dočasný správca štátneho zámku, už menovaný Otomar Gergelyi. Popisuje v nej jednotlivé miestnosti kaštieľa, napr. kráľovskú izbu s medailónmi uhorských kráľov (toho času skladisko mobiliáru, obr. 14), bývalú grófsku kúpeľňu, kde si horárska škola zriadila v roku 1946 internátnu kuchyňu a kde dnes (v roku 1952) býva lesný robotník Ján Zičák s rodinou, do kaplnky v severovýchodnej veži budovy bol pozvážaný inventár z poschodia vestibulu, kde bola zriadená klubovňa Československého zväzu mládeže (obr. 15). Podľa správy celá budova je vlhká, dlážky plesnivé, inventár silne poškodený alebo používaný, napr. v kuchyni na prípravu jedál slúžil intarzovaný stôl. Užívatelia budov nedbajú ani na poriadok a čistotu a udržiavanie budovy.[20]

Obr. 14 Aj takto vyzerali priestory kaštieľa. Interiér izby uhorských kráľov v 50. rokoch 20. stor.
Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Obr. 15 V budove sídlila Vyššia lesnícka škola, Ruské gymnázium, pobočka Pôdohospodárskeho archívu, klubovňa ČSM
Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

V júli 1952 sa na mimoriadnej schôdzi Okresného výboru Komunistickej strany Slovenska v Humennom rozhodlo o odovzdaní kaštieľa do užívania vojenskej správe. Predseda Okresného národného výboru v Humennom žiadal v auguste Povereníctvo školstva, vied a umení aby vo veci konal. Vojenská správa žiadala aby sa všetci užívatelia z budovy vysťahovali a mohlo sa pristúpiť k jeho rekonštrukcii.

Pobočka Pôdohospodárskeho archívu sa vysťahovala po mnohých peripetiách v novembri 1952. Vyššia lesnícka škola sa presťahovala do Remetských Hámrov a Ruské gymnázium do inej budovy v Humennom. A čo sa týka mobiliáru, na stretnutí v Štátnom východoslovenskom múzeu v Košiciach 6. októbra 1952 bolo rozhodnuté o jeho prevoze do Krajského múzea v Prešove v záujme jeho ďalšej ochrany a záchrany. S úplnou rekonštrukciu budovy (obr. 16) sa začalo až v roku 1964, potom čo bola budova vyhlásená za národnú kultúrnu pamiatku (1963) a vzniklo Okresné vlastivedné múzeum.[21]

Obr. 16 Budova čakala na svoju rekonštrukciu až do roku 1964. Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

O osudoch rodiny Andrássyovcov, posledných majiteľov kaštieľa v Humennom nemáme veľa poznatkov. Po Karolovi III. Andrássym (obr. 17) a Etelke Szapáryovej sa stal dedičom Humenného ich syn Aladár (1827 – 1903, obr. 18). Po ňom nasledoval v dedičnej línii Alexander (Sándor, 1863 Bratislava – 1946 Budapešť, obr. 19), politik a poslanec, prvý predseda Maďarského kráľovského automobilového klubu. Z manželstva s Máriou Eszterházyovou de Galantha sa narodili synovia Aladár (1890 – 1895) Imrich, Michal (1893 – 1990) a dcéra Margita (1902 – 1984).

Obr. 17 Portrét Karola III. Andrássyho (1792 – 1845), autor Jozef Borsos
Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Obr. 18 Aladár Andrássy (1827 – 1903), autor Eduard Dubufe
Foto: archív Vihorlatského múzea v Humennom

Obr. 19 Alexander Andrássy (1863 – 1946)
Zdroj: OSZK MEK. Andrássy Sándor gróf. [online]. [cit. 2015-11-04]. Dostupné z:< http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=025657>

Imrich (obr. 20) sa narodil vo Veľatoch 17. 11. 1891. Jeho prvou manželkou bola Edita Payerová. Sobáš bol úradný, manželstvo bezdetné a skončilo rozvodom. Imrich bol dobrodruh, dôstojník s vysokými vyznamenaniami z 1. svetovej vojny, automobilový pretekár a letec. Správa majetkov, ktoré mu zveril otec bola pre neho frustrujúca. S druhou manželkou Stellou Kuylenstierna sa zosobášil v roku 1919. V Humennom spolu žili krátky čas po skončení 1. svetovej vojny. Imrich sa v roku 1923 usadil v Budapešti, potom čo musel opustiť Československo. Tam žil do roku 1944. Pred Červenou armádou postupujúcou na Budapešť sa rodina v konvoji utečencov dostala do Álp, kde strávili niekoľko mesiacov na rodinnej chate. Neskôr odcestovali do Švédska a odtiaľ do USA. Usadili sa v meste Alexandria. Na základe zážitkov napísala Stella knihu s názvom Pustan Brinner (Oheň na puste), ktorá bola publikovaná v roku 1948 v Štokholme. Z ich detí: Imrich junior (narodený 30. 8. 1930 v Budapešti) zomrel v roku 1984 v New Yorku slobodný. Najstaršia dcéra Mária (narodená v roku 1921 v Budapešti) sa vydala za

grófa Pavla Czirákyho. Mladšia dcéra Alžbeta (narodená v roku 1924 v Budapešti) sa vydala za Aladára Olgyaya. Po emigrácii žili v Princetowne, New Jersey, USA. Aladár bol povolaním architekt, ako aj jeho brat – dvojča, a zomrel v roku 1963. Jeho vnučka Joy Olgyayová bola posledná z rodiny, ktorá v roku 2010 navštívila Humenné.

Obr. 20 Imrich Andrássy (1891 – 1985). Zdroj: BAJI, Etelka, 2012. Munkácsi Márton képeit szemlézol. [online]. [cit. 2015-11-04]. Dostupné z: http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201004/munkacsi_marton_kepeit_szemlezve?PHPSESSID=e3a1dd95f0d5ca90834c8ce0eb145733

Michal (obr. 21) Andrássy (Imrichov brat) sa narodil v roku 1893 vo Veľatoch a zomrel v roku 1990 vo Windsore, Ontario, Kanada. Oženil sa s Gabrielou Károlyiovou (1924), mali syna a tri dcéry. Žijú v Kanade. Imrichova sestra Margita (1902 Veľaty – 1984 Budapešť) sa vydala za grófa Ladislava Vaya (zomrel v roku 1945) a neskôr za baróna Elemíra Buttlera (zomrel v Budapešti v roku 1970).

Obr. 21 Michal Andrássy (1893 – 1990) na motocykli. Zdroj: OSZK MEK. Andrássy Mihály gróf. [online]. [cit. 2015-11-04]. Dostupné z: <http://mek.oszk.hu/01900/01906/html/index373.html>

Dnes je kaštieľ v Humennom sídlom Vihorlatského múzea v Humennom, v zbierkach ktorého sa nachádza zvyšok pôvodného mobiliáru verejnosti prezentovaný v rámci umeleckohistorickej expozície (obr. 22, 23).

Obr. 22 Interiérová knižnica dnes. Foto P. Farkaš

Obr. 23 Umeleckohistorická expozícia Vihorlatského múzea v Humennom. Zlatý salón. Foto P. Farkaš

Poznámky

[1] SZIRMAY, A. *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempléniensis per A.S. de Szmirna. Prius Eiusdem Comitatus Ordinarium Notarium, Dein Consiliarium Aulicum, Et Tabulae Disctrictualis Cis.- Tybiscanae Praesidem Conscripta. Edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kovachichi*... Budae: Typis Regiae Vniversitatis Pestanae, 1803, 485 s.

[2] STIZMAY, A. *Notitia historica comitatus Zempliniensis*. Budae: Typis Regiae Universitatis Pestianae, 1804, 371 s.

[3] MOLNÁR I. *A hommonai várkastely. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékér*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1912, s. 306.
[4] FEDIČ, V. a kol. *Dejiny Humenného*. Humenné: Redos, 2002, s. 378.
[5] PAPCO, J. *Rakúsky barok a Slovensko: nové nálezy, atribúcie II.* Bojnice: Slovenské národné múzeum-Múzeum Bojnice, 2003, s. 632.
[6] *Homona és vidéke*, 2. 8. 1914, s. 2.
[7] Fond Pamiatkové orgány 1919 – 1951 (staré označenie VK – PŠO), inv. č. 366/1/4, kr. 39. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky.
[8] FEDIČ, odk. 4, s. 200-201.
[9] *Správa Státního zemědělského archívu o prehliadke panstva Humenné*. Fond PA, inv. č. 412, kr. 45. Umiestnenie: Bratislava: Slovenský národný archív.
[10] POLLA, B. *Môj životopis*. Rukopis 1987, nepublikované.
[11] *Zápisnica z 3. marca 1945*. Fond Zápisnice pléna ONV v Humennom 1944 – 1945. Umiestnenie: Humenné: Štátny archív v Prešove – pracovisko Archív Humenné (ŠA PO, prac. Humenné)
[12] ČOVAN, M. Kaštieľ v Humennom. In: *Pamiatky a múzeá*. 2007, roč. 56, č. 4, s. 30.
[13] Fond Kaštieľ Humenné, inv. č. 10. Umiestnenie: Humenné: ŠA PO, prac. Humenné.
[14] Fond Kaštieľ Humenné, inv. č. 17. Umiestnenie: Humenné: ŠA PO, prac. Humenné.
[15] *Zápisnica o dozornej prehliadke Úradu MNV v Humennom 14. 11. 1946*. Fond Zápisnica MNV Humenné 1946. Umiestnenie: Humenné: ŠA PO, prac. Humenné.
[16] FUKASOVÁ, D. *"Pripomínam, že neide o aprílový vtip! Gergelyi.": pracovné zápisky archivára z Humenného.* Bratislava: Slovenský národný archív, 2011, s. 29.
[17] Fond Kaštieľ Humenné, inv. č. 76.Umiestnenie: Humenné: ŠA PO, prac. Humenné.
[18] FUKASOVÁ, odk. 16, s. 30.
[19] FUKASOVÁ, odk. 16, s. 33.
[20] Fond Pamiatkové orgány 1919 – 1951 (staré označenie VK – PŠO), inv. č. 366/1/146, kr. 39. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky.
[21] FEDIČ, odk. 4, s. 339.

Ochrana rodových cenností pred prechodom frontu
Príspevok k odchodu Pálffyovcov z hradu Červený Kameň v roku 1945

DANIEL HUPKO
Múzeum mesta Bratislavy

Príspevok spracúva osudy pálffyovského safetu – „tajnej" miestnosti na uloženie cenných predmetov, ktorá na hrade Červený Kameň vznikla v prvých mesiacoch roka 1945. Boli v ňom sústredené najcennejšie predmety výtvarného umenia a umeleckého remesla, rodová zbierka zbraní a knižnica s cieľom ich ochrany pred prechodom frontu v závere vojny a rabovaním obyvateľstva tesne po nej. Hoci spätne nemožno konkretizovať predmety, ktoré Pálffyovci do safetu uložili, autor na základe dostupných archívnych prameňov rekonštruuje obsah safetu (t. j. druhové zloženie predmetov a ich sortiment), okruh osôb, ktoré doň svoje cennosti uložili i osudy safetu po skončení druhej svetovej vojny.

Obr. 1 Hrad Červený Kameň od juhozápadu. Foto: Ľuboš Haršány

Úvod

Osudy posledných Pálffyovcov, obývajúcich do roku 1945 hrad Červený Kameň, boli v poslednom období skúmané z viacerých uhlov pohľadu – či už z hľadiska životného štýlu grófskej rodiny,[1] jej zástoja v živote regiónu v medzivojnovom období a v období druhej svetovej vojny[2] alebo v súvislosti s využívaním hradnej budovy a jej vlastníckym pozadím.[3] Vďaka tomu sa za ostatné roky miera poznania pôsobenia členov červenokamenskej línie staršej vetvy pálffyovského rodu na hrade Červený Kameň v 1. polovici 20. storočia výrazne prehĺbila. Stále však zostáva dostatok tém, ktoré ešte len čakajú na podrobné preskúmanie.

Jednou z nich je i otázka tzv. pálffyovského safetu na hrade Červený Kameň, zriadeného na ochranu rodových cenností pred prechodom frontu a následným rabovaním hradu počas neprítomnosti jeho majiteľov. Nejde o úplne neznámu problematiku – vo svojich prácach sa jej dotkli už Ingrid Halászová v roku 2005 a 2013,[4] Danica Šoltésová v roku 2006,[5] Andrea Jamrichová v roku 2010,[6] zmienená bola

i v monografii o osudoch posledných Pálffyovcov na hrade Červený Kameň z roku 2011[7] a Martina Orosová jeho existenciu pripomenula v roku 2012.[8] V týchto prácach však išlo primárne o sledovanie iného cieľa, než bolo skúmanie červenokamenského safetu, a preto sa mu autori venovali iba okrajovo, v záujme celistvosti podávaného výkladu.

Z tohto dôvodu je cieľom tejto štúdie podrobná analýza pálffyovského safetu na hrade Červený Kameň, vrátane sledovania jeho osudov po odchode Pálffyovcov z hradu na jar 1945. Zároveň sa v záujme komplexnosti spracovania problematiky zameriavame i na osudy posledným obyvateľov hradu Červený Kameň a okolnosti ich odchodu z územia dnešného Slovenska.

Opomenúť nemožno ani okruh osôb, ktoré do safetu svoj hnuteľný majetok uložili a rekonštrukciu jeho obsahu, teda druhového zloženia predmetov uložených v safete – do hĺbky, do akej to pramenný materiál umožňuje.

Predložený text má charakter prípadovej štúdie, ktorej závery si nenárokujú všeobecnú platnosť – hodnotia situáciu v sledovanom období výlučne na príklade hradu Červený Kameň a Pálffyovcov ako posledných obyvateľov hradu.

Safety a ochrana cenností v záverečnej fáze vojny

Vzhľadom na neustálenosť termínu *safet* sa ako dôležité javí definovať jeho význam. Ide o termín, ktorý je prevzatý z nižšie citovaných archívnych prameňov, uložených v Archíve Pamiatkového úradu Slovenskej republiky v Bratislave. Tento pojem vznikol pravdepodobne pod vplyvom anglických slov *safe* (v rôznych významoch: trezor; bezpečný; ochrániť) alebo *safety* (v rôznych významoch: bezpečnosť; bezpečnostný; ochranný; chránený). Rozumieme preto pod ním tajnú, resp. chránenú miestnosť, zabezpečenú proti vniknutiu zvonka, ktorej lokalizácia je známa iba obmedzenému a starostlivo vybranému okruhu osôb. Najčastejšie išlo preto o miestnosť so zamurovaným, prípadne iným spôsobom zakamuflovaným vchodom.

Takýto spôsob ochrany vzácnych starožitností, umeleckých diel či iných cenností nie je červenokamenským špecifikom. Sami zástupcovia Povereníctva školstva a osvety, ktorí v roku 1946 na hrade Červený Kameň realizovali úradné otvorenie safetu, v zápise uviedli, že mali „skúsenosti z iných safetov z kaštieľov, kde umeleckohistorické predmety utrpeli veľké škody vlhkom a zmenami klimatickými...“[9] Známe sú aj prípady iných šľachtických sídiel, v ktorých sa ich poslední majitelia rozhodli najcennejšie predmety zo svojho majetku ochrániť práve takýmto alebo obdobným spôsobom: napr. cenné maľby z majetku rodiny Mednyánszkych, nachádzajúce sa v kaštieli v Strážkach, prežili záver druhej svetovej vojny zamurované pod schodmi do pivnice, kde ich nechala skryť Margita Czóbelová (1891 – 1972).[10] Emanuel Andrássy (1892 – 1953) nechal rodinné cennosti zamurovať v roku 1944 na prízemí a na povale kaštieľa v Betliari.[11] Ladislav Révay (1882 – 1954) nechal pred prechodom frontu v pivnici kaštieľa v Jelenci, ktorý patril jeho švagrovi Karolovi Forgáchovi (1880 – 1947), zakopať rodinné striebro.[12] Najcennejšia časť zariadenia kaštieľa vo Voderadoch zase počas ubytovania vojska v kaštieli a následného prechodu frontu prečkala bezpečne zabalená v drevených debnách a uložená v pivničných miestnostiach kaštieľa, „kde budú čiastočne chránené od bombových zásahov.“[13] Tento voderadský príklad však možno hodnotiť skôr ako reakciu na inštrukcie, týkajúce sa postupu pri záchrane kultúrnych pamiatok v prípade vojnových útokov, ktoré štátne orgány vydávali od začiatku 40. rokov 20. storočia.[14]

Keďže však stratégie vlastníkov pri ochrane cenností, starožitností a umeleckých predmetov v záverečnej fáze vojny dosiaľ neboli predmetom špecializovaného historického výskumu, nemožno zatiaľ objektívne zhodnotiť, do akej miery bol tento spôsob ochrany rozšírený.

Pálffyovci a druhá svetová vojna

V období druhej svetovej vojny bol hrad Červený Kameň majetkom účastinnej spoločnosti REOS, ktorá budovu hradu a k nej patriaci veľkostatok Častá – Dlhá získala na základe kúpnej zmluvy, podpísanej 3. augusta 1936. Jej majoritným vlastníkom bol Karol Pálffy (1905 – 1992),[15] najmladší syn Jozefa Pálffyho st. (1853 – 1920) a Lucie, rod. Wilczekovej (1862 – 1958), ktorý správu hradu a priľahlých pozemkov prebral už 1. januára 1930, vtedy ešte ako súkromná osoba.[16]

Obr. 2 Karol Pálffy, okolo roku 1935
Foto: archív autora

Obr. 3 Lucia Pálffyová, rod. Wilczeková na portréte od Viktora Stauffera, okolo roku 1900
Foto: archív SNM-Múzea Červený Kameň

I po tom, čo spolu s ďalšími príbuznými založil účastinnú spoločnosť REOS, zostal hlavným užívateľom hradnej budovy a na hrade sa i trvale zdržiaval, hoci často cestoval do neďalekých Smoleníc, kde v kaštieli svojho najstaršieho syna Jozefa Pálffyho ml. (1898 – 1978) žila jeho matka Lucia Pálffyová. V roku 1943 sa odsťahovala ku Karolovi na Červený Kameň,[17] aby uvoľnila miesto novej panej domu: Jozef Pálffy ml. sa totiž 29. júna 1943 na rakúskom hrade Sighartstein oženil s Gabrielou, rod. Überackerovou (1915 – 1999), pochádzajúcou z rakúskej grófskej rodiny, s ktorou sa usadil v Smoleniciach.[18] Už od 30. rokov 20. storočia sa sporadicky na hrade zdržiaval i Luciin prostredný syn a Karolov starší brat Peter Pálffy (1899 – 1987), ktorý mal na Červenom Kameni zariadený stály byt.[19] Ako sa ukáže nižšie, práve osobné veci a zariadenie bytov týchto troch obyvateľov hradu vytvorili základ pálffyovského safetu.[20]

Obr. 4 Peter Pálffy po poľovačke, asi 1935
Foto: archív Ivany Janáčkovej

Z hľadiska nami sledovanej problematiky je dôležité osvetliť i pozadie odchodu posledných obyvateľov hradu Červený Kameň, ktoré priamo súvisí s osudmi safetu a predmetov v ňom uložených. Reálnu skúsenosť s vojnovými udalosťami pocítili obyvatelia malokarpatského regiónu na vlastnej koži až 16. júna 1944, keď anglo-americké lietadlá bombardovali Bratislavu. O desať dní neskôr, 26. júna, sa bombardéry priblížili

k Častej a prelietali priamo nad budovou hradu. Tieto prelety boli súčasťou leteckej bitky, ktorá sa odohrala vo vzdušnom priestore vtedajšieho okresu Modra.[21] O tom, že bombardovanie hlavného mesta krajiny nebolo bežnou udalosťou, svedčí i skutočnosť, že o tejto udalosti na 136. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky rečnil minister vnútra Alexander Mach a svoj prejav zakončil spomienkou na občanov, ktorí pri nálete zahynuli.[22] V nasledujúcich mesiacoch boli z Bratislavy do okresu Modra evakuované mnohé rodiny, pričom v auguste 1944 bolo na území Častej evakuovaných 302 osôb a na november bolo avizované prijatie ďalšej stovky evakuantov.[23] Táto situácia, s ktorou dovtedy obvodný notariát v Častej, ktorý evakuáciu na svojom území zabezpečoval, nemal skúsenosti, spôsobovala veľké zásobovacie problémy, ktoré pociťovali evakuanti nielen v Častej, ale i v celom modranskom okrese.[24]

Osobnú skúsenosť s evakuáciou mali i Pálffyovci, bývajúci na hrade Červený Kameň: na hrad bol evakuovaný bulharský vyslanec na Slovensku Ilija Belinov s rodinou.[25] Zároveň hrad poslúžil ako miesto evakuácie zbierok Slovenského múzea v Bratislave, ktoré na Červený Kameň privezené v dvoch etapách: 9. a 13. decembra 1944.[26]

Preniknúť do pozadia dôvodov, ktoré posledných obyvateľov hradu Červený Kameň priviedli k rozhodnutiu opustiť územie Slovenska, je problematické. Nie sú totiž k dispozícii pramene, ktoré by umožnili spoznať postoje Karola a Petra Pálffyovcov a ich matky Lucie k ľudáckemu režimu Slovenskej republiky, resp. k nacizmu ako takému. Z kusých prameňov, ktoré sa zachovali, však možno usudzovať, že Lucia so svojimi dvoma mladšími synmi stála v opozícii voči svojmu najstaršiemu synovi Jozefovi Pálffymu ml. Peter Pálffy túto situáciu charakterizoval ako „prudký rodinný spor," v ktorom na jednej strane stál Jozef Pálffy ml. a na druhej strane zvyšok jeho rodiny: matka a všetci súrodenci.[27]

Za príčinu tohto rozkolu v rodine možno považovať príklon Jozefa Pálffyho ml. k nacizmu. Svedčí o tom nielen jeho súhlas s umiestnením Vyššej vodcovskej školy Hlinkovej mládeže v objekte kaštieľa v Chtelnici,[28] ktorá bola otvorená 23. novembra 1941 za účasti prezidenta Jozefa Tisa (1887 – 1947), Staabsführera Hitlerovej mládeže (Hitlerjugend) Helmuta Möckela (1909 – 1945), hlavného veliteľa Hlinkovej gardy a ministra vnútra Alexandra Macha (1902 – 1980) a ďalších predstaviteľov slovenskej vlády.[29] Už od roku 1939 v chemickej továrni Jozefa Pálffyho ml. fungovala pobočka Karpatonemeckej strany (Karpathendeutsche Partei), ktorú založil a viedol riaditeľ podniku.[30] Sám Jozef Pálffy ml. sa počas existencie vojnovej Slovenskej republiky prihlásil k nemeckej národnosti,[31] hoci v sčítaní ľudu z roku 1938 zhodne on i všetci jeho súrodenci vrátane matky Lucie deklarovali maďarskú národnosť.[32]

Lucia Pálffyová a jej synovia Karol a Peter sa priamo obávali, či Jozef nevstúpil do NSDAP. Peter Pálffy napísal 3. marca 1939 list, ktorým sa snažil zistiť, či sa jeho starší brat naozaj stal členom nacistickej strany. Adresátom listu, napísaného krátko pred zánikom Československa, bol prominentný člen NSDAP, Otto Bismarck (1897 – 1975), vnuk bývalého nemeckého kancelára. Hoci sa Peter s Ottom ako svojím rovesníkom osobne poznal, odpoveď sa nedozvedel: Otto o tom, či sa Jozef Pálffy ml. stal členom NSDAP, naozaj nevedel alebo jednoducho hovoriť nemohol či nechcel.[33]

Spor v rodine pretrvával ešte i v roku 1943, ako vo svojom liste naznačuje Blanka Pálffyová (1871 – 1946), vzdialená príbuzná a dobrá priateľka Lucie Pálffyovej:[34] v texte listu kontextovo odkazuje na spory Jozefa Pálffyho ml. so sestrou Paulínou Pálffyovou (1897 – 1980).[35] I v tejto súvislosti sa zdá, že práve príklon k nacistickej ideológii bol tým, čo stálo v pozadí rodinného sporu, ktorý vo svojom liste spomína i Blanka Pálffyová.[36] Môžeme sa zatiaľ len dohadovať, či Jozef kalkuloval s faktom, že sa pozemky v jeho vlastníctve ocitli v pásme, s ktorým sa počítalo ako s obrannou líniou, tzv. Waag Stellung, tiahnucou sa od Bratislavy až k Jablunkovskému priesmyku,[37] a spoluprácou s režimom chcel napomôcť oddlženiu svojho majetku, ktorý sa v rokoch 1934 – 1944 nachádzal pod vnútenou správou.[38]

Pomenovať skutočné dôvody, ktoré Jozefa Pálffyho ml. priviedli k spolupráci s režimom vojnovej republiky, a zistiť, či bol skutočne členom nemeckej NSDAP, bude úlohou budúceho výskumu. Možno však skonštatovať, že oportunistický postoj Jozefa Pálffyho ml. jeho matka Lucia ani ostatní súrodenci nezdieľali, práve naopak, stáli v názorovej opozícii.

Odchod Pálffyovcov z územia Slovenska

Pri súčasnom stave poznania je ťažké pomenovať impulz, ktorý Pálffyovcov presvedčil, že najlepšou možnosťou ako sa vyhnúť blížiacemu sa prechodu frontu, bude odchod. Vzhľadom na svoje spoločenské kontakty i príbuzenské väzby boli aristokrati veľmi dobre informovaní o udalostiach, ktoré sa odohrávali počas oslobodzovania územia východného Slovenska.[39] Rovnako nemožno ani zrekonštruovať časový priebeh udalostí od rozhodnutia odísť po zamurovanie cenností v safete – a to z jednoduchého dôvodu: relevantné pramene sa nezachovali. Jedinou indíciou, ktorá časovo ukotvuje vznik safetu, je zmienka v pamätiach Pavla Pálffyho (1890 – 1968), podľa ktorej sa zamurovanie predmetov z jeho majetku do červenokamenského safetu sa udialo na začiatku roka 1945.[40]

Obr. 5 Pavol Pálffy vo vojenskej uniforme, 1914, výrez z fotografie
Foto: archív SNM-Múzea Červený Kameň

Za zlom, ktorý signalizoval možnosť skorého konca vojny, možno považovať vypuknutie Slovenského národného povstania, ktoré zmobilizovalo mnohých majiteľov vidieckych rezidencií podniknúť kroky k ochrane svojho hnuteľného majetku.[41] Výnimkou nebol ani hrad Červený Kameň, pre dejiny ktorého znamenali posledné mesiace druhej svetovej vojny významný zlom: Karol Pálffy časť svojho hnuteľného majetku, spolu s majetkom svojich príbuzných a niekoľkých známych, uložil do niekoľkých miestností v hrade, ktoré nechal zamurovať, čím vznikol červenokamenský safet.[42]

Pavol Pálffy vo svojich pamätiach uvádza, že o možnosti uschovať svoj hnuteľný majetok na hrade Červený Kameň so svojím bratancom Karolom Pálffym hovoril napriek tomu, že do poslednej chvíle sa on i Karol nádejali, že sa malokarpatský región oslobodeniu zo strany Sovietov a s ním súvisiacim prechodom Červenej armády vyhne.[43] Ako sa však čoskoro ukázalo, dúfali márne, keďže sa front vtedajším okresom Modra prehnal na začiatku apríla 1945.[44]

Oslobodzovanie územia Slovenska bolo sprevádzané drancovaním kaštieľov a hradov, ktoré boli pre vojakov i miestnych obyvateľov potenciálnym zdrojom ľahkého obohatenia: napr. príslušníci Červenej armády násilne vnikli do uzamknutých miestností v kaštieli v Bernolákove, v ktorých bol uschovaný najcennejší nábytok a obrazová galéria, pričom jednotlivé kusy poškodili alebo rovno odviezli.[45] Drancovanie sa nevyhlo ani hradu Červený Kameň, na nádvorí ktorého sa strieľalo – pravdepodobne práve sovietski vojaci rozstrieľali bronzovú bustu grófa Štefana Pálffyho od Alojza Rigeleho.[46] Samotná hradná budova bola poškodená delostreleckou paľbou,[47] jej interiér vyrabovaný, hradná kaplnka zdemolovaná a súčasti zariadenia porozbíjané a poškodené[48] – a to nielen zásluhou rabujúcich vojakov, ale i s aktívnym prispením obyvateľov z okolitých obcí, najmä Častej a Píly.[49]

Obdobné škody štátne orgány zaznamenali i na ďalších vidieckych sídlach – zničených bolo 255 profánnych stavieb a zničené alebo poškodené boli interiéry 450 kaštieľov a kúrií.[50] Hoci boli škody, ktoré spôsobovali sovietski vojaci, v rozpore s dohodou medzi československou vládou a vládou ZSSR o vojnovej koristi na území Československa, miestne orgány konaniu príslušníkov Červenej armády nedokázali zabrániť.[51] Po vojne bola úhrnná škoda na pamiatkach, spôsobená štátu ako ich novému vlastníkovi, vyčíslená na viac ako 344 mil. Kčs,[52] pričom suma okamžite potrebná na rekonštrukčné práce sa odhadovala na 100 mil. Kčs.[53] I preto Zbor povereníkov vydal 12. septembra 1945 Intimát č. 5555/1945 o zaisťovaní a uskladňovaní pamiatok zo skonfiškovaných kaštieľov, v ktorom určil, že zbierky vo vidieckych kaštieľoch je potrebné zaistiť a hnuteľné predmety „oddisponovať," teda previezť na bezpečné miesto.[54]

Dátumy odchodu Pálffyovcov z územia Slovenska naznačujú, že do poslednej chvíle váhali, či odísť alebo zostať. Nakoniec však, pravdepodobne pod vplyvom správ o priebehu oslobodzovania, prevážila obava o holý život.[55] Karol Pálffy a jeho matka Lucia opustili krajinu na osobnou vozidle na Veľkonočnú nedeľu 31. marca 1945,[56] sprevádzaní niekoľkými vozmi, ktorých obsah však nepoznáme.[57] Cieľom týchto vozov bola s najväčšou pravdepodobnosťou železničná stanica v Pezinku, Smoleniciach či v Trnave, kde boli cennosti naložené do vagónov a odvezené do Rakúska.[58] Karol so svojou matkou odišli do zámku Kremsegg v hornorakúskom Kremsmünsteri, ktorý patril Terézii Kinskej (1902 – 1973), Luciinej neteri a Karolovej sesternici.[59] O odchode Petra Pálffyho zo Slovenska nemáme žiadne informácie, prvé roky po vojne však žil tiež v zámku Kremsegg u Terézie Kinskej.[60] Keďže Peter nie je zachytený na fotografiách, dokumentujúcich odchod Lucie a Karola Pálffyovcov z hradu,[61] je pravdepodobné, že z dôvodu nevzbudenia pozornosti z územia Slovenska odcestoval samostatne alebo spolu s niektorým zo svojich ďalších príbuzných.

Obr. 6 Odchod Pálffyovcov z hradu Červený Kameň v roku 1945. Úplne vľavo Lucia Pálffyová, za ňou jej najmladší syn Karol
Foto: archív SNM-Múzea Červený Kameň

O deň skôr ako Lucia a Karol, na Veľký piatok 30. marca 1945, opustil Slovensko na základe talianskeho víza, ktoré získal iba deň predtým, i Pavol Pálffy. Odcestoval do svojej vily v Merane, predchádzali ho však dva nákladné automobily, v ktorých do Talianska vyviezol cenné knihy, všetky trofeje, kolekciu svojich pušiek, časť garderóby a bielizeň.[62] I on odcestoval osobným automobilom, riadeným jeho vodičom.[63] Luciin najstarší syn Jozef Pálffy ml., ktorý býval v Smoleniciach, územie Slovenska opustil so svojou manželkou Gabrielou, ktorá bola vo vysokom štádiu tehotenstva, na Veľkonočný pondelok 1. apríla 1945 – ich cieľom sa stal rakúsky zámok Sighartstein v Salzbursku, ktorý patril rodičom Gabriely Pálffyovej.[64]

Domnievame sa, že tak Lucia Pálffyová ako i jej syn Karol – aj s ohľadom na zamurované miestnosti s rodinnými cennosťami – odchádzali z hradu prečkať na bezpečnom mieste prechod frontu a po upokojení udalostí počítali s návratom.[65] Ich odchod sa nevymyká z bežného postupu ďalších majiteľov vidieckych sídiel: obdobne si počínal napr. i Emanuel Andrássy, ktorý aj s rodinou odišiel z Betliara k svojej sestre Márii Gabriele z Liechtensteinu (1886 – 1961), žijúcej vo Vaduze, vydatej za princa Johannesa (1873 – 1959), strýka panujúceho liechtensteinského kniežaťa Františka Jozefa II. (1906 – 1989).[66]

Krátky legislatívny exkurz

Po odchode Pálffyovcov zo Slovenska nabrali udalosti rýchly spád. Čoskoro bol všetok majetok Lucie Pálffyovej a jej synov na území Slovenska na základe Benešových dekrétov zoštátnený. Problematika týchto prezidentských dekrétov s právnou silou ústavného zákona, ktoré boli vydávané počas dočasného štátneho zriadenia v rokoch 1940 – 1945 ako dôsledok výnimočnej situácie po zániku Československa a absencie zákonodarného zboru, patrí k podrobne spracovaným otázkam moderných slovenských dejín, predovšetkým z hľadiska ich právneho zakotvenia, ratihabície a právnych konsekvencií, ktorý z nich vyplynuli.[67]

Preto z hľadiska nami sledovanej problematiky považujeme za dôležité spomenúť iba niekoľko faktov, ktoré mali zásadný vplyv i na osudy Pálffyovcov. Už krátko po ich odchode vydal prezident Beneš Dekrét prezidenta republiky č. 5/1945 Sb. z 19. mája 1945, ktorý s okamžitou platnosťou

zaviedol národnú správu do všetkých opustených podnikov a závodov a tiež do majetkových podstát, ktoré boli v držbe štátne nespoľahlivých osôb, pričom táto formulácia zahŕňala bez výnimky osoby nemeckej alebo maďarskej národnosti a osoby, ktoré počas vojny vyvíjali protištátnu činnosť.[68] Týmto aktom bola národná správa zavedená do spoločnosti REOS, ktorej hlavným akcionárom bol Karol Pálffy.[69] Tento nástroj sa uplatňoval veľmi energicky a efektívne, keďže už v júni 1945 boli národné správy ustanovené v troch štvrtinách priemyselných podnikov.[70]

Možnosť návratu do svojich sídiel sa Pálffyovcom zahatala v priebehu augusta 1945. Vydaním Dekrétu prezidenta republiky č. 33/1945 Sb. z 2. augusta 1945 prišli o štátne občianstvo. Na základe tohto dekrétu osoby nemeckej a maďarskej národnosti, ktoré podľa výnosov cudzej okupačnej moci nadobudli nemeckú alebo maďarskú štátnu príslušnosť, s okamžitou platnosťou stratili občianstvo Československej republiky, ostatní českoslovenští občania nemeckej a maďarskej národnosti oň prišli 10. augusta 1945.[71]

Často opomínaným faktom, ktorý potomkom šľachtických rodín jasne signalizoval zmenu rétoriky a naznačoval kontúry budúceho vývoja, bolo Nariadenie SNR č. 4/1945 Sb. nar. SNR z 27. februára 1945, na základe ktorého bol s okamžitou platnosťou a bez náhrady pre účely pozemkovej reformy skonfiškovaný pôdohospodársky majetok osôb nemeckej a maďarskej národnosti, ktorý prevyšoval výmeru 50 ha.[72] Pozemková reforma pokračovala prijatím novely tohto nariadenia – Nariadenie SNR č. 104/1945 Sb. nar. SNR z 23. augusta 1945 rozšírilo platnosť konfiškácie aj na majetok vo vlastníctve účastinných a iných spoločností a právnických osôb, v ktorých väčšinový majetkový či kapitálový podiel k 1. marcu 1945 vlastnili osoby nemeckej a maďarskej národnosti. Týmto nariadením bolo spolu s pôdohospodárskym majetkov skonfiškované i príslušenstvo veľkostatku v najširšom zmysle slova, teda nielen samotné nehnuteľnosti, ale i ich vnútorné zariadenia vrátane knižníc a archívov.[73] Posledným krokom ku konfiškácii všetkého majetku potomkov šľachtických rodín bolo prijatie Nariadenia č. 64/1946 Sb. nar. SNR zo 14. mája 1946, ktoré bolo novelizáciou Nariadenia SNR č. 104/1945 Sb. nar. SNR. Táto legislatívna norma rozšírila platnosť konfiškácie na všetky osoby nemeckej a maďarskej národnosti.[74] Tým sa legislatívny rámec konfiškácie na Slovensku zosúladil s ustanoveniami Dekrétu prezidenta republiky č. 33/1945 Sb.[75]

Na základe tejto legislatívy bol na Pálffyovcov aplikovaný princíp kolektívnej viny, ktorý vychádzal z presvedčenia, že etnické rozdiely nie je možno preklenúť a jediným ich riešením je nútený rozchod.[76] Bodkou za prítomnosťou posledných obyvateľov hradu Červený Kameň na Slovensku bol rozsudok Okresného ľudového súdu v Pezinku z 20. septembra 1946, ktorý bratov Karola a Petra Pálffyovcov i ich matku Luciu na základe ich maďarskej národnosti odsúdil k trestu konfiškácie celého majetku.[77]

Safet na hrade Červený Kameň

V máji 1946 bol prijatý Zákon č. 137/1946 Zb. o Národných kultúrnych komisiách pre správu štátneho kultúrneho majetku zo 16. mája 1946, ktorým boli zriadené v Prahe a v Bratislave Národné kultúrne komisie, ktorých úlohou bolo zabezpečenie záchrany, správy, rekonštrukcie a kultúrneho využitia štátneho kultúrneho majetku.[78] Samotné vyhlásenie prvých objektov za štátny kultúrny majetok v zmysle tohto zákona sa však udialo až v roku 1950 – medzi týmito 14 objektmi sa na nachádzal i hrad Červený Kameň.[79] Tieto udalosti sú však mimo tematického záberu tejto štúdie.[80]

Na hrad Červený Kameň svoju pozornosť štátne orgány zamerali už krátko po vojne. Ich kroky k záchrane hnuteľných pamiatok, uložených na hrade, patria k prvým akciám tohto druhu na Slovensku.[81] Hoci Predsedníctvo SNR zaslalo Povereníctvu školstva a osvety prípis, obsahom ktorého bol súhlas so zaistením pamiatok a zbierok vo vidieckych kaštieľoch a ich oddisponovaním na bezpečné miesto, iba 13. septembra 1945,[82] prvý prevoz pálffyovských pamiatok (oddisponovanie) z hradu sa uskutočnil už 7. septembra 1945[83] a teda nie 19. januára 1945,[84] ako mylne uvádza Andrea Jamrichová.[85]

V súvislosti s faktom, že sa v priestoroch hradu Červený Kameň okrem pôvodného zariadenia hradu a zbierok bratislavského Slovenského múzea nachádzali i predmety z Univerzitnej knižnice v Bratislave, ktoré boli na hrad pravdepodobne tiež evakuované v záverečných mesiacoch druhej svetovej vojny,[86] sa zacielenie pozornosti štátnych orgánov na hrad ešte predtým, ako Zbor povereníkov prijal plán záchrany hnuteľných predmetov zo skonfiškovaných sídiel, javí ako logické, hoci táto skutočnosť zostala dosiaľ mimo pozornosti bádateľov.

V období od 7. septembra do 17. novembra 1945 sa na hrade Červený Kameň uskutočnilo päť akcií, počas ktorých bolo zaisťované hnuteľné zariadenie hradu, pričom ako bývalý majiteľ v zápisniciach figuruje účastinná spoločnosť REOS.[87] Išlo o zaistenie malého počtu predmetov, ktoré zostali v jednotlivých miestnostiach hradu, aby nevzniklo podozrenie, že interiérové zariadenie bolo odvezené alebo sústredné na jednom mieste.[88] Navyše, v tom čase už niektoré kusy chýbali – boli zničené alebo odcudzené pri rabovačkách, súvisiacich s prechodom frontu.[89]

Hoci skutočný rozsah odcudzených predmetov nepoznáme, z dôvodu komplexnosti obrazu o situácii na hrade Červený Kameň je potrebné dodať, že štátne orgány 28. novembra 1945 v obci Píla vykonali raziu, pri ktorej boli zaistené bližšie nešpecifikované predmety, odcudzené z hradu, ktoré boli hneď prevzaté zástupcami Povereníctva školstva a osvety a oddisponované do Bratislavy.[90] Ani zďaleka sa však nepodarilo vypátrať všetky z hradu odcudzené predmety – i neskôr boli obyvatelia obcí Píla a Častá prostredníctvom obecného rozhlasu vyzývaní, aby vrátili predmety, ktoré odcudzili z hradu Červený Kameň.[91]

Zo zápisníc je ťažké vydedukovať, čo všetko sa skutočne v hradných miestnostiach v čase zaisťovania predmetov zástupcami Povereníctva školstva a osvety nachádzalo. Dôvodom sú stručné popisy, ktoré sa obmedzili na niekoľkoslovné pomenovanie predmetu a jeho rámcové datovanie, odvodené zo slohového výrazu predmetu a ak to bolo možné, v prípade výtvarných diel i určenie ich autora, pravdepodobne na základe signatúry alebo ústnej informácie od Alojza Konečného, vnúteného správcu firmy REOS, ktorý sa ako jej zástupca zúčastňoval zaisťovania predmetov v priestoroch hradu.[92] Medzi predmetmi sú v zápisniciach zachytené popri menej hodnotných predmetoch (napr. drevené súdky, kľúče, kokosový orech či sklenené destilačné nádoby) i hodnotné nábytkové solitéry (napr. vitríny v štýle Ľudovíta XVI., empírová posteľ, zariadenie hradnej lekárne z 18. storočia alebo renesančný sekretár) a kvalitné umelecké diela (napr. portrét dámy z 19. storočia, socha Panny Márie či 38 portrétov z rodovej galérie Pálffyovcov).[93]

Štátne orgány však ešte netušili, že predmety, ktoré oddisponovali z hradu Červený Kameň v roku 1945, boli iba zlomkom interiérového zriadenia hradu, ktoré Pálffyovci vo svojom sídle zanechali: na začiatku roka 1946 totiž Alojz Konečný upovedomil štátne orgány o existencii safetov na hrade Červený Kameň.[94] Už 9. januára 1946 adresovalo Povereníctvo školstva a osvety vnútenej správe spoločnosti REOS na Červenom Kameni list, ktorým Alojzovi Konečnému oznámilo, že „v snahe, aby zachránilo pamiatky zámku na Červenom Kameni, ktoré podľa informácií vašej správy sú v zámku zamurované, vysiela svojich zástupcov“, ktorých úlohou je preveriť stav v safete uložených predmetov a v zmysle Intimátu Zboru povereníkov č. 5555/1945 z 12. septembra 1945 ich zaistiť, prípadne i oddisponovať „na bezpečné miesto“.[95]

Na druhý deň sa s týmto listom u Alojza Konečného na Červenom Kameni hlásili zástupcovia povereníctva na čele s Dr. Vladimírom Wagnerom a v jeho prítomnosti vykonali prvotnú prehliadku, pri ktorej sa oboznámili so stavom miestností a vytvorili si prvotný obraz o obsahu safetu. Komisia zistila, že je v ňom uložená historická knižnica a iné starožitnosti, najmä nábytok a obrazy, ktoré tam nechal zamurovať Karol Pálffy. Zároveň pri tejto príležitosti vnútený správca Konečný oznámil, že jeden zo štyroch lustrov, visiacich zo stropu, je jeho majetkom, rovnako ako ďalšie predmety, ktoré boli označené vinetou s jeho menom. Zástupcov povereníctva Alojz Konečný pri tejto príležitosti zároveň informoval, že prechodové dvere medzi miestnosťami safetu narušili neznámi páchatelia,

o čom už informoval miestnu bezpečnosť a národný výbor,[96] ktorá však o vyriešenie zabezpečenia hradnej budovy záujem nejavila.[97]

Prítomní si prezreli nielen safet v juhovýchodnom krídle hradu, ale oboznámili sa i so safetom v juhozápadnom krídle, v ktorom bol zamurovaný pálffyovský rodový archív (pozri obr. 7).[98] Pri tejto príležitosti prevzali šesť debien s archívnymi dokumentmi a niekoľko hospodárskych kníh, ktoré pochádzali z archívu pezinskej vetvy rodu Pálffyovcov.[99]

Obdobne ako safet v juhovýchodnom krídle, ktorý bol pred úradným zaistením v januári 1946 trikrát vylúpený,[100] aj safet s rodinným archívom v juhozápadnom krídle bol narušený – Alojz Konečný uviedol, že ho otvorila a čiastočne vylúpila ruská soldateska počas prechodu front: odcudzila debny s písomnosťami, označené skratkou P. P. P.[101]

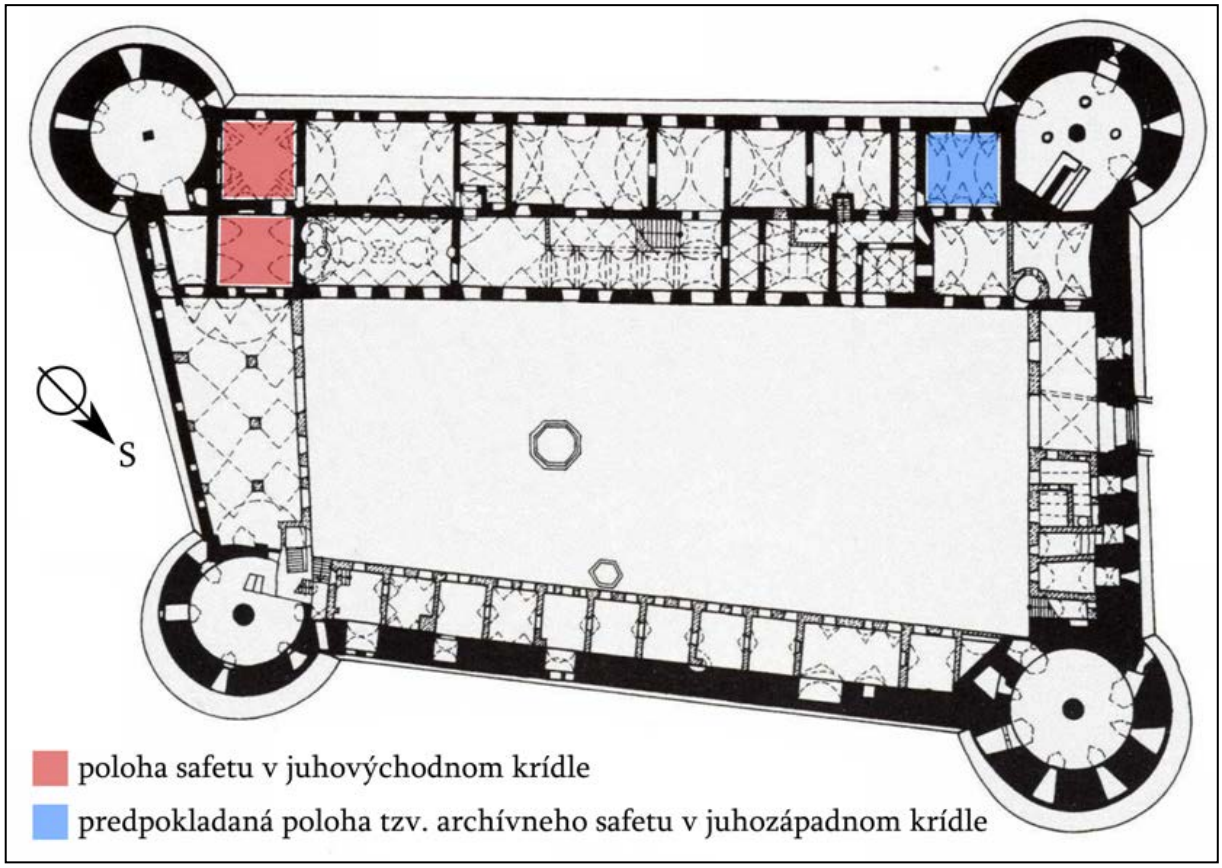

Obr. 7 Lokalizácia safetov na prízemí hradu Červený Kameň. Autor pôdorysu: Jozef Tihányi (podľa zamerania publikovaného v: HABERLANDOVÁ, H. Hrad Červený Kameň – dominanta Malých Karpát. In: Pamiatky a múzeá. 1997, roč. 46, č. 4, s. 21).

Úradné zaistenie predmetov zo safetu prebehlo v dňoch 17. – 19. januára 1946, práce viedol Dr. Anton Točík.[102] Na vypratávaní safetu, triedení predmetov z neho vynesených a ich inventarizácii sa pracovalo paralelne – už 18. a 19. januára 1946 boli predmety priebežne odosielané na nákladných autách do Bratislavy.[103] Okolnosti zaisťovania predmetov z pálffyovského safetu na hrade Červený Kameň boli publikované,[104] preto sa im nebudeme podrobnejšie venovať.

Vlastníci predmetov zo safetu

Zo správy o otvorení safetu je zrejmé, že predmety v ňom uložené, boli súborom rodových cenností, ktoré boli vlastníctvom viacerých členov pálffyovského rodu, nielen Karola Pálffyho. Okrem neho (predmety označené arabskými číslicami, napísanými zelenou farbou) Dr. Anton Točík ako vlastníkov predmetov jednoznačne identifikoval už spomínaného Pavla Pálffyho z Budmeríc (debny označené skratkou „P. P. P.“, t. j. Pavol Pálffy Pudmerice)[105] a Mórica Pálffyho (1869 – 1948) z Cífera[106] (debny označené „M. Pálffy, Cífer“).

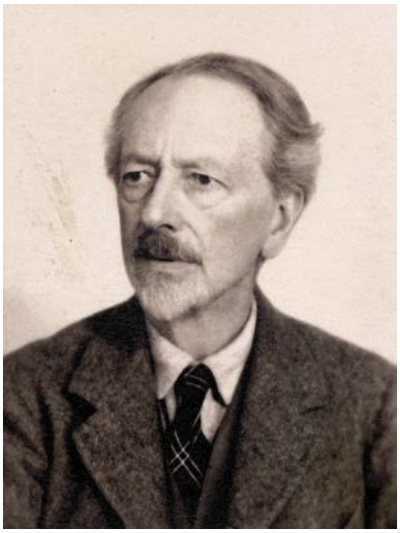

Obr. 8 Móric Pálfi, okolo roku 1940
Foto: archív SNM-Múzeua Červený Kameň

Zároveň usúdil, že sa v safete nachádzali i predmety z majetku Petra Pálffyho, ktoré však neboli jednoznačne odlíšené od ostatných – predpokladal, že boli medzi predmetmi, označenými zelenými číslami. Dr. Točík v safete na základe viniet a iného označenia identifikoval i predmety, ktorých majiteľkou bola „Comtessa J. Pálffy" zo Smoleníc,[107] považovaná dosiaľ za jednu zo sestier Karola Pálffyho – Mariettu (1896 – 1952) alebo Paulínu (1897 – 1980).[108] Boli to však predmety z vlastníctva Karolovej matky Lucie Pálffyovej, v rodinnom kruhu prezývanej „Jetta".[109] V prípade týchto majiteľov predmetov zo safetu išlo o blízkych príbuzných: okrem Karola a Petra a ich matky Lucie na Červený Kameň svoj majetok uložil i Luciin synovec a Karolov a Petrov bratanec Pavol Pálffy a Karolov, Petrov a Pavlov strýko Móric Pálffy, mladší brat ich otcov.[110]

V safete sa nachádzali aj predmety, ktoré boli majetkom ďalších s nimi spriaznených osôb: Alojza Konečného, pani Liptayovej, baróna Magnevillea, pána Hübnera z Bratislavy a pani Saint Genois.[111] Spomedzi nich možno jednoznačne identifikovať Alojza Konečného, ktorý postupne na hrade Červený Kameň zastával funkcie prednostu Lesného úradu Vojtecha a Edmunda Pálffyovcov a lesmajstra a neskôr prokuristu účastinnej spoločnosti REOS, až bol 18. septembra 1945 vymenovaný za vnúteného správcu tejto spoločnosti.[112] Pomerne jasnú predstavu máme i o identite pani Liptayovej, ktorej priezvisko sa uvádza i v tvare „Lippay"[113] i „Lipay".[114] V tomto prípade sa domnievame, že išlo o manželku Zoltána Liptaya, úradníka spoločnosti REOS.[115] O tom, že pani Liptayová mala k hradu Červený Kameň priamy vzťah, svedčí fakt, že Alojz Konečný a ona boli jedinými osobami, ktoré sa v čase odmurovania safetu prihlásili ako majitelia časti predmetov, ktoré boli v ňom uložené.[116]

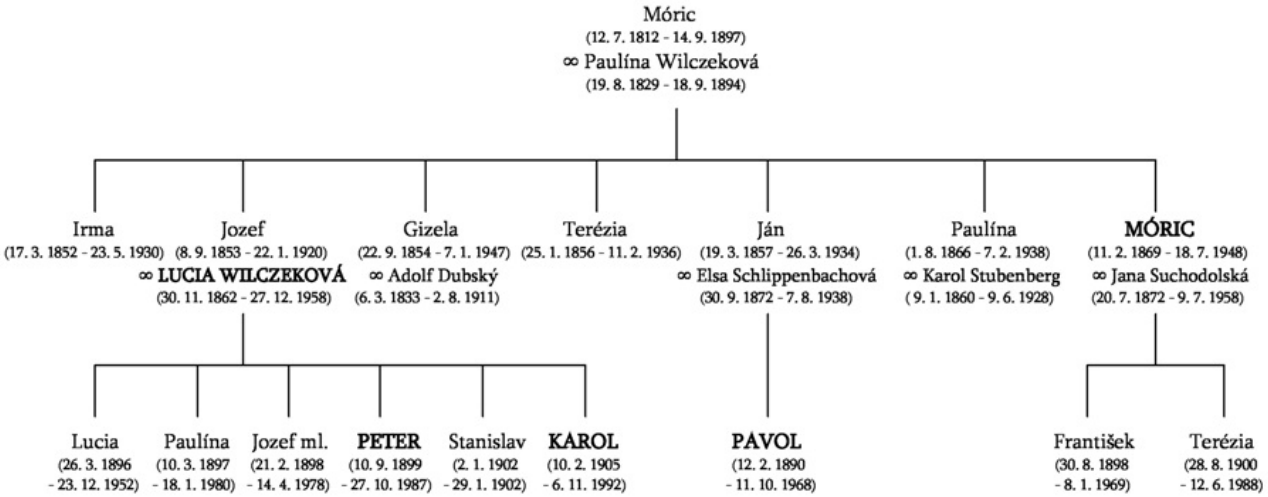

Obr. 9 Grafické znázornenie príbuzenských vzťahov členov červenokamenskej línie Pálffyovcov, ktorí uložili predmety do safetu na hrade Červený Kameň. Autorka: Ivana Janáčková

Napriek tomu, že v safete boli uložené i predmety správcu Konečného,[117] on sám vyhlásil, že „nevedel nič bližšieho o safetu" a „pri zamurovaní nebol a preto nemohol bližšie určiť majiteľov zamurovaných predmetov."[118]

K ostatným osobám, ktoré Anton Točík označil ako majiteľov predmetov zo safetu, správa o jeho otvorení neobsahuje žiadne ďalšie indície, ktoré by dovoľovali ich bližšiu identifikáciu. V prípade „pána Hübnera" možno hypoteticky uvažovať o Alexandrovi Hübnerovi (1898 – ?), ktorý bol jedným

z účastinárov spoločnosti REOS pri jej vzniku v roku 1936.[119] O tom, či sa predmety z jeho majetku skutočne v červenokamenskom safete nachádzali, však možno pochybovať, keďže Dr. Točík mu bližšie neurčený nábytok prisúdil iba „podľa korešpondencie nájdenej".[120] Keďže poslední majitelia hradu boli s Alexandrom Hübnerom v príbuzenskom vzťahu,[121] ktorý nemusel byť Antonovi Točíkovi známy, mohli byť listy výsledkom rodinnej korešpondencie a objaviť ich mohol v niektorom z nábytkov z majetku Karola Pálffyho.

V safete na Červenom Kameni boli podľa správy o jeho otvorení nájdené i debny, značené nápisom „Me de Genois", ktoré boli ako predmety, nepatriace k pôvodnému vybaveniu hradu, 19. januára 1946 oddisponované do Bratislavy.[122] I napriek tomu sa však v zbierkovom fonde SNM-Múzea Červený Kameň zachovali štyri portréty, ktoré sú na rube plátna označené textom „Eigentum Gräfin M. St. Genois".[123] V prípade tejto tajomnej dámy, ktorej identita nebola dosiaľ objasnená,[124] si dovoľujeme vysloviť hypotézu, že spomínané štyri portréty i debny zo safetu patrili Mauricette Saint Genois (1889 – 1978), ktorá pochádzala z mladšej (sliezskej) vetvy tejto starej belgickej šľachtickej rodiny. Mauricette síce nebola s poslednými obyvateľmi hradu Červený Kameň v žiadnom príbuzenskom zväzku,[125] mala však priame rodinné väzby na Bratislavu – po skorej otcovej smrti žila s matkou striedavo vo vile Eleonorenhof v Horskom parku a v paláci Wachtlerovcov (dnes známy ako Pálffyho palác) na Ventúrskej ulici v Bratislave.[126] Je preto pravdepodobné, že s Karolom Pálffym a jeho príbuznými ako členka bratislavskej „lepšej" spoločnosti udržiavala priateľské kontakty a využila možnosť v safete na hrade Červený Kameň uložiť rodinné cennosti.

Poslednou osobou, ktorú Anton Točík identifikoval ako majiteľa predmetov zo safetu, je barón Magneville. Točík uvádza, že sa v safete nachádzali „bedny so značkou B. M. Pudmerice".[127] Vzhľadom na absenciu akýchkoľvek ďalších indícií, ktoré by pomohli odhaliť identitu tohto muža, nie je teraz možné určiť o koho išlo a v akom vzťahu bol voči Pálffyovcom. Vzhľadom na Točíkom uvádzané značenie možno predpokladať, že sprostredkovateľom uloženia Magnevilleovho majetku do červenokamenského safetu bol Pavol Pálffy z Budmeríc.

Druhové zloženie predmetov v safete

Pri formulovaní odpovede na otázku, čo všetko bolo v červenokamenskom safete uložené, jediným prameňom, ktorý dovoľuje aspoň v hrubých rysoch rekonštruovať druhové zloženie a sortiment predmetov, stále zostáva text správy o otvorení safetu. Inventárny zoznam predmetov – ak vôbec existoval – totiž Anton Točík nemal k dispozícii a na škodu veci je i fakt, že mu nebolo umožnené vykonať podrobnú inventarizáciu predmetov,[128] keďže – ako uvádza v závere rukopisu správy – bol 22. januára 1946 Dr. Václavom Wagnerom odvolaný do Bratislavy.[129] Stihol však ešte urobiť hrubý náčrt situačného plánu safetu v juhovýchodom krídle (obr. 10), ktorý je súčasťou rukopisu správy o jeho otvorení. I na základe neho si možno urobiť aspoň približnú predstavu o tom, ako boli v čase jeho úradného otvorenia obe miestnosti safetu až po klenbu stropu „zapratané" starožitnosťami.

V safete sa totiž nachádzali rôznorodé predmety, ktoré v porovnaní s pamiatkami, ktoré boli štátnymi orgánmi zaistené na jeseň 1945, možno označiť priam za veľkolepý nález a to tak z hľadiska počtu zaistených pamiatok, ako i z hľadiska ich hodnoty.[130]

Na základe výpočtu druhov predmetov, ktorý je súčasťou Točíkovej správy, možno zosumarizovať, že v safete boli objavené nasledovné predmety:[131]

1. početná kolekcia nábytku, časovo zahŕňajúca solitéry i garnitúry od obdobia renesancie až po biedermeier, pričom z hľadiska druhu išlo o truhlice, sekretáre s tabernákulovými nadstavcami, sedacie a iné nábytkové súpravy, skrine, stoly či hráčske stolčeky;
2. počtovo bližšie nešpecifikovaná kolekcia hodín, vrátane dvoch podlahových;
3. historické zbrane, tvorené kolekciou 81 pištolí a bližšie neurčeného počtu pušiek, mečov a šablí;
4. veľký počet porcelánu a keramiky, uloženého v drevených debnách a na policiach;

5. súbor obrazov,[132] ktoré podľa Točíka nemali veľkú cenu, s výnimkou dvoch diel starých majstrov: po jednej maľbe od Lorraina a Snydersa;[133]
6. sochárske diela, bez bližšieho určenia, naukladané na policiach;
7. poľovnícke trofeje (bez akéhokoľvek bližšieho určenia);
8. dva koberce, pričom veľký koberec bol určený ako majetok Pavla Pálffyho z Budmeríc a malý bol označený značkou M. P.;[134]
9. lustre, zavesené zo stropu;
10. strieborný riad, ktorý sa našiel len v malom počte, keďže väčšina predmetov bola odcudzená a zostali po nich len prázdne etui a
11. samostatnou kapitolou boli i debny s knihami, ktoré obsahovali knihy z vlastníctva Karola, Pavla a Mórica Pálffyho a panej Saint Genois.[135]

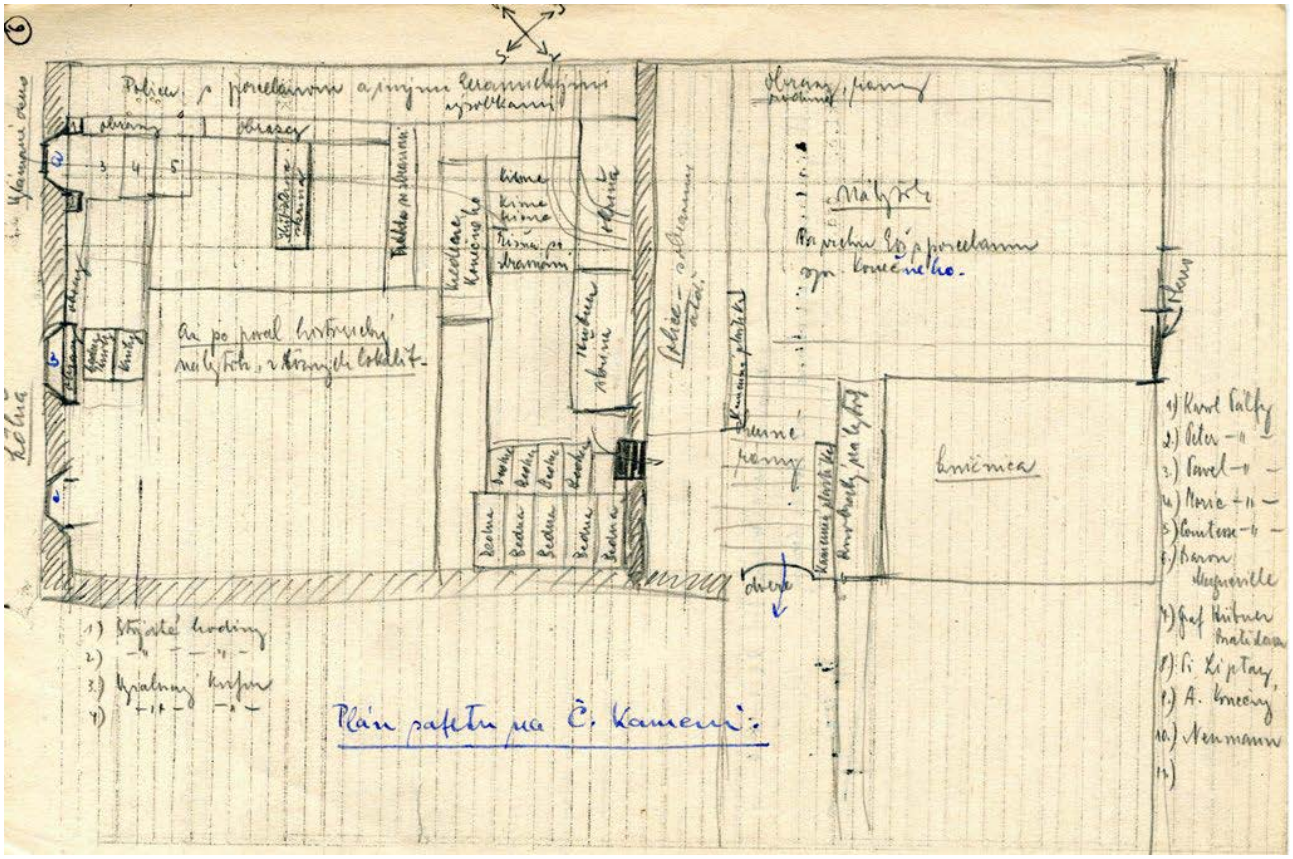

Obr. 10 Situačný náčrt safetu v juhovýchodnom krídle od Antona Točíka z roku 1946. Foto: Archív Pamiatkového úrad SR

Záver

Vykonaný výskum dokazuje, že odchod Pálffyovcov z hradu Červený Kameň na sklonku marca 1945 a vznik safetu v hradnej budove, spolu neoddeliteľne súviseli. Rovnako závažný je i fakt, že na hrade Červený Kameň boli okrem hnuteľného majetku Karola Pálffyho, jeho brata Petra a matky Lucie uložené i predmety jeho bratanca Pavla Pálffyho z Budmeríc a strýka Mórica Pálffyho z Cífera. Okrem nich sa podarilo preukázateľne dokázať, že v červenokamenskom safete boli uložené i predmety ďalších osôb: okrem Alojza Konečného a pani Liptayovej máme na mysli najmä pani Mauricette Saint Genois z Bratislavy. V jej prípade sa nepodarilo odhaliť priamu rodinnú spriaznenosť, predpokladáme však že s Pálffyovcami z hradu Červený Kameň udržiavala priateľské kontakty.

Z hľadiska detailnejšieho poznania zariadenia vidieckych rezidencií Pálffyovcov je zásadný poznatok, že mobiliár tzv. malého kaštieľa v Cíferi, ktorý obýval počas svojich pobytov na Slovensku Karolov strýko Móric Pálffy, bol v záverečnej fáze vojny uložený tiež na hrade Červený Kameň. Obdobne závažná je i informácia o uložení časti mobiliáru z pálffyovského kaštieľa v Budmericiach v červenokamenskom safete. Spolu s informáciu o tom, že časť zariadenia kaštieľa Pavol Pálffy vyviezol pri svojom odchode z územia Slovenska do Merana, vrhá nové svetlo na doteraz rozšírený názor, že kaštieľ v Budmericiach bol v roku 1945 úplne vyrabovaný a zo zariadenia kaštieľa sa nič nezachovalo.[136]

Obr. 11 Kaštieľ v Budmericiach. Foto: Jozef Tihányi

Predpokladáme, že na svoj odchod zo Slovenska sa Pálffyovci vopred pripravovali. Vzhľadom na sústredenie veľkého počtu predmetov, uložených v drevených debnách, prútených košoch a kufroch, ktoré museli byť na hrad Červený Kameň privezené nenápadne a uložené do vytipovaných miestností, z ktorých vznikol pálffyovský safet, je potrebné korigovať predpoklad, že Karol Pálffy nebol do posledného momentu rozhodnutý opustiť Slovensko a odchod napriek dostatku času nepripravil.[137] Práve naopak, vedomé sústredenie majetku nesmiernej hodnoty – odhliadnuc od predmetov, ktoré Karol Pálffy pri odchode z hradu Červený Kameň a Pavol Pálffy z Budmeríc odviezli do zahraničia – svedčí o plánovitých prípravách na odchod z krajiny. Dosvedčuje to i samotný fakt, že podľa Pavlových spomienok boli predmety, ktoré chcel Pavol uschovať na Červenom Kameni, na hrad dovezené už na začiatku roka 1945.

Z toho možno usudzovať, že o odchode z územia Slovenska a ďalšom postupe Karol s Pavlom uvažovali prinajmenšom od sklonku roka 1944. Z pamäti Pavla Pálffyho tiež vyplýva, že tak on, ako i Karol Pálffy predpokladali, že situácia počas oslobodzovania bude búrlivá. Preto sa domnievame, že dočasný odchod do zahraničia bol jednou z možností, o ktorej regulárne uvažovali.

Obr. 12 Tzv. malý kaštieľ v Cíferi. Foto: Jozef Tihányi

Predmety zo safetu, ktoré boli označené zelenými arabskými číslami,[138] zostali ako pôvodné zariadenie hradu Červený Kameň uložené v jeho priestoroch, zatiaľ čo ostatné predmety, ktoré nemali k hradu priamy vzťah, boli oddisponované do Bratislavy. Vzniklo tak jadro zbierkového fondu múzea, ktoré vzniklo neskôr a dodnes v priestoroch hradu Červený Kameň sídli. Žiaľ, dodnes – napriek vynaloženiu značného úsilia v posledných rokoch – nepoznáme presný výpočet týchto predmetov. Pri kreovaní zbierkového fondu dnešného SNM-Múzea Červený Kameň v 50. – 70. rokoch 20. storočia totiž prišlo k ich premiešaniu s predmetmi, skonfiškovanými v iných objektoch, ktoré boli ako tzv. zvozy Národnej kultúrnej komisie privážané do priestorov hradu. Až v okamihu, keď vznikne definitívny zoznam pálffyovských predmetov, značených zelenými arabskými číslami, bude možné s plnou

vážnosťou tento súbor, o ktorom predpokladáme, že tvorí väčšinu pôvodného zariadenia hradu Červený Kameň, zhodnotiť. Dovtedy sa musíme uspokojiť so stručnou charakteristikou tohto súboru od Antona Točíka z roku januára 1946.

Poznámky

1 HUPKO, D., JANÁČKOVÁ, I. a J. TIHÁNYI. *Koniec starých čias. Poslední Pálfiovci na hrade Červený Kameň 1848 – 1948*. Komárno: Vydavateľstvo KT, 2011, 204 s.

2 KOVAČIK, M. K problematike posledných Pálffyovcov na hrade Červený Kameň a ich vzťah k obyvateľom okolitých obcí. In: *Studia Historica Nitriensia*. 2013, roč. 17, č. 1, s. 40-53.

3 HUPKO, D. Aristokratické sídlo alebo chátrajúci hrad. In: M. TIMKOVÁ a I. GOJDIČ, eds. *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2007: zborník príspevkov z vedeckej konferencie, konanej v Trnave 24. a 25. októbra 2007. Venované 625. výročiu úmrtia kráľa Ľudovíta Veľkého v Trnave.* Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 156-170.

4 Historička umenia Ingrid Halászová (vtedy ešte používajúca priezvisko Štibraná) sa safetu venovala v súvislosti s výskumom vývinu a osudov rodovej umeleckej zbierky, uloženej na hrade Červený Kameň: ŠTIBRANÁ, I. Osudy pálffyovských zbierok červenokamenskej línie vo svetle archívnych dokumentov. In: M. OROSOVÁ, ed. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 16*. Bratislava: Pamiatkový úrad SR, 2005, s. 224-225 a ŠTIBRANÁ, I. *Rodová portrétna galéria a umelecké zbierky Pálffyovcov na Červenom Kameni*. Kraków; Trnava: Towarzystwo Slowaków v Polsce; Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2013, s. 158.

5 ŠOLTÉSOVÁ, D. Kompromisy so životom – problém historického interiéru a národná kultúrna komisia. In: Š. ORIŠKO, ed. *Pocta Karolovi Kahounovi. Súvislosti slovenského umenia. Jubilejný zborník 3*. Bratislava: Stimul, 2006, s. 202-203.

6 JAMRICHOVÁ, A. Červený Kameň po odchode Pálffyovcov v roku 1945. In: *Pamiatky a múzeá*. 2010, roč. 59, č. 2, s. 44.

7 HUPKO, D., JANÁČKOVÁ, I. a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 163-165.

8 OROSOVÁ, M. Osudy rezidencií vyššej šľachty a ich zbierok po roku 1918 a po roku 1945. In: FEDERMEYER, F. a kol. *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 322.

9 Fond *Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1951* (ďalej iba POnS), inv. č. 145/4/28, šk. 21 – správa o otvorení safetu č. 1 na hrade Červený Kameň (ďalej iba správa o safete), s. 1. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

10 KÁZMEROVÁ, Ľ. Margita Czóbelová – portrét osobnosti v kontexte doby. In: B. SNOPKOVÁ a Ľ. KÁZMEROVÁ, eds. *Mosty priateľstva – osobnosti Slovenska v kontexte vzťahov so zahraničím*. Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica; Historický ústav SAV, 2013, s. 194.

11 Porovnaj: ŠOLTÉSOVÁ, D., odk. 5, s. 203 a OROSOVÁ, M., odk. 8, s. 325-328.

12 OROSOVÁ, M. Povojnové osudy révaiovských majetkov. In: M. KOVAČKA, E. AUGUSTÍNOVÁ a M. MAČUHA, eds. *Rod Révai v slovenských dejinách*. Martin: Slovenská národná knižnica, 2010, s. 400.

13 *List Obvodného notárskeho úradu vo Voderadoch Ministerstvu školstva a národnej osvety z 10. 2. 1945*, spis. zn. 243/1945. Fond Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1955. Dodatky (ďalej iba Fond POnSD), šk. č. 18, inv. č. 3676 Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Zichyovská zbierka síce v debnách prečkala obdobie až do príchodu oslobodzovacích vojsk, od apríla 1945 však bol kaštieľ vo Voderadoch terčom rabovania domácim obyvateľstvom a na konci júla už bol úplne vyplienený. Podrobne pozri: ČAMBÁLOVÁ, D., L. DUCHOŇOVÁ a A. VLČKOVÁ. Kolekcia Zičiovcov v zbierkach Západoslovenského múzea v Trnave. In: K. MALEČKOVÁ, ed. *Umenie Orientu. Zborník príspevkov z medzinárodného sympózia usporiadaného pri príležitosti výstavy Umenie Orientu*. Bojnice: SNM-Múzeum Bojnice, 2015, s. 50.

14 OROSOVÁ, M., odk. 8, s. 322.

15 Podrobnejšie k okolnostiam vzniku tejto spoločnosti, jej vlastníckej štruktúry a okolnostiam prevzatia veľkostatku Dlhá – Častá pozri: HUPKO, D. Od šľachtického veľkostatku k účastinnej spoločnosti. Príspevok k otázke odporu červenokamenských Pálfiovcov proti prvej československej pozemkovej reforme. In: I. FIALOVÁ a D. TVRDOŇOVÁ, eds. *Pôdohospodárstvo v dejinách Slovenska. Tradície, inovácie a kultúrne dedičstvo*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2012, s. 270-271.

16 KOVAČIK, M., odk. 2, s. 48.

17 JASTRABÍK, Š. *Smolenice*. Bratislava: Veda, 1975, s. 152.

18 GUDENUS, J. J. *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. III. kötet: P – S*. Budapest: Heraldika Kiadó, 1998, s. 21.

19 HUPKO, D., JANÁČKOVÁ, I. a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 139-142.

20 O týchto troch obyvateľoch hradu sa vo svojich pamätiach zmieňuje i Pavol Pálffy (1890 – 1968), majiteľ kaštieľa v Budmericiach: „Až do najposlednejších dní (pred odchodom zo Slovenska v roku 1945 – pozn. D. H.) som často chodil na Červený Kameň, aby som navštívil moju staručkú, ale duchom i telesne závideniahodne sviežu tetu Jettu Pálffyovú, rodenú Wilczekovú, ..., na ktorej som veľmi lipol (Lucia Pálffyová 30. novembra 1944 oslávila 82. narodeniny – pozn. D. H.). Ona a jej syn Peter Pálffy bývali u jej tretieho syna, môjho bratanca Karola,

ktorý bol majiteľom starobylého hradu Červený Kameň.“ Pozri: PÁLFFY VON ERDŐD, P. G. *Abschied von vorgestern und gestern*. Stuttgart: Schuler Verlag, 1961, s. 255.

21 Stručné situačné správy o bombardovaní Bratislavy i preletoch lietadiel nad okresom Modra pozri: LACKO, M., ed. *Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky. I. diel: Situačné hlásenia okresných náčelníkov január – august 1944*. Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty UCM, 2005, s. 183 a 187.

22 *Zpráva o 136. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 22. júna 1944* [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/136schuz/s136001.htm

23 Podrobne pozri: KOVAČIK, M., odk. 2, s. 52.

24 LACKO, M., odk. 21, s. 187.

25 Obdobne bol do pálffyovského kaštieľa v Budmericiach evakuovaný španielsky diplomatický zbor. Pozri: KOVAČIK, M. „Nepriatelia“ štátu v obci Častá a okolí. In: SOKOLOVIČ, P. a kol. *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2015, s. 600.

26 *List Slovenského múzea v Bratislave Ministerstvu školstva a národnej osvety z 22. 12. 1944*, spis. zn. 1.373-C-3/1944. Fond POnSD, šk. č. 18, inv. č. 3657. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

27 *List Petra Pálffyho Ottovi Bismarckovi z 3. 3. 1939*. Fond Rod Pálfi – červenokamenská línia (1745 – 1945) (ďalej iba Fond Pálfi – ČK), šk. č. 262, inv. č. 2639. Umiestnenie: Bratislava: SNA.

28 POLAKOVIČ, J. *Chtelnica. 790 rokov*. Chtelnica: Obecný úrad, 1998, s. 175.

29 Pozri: MILLA, M. *Hlinkova mládež 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 136.

30 JASTRABÍK, Š. *90 rokov chémie pod Malými Karpatmi*. Bratislava: Pravda, 1973, s. 61.

31 Dozvedáme sa o tom z odpovede Alexandra Macha na interpeláciu poslanca Konštantína Čulena v roku 1944: „Doplnkom sa poznamenáva, že Jozef Pálffy nie je registrovaným Maďarom, ale hlási sa za Nemca.“ Pozri: *Odpoveď vlády Slovenskej republiky na interpeláciu poslanca Konštantína Čulena a spoločníkov vo veci odpustenia daní veľkostatkárovi J. Pálffymu* [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://snemovna.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0919_00.htm

32 Sčítanie ľudu v Smoleniciach a v Suchej nad Parnou, obec Smolenice, číslo domu 191. Fond Okresný úrad v Trnave (1923 – 1944), šk. č. 18, inv. č. 392 – rok 1938. Umiestnenie: Trnava: Štátny archív v Trnave.

33 List Petra Pálffyho Ottovi Bismarckovi z 3. 3. 1939 a list Otta Bismarcka Petrovi Pálffymu zo 6. 3. 1939. Fond Pálfi – ČK, šk. č. 262, inv. č. 2639. Umiestnenie: Bratislava: SNA.

34 Práve od Blanky Pálffyovej odkúpila spoločnosť ROES veľkostatok Častá – Dlhá i s budovou hradu Červený Kameň. K vzájomnému vzťahu Blanky a Lucie pozri: HUPKO, D. Aristokratky na prelome vekov. V tieni manžela? Blanka Batthyány a Lucia Wilczek v úlohách pálffyovských manželiek na prelome 19. a 20. storočia. In: G. DUDEKOVÁ a kol. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, 2011, s. 326-342.

35 List Blanky Pálffyovej Lucii Pálffyovej z 19. 12. 1943. Fond Pálfi – ČK, šk. č. 206, inv. č. 2079. Umiestnenie: Bratislava: SNA.

36 Podrobnejšie k obsahu tohto listu pozri: HUPKO, D. Súkromný život grófky Pálfiovej v obraze jej korešpondencie. In: T. GERBOC, B. J. MELIŠ a P. JAKUBÍK, eds. *Človek a spoločnosť v dejinách.* Trnava: Trnavský historický spolok, 2007, s. 200-201.

37 Jej budovanie sa uskutočňovalo na základe zmluvy o ochrannom pomere medzi prvou Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou a cieľom tejto obrannej línie malo byť vytvorenie nárazovej zóny a odrazenie prípadného útoku nepriateľa na Protektorát Čechy a Morava. Podrobne o tom v: HAVIAR, T. *Malokarpatské úzkorozchodné železnice na panstvách Pálfiovcov*. Čadca: Kysucké múzeum, 2013, s. 97-98.

38 JASTRABÍK, Š., odk. 30, s. 48 a 62.

39 Zatiaľ ide o málo prebádanú problematiku, do ktorej by zvláštny zreteľ na postup dôstojníkov a vojakov Červenej armády pri „oslobodzovaní“ vidieckych sídiel aristokracie mohol priniesť mnohé podnetné informácie. Ako jednu z prvých prác na túto tému pozri: DRÁBIK, J. Delikty sovietskej armády na východnom Slovensku. In: D. SLANČOVÁ a I. ŽARNOVSKÁ, eds. *2. študentská vedecká konferencia. Zborník príspevkov* [online] Prešov: Prešovská univerzita, 2006, s. 211-224. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Slancova1

40 PÁLFFY VON ERDŐD, P. G., odk. 20, s. 256.

41 Porovnaj s: OROSOVÁ, M., odk. 8, s. 322.

42 ŠTIBRANÁ, I., odk. 4, 224-225.

43 PÁLFFY VON ERDŐD, P. G., odk. 20, s. 255-256.

44 KOVAČIK, M., odk. 2, s. 53.

45 OROSOVÁ, M., odk. 8, s. 323.

46 Na buste, ktoré sa nachádza v zbierkovom fonde SNM-Múzea Červený Kameň v Častej, sú dodnes zachované stopy po streľbe zo zbraní rôzneho kalibru. Pozri: HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI. Bratislavský pamätník Štefana Pálfiho. In: *Pamiatky a múzeá*. 2011, roč. 60, č. 2, s. 17-18.

47 Ťažkou paľbou z kanónov Červenej armády bolo poškodených asi päť miestností druhého poschodia juhovýchodného krídla hradu a vnútorná fasáda severozápadného krídla hradu. Príčiny ostreľovania hradu sa zatiaľ nepodarilo objasniť. Pozri: KOVAČIK, M. *Častá v kontexte zmien prvej polovice 20. storočia*. Častá: Obecný úrad Častá, 2015, s. 191.

48 KOVAČIK, M., odk. 25, s. 599.

[49] Porovnaj s: JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 44. Najvýraznejšie škody na pamiatkových objektoch sa odohrali práve v mesiacoch po prechode frontu, pričom zásadný podiel na nich malo domáce obyvateľstvo. Pozri: JANKOVIČ, V. Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850 – 1950. In: M. HRUŠOVSKÁ, ed. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 10*. Bratislava: Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1973, s. 51.

[50] OROSOVÁ, M. Pôdohospodársky archív a Národná kultúrna komisia 1946 – 1951. In: *50 rokov Slovenského národného archívu – osudy, problémy a perspektívy slovenského archívnictva*. Bratislava: Ministerstvo vnútra SR; Slovenský národný archív, 2005, s. 27.

[51] Podľa tejto dohody nebolo možné považovať za vojnovú korisť poľnohospodárske majetky a ich súčasti vo vlastníctve Nemcov a Maďarov, ktorí boli v roku 1938 československými občanmi. Pozri: ŠUTAJ, Š., P. MOSNÝ a M. OLEJNÍK. *Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku*. Bratislava: Veda, 2002, s. 59. Na túto skutočnosť bol upozorňovaný napr. i Národný výbor vo Voderadoch s tým, aby zabránil plieneniu kaštieľa zo strany príslušníkov Červenej armády, ktorá má do 1. decembra 1945 opustiť územie Slovenska. Pozri: ČAMBÁLOVÁ, D., L. DUCHOŇOVÁ a A. VLČKOVÁ, odk. 13, s. 50.

[52] ŠVEDA, J. a I. HARMINC. Štátny kultúrny majetok. In: *Pamiatky a múzeá*. 1958, roč. 7, č. 4, s. 148. Na začiatku roka 1947 boli vojnové škody na kultúrnych pamiatkach, ktoré zahŕňali poškodenie 220 knižníc a archívnych celkov vo vidieckych kaštieľoch vyčíslené na 55 mil. Kčs. Škody na cirkevných knižniciach a archívoch Povereníctvo školstva a osvety vyčíslilo na ďalších 10 mil. Kčs. Podrobnejšie pozri: OROSOVÁ, M., odk. 50, s. 28.

[53] JANKOVIČ, V., odk. 49, s. 52.

[54] OROSOVÁ, M., odk. 12, s. 397.

[55] Napr. Henricha Wilhelma Wilczeka (1873 – 1944) z mladšej vetvy wilczekovského rodu, majiteľa kaštieľa v Horných Semerovciach, zastrelili v decembri roku 1944 sovietski vojaci. Pozri: SAKTOROVÁ, Helena. Príspevok k poznaniu knižnice aristokratickej rodiny Stainlein-Saalenstein v Horných Semerovciach. In: *Forum historiae* [online]. 2008, roč. 2, č. 1. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/saktorova.pdf

[56] K širšiemu historickému kontextu odchodu Pálffyovcov z hradu pozri: HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 159-162. Tu boli publikované i fotografie so silným emociálnym nábojom, ktoré dokumentujú posledné okamihy Karola Pálffyho a jeho matky tesne pred ich odchodom z hradu Červený Kameň.

[57] ŠTIBRANÁ, I., odk. 4, s. 224.

[58] Možno tak usudzovať na základe spomienok Františka Makaia, ktorý bol blízkym priateľom MUDr. Zoltána Lamoša, osobného lekára Karola Pálffyho. Uvádza, že Karol Pálffy „napakoval vecami pár vagónov a ušiel do Rakúska, lebo cítil, že bude zle." Pozri: LISPUCHOVÁ, S. a M. TICHÝ. *Spomienky ortopéda Františka Makaia*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, s. 23.

[59] HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 160.

[60] BAUM, B. Peter Pálffy. Sein Werk im Spannung der klassischen Moderne Europas und ihrer Nachfolge 1920 – 1980. In: B. BAUM, ed. *Peter Pálffy 1899 – 1987. Wiederentdeckung einer europäischen Künstlerpersönlichkeiten* [Katalóg výstavy]. Linz: Neue Galerie der Stadt Linz, 1995, s. 19.

[61] Odk. 56.

[62] PÁLFFY VON ERDŐD, P. G., odk. 20, s. 259-260.

[63] URBÁNEK, T. *Zo života obce Budmerice – pohľad do histórie*. Piešťany: PN print, 2010, s. 20.

[64] Údaje o presnom dátume ich odchodu sa rozchádzajú – Štefan Jastrabík uvádza, že odišli 31. marca, Dr. Martin Pálffy, najstarší syn Jozefa Pálffyho ml. a jeho manželky Gabriely, ktorý sa narodil 4. apríla 1945, uviedol, že jeho rodičia Smolenice opustili 1. apríla 1945. Porovnaj: JASTRABÍK, Š., odk. 17, s. 152 a HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 178.

[65] Rovnaký názor zastáva i: KOVAČIK, M., odk. 2, s. 53.

[66] Porovnaj: THÖKÖLY, G. Betlér és az Andrássyak. In: B. BASICS, ed. *Betlér és Krasznahorka. Az Andrássyak világa*. Budapest: Rubicon Kiadó, 2005, s. 49 a OROSOVÁ, M., odk. 8, s. 326-327.

[67] Na území Slovenska disponovala zákonodarnou mocou Slovenská národná rada a Benešove dekréty na slovenskom území platili až od 21. apríla 1945 a to iba pod podmienkou, že boli prijaté po dohode s týmto orgánom, ktorý mal v rukách všetku zákonodarnú, vládnu a výkonnú moc. Podrobne pozri: SLNEKOVÁ, V. a L. RUMAN. Aplikácia „Benešových dekrétov" na Slovensku. In: *Studia historica Nitriensia*. 2003, roč. 11, s. 365 a BEŇA, J. *Slovensko a Benešove dekréty*. Bratislava: Belimex, 2002, s. 9-10.

[68] Podrobne: VOJÁČEK, L. Příčiny sporu o dekret prezidenta republiky č. 5/1945 Sb. In: Š. ŠUTAJ, ed. *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum, 2004, s. 81-89.

[69] HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 161. Podobne bola národná správa zavedená i v chemickej továrni v Smoleniciach, ktorá patrila jeho bratovi Jozefovi. Stalo sa tak 11. augusta 1945 Pozri: JASTRABÍK, Š., odk. 30, s. 63.

[70] BEŇA, J., odk. 67, s. 79.

[71] OLEJNÍK, M. Genéza „kolektívnej viny" ako základu Benešových dekrétov a nariadení SNR vzťahujúcich sa k postaveniu tzv. neslovanských menšín. In: Š. ŠUTAJ, ed. *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum, 2004, s. 25-26.

[72] Porovnaj: BEŇA, J., odk. 67, s. 72-73. a GABZDILOVÁ, S. Nemecká menšina na Slovensku v kontexte dekrétov prezidenta ČSR E. Beneša a nariadení SNR (1944 – 1945). In: Š. ŠUTAJ, ed. *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum, 2004, s. 79.

[73] Porovnaj: ŠVEDA, J. a I. HARMINC, odk. 52, s. 148 a ŠOLTÉSOVÁ, D., odk. 5, s. 199.

[74] SLNEKOVÁ, V. a L. RUMAN, odk. 67, s. 367-368.

[75] BEŇA, J. Dekréty prezidenta republiky a nariadenia SNR – denacifikácia ČSR a ustanovenie demokratického Slovenska. In: *Pamäť národa*. 2008, roč. 4, č. 2, s. 20.

[76] Porovnaj: OLEJNÍK, M., odk. 71, s. 26 a ŠUTAJ, Š., P. MOSNÝ a M. OLEJNÍK. odk. 51, s. 59.

[77] KOVAČIK, M., odk. 25, s. 601.

[78] Hoci boli obe komisie zriadené tým istým zákonom, administratívne spolu nesúviseli, hoci počas celej svojej existencie boli vo vzájomnom kontakte a v mnohých veciach spolupracovali. Porovnaj: UHLÍKOVÁ, K. *Národní kultúrní komise 1947 – 1951*. Praha: Artefactum, 2004, s. 29-30 a OROSOVÁ, M. Alžbeta Güntherová-Mayerová a Národná kultúrna komisia. In: M. HERUCOVÁ, ed. *Stretnutie so životom a dielom Alžbety Güntherovej-Mayerovej (1905 – 1973)*. Bratislava: Umeleckohistorická spoločnosť Slovenska, 2003, s. 50.

[79] Porovnaj: ŠVEDA, J. a I. HARMINC, odk. 52, s. 149 a JANKOVIČ, V., odk. 49, s. 59.

[80] Podrobne sa problematike konfiškáciám vidieckych kaštieľov a ich okolnostiam týchto udalostí venovala vo viacerých svojich prácach Martina Orosová. Pozri napr.: OROSOVÁ, M., odk. 50, s. 26-38.

[81] ŠTIBRANÁ, I., odk. 4, s. 225.

[82] JANKOVIČ, V., odk. 49, s. 52-53.

[83] Zápisnica zo 7. 9. 1945, spis. zn. PŠVU č. 177472/46. Fond POnS, inv. č. 145/4/103, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[84] JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 47. Tento chybný údaj bol z citovaného článku prevzatý do: HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 159.

[85] Do omylu ju uviedol dokument, datovaný 19. januára 1945, ktorý sa nachádza medzi odpismi zápisníc o zaistení umeleckohistorických predmetov na hrade Červený Kameň, vyhotovených 11. marca 1949: Fond POnS, inv. č. 145/4/103, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Detailný výskum celej konfiškačnej agendy, týkajúcej sa hradu Červený Kameň, však ukázal, že v skutočnosti ide iba o druhý list odpisu „Zápisnice o zaistení a oddisponovaní umeleckohistorických predmetov zo zamurovaného safeta na Červenom Kameni...“ Prvý list odpisu obsahuje údaj, že časť predmetov bola oddisponovaná 18. januára 1946, na druhom liste je celá zápisnica datovaná 19. januára 1945 (sic!). O tom, že tieto dva listy boli pôvodne pevne zošité spinkou, svedčia stopy po zopnutí a zhyby v ich ľavých horných rohoch. Tento kompletný odpis zápisnice je uložený v: Fond POnS, inv. č. 145/4/104, šk. č. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Chyba v datovaní sa nachádza už na origináli zápisnice a pripísať ju možno nepozornosti zapisovateľa, ktorý ju vyhotovil na písacom stroji a nevšimol si ju ani nikto z tých, ktorí zápisnicu podpisovali. Originál zápisnice sa nachádza v: Fond POnS, bez inv. č., šk. 21 („Častá – hrad Červený Kameň. Zápisnice o zaistení kult.-hist. pamiatok na hr. Červený Kameň od 13. X. 1945 do 10. I. 1946 (zväzok)“). Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Z jej výskumu bola potom táto informácia prevzatá i do: HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 159.

[86] KOVAČIK, M., odk. 47, s. 191.

[87] *Zápisnica zo 7. 9. 1945*, spis. zn. PŠVU č. 177472/46; *Zápisnica z 8. 9. 1945*, bez spis. zn.; *Inventár predmetov z 13. 9. 1945*, bez spis. zn.; *Zápisnica z 13. 10. 1945*, spis. zn. PŠVU č. 3533/45; *Zápisnica zo 17. 11. 1945*, bez spis. zn. Fond POnS, inv. č. 145/4/103, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[88] Na túto skutočnosť správne upozornila už: JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 43.

[89] ŠTIBRANÁ, I., odk. 4, s. 225.

[90] Fond POnS, inv. č. 145/4/16, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[91] JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 47; odk. 8.

[92] HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 161.

[93] Zdrojom výpočtu predmetov boli zápisnice citované v pozn. č. 87.

[94] JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 44.

[95] Fond POnS, inv. č. 145/4/17, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[96] Správa o safete, s. 1. Fond POnS, inv. č. 145/4/27, šk. 21 a inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[97] Podrobne sa tejto problematike venoval: KOVAČIK, M., odk. 47, s. 191-193.

[98] Z dnešného uhla pohľadu, keď je za dominantné považované juhozápadné krídlo hradu, možno oba safety lokalizovať do juhozápadného krídla: jeden sa nachádza na západnom konci tohto krídla (archívny safet), druhý na jeho južnom konci (safet s rodinnými cennosťami). Vzhľadom na lokalizácie safetov, používané v archívnych prameňoch, však rešpektujeme v nich uvádzané označenia.

[99] Originál zápisnice je uložený v: Fond POnS, inv. č. 145/4/27, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Jej odpis sa nachádza v: Fond POnS, inv. č. 145/4/104, šk. č. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[100] OROSOVÁ, M. odk. 8, s. 322.

[101] Správa o safete, s. 1 a 4. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[102] JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 44.

[103] Zápisnica o zaistení a oddisponovaní z 18. a 19. 1. 1946. Fond POnS, inv. č. 145/4/104, šk. č. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[104] Odk. 4 – 8.

[105] Podľa vlastných spomienok si na hrade Červený Kameň nechal do safetu zamurovať „cenné veci, nábytok, obrazy a celú svoju knižnicu." PÁLFFY VON ERDŐD, P. G., odk. 20, s. 256. Ako uvádzame vyššie, na inom mieste svojich pamätí však uvádza, že cenné knihy spolu s ďalšími vecami odviezol pri svojom odchode do Rakúska. Porovnaj: odk. 62.

[106] Móric Pálffy s manželkou počas svojich pobytov na Slovensku využíval tzv. malý kaštieľ v Cíferi, nie rozsiahly zichyovský kaštieľ, ktorý bol regulárnou vidieckou rezidenciou so všetkým, čo k nej patrilo. Práve zariadenie tohto malého kaštieľa Móric Pálffy nechal uschovať v safete na hrade Červený Kameň. Pozri aj: HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 157.

[107] Správa o safete, s. 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[108] HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 164.

[109] Odk. 20.

[110] K objasneniu príbuzenských vzťahov pozri obr. 9.

[111] Správa o safete, s. 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[112] JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 46; odk. 44. Ku Konečného pôsobeniu na hrade Červený Kameň pozri aj: KOVAČIK, M. Budovanie múzea na hrade Červený Kameň. In: *Múzeum*. 2014, roč. 60, č. 2, s. 42-43.

[113] OROSOVÁ, M. odk. 8, s. 322.

[114] Správa o safete, s. 2. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[115] HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 164. Meno Zoltána Liptaya vo svojej monografii ako jedného z troch úradníkov spoločnosti REOS, ktorá mala k 15. septembru 1945 spolu 53 zamestnancov, uvádza i: KOVAČIK, M., odk. 47, s. 194; pozn. č. 65.

[116] Do safetu si uložila šijací stroj, 12 obrazov s rámami v debne, jeden gobelínový obraz a štyri koberce, z ktorých sa však nenašiel žiaden, a železnú vaňu. Správa o safete, s. 2 a 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[117] V safete mal uložené zariadenie jedálne (stôl so stoličkami, kredenc a vitrínu), kuchynský kredenc a kôš s porcelánom a striebrom. Správa o safete, s. 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[118] Správa o safete, s. 1 a 4. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Pozri aj: JAMRICHOVÁ, A., odk. 6, s. 44.

[119] HUPKO, D., odk. 15, s. 271.

[120] Správa o safete, s. 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[121] Alexander Karol Hübner bol synom grófa Jozefa Alexandra Hübnera (1839 – 1906) a grófky Júlie Pálffyovej (1855 – 1946) – bol teda v príbuzenskom vzťahu s červenokamenskými Pálffyovcami: jeho manželka Júlia bola sesternicou grófa Vojtecha Pálffyho (1858 – 1924), manžela Blanky Pálffyovej, rod. Batthyányovej (1871 – 1946), od ktorej získala hrad Červený Kameň a priľahlé pozemky spoločnosť REOS.

[122] Správa o safete, s. 3 a 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[123] SNM-Múzeum Červený Kameň v Častej, zbierka obrazov, evid. č. O 0285, prír. č. ČK 00087; evid. č. O 0299, prír. č. ČK 00088; evid. č. O 0559, prír. č. ČK 00180 a evid. č. O 0560, prír. č. ČK 00181. Ide o dva páry pendantov, určené ako kvalitné kópie oficiálnych panovníckych podobizní, vytvorené profesionálne školeným maliarom v prvej polovici 18. storočia: portréty Karola VI. (O 0560), jeho manželky Alžbety Kristíny (O 0559), ich dcéry Márie Terézie (O 0299) a jej manžela Františka Štefana Lotrinského (O 0285).

[124] HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI, odk. 1, s. 164.

[125] Bola dcérou grófa Huga Mórica Saint Genois d'Anneaucourt (1858 – 1891) a jeho manželky, barónky Eleonóry von Wachtler (1863 – 1943), ktorá bola poslednou členkou svojho rodu. Viac pozri: ROIK, J. a M. MAKOWSKI. *Sága rodu Saint-Genois d'Anneaucourt – pánů na Jaworzu*. Jaworze: Urząd Gminy Jaworze, 2011, s. 36 a HOLČÍK, Š. *Wachtlerov palác predali v dražbe* [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/pamatnici-historie/wachtlerov-palac-predali-na-drazbe.html?page_id=196157

[126] HOLČÍK, Š. *Wachtlerovci boli váženou rodinou* [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/pamatnici-historie/wachtlerovci-boli-vazenou-rodinou.html?page_id=7510. Podrobnejšie k vile Eleonorenhof a jej majiteľom pozri: OBUCHOVÁ, V. a M. JANOVÍČKOVÁ. *Každodenný život a bývanie v Bratislave v 19. a 20. storočí*. Bratislava: Marenčin PT, 2011, s. 78-79.

[127] Na inom mieste správy o otvorení safetu uvádza, že našli debny označené M. P., ktoré tiež pripísal barónovi Magnevilleovi, pričom však tú istú skratku o riadok vyššie vysvetľuje ako značku Mórica Pálffyho z Cífera. Porovnaj: Správa o safete, s. 2 a 5. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

[128] V kontexte súdobého vývoja to nebolo nič zvláštne – obdobná situácia sa zopakovala v roku 1957 v prípade kaštieľa v Hodkovciach. Podrobne pozri: OROSOVÁ, M. Neznáma minulosť kaštieľa v Hodkovciach. In: *Pamiatky a múzeá*. 2007, roč. 56, č. 1, s. 41-42.

[129] Správa o safete, s. 4. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR. Porovnaj so sumárom postupu prác v závere rukopisu správy.
[130] Vynášanie objavených predmetov a ich triedenie pokračovali počas troch dní: 18. januára 1946 napr. zabralo celý deň: práce začali o ôsmej hodine ráno a skončili o pol ôsmej večer. Správa o safete, s. 2-3. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.
[131] Správa o safete, s. 3. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.
[132] Medzi nimi sa nachádzal i nedávno identifikovaný súbor empírových portrétov z majetku Pavla Pálffyho z Budmeríc, na rube plátna značených nápisom „Eig. Paul Pálffy," ktoré sa dnes nachádzajú v zbierkovom fonde červenokamenského múzea. K tejto kolekcii podrobnejšie pozri: TIHÁNYI, J. Pálfiovské empírové portréty z Červeného Kameňa. In: *Pamiatky a múzeá*. 2013, roč. 62, č. 2, s. 26-30.
[133] Diela týchto dvoch majstrov vo svojej štúdii uvádza i: ŠTIBRANÁ, I., odk. 4, s. 225.
[134] Na inom mieste správy Točík uvádza tiež nález dvoch kobercov: veľkého, ktorého majiteľa neuvádza a „1 skrútený tepich" so značkou „M. P. Cífer". Predpokladáme, že v oboch prípadoch ide o tú istú dvojicu kobercov. Pozri: Správa o safete, s. 2. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.
[135] Správa o safete, s. 3. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.
[136] Zástupcovia Povereníctva školstva a osvety 12. 9. 1945 po prehliadke kaštieľa skonštatovali, že objekt je v dezolátnom stave a vnútorné zariadenie úplne rozkradnuté. Do Bratislavy ako vhodné na oddisponovanie označili iba jedno biedermeierovské kreslo, i to bolo bez poťahu. ŠTIBRANÁ, I., odk. 4, s. 226.
[137] Tento názor vyslovil Michal Kovačik vo svojej štúdii: KOVAČIK, M., odk. 25, s. 600-601.
[138] „Podarilo sa nám oddeliť nábytok pochádzajúci z hradu Červený Kameň a všetky predmety podľa toho, že č.kamenské sú značené zelenými arabskými číslicami, zatiaľ čo ostatné iným spôsobom." Správa o safete, s. 2. Fond POnS, inv. č. 145/4/28, šk. 21. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

Literatúra a pramene

Fond *Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1951*. Umiestnenie: Bratislava: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (ďalej A PÚSR).

Fond *Pamiatkové orgány na Slovensku 1919 – 1955. Dodatky*. Umiestnenie: Bratislava: A PÚSR.

Fond *Rod Pálfi – červenokamenská línia (1745 – 1945)*. Umiestnenie: Bratislava: Slovenský národný archív (ďalej SNA).

Fond *Okresný úrad v Trnave (1923 – 1944)*. Umiestnenie: Trnava: Štátny archív v Trnave.

Odpoveď vlády Slovenskej republiky na interpeláciu poslanca Konštantína Čulena a spoločníkov vo veci odpustenia daní veľkostatkárovi J. Pálffymu [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://snemovna.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0919_00.htm

Zpráva o 136. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 22. júna 1944 [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/136schuz/s136001.htm

BAUM, B. Peter Pálffy. Sein Werk im Spannung der klassischen Moderne Europas und ihrer Nachfolge 1920 – 1980. In: B. BAUM, ed. *Peter Pálffy 1899 – 1987. Wiederentdeckung einer europäischen Künstlerpersönlichkeiten* [Katalóg výstavy]. Linz: Neue Galerie der Stadt Linz, 1995, s. 7-21. Bez ISBN.

BEŇA, J. Dekréty prezidenta republiky a nariadenia SNR – denacifikácia ČSR a ustanovenie demokratického Slovenska. In: *Pamäť národa*. 2008, roč. 4, č. 2, s. 4-26.

BEŇA, J. *Slovensko a Benešove dekréty*. Bratislava: Belimex, 2002, 253 s. ISBN 80-89083-22-6.

ČAMBÁLOVÁ, D., L. DUCHOŇOVÁ a A. VLČKOVÁ. Kolekcia Zičiovcov v zbierkach Západoslovenského múzea v Trnave. In: K. MALEČKOVÁ, ed. *Umenie Orientu. Zborník príspevkov z medzinárodného sympózia usporiadaného pri príležitosti výstavy Umenie Orientu*. Bojnice: SNM-Múzeum Bojnice, 2015, s. 49-58. ISBN 978-80-8060-362-5.

DRÁBIK, J. Delikty sovietskej armády na východnom Slovensku. In: D. SLANČOVÁ a I. ŽARNOVSKÁ, eds. *2. študentská vedecká konferencia. Zborník príspevkov* [online]. Prešov: Prešovská univerzita, 2006, s. 211-224. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Slancova1

GABZDILOVÁ, S. Nemecká menšina na Slovensku v kontexte dekrétov prezidenta ČSR E. Beneša a nariadení SNR (1944 – 1945). In: Š. ŠUTAJ, ed. *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum, 2004, s. 64-80. ISBN 80-89046-21-5.

GUDENUS, J. J. *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. III. kötet: P – S*. Budapest: Heraldika Kiadó, 1998, 392 s. ISBN 963-233-304-7-Ö.

HABERLANDOVÁ, H. Hrad Červený Kameň – dominanta Malých Karpát. In: *Pamiatky a múzeá*. 1997, roč. 46, č. 4, s. 19-24.
HAVIAR, T. *Malokarpatské úzkorozchodné železnice na panstvách Pálfiovcov*. Čadca: Kysucké múzeum, 2013, 240 s. ISBN 978-80-970780-4-1.
HOLČÍK, Š. *Wachtlerov palác predali v dražbe* [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/pamatnici-historie/wachtlerov-palac-predali-na-drazbe.html?page_id=196157
HOLČÍK, Š. *Wachtlerovci boli váženou rodinou* [online]. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/pamatnici-historie/wachtlerovci-boli-vazenou-rodinou.html?page_id=7510
HUPKO, D. Aristokratické sídlo alebo chátrajúci hrad. In: M. TIMKOVÁ a I. GOJDIČ, eds. *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2007.* Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 156-170. ISBN 978-80-968382-3-3.
HUPKO, D. Aristokratky na prelome vekov. V tieni manžela? Blanka Batthyány a Lucia Wilczek v úlohách pálffyovských manželiek na prelome 19. a 20. storočia. In: G. DUDEKOVÁ a kol. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, 2011, s. 326-342. ISBN 978-80-224-1189-9.
HUPKO, D. Od šľachtického veľkostatku k účastinnej spoločnosti. Príspevok k otázke odporu červenokamenských Pálfiovcov proti prvej československej pozemkovej reforme. In: I. FIALOVÁ a D. TVRDOŇOVÁ, eds. *Pôdohospodárstvo v dejinách Slovenska. Tradície, inovácie a kultúrne dedičstvo*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2012, s. 254-272. ISBN 978-80-970666-5-9.
HUPKO, D. Súkromný život grófky Pálfiovej v obraze jej korešpondencie. In: T. GERBOC a B. J. MELIŠ OP, eds. *Človek a spoločnosť v dejinách.* Trnava: Trnavský historický spolok, 2007, s. 187-205. ISBN 978-80-969788-7-8.
HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI. *Koniec starých čias. Poslední Pálfiovci na hrade Červený Kameň 1848 – 1948*. Komárno: Vydavateľstvo KT, 2011, 204 s.
HUPKO, D., I. JANÁČKOVÁ a J. TIHÁNYI. Bratislavský pamätník Štefana Pálfiho. In: *Pamiatky a múzeá*. 2011, roč. 60, č. 2, s. 14-19.
JAMRICHOVÁ, A. Červený Kameň po odchode Pálffyovcov v roku 1945. In: *Pamiatky a múzeá*. 2010, roč. 59, č. 2) s. 43-47.
JANKOVIČ, V. Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850 – 1950. In: M. HRUŠOVSKÁ, ed. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 10*. Bratislava: Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1973, s. 5-80. Bez ISBN.
JASTRABÍK, Š. *Smolenice*. Bratislava: Veda, 1975, 332 s. Bez ISBN.
JASTRABÍK, Š. *90 rokov chémie pod Malými Karpatmi*. Bratislava: Pravda, 1973, 112 s. Bez ISBN.
KÁZMEROVÁ, Ľ. Margita Czóbelová – portrét osobnosti v kontexte doby. In: B. SNOPKOVÁ a Ľ. KÁZMEROVÁ, eds. *Mosty priateľstva – osobnosti Slovenska v kontexte vzťahov so zahraničím*. Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica; Historický ústav SAV, 2013, s. 187-197. ISBN 978-80-89388-52-3.
KOVAČIK, M. Budovanie múzea na hrade Červený Kameň. In: *Múzeum*. 2014, roč. 60, č. 2, s. 42-47.
KOVAČIK, M. *Častá v kontexte zmien prvej polovice 20. storočia*. Častá: Obecný úrad Častá, 2015, 251 s. ISBN 978-80-972114-4-8.
KOVAČIK, M. K problematike posledných Pálffyovcov na hrade Červený Kameň a ich vzťah k obyvateľom okolitých obcí. In: *Studia Historica Nitriensia*. 2013, roč. 17, ť. 1, s. 40-53.
KOVAČIK, M. „Nepriatelia" štátu v obci Častá a okolí. In: P. SOKOLOVIČ a kol. *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2015, s. 574-606. ISBN 978-80-8105-643-7.

LACKO, M., ed. *Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky. I. diel: Situačné hlásenia okresných náčelníkov január – august 1944*. Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty UCM, 2005, 281 s. ISBN 80-89220-01-0.
LISPUCHOVÁ, S. a M. TICHÝ. *Spomienky ortopéda Františka Makaia*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, 127 s. ISBN 80-88912-40-7.
MILLA, M. *Hlinkova mládež 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, 279 s. ISBN 978-80-89335-04-6.
OBUCHOVÁ, V. a M. JANOVÍČKOVÁ. *Každodenný život a bývanie v Bratislave v 19. a 20. storočí*. Bratislava: Marenčin PT, 2011, 296 s. ISBN 978-80-8114-077-8.
OLEJNÍK, M. Genéza „kolektívnej viny" ako základu Benešových dekrétov a nariadení SNR vzťahujúcich sa k postaveniu tzv. neslovanských menšín. In: Š. ŠUTAJ, ed. *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum, 2004, s. 14-26. ISBN 80-89046-21-5.
OROSOVÁ, M. Alžbeta Güntherová-Mayerová a Národná kultúrna komisia. In: M. HERUCOVÁ, ed. Stretnutie so životom a dielom Alžbety Güntherovej-Mayerovej (1905 – 1973). Bratislava: Umeleckohistorická spoločnosť Slovenska, 2003, s. 48-58. ISBN 80-89142-03-6.
OROSOVÁ, M. Neznáma minulosť kaštieľa v Hodkovciach. In: *Pamiatky a múzeá*. 2007, roč. 56, č. 1, s. 38-42.
OROSOVÁ, M. Osudy rezidencií vyššej šľachty a ich zbierok po roku 1918 a po roku 1945. In: F. FEDERMEYER a kol. *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 312-331. ISBN 978-80-970196-6-2.
OROSOVÁ, M. Povojnové osudy révaiovských majetkov. In: M. KOVAČKA, E. AUGUSTÍNOVÁ a M. MAČUHA, eds. *Rod Révai v slovenských dejinách*. Martin: Slovenská národná knižnica, 2010, s. 395-403. ISBN 978-80-89301-46-1.
OROSOVÁ, M. Pôdohospodársky archív a Národná kultúrna komisia 1946 – 1951. In: *50 rokov Slovenského národného archívu – osudy, problémy a perspektívy slovenského archívnictva*. Bratislava: Ministerstvo vnútra SR; Slovenský národný archív, 2005, s. 26-38. ISBN 80-969307-4-5.
PÁLFFY VON ERDŐD, P. G. *Abschied von vorgestern und gestern*. Stuttgart: Schuler Verlag, 1961, 290 s. Bez ISBN.
POLAKOVIČ, J. *Chtelnica. 790 rokov*. Chtelnica: Obecný úrad, 1998, 210 s. ISBN 80-967962-5-9.
ROIK, J. a M. MAKOWSKI. *Sága rodu Saint-Genois d'Anneaucourt – pánů na Jaworzu*. Jaworze: Urząd Gminy Jaworze, 2011, 112 s. ISBN 978-83-933753-3-2.
SAKTOROVÁ, H. Príspevok k poznaniu knižnice aristokratickej rodiny Stainlein-Saalenstein v Horných Semerovciach. In: *Forum historiae* [online]. 2008, roč. 2, č. 1. [cit. 2015-11-11]. Dostupné z: http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/saktorova.pdf
SLNEKOVÁ, V. a L. RUMAN. Aplikácia „Benešových dekrétov" na Slovensku. In: *Studia historica Nitriensia*. 2003, roč. 11, s. 363-369.
ŠOLTÉSOVÁ, D. Kompromisy so životom – problém historického interiéru a národná kultúrna komisia. In: Š. ORIŠKO, ed. *Pocta Karolovi Kahounovi. Súvislosti slovenského umenia. Jubilejný zborník 3*. Bratislava: Stimul, 2006, s. 198-205. ISBN 80-89236-08-1.
ŠTIBRANÁ, I. *Rodová portrétna galéria a umelecké zbierky Pálffyovcov na Červenom Kameni*. Kraków; Trnava: Towarzystwo Slowaków v Polsce; Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2013, 284 s. ISBN 978-83-7490-683-8.
ŠTIBRANÁ, I. Osudy pálffyovských zbierok červenokamenskej línie vo svetle archívnych dokumentov. In: M. OROSOVÁ, ed. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 16*. Bratislava: Pamiatkový úrad SR, 2005, s. 219-227. ISBN 80-89079-13-X.
ŠUTAJ, Š., P. MOSNÝ a M. OLEJNÍK. *Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku*. Bratislava: Veda, 2002, 158 s. ISBN 80-224-0731-3.
ŠVEDA, J. a I. HARMINC. Štátny kultúrny majetok. In: *Pamiatky a múzeá*. 1958, roč. 7, č. 4, s. 146-158.

THÖKÖLY, G. Betlér és az Andrássyak. In: B. BASICS, ed. *Betlér és Krasznahorka. Az Andrássyak világa*. Budapest: Rubicon Kiadó, 2005, s. 45-49. ISBN 963-86721-2-9.
TIHÁNYI, J. Pálfiovské empírové portréty z Červeného Kameňa. In: *Pamiatky a múzeá*. 2013, roč. 62, č. 2, s. 26-30.
UHLÍKOVÁ, K. *Národní kultúrní komise 1947 – 1951*. Praha: Artefactum, 2004, 254 s. ISBN 80-903230-8-1.
URBÁNEK, T. *Zo života obce Budmerice – pohľad do histórie*. Piešťany: PN print, 2010, 99 s. ISBN 978-80-970240-2-4.
VOJÁČEK, L. Příčiny sporu o dekret prezidenta republiky č. 5/1945 Sb. In: Š. ŠUTAJ, ed. *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum, 2004, s. 81-89. ISBN 80-89046-21-5.

Transformácia štátneho hradu Červený Kameň na múzeum po roku 1945

MICHAL KOVAČIK
Slovenské národné múzeum-Múzeum Červený Kameň

Príspevok mapuje Červený Kameň a obdobie po skončení druhej svetovej vojny, keď bol hrad zoštátnení a postupne premieňaný na múzeum. Vytvorenie múzea na Červenom Kameni nebolo jednoduché a predkladaný príspevok zameriava svoju pozornosť z časti na legislatívne, ale najmä na praktické problémy, ktoré museli riešiť pracovníci novovznikajúceho múzea. Cieľom práce je tiež zasadiť Červený Kameň do kontextu doby, v ktorej sa múzeum na hrade začínalo vytvárať.

Hrad Červený Kameň predstavuje jednu z najvýznamnejších kultúrnych a historických pamiatok na území Slovenskej republiky. Je dominantou nielen malokarpatského regiónu, ale tiež širšieho územia juhozápadného Slovenska. Okrem toho sa zaraďuje medzi najväčšie múzeá s najrozsiahlejším zbierkovým fondom v rámci celej Slovenskej republiky. Práve rozvoj múzea na hrade bol však pomerne zložitý proces, ktorý ad hoc pracuje s rovnicou o mnohých „neznámych", ktoré ovplyvňovali jeho cestu ku konštituovaniu sa na múzeum dnešného typu.[1] Rozvoj múzea súvisel pritom s érou komunistického režimu, čo zanechalo na jeho profilovaní výrazné stopy.[2] Napriek tomu, že dejiny Červeného Kameňa a otázky, ktoré sú s ním úzko späté (napr. jednotlivé rody či zbierky múzea), sú pomerne aktuálne a pertraktované súčasnou historiografiou, tak dejinám a vývoju múzea na hrade sa toľko pozornosti nedostáva. Doposiaľ neprekonanou prácou je príspevok z pera Jany Kramplovej.[3] V práci zhrnula najväčšie projekty a najdôležitejšie okolnosti, ktoré ovplyvnili vývoj múzea na Červenom Kameni. Múzejníctvo a jeho dejiny vo všeobecnosti sa pritom dostávajú (postupne) do pozornosti aj súčasnej slovenskej historiografie.[4]

Predkladaný príspevok si berie za cieľ zmapovať hlavne ideologickú stránku vývoja múzea na Červenom Kameni, keďže tá bola z pohľadu transformácie hradu na múzeum jednou z kľúčových. Dodnes sa tejto problematike v súvislosti s Červeným Kameňom nevenovala pozornosť. Podobný pokus realizovala napríklad Daniela Prelovská na stránkach časopisu Múzeum v roku 2012. Zameranie jej príspevku bolo všeobecnejšie a do pozornosti stavalo viacero slovenských múzeí.[5] Predkladaný príspevok bude otázku ideologizácie sledovať na konkrétnom múzeu, čím sa pokúša (na rozdiel od D. Prelovskej) o prípadovú štúdiu. Cieľom bude sledovať prioritu vtedajšieho múzejníctva, ktorou „bola snaha sprístupňovať hmotné doklady vývoja prírody a spoločnosti v duchu ideí marxizmu-leninizmu a zapojiť múzeá do výchovy obyvateľstva v intenciách ideológie novej vládnucej sily spoločnosti – komunistickej strany".[6]

Pre pochopenie situácie, v ktorej sa historické objekty[7] po skončení vojny nachádzali, je nutné sledovať celkové povojnové pomery. Slovensko (ako aj celá Európa) sa po skončení vojny nachádzali v obrovskej hospodárskej, sociálnej, zdravotnej či etickej kríze, pričom starostlivosť o historické objekty alebo pamiatky nepatrila medzi primárne problémy doby. Druhá svetová vojna vo svojich dôsledkoch urobila z enormného počtu Európanov bezdomovcov, duševných i fyzických mrzákov, ktorých v kontexte aktuálnych problémov trápili hlad, chudoba, nedostatok liekov a lekárskej pomoci, hľadanie príbuzných, oprava alebo nové vybudovanie domova a pod. Na druhej strane sa objavila enormná zložka spoločnosti, ktorá sa snažila v dobe zrútených politických systémov osobne profitovať. Pre takýchto jedincov neboli cudzie krádeže, rabovania, znásilňovania alebo aj samotné vraždy za jediným cieľom – vlastným profitom. Pre ochranu historických objektov preto nebol (dostatočný) ani priestor a ani vôľa. Ochranu a záchranu pamiatok sa snažili riešiť väčšinou jednotlivci alebo malé skupiny, ktoré v celkovom počte členov spoločnosti predstavovali zanedbateľné percento. Ich motivácia bola, pochopiteľne, rôzna a takisto aj dosiahnuté výsledky boli pri každom objekte odlišné. V prvých mesiacoch pred koncom a po skončení vojny zväčša šlo o ich vlastnú iniciatívu, bez

výraznejšej spoločenskej, inštitucionálnej či politickej podpory. Na Slovensku sa navyše nachádzali sovietske vojenského jednotky, ktoré aktívne zasahovali do lokálneho diania na regionálnej úrovni. Historické (zväčša opustené) objekty sa tak stávali lákadlom pre rabovania, ktorých sa dopúšťali príslušníci sovietskej armády spolu s miestnym obyvateľstvom. Rabovanie bolo zväčša jediným záujmom, ktorý bol v otázke historických objektov v povojnovom období hodný väčšej pozornosti. Za krátke obdobie konsolidácie pomerov sa tak napáchali výraznejšie škody na historických objektoch, než za celé storočia predtým.[8]

Budovanie múzea na Červenom Kameni je preto, pochopiteľne, spojené s pofebruárovým obdobím a to aj napriek tomu, že samotná budova bola vyhlásená za štátny kultúrny majetok už v roku 1946.[9] Trvalo však viac ako tri roky, kým sa Národná kultúrna komisia (NKK) dopracovala k tomu, aby legislatívne odstavila zo správy hradu ostatné subjekty (najmä Československé štátne lesy). K definitívnemu vyriešeniu tohto najpálčivejšieho problému došlo po vzájomnej dohode medzi NKK a Československými štátnymi lesmi z 11. júla 1950. Obe inštitúcie sa dohodli na podmienkach, za ktorých boli štátne lesy ochotné prepustiť areál hradu správe NKK. Medzi podmienkami však figurovali naďalej niektoré budovy, ktoré mienili štátne lesy využívať pre ubytovávanie svojich zamestnancov, prípadne ako dielne. NKK sa však touto dohodou podarilo dosiahnuť kompromis, ktorým vytlačila lesnú správu z priestorov samotného hradu.[10]

Proces konsolidácie pomerov na Červenom Kameni trval spolu päť rokov, kým sa hrad dostal pod správu odbornej inštitúcie určenej na správu objektov historicko-pamiatkového charakteru. Od úteku posledných členov rodiny Pálffy na konci marca roku 1945 bol hrad skonfiškovaný a prešiel pôsobnosťou viacerých správcovských inštitúcií. V prvom období to bol Národný výbor v Častej (apríl roku 1945 – 30. máj 1947), následne za jeho správu zodpovedali Československé štátne lesy (30. máj 1947 – 1. máj 1949) a napokon sa od 1. mája 1949 ujal správy Pavol Čarnogurský – prvý hradný správca za NKK.[11] Tá však musela o hrad zvádzať ešte viac ako ročný boj so štátnymi lesmi. K prvému podstatnejšiemu pokusu o vzájomné vyriešenie sporov prišlo 6. októbra 1949 na porade zástupcov NKK, Československých štátnych lesov, Povereníctva školstva, vied a umení, Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy, Školskej študijnej základiny v Častej a Miestneho národného výboru v Častej, resp. Miestnej roľníckej komisie v Častej. Na tejto porade bola otázkou číslo jedna pozemková podstata majetku, ktorý mal prejsť pod správu NKK. Nešlo len o samotnú budovu hradu, ale aj o jej „okolie“ (takto sú tieto pozemky definované aj v zápisnici), ktoré bolo približne totožné s dnešnou majetkovou podstatou múzea sídliaceho na hrade.[12]

Porada bola chápaná zo strany väčšiny zainteresovaných inštitúcií ako rozhodujúca, ba kľúčová. Zakrátko však podali štátne lesy voči výsledkom rokovania odvolanie, kde označili rozhodnutia z tejto schôdze za protiprávne.[13] Bolo zrejmé, že spor sa natiahne aj na ďalšie obdobie. K definitívnej dohode napokon prišlo na porade 11. júla 1950, na ktorej boli závery zo zasadnutia zo 6. októbra 1949 „kozmeticky“ upravené v prospech štátnych lesov. Tie získali pozemky, na ktorých ležali starý židovský cintorín a prícestná kaplnka a tiež dostali právo na užívanie niektorých budov v hradnom areáli.[14]

Riešenie majetkových pomerov sa síce naťahovalo do polovice roku 1950, no to neovplyvňovalo zvozy zbierkových predmetov na Červený Kameň. V priebehu rokov 1948 – 1951 tu boli deponované zbierky z 28 bývalých šľachtických sídiel a z dvoch zrušených kláštorov, z čoho vyplýva, že s rozvojom múzea a jeho základných činností sa nečakalo na (základné) majetkovo-právne doriešenie.[15] Čakať sa ani nemohlo, keďže hrad využívali aj v nasledujúcom desaťročí viaceré spoločnosti a inštitúcie a nebol len (výsostným) sídlom múzea pod správou NKK.[16]

Múzeum na hrade malo v prvých desaťročiach vlády komunistov iba prezentačnú funkciu. Jeho úlohou bolo sprístupňovať zbierky a historicko-umelecké predmety, ktoré boli v priestoroch hradu uložené.[17] „Činnosť múzea (doposiaľ – pozn. M. K.) ovlivňoval názor odborných inštitúcií, spočiatku pamiatkových, neskôr múzejných orgánov, že ide o mŕtve múzeum, ktoré nemá vykonávať odbornú a vedeckú prácu, ani rozširovať svoj zbierkový fond.“[18]

Inštitúcia múzea, ktorá na Červenom Kameni sídlila, tým v plnej miere zapadala do koncepcie socialistického modelu múzejníctva. Podľa tohto modelu spočívala jedna z hlavných úloh socialistických múzeí okrem uchovávania a správy zbierok v šírení informovanosti o všetkých stránkach vývoja (výlučne v kontexte) proletárskej spoločnosti. Múzeá tak mali popri ostatných vedných disciplínach upevňovať kultúrneho ducha pracujúceho ľudu. Rovnako tak malo múzeum posilňovať socialistické vlastenectvo a proletársky internacionalizmus a dokumentovať výstavbu socializmu.[19] Povojnový vývoj totiž jasne naznačil, že komunisti si museli svoje pozície v spoločnosti obhájiť. Nič na tom nezmenil ani február 1948, kedy sa im podarilo prebrať moc v krajine. Uskutočniť prevrat a etablovať politickú moc v krajine nie je vždy to isté. Komunisti, ktorí boli vždy vnímaní ako strana robotnícka a nekonfesionálna, nemali (hlavne) na Slovensku dostatočne silnú pozíciu v spoločnosti, čo sa napokon ukázalo aj vo voľbách v roku 1946. Po februárovom prevrate v spoločnosti okrem toho rezonovali oveľa vážnejšie otázky kolektivizácie, združstevňovania či likvidácie politickej opozície, ktoré ukazovali na to, že komunistický monopol moci sa musel vyrovnávať aj s vážnymi prejavmi opozície. Humanitné vedy (hlavne história, politológia, filozofia a pod.), medzi ktoré sa radilo aj múzejníctvo, mali za úlohu túto opozíciu brzdiť. Obrusovanie hrán opozičných myšlienok sa dialo (aj) prostredníctvom ideologizácie spoločnosti, ktorá mala byť pretvorená podľa marxisticko-leninskej filozofie a socialistického modelu.[20]

Problematika ideologizácie nie je vôbec jednoduchá. Je nutné prihliadať na viaceré skutočnosti, medzi ktorými bola (napríklad) aj motivácia, ktorá ovplyvňovala ideologickú činnosť múzea. Práve motivácia je tým najťažšie rozpoznateľným kritériom pri definovaní ideologizácie a spolupráce s režimom. Pre dokladovanie tejto myšlienky budú využité dva príklady všeobecného charakteru a dva príklady, ktoré sa vzťahujú priamo na Červený Kameň. V prvom prípade ide o dokument – Zásady politicko-osvetového využitia hradov a zámkov – z roku 1953, ktorý vypracovala Vládna múzejná komisia. Vyslovene sa v ňom hovorí, že „je nutno chápat politicko osvětové a kultúrní využití památek jako konečný cíl ochranářské práce, kdežto ostatní úkoly (len – pozn. M. K.) jako prostředek, cestu k dosažení tohto cíle“.[21] Na druhej strane v období nastupujúcej normalizácie sa pripúšťa už aj vedecké a muzeologické spracovávanie zbierok a nielen osvetová činnosť z 50. rokov 20. storočia. Skepticizmus, ktorý mala vládna strana voči múzeám, sa však nevytratil. Prepukol (napríklad) v auguste roku 1970, keď sa blížilo výročie okupácie krajiny vojskami Varšavskej zmluvy. Ministerstvo kultúry SSR upozorňovalo, že práve múzeá by mohli byť centrami prejavov opozičných názorov, prípadne pietnymi miestami, ktoré by slúžili k protištátnym prejavom a k „uctievaniu“ starých pamiatok.[22]

Oba dokumenty vyjadrujú svoj postoj k múzejnej práci vo všeobecnej rovine, čiže boli aplikované na všetky vtedajšie múzeá v Československu. Zároveň v nich explicitne vidno nedôverčivý postoj režimu k múzeám, čo by pamäťovým inštitúciám. V prvom prípade z 50. rokov minulého storočia je to azda zrejmejšie, keď je otvorene priznané, že akýkoľvek výskum predprevratových období je z pohľadu režimu úplne zbytočný. Múzeá mali mať osvetový a rekreačný charakter. Prvé poslanie bolo z pohľadu ideologizácie spoločnosti podstatnejšie. Osveta v múzeách sa mala zameriavať práve na tie otázky, ktoré by podporovali samotný režim, ukazovali by predchádzajúce obdobia v čiernom svetle, budúcnosť vo svetlých farbách a (vtedajšiu) súčasnosť ako obdobie, ktoré je začiatkom cesty k onej svetlej budúcnosti. Vybočovanie z tohto veľmi jednoduchého chápania osvety a hlavného poslania múzeí, bolo považované za podstatný prehrešok voči režimu a jeho ideológii. Motivácia režimu v otázke múzeí bola preto úplne zrejmá. Múzeá sa mali stať podporou zriadenia a ideologických základov novej spoločnosti a nie naopak.

V druhom príklade sa citované dokumenty týkajú samotného hradu. Rozdiel je však v tom, že je pomerne náročnejšie určiť vnútornú motiváciu, s ktorou sa dostávali ideologické prehlásenia do oficiálnych textov. Nie vždy sa dochovali pramene, ktoré by odkrývali vnútorné presvedčenie, pocity, myšlienky či motívy toho ktorého pracovníka, či skupiny. Bez toho sa len ťažko interpretujú kroky,

ktoré ovplyvňovali vývoj jednotlivých zložiek spoločnosti. Ani v prípade, že sa takéto dokumenty dochovali, sa však nedá presne určiť, aká bola vnútorná motivácia jednotlivých aktérov. Nie je možné (ani náznakom) hádať či šlo o skutočné presvedčenie alebo účelové vyhlásenie. Ak chcel totiž múzejník (alebo ktokoľvek iný) niečo skutočne dosiahnuť, musel svoje plány buď podriadiť ideológii strany alebo sa tak aspoň navonok tváriť. Historik a múzejník, Ľubomír Lipták, priznal, že „jeden akademik hovorieval, keď dokončil štúdiu, že ju musí ešte „marxisticky preondieť"[23] Zdá sa, že účel svätil prostriedky. Oveľa ťažšie sa dá zistiť, čo stálo za programovými a ideologickými vyjadreniami, ak išlo o konkrétnu inštitúciu. Navyše ak sa tieto vyjadrenia objavujú v oficiálnych dokumentoch „len" sporadicky, aby bol dokument vybavený patričnými programovými vyhláseniami.

V žiadosti o pridelenie nových priestorov na hrade pre potreby múzea sa, napríklad, uvádza, že „jeho úlohou (múzea – pozn. M. K) je kriticky v zmysle stalinských zásad a teórie marx-leninizmu zhodnotiť a ukázať výchovnú stránku zbierok".[24] Táto veta je v texte popri ostatných viac-menej osamotená. V ostatných pasážach dokumentu sú argumenty kladené vecne, s presným definovaním dôvodov, pre ktoré múzeum tieto priestory potrebuje a tiež s presným vymedzením ich využitia. Citovaná veta je teda príkladom potrebného ideologického prehlásenia, tak, ako to spomína Ľ. Lipták.

Na druhej strane, k opozícii k nej stojí vyjadrenie správy hradu k zásadám o politickom využití hradov a zámkov, ktoré vypracovala Vládna múzejná komisia v roku 1953. V tomto texte sa proti čisto osvetovému charakteru múzea nič nenamieta, práve naopak, správa Červeného Kameňa tieto zásady vo všeobecnosti kvituje. Poznámku vzniesla len k hospodárskemu využitiu hradu, kde vychádzala z konkrétnych (domácich) pomerov. Správcovia objektu sa snažili poukázať na nevhodné využívanie hradu, ktorý bol počas 50. rokov 20. storočia využívaný, (okrem iného aj) ako sklad potravín a materiálov rôznych spoločností. Tu však námietky končili a ani náznakom nespochybnili „iba" osvetové poslanie hradu.[25]

Dva dokumenty, ktoré od seba delí nielen krátke časové obdobie, sú voči sebe predsa len v patričnej opozícii. Oba pritom sledovali v podstate ten istý primárny a aj sekundárny cieľ. Primárnym cieľom bolo povznesenie múzea na Červenom Kameni, ktoré sa malo dosiahnuť cez sekundárny cieľ – získania nevyužitých alebo zle využitých priestorov pre účely múzea. Oba dokumenty pritom vo všeobecnosti hovoria nepredpojato, uvádzajú konkrétne dôvody a logické argumenty, no argumentačné piliere prvého stoja skôr na vecnom hľadisku a argumentačné piliere pripomienok k všeobecným zásadám využívania hradu sa opierajú vo väčšej miere o ideologickú argumentáciu.

V opozícii k obom týmto dokumentom stojí návrh na zriadenie Múzea feudálneho bývania z roku 1969. Už zo samotného názvu je zrejmé, že „doba sa zmenila", a preto bolo možné do tejto koncepcie zahrnúť aj zbierkotvornú a vedecko-výskumnú zložku, čím sa vytvorili odborné a špecializované pracoviská (napr. súčasné Oddelenie histórie, zbierok a výstavnej činnosti). Pochopiteľne, že aj tento dokument nesie stopy socialistickej ideológie, ale tá je do textu vkladaná programovo s jasným cieľom – dosiahnuť prijatie návrhu. Myšlienka o novej koncepcii využitia múzea a areálu hradu je ďalším typickým príkladom toho, čo sa myslelo pod „marxistickým preondením".[26]

Vedeckovýskumná činnosť napriek programovému odmietnutiu nebola úplne „zmietnutá zo stola" ani v 50. rokoch minulého storočia. Už v roku 1954 publikovali svoje výskumy hradu Dobroslava Menclová a Václav Viliam Štech, čím vytvorili v podstate prvý povojnový pokus odbornej práce o hrade a jeho dejinách. NKK vydala tiež v máji roku 1951 povolenie, aby poprední slovenskí historici previedli výskum archívnych fondov, ktoré boli uložené na hrade. Alexander Húščava, Peter Ratkoš a Richard Marsina dostali povolenie previesť archívny výskum aj na tzv. Pálffyovskom archíve (fondy rodu), ktorý sa v tom čase stále nachádzal na hrade, no prístupný bol len s povolením ústredia NKK v Bratislave.[27]

Ideologickým konštruktom socializmu v otázke múzejníctva trpeli vo všeobecnosti hlavne expozície, keďže tie reprezentovali múzeum navonok azda najviac. Expozície boli tiež tou zložkou, ktorá oslovovala najširšiu verejnosť. Pre režim (a v tomto prípade to platí vo všeobecnosti pre

akýkoľvek režim) bola podstatná spoločnosť v čo najširšom zábere. Otázka expozícií sa v oblasti múzejníctva stala primárnou a to nielen z týchto (logických) dôvodov, ale tiež preto, že v kontexte jediného oficiálne podporovaného zmyslu múzea, ktorým bola osveta, mali primárny význam práve expozície. Preto bude nutné sa v nasledujúcich riadkoch zamerať práve na túto oblasť, ktorá je pre každé múzeum kľúčová, no pre mnohé bola v čase „budovateľskom" aj dostatočne problematická. Expozícia predstavovala problém aj pre múzeum na Červenom Kameni. Bolo dôležité, aby sa správa hradu vyrovnala s problémom svojho vlastného profilovania. Charakter budúcich expozícií na hrade bol určený prirodzene. Išlo o úplne logické vyprofilovanie sa, nakoľko sa hrad stal jedným z centier zvozov konfiškovaného majetku z bývalých šľachtických sídiel po druhej svetovej vojne. Takýmto spôsobom sa na Červenom Kameni vytvorila rozsiahla zbierka historického nábytku, obrazov, grafík, bytových doplnkov, zbraní a podobne, ktorá sa, pochopiteľne, stala základom budúcich expozícií. Taktiež už samotná budova, v ktorej múzeum sídlilo, predurčovala jeho zameranie.

Múzeum, ktoré sa na hrade vytváralo, malo nielen predurčený charakter svojej činnosti, ale do vienka dostalo aj vyrovnávanie sa s oficiálnou ideológiou štátostrany. Vtedajší odborníci a elity hlásali, že múzeum sa musí podriadiť dokumentovaniu prítomnosti, sledovať svojím obsahom a charakterom hlavne ideály socializmu. „Či sa môže nazývať múzeum naozaj sovietskym, keď v ňom chýba prítomnosť? Nie, nemôže."[28], hlásal sovietsky odborník V. Diakonov v roku 1953. V prípade Červeného Kameňa nebolo teda, pochopiteľne, možné vytvárať skutočné (v zmysle sovietske) múzeum. Už prvú expozíciu, ktorú zariaďoval správca Pavol Čarnogurský s rodinou, vybavili, prirodzene, historickým nábytkom. „S otcom denne chodil (syn Ivan Čarnogurský – pozn. M. K.) do práce a vyhrabávali v pivniciach zamurovaný nábytok i ostatné exponáty, (...) Otec po očistení patričnej miestnosti umiestnil (do nej – pozn. M. K.) nábytok a ja (Kristína Čarnogurská – pozn. M. K.) som mala na starosť výzdobu izby obrazmi, keramikou a pod."[29] Expozícia bola po prvýkrát sprístupnená verejnosti 22. októbra 1949.[30]

Vo vytváraní koncepcie expozície červenokamenského múzea bola dôležitá ešte jedna skutočnosť. Boli to bývalí majitelia hradu, ktorí predstavovali symbol všetkého, proti čomu socialistická ideológia ostro brojila. Pálffyovci predstavovali osoby, ktoré sa absolútne vzďaľovali od spoločenského ideálu socializmu. Tým boli jednoducho pracujúci robotníci. Osoby, akými boli aj Pálffyovci, režim označoval za buržoáznych a kapitalistických rozvracačov štátu a ich dejiny sa nemali vôbec pripomínať. „Z našich múzeí musíme odstrániť staré expozície, ktoré vo svojom obsahu často vyjadrovaly buržoázne, protivedecké názory. (musíme – pozn. M. K.) Bojovať o vysokú ideovosť expozície, o jej boľševickú straníckosť, proti formalizmu a povrchnosti".[31]

Vyrovnanie sa s touto spletitou otázkou bolo pomerne zložité. Stačí si predstaviť situáciu vtedajšieho múzejníka, ktorý mal k dispozícii hrad naplnený historickým nábytkom z rôznych období, problém je „len" v tom, že tento nábytok patril feudálom a buržoázii a nemohol byť teda (oficiálne) vystavený pre svoj historický, kultúrny či umelecký význam. Ak chcel múzejník inštalovať napríklad sakrálne predmety, tak sa musel „škriabať opačne". Nestačilo svoj úmysel odôvodniť „len" historickou, umeleckou či kultúrnou hodnotou predmetov, ktoré chcel sprístupniť, ale musel vysvetliť, že „v záujme boja proti tmárstvu bolo by žiaduce jednu miestnosť použiť pre vystavenie výberu z týchto (sakrálnych/cirkevných – pozn. M. K.) predmetov, keďže zhubnú činnosť kléru, poťažne cirkve v spojitosti s feudalizmom je potrebné pripomínať".[32] Tieto riadky diktovala[33] Marie Štechová, múzejníčka, ktorá pracovala na Červenom Kameni v rokoch 1951 – 1953 a inventarizovala zbierkový fond. Spolupodieľala sa na tvorbe konceptu novej inštalácie hradnej expozície.[34]

Poznámky M. Štechovej k novej expozícii sú skutočne zaujímavé. V archívnom fonde SNM-Múzea Červený Kameň sa zachovali v torzovitej podobe, často len „načmárané" na kuse papiera. Napriek tomu predstavujú cenné dokumenty o tom, ako situáciu ad hoc vnímala pracovníčka múzea, ktorej úlohou bolo pripraviť novú expozíciu, ale expozíciu takú, ktorá bude vyrovnaná s požiadavkami doby. M. Štechová v podstate riadila aj činnosť správcu J. Janka vo veci novej expozície, keďže mu diktovala

jednotlivé argumenty, ktoré hovorili o potrebe získať druhé poschodie hradu pre múzeum. „Musíš im dokázať, že bez II. p. (poschodia – pozn. M. K.) nedá sa rozvinúť obraz aký má podávať objekt o vývine spoločenských Tried na Slovensku a to dokážeš len podrobným zavedením plánu. ... V depozitoch si uvolníme materiál, tým priestor ... získame prehľadnosť, tým čas ... to im napíš, aké je poslanie Č. Kameňa“.[35] Správca hradu v podstate urobil, čo mu M. Štechová odporučila, a preto oficiálne zdôvodnenie žiadosti o pridelenie miestností na druhom poschodí hradu nesie celkom jednoznačne jej rukopis.[36]

To nebolo všetko. M. Štechová vypracovala koncept expozície. Libreto, podľa ktorého sa malo (logicky) zdokumentovať šľachtické bývanie v priebehu storočí. Začínať sa malo na prvom poschodí niekoľkými miestnosťami zariadenými renesančným nábytkom talianskej, slovenskej a nemeckej proveniencie. Medzi nimi mala byť vsadená knižnica. Po renesančnom nábytku mala expozícia prejsť k inštalácii barokového nábytku, ktorému mali byť venované dve izby. Nasledovala miestnosť, ktorá dostala pracovný názov „Stupava“.[37] Z nej sa prešlo do orientálneho salónu – či po ňom niečo nasledovalo, sa zo zápiskov M. Štechovej ťažko určuje. V plánoch sa hovorí ešte o niekoľkých izbách, ktoré mali byť vybavené empírovým nábytkom.

Po prehliadke prvého poschodia sa malo pokračovať na druhé poschodie juhovýchodného krídla hradu. Malo pozostávať z inštalácie historických kostýmov a portrétov na hlavnej chodbe. Prvá miestnosť prístupná z hlavnej chodby mala byť venovaná dejinám hradu. Do tejto miestnosti mali byť zaradené aj stručné dejiny pálffyovského rodu,[38] ako aj vyobrazenia hradu na jednotlivých predmetoch (Štechová hovorí o rytinách, skle, porceláne atď.).[39] Nasledujúca miestnosť mala venovať pozornosť „dobe predbreznovej do roku 1850“ (1848 – 1850), obdobiu, ktoré podľa vtedajšej ideológie začalo s bojom vedúcim k uplatneniu diktatúry proletariátu. Miestnosť mala silný ideologický charakter, pretože mala vytvárať negatívny obraz o kapitalizme a jeho historických formách. Zároveň mala byť táto miestnosť prípravou na nasledujúcu inštaláciu nazvanú *Slovensko sa prebúdza*. Táto inštalácia mala sledovať osobnosti, ktoré sú späté (aj) s malokarpatským regiónom, ako napríklad Juraj Fándly či Ľudovít Štúr. Podľa Štechovej bol na panstve historicky dokázaný aj Juraj Jánošík, ktorý bojoval proti Pálffyovcom, čo mal byť jednoznačný dôkaz triedneho boja aj na červenokamenskom panstve.[40] Nasledujúca miestnosť bola venovaná ideológii triedneho boja, ktorá mala vrcholiť výstavou „súčasnosti“ presne tak, ako to predpisovali programové články na stránkach múzejných časopisov. V poslednej miestnosti mala byť inštalovaná výstava vzácnych tlačí zo zbierok múzea. Táto miestnosť mala byť využitá ani nie ako stabilná súčasť expozície, ale ako výstavný priestor, ktorého obsah sa mohol meniť.[41]

Neúplné poznámky M. Štechovej, bohužiaľ, neponúkajú odpovede na všetky otázky a tiež je pravdepodobnejší omyl pri ich interpretácii. Obsahujú síce náčrty inventáru jednotlivých izieb, ale dá sa len ťažko určovať, o ktorú miestnosť v konkrétnom prípade skutočne išlo. Pripravovaná expozícia mala byť situovaná na prvom poschodí juhozápadného a juhovýchodného krídla hradu. V zápiskoch M. Štechovej však chýbajú miestnosti tzv. Rytierska sála, Sala terrena, kaplnka, lekáreň atď. Je skutočne nemysliteľné, aby tieto miestnosti opomenula vo svojom koncepte, preto sa nazdávam, že nemienila výraznejšie meniť ich vybavenie a považovala ich vo svojich úvahách o novej expozícii za samozrejmosť. Domnievam sa, že koncepciu týchto miestností nechala v podobe, v akej ich zariaďovali ešte manželia Čarnogurskí (v prípade Rytierskej sály alebo lekárne či kaplnky), hoci sa o ich librete expozície vyjadrovala s poriadnou dávkou kritiky. Sala terrena patrí k pôvodným inventárom hradu, a preto zameranie tejto miestnosti nebolo treba meniť. Je nutné pripustiť, samozrejme, aj iné možnosti a alternatívy či otvorenosť iných otázok expozície M. Štechovej. Pri analýze vychádzam z toho, že M. Štechová vo svojich konceptoch spomínala, že z prvého poschodia expozície sa bude možné dostať hneď na druhé. To je možné len súčasným východom z expozície pri východnej bašte hradu, preto bolo nutné prejsť prvým poschodím nielen juhozápadného, ale tiež juhovýchodného krídla hradu. Expozícia

z 50. rokov 20. storočia tak kopírovala takmer presne tú súčasnú inštaláciu a nevynechávala ani „stabilné“ miestnosti ako Rytierska sála, Sala terrena, lekáreň atď.

Potvrdzujú to aj inventáre expozície z roku 1955. Hoci v tom čase už M. Štechová na hrade nepôsobila, je z inventára zrejmé, že inštalácia expozície vychádzala z jej návrhov. Aj v tomto prípade je pomerne náročné určovať konkrétnu miestnosť, keďže ich evidencia bola vedená pod odlišnými číslami ako v súčasnosti. V niektorých prípadoch je to pomerne jednoduché. Veľká jedáleň, v súčasnosti miestnosť č. 403, je v inventári z roku 1955 vedená ako miestnosť č. 5, ale má rovnaké meno ako dnes. Ďalšiu zložku tvoria miestnosti, ktorých presné určenie je o čosi náročnejšie, čo predpokladá aj zvýšenú možnosť omylu. Takouto miestnosťou je (napríklad) súčasný tzv. Ružový salón (miestnosť č. 427), ktorý je v inventári z roku 1955 uvedený ako „Červený salón“ – miestnosť č. 10. V inventári starej expozície sa nachádzajú aj také miestnosti, ktorých presné určenie je doposiaľ otázkou hypotéz. V „západnom“ (dnes juhozápadnom) krídle hradu sa nachádzala napríklad miestnosť č. 4 bez presnejšieho určenia alebo miestnosť č. 3, ktorá niesla pomerne strohé označenie – baroková. Problém pri určovaní týchto miestností nastáva vtedy, keď je väčšina miestností juhozápadného krídla hradu definovaná takýmito (dnes už) nejasnými popismi. V predkladanom príspevku preto nepríde k definitívnemu záveru, ktorý by identifikoval konkrétne miestnosti z inventára expozície z roku 1955 so súčasnou evidenciou. Táto otázka zostáva naďalej otvorená.[42]

Ťažkosti, ktoré mali prví múzejníci na Červenom Kameni s ideologizáciou režimu a napokon z nej plynúcich praktických problémov, sú najviac viditeľné práve v otázke prípravy expozície. Tá, ako je vidno z opisu, ktorý bol podaný v predchádzajúcich riadkoch, zameriavala svoju pozornosť na dokumentáciu každodenného života šľachty. Z pohľadu vtedajšej ideológie teda dokumentovala históriu a život spoločenskej vrstvy, ktorá bola chápaná ako nepriateľská a neprijateľná. Napriek tomu sa budovanie múzea tohto zamerania na Červenom Kameni nezastavilo. Dôvodov je určite viacero, no za najvýznamnejší možno považovať význam pamiatky. Múzeum nevznikalo na „zelenej lúke“. Hrad Červený Kameň je dominantou malokarpatského regiónu, preto všetky ostatné pokusy na „iné“ využitie napokon nezaknihovali výraznejšie alebo dlhodobejšie úspechy. Hoci zánik takýchto nápadov prichádzal pozvoľna a niekedy až príliš pomaly.

Pri vytváraní ideologickej roviny múzea museli jeho prví pracovníci našľapovať veľmi jemne a opatrne. To je dôvod, ktorý „dokázal“ historickú prepojenosť aj medzi hradom a Jánošíkom, či inými dnes už úsmevnými prvkami vo vtedajších pokusoch múzejníkov. Opatrné našľapovanie a skutočný pohyb po hrane bol zrejmý takmer v každom ohľade. Preto museli pracovníci múzea neustále otáčať kartu, aby sa (v intenciách oficiálnej doktríny) zdôraznilo, že úlohou múzea nebolo dokumentovať každodennosť šľachty pre ňu samú, ale pre rozoznanie kontrastu medzi životom šľachty a pracujúceho ľudu. Ten bol v tomto prípade jediným, čo bolo pre komunistickú historiografiu a jej príbuzné vedy zaujímavé. Navyše sa anonymný a nedefinovateľný ľud stal záujmom slovenskej historiografie ako jediný subjekt, ktorý bol v dejinách Slovenska skutočne slovenský. Táto veličina, ktorú zastupoval práve anonymný ľud, zostala napokon v centre humanitných odborov (najmä historiografie) a zásobovala tak svojimi vyjadreniami komunistickú ideológiu.[43]

Zbierky múzea na Červenom Kameni mali byť, aj podľa niektorých vyjadrení samotných pracovníkov múzea, len dokladom triednej nerovnosti a triedneho boja stáročia zvádzaného medzi pracujúcim ľudom (v zmysle ideálom) a vykorisťovateľskými triedami, teda šľachtou, buržoáziou a cirkvou (chápané ako nepriateľom). Dokladov o podpore tejto čierno-bielej ideológie sa nájde v archívnych prameňoch viac než dosť – zopár ich bolo citovaných aj v predkladanom príspevku. Na prvý pohľad je z nich zrejmé, že múzeum na Červenom Kameni nepatrilo (svojim charakterom, zameraním a zbierkovým fondom) medzi typické múzeá, ktoré by boli „vlajkovou loďou“ komunistickej doktríny.

Pracovníci hradu teda museli lavírovať medzi oficiálnou ideológiou a (často) zdravým rozumom tak, aby dosiahli vyrovnanie oboch misiek váh. Vystavovanie predmetov výraznej umeleckej

a historickej hodnoty bolo možné nie pre ne samotné, ale pre ukázanie kontrastu voči ideálu komunistickej spoločnosti. Dochádzalo tak až ku komickej situácii, ktorá sa dá jednoducho modelovať – pracovníci múzeí vystavili historické predmety (oficiálne) ako doklady „zvrátenej" minulosti, pričom pracujúci robotníci a ich rodiny si ich mali prísť pozrieť s patričným pohŕdaním a s pocitom šťastia, že žijú v dobe, ktorá myslí v prvom rade na nich. Avšak rozdiel medzi teóriou a praxou býva často až neuveriteľne výrazný. Návštevníci hradu sa naopak, úplne prirodzene, čudovali nad remeselným prevedením, obdivovali umelecké majstrovstvo a nad predmetmi, ktoré boli v hrade vystavené, ako aj nad budovou samotnou, nepozastavovali sa s pohŕdaním (ako to možno chcela oficiálna doktrína), ale zväčša s uznaním či s ďalšími pozitívnymi pocitmi. Preto bolo nutné do tohto konceptu zapracovať ideológiu o čosi výraznejšie. V minulých expozíciách sa preto objavovali návrhy a plány, ktoré by aspoň časť pozornosti explicitne venovali tomu často pertraktovanému ľudu. Dosvedčuje to aj koncepcia, ktorá mala byť navyše doplnená o expozíciu vinárstva v súčasnej tzv. hradnej lisovni.[44]

Nech však boli pohnútky akékoľvek, múzeu na Červenom Kameni sa podarilo vytvoriť „neštandardnú" expozíciu. Také čosi sa podarilo pred pádom komunistického režimu len niekoľkým múzeám.[45] Múzeá, ktoré boli súčasťou vytvárania a udržiavania politickej doktríny, sa vyrovnávali s viacerými ťažkosťami, nielen s koncepciou svojej expozičnej a výstavnej činnosti, či so svojím zameraním. Problematika je oveľa obšírnejšia a náročnejšia, než sú naznačené problémy v predkladanom príspevku. Múzeum, ktoré bolo budované na Červenom Kameni muselo riešiť problémy doby, otázky politickej objednávky, ale tiež špecifické problémy, ktoré sa týkali priamo hradu a stavu budov. Tento model je možné aplikovať na všetky historické budovy a múzeá v Československu, i keď treba, pochopiteľne, prihliadať na konkrétne špecifiká každého jedného prípadu.[46] V prípade Červeného Kameňa je nutné na záver poznamenať, že po dotvorení sa na múzeum tzv. I. kategórie (to znamená s celorepublikovou pôsobnosťou) sa vývoj nezastavil a hrad prešiel rozsiahlou rekonštrukciou. V súčasnosti patrí k najzachovalejším a najviac navštevovaným múzeám Slovenska.

Poznámky

1 V príspevku je používané označenie „múzeum" a to aj napriek tomu, že v opisovanom období ešte nemožno hovoriť o múzeu v pravom slova zmysle. Ani archívne dokumenty nepoužívajú toto označenie, ale skôr sa v dokumentoch úradnej povahy objavujú označenia ako „Štátny hrad Červený Kameň" alebo „kultúrna pamiatka" či (najčastejšie) „štátny kultúrny majetok". Nejde tu pritom iba o akúsi slovnú hru, ale o skutočné rozlíšenie úloh a kompetencií vtedajšieho stavu a súčasnej inštitúcie. Hlavné úlohy múzea totiž ďaleko presahujú rámec expozičnej a výstavnej činnosti. Tie však inštitúcia, ktorej sídlom sa hrad Červený Kameň stal, nadobúdala postupne. Mnohé vedeckovýskumné činnosti boli do jej štatútu zapracované až na prelome 60. – 70. rokov minulého storočia. Napriek tomu, že si uvedomujem túto skutočnosť, ktorá de facto komplikuje používanie pojmu „múzeum" pre inštitúciu sídliacu na hrade Červený Kameň v predchádzajúcom období, rozhodol som sa pre jednotné používanie tohto označenia pre vývoj inštitúcie od skončenia druhej svetovej vojny. Dôvodov je možné uviesť viacero, avšak úplne bude postačovať ten najdôležitejší. Zásadný je hlavne dôvod samotného sprehľadnenia textu. Striedanie viacerých názvov a označení pre tú istú inštitúciu by malo v konečnom dôsledku opačný efekt, pretože text by sa mohol stať pre čitateľa nezrozumiteľnejším a komplikovanejším. Umelé vytváranie zložitosti nie je pritom ukážkou ani vedeckosti a ani odbornosti a preto nie je najmenší dôvod na to, aby bola takáto falošná komplikovanosť textu podporená. Navyše označenie „múzeum"sa sporadicky objavuje aj v dokumentoch z 50. rokov 20. storočia či skorších období, tu má však skôr opisný význam. Preto zostáva skutočne na autonómnej voľbe autora, ktoré označenie/a bude vo svojom texte používať. Moje rozhodnutie pre pojem múzeum tkvie nielen v sprehľadnení textu, ale tiež v tom, že vytvorenie múzea (s čo najväčším množstvom vykonávaných činností) bolo na Červenom Kameni cieľom už v 50. rokoch minulého storočia. K tomuto cieľu smerovali aktivity všetkých kompetentných zamestnancov a zároveň bol tento cieľ chápaný ako konečné štádium v otázke budúceho poslania hradu Červený Kameň. Uvedomovanie si a rešpektovanie tejto skutočnosti prirodzene viedlo k uprednostneniu pojmu „múzeum" pred ostatné hoc aj skôr používané označenia.

2 Múzeum na hrade existovalo už pred vypuknutím prvej svetovej vojny. Bolo to v podstate súkromné múzeum pálffyovského rodu, ktoré malo odkazovať na významný pôvod a postavenie tejto rodiny. HUPKO, D. Aristokratické sídlo alebo chátrajúci hrad? In: M. TIMKOVÁ a I. GOJDIČ, eds. *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2007*. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 166-167. Následne po vzniku Československej republiky sa na hrade vytvorilo múzeum na základe zákonov republiky (ide najmä o tzv. prídelový zákon č. 81/1920 Sb., ktorý bol

súčasťou prvorepublikovej pozemkovej reformy), ktoré prikazovali, aby boli historické pamiatky všeobecne prístupné. Sprístupnenie hradu pre verejnosť bola jedna z podmienok, na základe ktorých si Pálffyovci udržali majetok aj po skončení pozemkovej reformy. KOVAČIK, M. K problematike posledných Pálffyovcov na hrade Červený Kameň a ich vzťah k obyvateľom okolitých obcí. In: *Studia Historica Nitriensia*. 2013, roč. 17, č. 1, s. 50-51. Avšak ku konštituovaniu múzea so všetkými zložkami, ktoré patria k takejto inštitúcii, sa pristúpilo až po roku 1945, resp. po roku 1948.

[3] KRAMPLOVÁ, J. Vznik a rozvoj múzea na hrade Červený Kameň. In: *Múzeum.* 1988, roč. 33, č. 2, s. 39-48. Štúdia vychádza z dvoch výskumných úloh autorky. Jednou je výskumná úloha, ktorú v prvej polovici 80. rokov 20. storočia spracovávala pre Slovenské národné múzeum, v ktorého pôsobnosti sa hrad nachádzal od roku 1979. KRAMPLOVÁ, J. *Analýza zbierkových fondov múzea SNM – hrad Červený Kameň*. Červený Kameň: nepublikované, 1983. Rukopis sa nachádza na Oddelení histórie, zbierok a výstavnej činnosti SNM-Múzea Červený Kameň. Druhou je rigorózna práca, ktorú autorka obhájila v roku 1983. KRAMPLOVÁ, J. *Vznik a rozvoj muzea na hradě Červený Kameň a koncepce jeho činnosti* [Rigorózna práca]. Brno: Filozofická fakulta Masarykovej univerzity v Brne, 1983.

[4] Na tomto mieste možno spomenúť práce z pera Miroslava Palárika. Napr. PALÁRIK, M. *Zväz slovenských múzeí v období slovenského štátu 1939 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2011, 198 s. ISBN 978-80-8094-993-8. Takisto z novších prác aj napr. ELIAŠOVÁ, S. *Premeny slovenského múzejníctva v rokoch 1945 – 1970*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2011, 131 s. ISBN 978-80-8094-989-1; PRELOVSKÁ, D. *Zväz slovenských múzeí a kultúrna politika (1945 – 1959)*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2010, 266 s. ISBN 978-80-8094-868-9; HERČKO, I. *Dejiny múzejnej kultúry na Slovensku*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2009, 306 s. ISBN 978-80-8083-931-4. Zo starších prác napr. RYBECKÝ, M. a kol. *Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národnej kultúre: Príspevok k dejinám slovenského múzejníctva*. Martin: Osveta, 1983, 229 s.

[5] PRELOVSKÁ, D. K prvým pokusom o ideologizáciu slovenského múzejníctva (1948 – 1952). In: *Múzeum.* 2012, roč. 58, č. 2, s. 14-18.

[6] PRELOVSKÁ, odk. 5, s. 14.

[7] Pod týmto pojmom sú myslené všetky zložky, ktoré sú v pozornosti pamiatkových a múzejných inštitúcií. V intenciách práce je nutné chápať tento pojem v širšom význame, v ktorom sa doň dajú zhrnúť nielen samotné budovy historického charakteru, ale tiež predmety, ktoré tvorili pôvodný inventár týchto budov či iné hnuteľné, či nehnuteľné predmety, ktoré vykazovali známky historickej, kultúrnej alebo umeleckej hodnoty.

[8] Uvedomujem si relevantnosť takejto segmentácie, no z pohľadu predkladaného príspevku je úplne postačujúca. Cieľom je totiž ilustrácia a nie podrobný rozbor. Pre hlbšiu analýzu možno čitateľa odkázať na mnohé publikácie domácich i zahraničných autorov, ktorí problematiku povojnovej situácie analyzovali do rozsiahlych detailov. Ako príklad uvádzam prácu britského historika Keitha Lowa, ktorá vyšla už aj v slovenskom jazyku – LOWE, K. *Krutý kontinent: Krv, chaos a bezprávie v Európe 1944 – 1949*. Bratislava: Premedia, 2014, 493 s. ISBN 978-80-8159-130-3 alebo kolektívnu monografiu slovenských historikov, ktorí pozornosť zamerali vyslovene na naše územie: HALLON, Ľ., SABOL, M. a A. FALISOVÁ. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948 (hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2011, 276 s. ISBN 978-80-89396-14-6.

[9] Bolo to na základe Zákona č. 137/1946 Sb. o Národných kultúrnych komisiách pre správu štátneho kultúrneho majetku zo 16. mája 1946. Podľa § 3 tohto zákona boli označené za štátny kultúrny majetok všetky hrady, zámky, zrúcaniny, kaštiele či iné historické budovy, ktoré majú obrovskú historickú, kultúrnu alebo umeleckú hodnotu. Týmto zákonom bola zriadená aj Národná kultúrna komisia, ktorá mala v Československu zabezpečovať ochranu historických pamiatok a zbierok.

[10] *Dohoda medzi NKK a Čsl. štátnymi lesmi vo veci hradu Červený Kameň.* Fond Múzeum Červený Kameň (ďalej MČK), krabica (ďalej kr.) 1, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 9.a, rok (ďalej r.) 1950. Umiestnenie: Častá: Archív Slovenského národného múzea – pobočka Múzeum Červený Kameň (ďalej A SNM, pob. MČK),

[11] *Pridelenie majetku REO*. Fond Obvodný miestny národný výbor (ďalej ObMNV) Častá, kr. 2, inv. č. 15, číslo jednotliviny (ďalej č.) 6660/1947, S. Umiestnenie: Modra: Štátny archív Bratislava (ďalej ŠA BA), pobočka Modra (ďalej pob. Modra) a tiež *Majetkovo-právna podstata hradu*. Fond MČK, kr. 4, inv. č. 5, r. 1954. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[12] *Zápisnica zo 6. 10. 1949 o definitívnom vyriešení vlastníctva hradu Červený Kameň a okolia*. Fond MČK, kr. 1, inv. č. 9.b, r. 1950. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[13] *Odpoveď Československých štátnych lesov na definitívne vyriešenie vlastníctva hradu Červený Kameň a okolia.* Fond MČK, kr. 1, inv. č. 4, r. 1949. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[14] Kaplnka Sedembolestnej Panny Márie sa nachádza popri ceste na hrad z obce Častá. *Dohoda medzi NKK a Čsl. štátnymi lesmi vo veci hradu Červený Kameň.* Fond MČK, kr. 1, inv. č. 9.a, r. 1950. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[15] KRAMPLOVÁ, odk. 3, s. 39.

[16] NKK sa v roku 1951 premenovali na Poradné zbory ministra, resp. povereníka školstva, vied a umení. Centrály NKK v Prahe, Bratislave a neskôr aj v Brne sa z pôvodného názvu Štátne pamiatkové úrady premenovali na Pamiatkové ústavy. Novelizáciu zákona č. 137/1946 Sb. prinášal predpis č. 112/1951 Sb. o vládnom nariadení o reorganizácii štátnej pamiatkovej starostlivosti. Táto novela a aj pôvodný zákon boli zrušené koncom 50. rokov 20. storočia na základe Zákona č. 22/1958 Sb. o kultúrnych pamiatkach.

[17] Hrad bol vnímaný až do roku 1963 „len“ za pamiatkový objekt. V predmetnom roku bol preradený do II. kategórie múzeí, čo umožňovalo rozvíjať aj výskumné úlohy. KRAMPLOVÁ, odk. 3, s. 43-44. Na konci 60. rokov 20. storočia sa podarilo vytvoriť „Múzeum feudálneho bývania“, ktoré spadalo do I. kategórie múzeí. *Návrh koncepcie múzea a využitia areálu Červený Kameň.* Fond MČK, kr. 21, inv. č. 1, r. 1969. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[18] *Návrh koncepcie múzea a využitia areálu Červený Kameň.* Fond MČK, kr. 21, inv. č. 1, r. 1969. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK. Dokumenty citované v tomto príspevku sú prepisované v pôvodnej transkripcii bez akéhokoľvek korektorského zásahu, t. z. aj s gramatickými a štylistickými chybami či nespisovnými výrazmi.

[19] Návrh zákona č. 54/1959 Sb. o múzeách a galériách z 9. júla 1959 [online]. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [cit. 2015-11-10]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1954ns/tisky/t0317_00.htm; Až podľa § 2 tohto zákona boli múzeá a galérie definované ako „ústavy, které na základě průzkumu, popřípadě vědeckého výzkumu plánovitě shromažďují, odborně spravují a vědeckými metodami zpracovávají sbírky hmotného dokladového materiálu o vývoji přírody a společnosti, o uměleckém tvoření nebo jiném druhu lidské činnosti“. Podľa § 3 bod 1 písm. a) – d) tohto zákona prispievali tieto ústavy k rozvoju vedy, a to sústavným výskumom, zbierkotvornou činnosťou, uchovávaním, konzervovaním a reštaurovaním zbierok a vedením podrobnej evidencie zbierok.

[20] PEŠEK, J. a R. LETZ. *Štruktúry moci na Slovensk: 1948: 1989*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, 807 s. ISBN 80-7165-469-8 alebo BARNOVSKÝ, M., ed. *Od diktatúry k diktatúre: Slovensko v rokoch 1945 – 1953: (zborník materiálov z vedeckej konferencie v Smoleniciach 6.-8. decembra 1994)*. Bratislava: Veda, 199, 196 s. ISBN 80-224-0407-1. Situáciu v období medzi skončením vojny a mocenským prevratom v roku 1948 mapuje vo svojej práci napr. Michal Barnovský, ktorý detailne popisuje aj zápas komunistov o získanie celospoločenskej priazne už v období tzv. riadenej demokracie. BARNOVSKÝ, M. *Na ceste k monopolu moci: mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Archa, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 1993, s. ISBN 80-7115-056-8.

[21] *Zásady politicko-osvetového využitia hradov a zámkov.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 3, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[22] *Tajné materiály.* Fond MČK, kr. 23, inv. č. 4, r. 1970. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[23] LIPTÁK, Ľ. *Storočie dlhšie ako sto rokov: o dejinách a historiografii*. Bratislava: Kalligram, 2011, s. 86. ISBN 978-80-8101-521-2.

[24] *Pridelenie miestností 2. poschodia št. hradu Červený Kameň pre účely múzea.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 5, r. 1953.Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[25] *Pripomienky k zásadám politicko-osvetového využitia hradov a zámkov.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 3, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[26] *Návrh koncepcie múzea a využitia areálu Červený Kameň.* Fond MČK, kr. 21, inv. č. 1, r. 1969. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[27] MENCLOVÁ, D. a V. ŠTECH. *Červený Kameň/ [nap.] D[obroslava] Menclová, V.V. Štech*. Bratislava: Tvar, 1954, 152 s. a tiež *Hrad Červený Kameň – povolenie archívneho výskumu.* Fond MČK, kr. 1, inv. č. 14, r. 1951. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[28] DIAKONOV, V. Múzeá a súčasnosť/z originálu „Muzej i sovremennosť“ preložila Nina Dedeková. In: *Pamiatky a múzeá*. 1953, roč. 2, č. 1, s. 51.

[29] Spomienky Kristíny Čarnogurskej, xerokópia, nepaginované, uložené na Oddelení histórie, zbierok a výstavnej činnosti v SNM-MČK.

[30] JAMRICHOVÁ, A. Červený Kameň po odchode Pálffyovcov v roku 1945. In: *Pamiatky a múzeá*. 2010, roč. 59, č. 2, s. 45.

[31] ŠUFLIARSKY, J. O úlohách našich múzeí. In: *Pamiatky a múzeá*. 1953, roč. 2, č. 4, s. 194. Ján Šufliarsky navrhoval napríklad, aby sa prestali zbierať doklady hmotnej kultúry „bývalých dôb“, ale aby sa zbierkotvorná činnosť zamerala na zbieranie dokumentov vtedajšieho obdobia, a to prevažne doklady industrializácie, rozvoja poľnohospodárstva atď. Tiež odporúčal, aby sa múzeá zamerali na „najkrajší, najsvetlejší úsek našich národných dejín, obdobie Slovenského národného povstania“. Navrhoval, aby bol aspoň v niektorom múzeu inštalovaný napr. partizánsky bunker, aby si ho hlavne mladšie generácie vedeli dobre predstaviť. ŠUFLIARSKY, s. 195.

[32] *Pridelenie miestností 2. poschodia št. hradu Červený Kameň pre účely múzea.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 5, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[33] Formálne sa pod dokument podpísal správca hradu Ján Janko, no znenie textu mu diktovala vo svojich poznámkach M. Štechová. Poznámky M. Štechovej – rukopis. Fond MČK, k. 2, inv. č. 10, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK. Tá sa o čosi miernejšie vyjadrila na adresu sakrálnych pamiatok vo svojich pripomienkach pre Povereníctvo školstva a osvety, kde vysvetlila úplne logické dôvody, pre ktoré chceli pracovníci hradu tieto predmety zahrnúť do pripravovanej expozície. „Je treba vyinštalovať pamiatky cirkevné aspoň v jednej miestnosti, pretože depozitum je nimi preplnené a chýbajú nám v historickej súvislosti, kedy cirkev určovala v umení i spoločnosti latku i formu: historicky sa nedá preskočiť, je vývojovou etapou, ktorú treba ukázať“. *Pripomienky M. Štechovej pre Povereníctvo školstva a osvety.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 10, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

[34] M. Štechová patrila medzi popredných múzejných pracovníkov v tomto období. Pôsobila v múzejnej rade, aktívne sa zapájala do spisovateľskej činnosti, pomáhala zakladať Múzeum v Topoľčiankach atď. *Korešpondencia medzi M. Štechovou a F. X. Šoldom.* Fond Marie Štechová – osobný fond, evidenčné číslo 2664, kr. 1. Umiestnenie:

Martin: Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia. Bližšie k jednotlivým správcom hradu a aj k osobe M. Štechovej KOVAČIK, M. Budovanie múzea na hrade Červený Kameň. In: *Múzeum*. 2014, roč. 60, č. 2, s. 42-47.

35 *Poznámky M. Štechovej – rukopis.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 10, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

36 Miestnosti 2. poschodia využívali v tom čase zamestnanci Slovenskej akadémie vied. *Pridelenie miestností 2. poschodia št. hradu Červený Kameň pre účely múzea.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 5, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

37 Definovať presne miestnosť, ktorá niesla toto označenie nie je jednoduché. Podľa zápiskov M. Štechovej sa za prijateľnú zdá súčasná miestnosť č. 429 – Budoár na prvom poschodí vonkajšieho traktu juhozápadného krídla hradu. Táto miestnosť je oproti ostatným výrazne menšia, čo sa odrazilo aj v náčrte M. Štechovej. Miestnosť navyše dostala meno podľa nie príliš rozsiahlej deponovanej zbierky. Z kaštieľa v Stupave bolo na Červený Kameň zvezených len niekoľko predmetov. V miestnosti nachádzajúcej sa v juhozápadnom krídle hradu, ktorá bola nazvaná ako „Čitáreň", sa napríklad nachádzalo šesť políc na knihy, ktoré pochádzali zo Stupavy. Nebola to však miestnosť, ktorú spomínala vo svojich náčrtoch M. Štechová. Podľa Štechovej mala byť v miestnosti „Stupava" umiestnená skriňa zo stupavského kaštieľa. *Poznámky M. Štechovej – rukopis.* Fond MČK, kr. 2, inv. č. 10, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK. Je možné, že práve tento predmet prepožičal miestnosti „Stupava" svoje meno. Podľa záznamov v súčasnom zbierkovom fonde SNM-MČK sa v zbierkach múzea nachádza jedna väčšia skriňa zo stupavského kaštieľa. V zbierkovom fonde je uložená pod evidenčným číslom N 1093 a prírastkovým číslom ČK 03577. Skriňa je pomerne masívna, zdobená bohatou intarziou a je zrejmé, že by bola dominantou hociktorej miestnosti. Niet preto pochýb, že bola určujúcim predmetom pracovnej verzie pripravovanej expozície a súčasťou pojmovej mapy M. Štechovej a jej kolegov. Otázne zostáva už len jej lokalizovanie v rámci pripravovanej expozície a napriek tomu, že sa za najviac vhodnú odpoveď považuje spomínaná miestnosť č. 429, je tu stále niekoľko nezodpovedaných otáznikov.

38 Pálffyovcom alebo Fuggerovcom ako pôvodným majiteľom Červeného Kameňa nemala byť venovaná prílišná pozornosť, stručný prehľad histórie týchto významných rodín sa uskromnil v polovici jednej miestnosti. Vytrácala sa tým nielen informovanosť o ich význame pre slovenské dejiny, ale tiež genius loci tohto miesta. Koncepcia „Múzea feudálneho bývania" z roku 1969 už s rodmi Pálffy a Fugger počítala: „základná expozícia by sa na Červenom Kameni upravila tak, aby dokumentovala vývoj typického hradného panstva /v tomto prípade fuggerovského a pálffyovského/ od stredoveku až po 19. stor. a ukázala vo všetkých súvislostiach v ekonomických, vojenských, politických i kultúrnych podmienkach vytvárajúcich základ života feudálnej vládnucej vrstvy". *Návrh koncepcie múzea a využitia areálu Červený Kameň.* Fond MČK, kr. 21, inv. č. 1, r. 1969. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

39 Príspevok s podobným zameraním spracoval o viac ako pol storočie neskôr súčasný pracovník SNM-MČK Jozef Tihányi. TIHÁNYI, J. Červený Kameň na zbierkových predmetoch múzea. In: *Pamiatky a múzeá*. 2009, roč. 58, č. 3, s. 2-5.

40 Myšlienkový konštrukt o pôsobení J. Jánošíka na území červenokamenského panstva, ktorý vyznieva skôr úsmevne, mal svoje opodstatnenie. M. Štechová ho do svojich poznámok pravdepodobne vložila úmyselne. Jednoduchý model, ktorým postupovala sa dá pomerne logicky odvodiť. V prípade, že chcela vo svojich poznámkach vytvoriť koncept kvalitnej expozície, ktorá by zniesla aj vtedajšie nároky, prípadne kritiku, potrebovala „marxistické preondenie", ktoré sa potom odrážalo vo fabuláciách, akou je aj spájanie slávneho slovenského zbojníka s Červeným Kameňom. Iný model by predpokladal, že by Štechová alebo jej podobní pracovníci vytvorili model menej známeho zbojníka či iného bojovníka s neurodzeným pôvodom, ktorý na území bývalého panstva bojoval proti šľachte. Druhý model však mal jeden závažný nedostatok – akýkoľvek lokálny hrdina by nedosahoval významu a popularity, akej sa tešil práve Jánošík. Rozhodnutie Štechovej pre terchovského zbojníka bolo z tohto pohľadu úplne logické. Navyše ak išlo o popularizáciu ideologického modelu boja utlačovaných (Jánošík) a utlačovateľov (Pálffyovci).

41 Opis pripravovanej expozície sa nachádza v: *Poznámky M. Štechovej – rukopis*. Fond MČK, kr. 2, inv. č. 10, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

42 *Inventár expozície.* Fond MČK, kr. 5, inv. č. 7, r. 1955. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK.

43 LIPTÁK, odk. 23, s. 45.

44 Plány expozície vinárstva s rozmiestnením jednotlivých vínnych prešov a iných vystavených nástrojov sa nachádzajú: Fond Zbierka máp a plánov, inv. č. ČK-2. Umiestnenie: Modra: ŠA BA, pob. Modra.

45 Ľubomír Lipták v roku 1990 napísal, že múzeá po roku 1989 vstúpili do novej etapy, kde musia bojovať o záchranu múzejníctva. Tento boj o záchranu bol sprevádzaný hromadným „otváraním" depozitárov. *„Do priestorov zrušených, starých, nanútených expozícií a výstav inštalujú sa urýchlene predmety, ktoré v starom systéme nemohli byť sprístupnené. V tejto akcii „odkliate depozitáre" už boli otvorené prvé výstavy, na svet sa dostávajú súbory umeleckých predmetov, zbrane, porcelán, sklo, odevy, sakrálne predmety, pamiatky významných osobností. S jediným cieľom, ukázať verejnosti: toto máme, týmto vás môžeme poučiť, potešiť, zabaviť; nie sme zbytoční, nie sme parazitmi, nie sme klamári. Keď môžeme, dokážeme*". LIPTÁK, odk. 23, s. 88. Lipták veľmi dobre vedel, o čom hovoril, pretože v tom čase už dlhé roky pracoval v Slovenskom národnom múzeu. Dôverne poznal prostredie, ale tiež pálčivé otázky, ktoré slovenské múzeá museli riešiť pred i po roku 1989. Z jeho textu je cítiť naliehavosť „prestavby" slovenského múzejníctva, ktorá bola po Novembri 1989 tou najaktuálnejšou otázkou múzejníctva a v mnohých ohľadoch ňou zostáva dodnes.

46 Podstatná, no v tomto príspevku neanalyzovaná problematika sa týkala, napríklad, personálnych záležitostí inštitúcie a osobných aspektov každého zamestnanca. Štechová si poznamenala, že „KSS pod zámienkou politickej

nespoľahlivosti dala odstrániť zo Slovenska celý rad odborných muzejníkov, ktorí neboli politicky exponovaní“ *Poznámky M. Štechovej – rukopis*. Fond MČK, k. 2, inv. č. 10, r. 1953. Umiestnenie: Častá: A SNM, pob. MČK. Strana týchto ľudí často nahradila (nielen podľa Štechovej) zamestnancami, ktorí práci v múzeu nerozumeli, nemali pre ňu pochopenie a ani požadované schopnosti či vzdelanie. Podobný osud zažili mnohí pracovníci aj v iných odvetviach. V príbuznej oblasti za zmienku stojí už viackrát spomenutý Ľubomír Lipták, ktorý pracoval v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied. S nástupom normalizácie dostal najprv rôzne obmedzenia v publikovaní, neskôr úplný zákaz publikovať a musel pôdu ústavu opustiť. Potom pracoval až do roku 1989 v Slovenskom národnom múzeu, kde sa podieľal na mnohých aktivitách a výskumných úlohách slovenského múzejníctva. Po páde režimu sa vrátil do Historického ústavu SAV, kde pôsobil až do dôchodku. Štechovej poznámky alebo Liptákov životný osud sú len ukážky, ktoré reprezentujú osudy mnohých schopných a vzdelaných, bohužiaľ, však politicky nepohodlných ľudí.

Knižnica múzea Bojnice – vznik a osudy (1950 – 1955)

ERIK KLIŽAN
Slovenské národné múzeum-Múzeum Bojnice

Príspevok približuje vznik a budovanie knižnice múzea v Bojniciach v prvých rokoch jej existencie. Na konkrétnych príkladoch dokladá spôsob zaobchádzania s predmet kultúrneho dedičstva v povojnovom období na území Nitrianskeho kraja a rôzne postoje ľudí, ktorí rozhodovali zachovaní a prezentácií malej časti historických predmetov. Na malom časovom úseku tiež potvrdzuje, že aj nastupujúca socialistická ideológia, podobne ako aj ostatné ideológie v dejinách, nachádzala nepriateľov svojho učenia aj v knihách.

Rekonštruovať viac ako šesťdesiat rokov staré udalosti by sa niekomu mohlo zdať jednoduché. Veď to napokon nie je až tak dávno, existuje niekoľko archívnych záznamov a navyše, kde-tu ešte žije aj autentický pamätník. Aj napriek tomu zmapovať začiatky jednej knižnice nebolo jednoduché, no o to zaujímavejšie. Boli to práve 50. roky 20. storočia.

Knižnica, ktorú sme si vybrali, existuje dodnes. My sa však zameriame na jej počiatky, na obdobie rokov 1950 – 1955, kedy vznikla, formovala sa, hľadala si svoje poslanie. V tomto období zhromažďovala najväčší knižničný fond vo svojej histórii, ktorého existenciu dokladajú viaceré archívne dokumenty, no o jeho vzniku a osude sa nevedelo takmer nič. Jeho poznanie poslúži ako príspevok či informácia k dokumentácii formovania sa fondu múzea, ktoré je dnes súčasťou vrcholnej zbierkotvornej inštitúcie na Slovensku.

Krajské nitrianske múzeum (ďalej KNM) v Bojniciach bolo zriadené 7. septembra 1950, uznesením bývalej rady Krajského národného výboru (ďalej KNV) v Nitre. Toto rozhodnutie urýchlil požiar hradu v máji 1950 a s ním súvisiace renovácie i jeho účelné využitie v nových spoločensko-politických pomeroch. „A tak Bojnický hrad, kedysi symbol feudálneho útlaku a povýšenectva šľachty, stal sa teraz sídlom nového vedecko-výskumného a kultúrno-osvetového zariadenia, ktorého úlohou je zbierať a pre našu vedu ochraňovať významné dokumenty hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho vývoja ľudu – na území bývalého Nitrianskeho kraja.“[1] Dobový pozorovateľ vyzdvihol myšlienku zriadenia múzea aj preto, lebo v tom čase nebola na území bývalého Nitrianskeho kraja žiadna činná inštitúcia podobného zamerania. A umeleckohistorickým zbierkam často hrozilo znehodnotenie a zničenie.

Spolu s budovaním nového múzea vznikala v Bojniciach aj knižnica. Súčasťou inventáru, ktorý bol ako konfiškát z rôznych zámkov, kaštieľov, cirkevných stavieb alebo súkromných zbierok určený na uloženie v múzeu, boli aj knihy. Či už išlo o jednotlivé exempláre alebo ucelené fondy, v múzeu sa hromadili a riaditeľ múzea Florián Hodál žiadal o pomoc pracovníkov Univerzitnej knižnice: „Pri Krajskom nitrianskom múzeu v Bojniciach sa zriaďuje študijná knižnica, ktorej jadrom je knižnica bývalého Župného múzea v Nitre. Aby sme túto knižnicu zoradili účelne a podľa dobrých skúseností, obraciame sa na vás o láskavé informácie, ako knihy máme inventovať, katalogizovať a umiestniť.“[2] Tento stručný list, písaný 25. novembra 1950 je už prvou konkrétnou správou o existencii knižnice v bojnickom múzeu.

Za správcu knižnice bol menovaný PhDr. Jozef Hudec, v skutočnosti prvý riadny zamestnanec múzea. Bývalý riaditeľ gymnázia v Zlatých Moravciach už od 15. marca 1950 dochádzal do Bojníc, kde bol poverený likvidáciou a sťahovaním ostatkov zbierok bývalého Štátneho múzea v Nitre. Dr. Hudec chcel venovať knižnici náležitú pozornosť, veď kvantá kníh pribúdali takmer denne. Podľa plánu činností zamestnancov KNM mal kustód knižnice „roztriediť v skladišti a dočasne uložiť“[3] do 28. februára 1951 spolu 1 200 kníh a do konca marca ďalších 1 100 kníh. Okrem toho mal v knižničnom fonde vyhľadávať literárne pramene k vedeckej činnosti ostatných pracovníkov múzea. Veľa toho však stihnúť nemohol, pretože jeho funkcia bola kumulovaná so správou kancelárskej

agendy, archívu, zbierok národopisu a numizmatiky. Dokladajú to záznamy v prírastkovej knihe knižnice bojnického múzea: v roku 1950 bolo riadne zaevidovaných len 11 kníh a v roku 1951 ďalších 23. Naozaj teda mohol knihy iba „roztriediť v skladišti a dočasne uložiť“. Ale kníh stále pribúdalo.

O situácii v roku 1951 napísal riaditeľ múzea F. Hodál: „...zbierky sa množili o pozbierané predmety v niektorých konfiškátoch v Nitrianskom kraji, o nálezy z vykopávok v našom kraji, a o značný knižničný materiál, pridelený tunajšiemu múzeu, asi 50 000 zväzkov.“[4] Riaditeľ si uvedomoval, že spracovať také množstvo kníh jedným človekom nie je možné. A zamestnať viac ľudí aj v období budujúceho sa socializmu, no stále len krátko po vojne, si nemohol dovoliť ani riaditeľ takej významnej kultúrnej inštitúcie. Preto žiadal Krajský národný výbor (KNV) v Nitre o výpomoc: „Na zdolanie nárazových prác v knižnici KNM v Bojniciach potrebujeme nutne výpomoc vo forme brigádnickej činnosti. Pretože v mieste máme schopného učiteľa v osobe Antona Kliského, prosím, aby ste menovaného pridelili v rámci prázdninovej brigádnickej činnosti učiteľstva na celú dobu prázdnin v lete 1951.“[5] Osobu bojnického učiteľa A. Kliského si riaditeľ múzea nezvolil náhodne, pretože už aj predtým účinne vypomáhal pri usporiadaní rozsiahleho knižničného materiálu.

Odkiaľ sa vzalo také množstvo kníh? Ich pôvod bol rôzny. V minulosti existovalo na území vtedajšieho Nitrianskeho kraja len málo väčších verejných knižníc s početným fondom. Okrem Mestskej verejnej knižnice v Nitre s pravidelne dopĺňaným knižničným fondom bývalé Župné múzeum v Nitre spravovalo 16 000 zväzkov, Knižnica mesta Komárno 25 000 zv., Diecézna knižnica v Nitre asi 40 000 zv., Seminárna knižnica v Nitre asi 10 000 zv., piaristické rehoľné domy v Nitre a Prievidzi spolu 16 000, františkánsky rehoľný dom v Nových Zámkoch asi 10 000 zväzkov. Zo súkromných knižníc bola najcennejšia knižnica rodiny Apponyi v Oponiciach (do 30 000 zv.), knižnica Károlyiovcov v Palárikove (do 15 000 zv.) a knižnica Erdödyovcov v Hlohovci (do 15 000 zv.).[6] Osud týchto biblioték bol rôzny. Čo nezničili vojnové udalosti, o to sa po vojne postarali mnohí ziskuchtivci. No ani štát nebol zrejme tým najlepším vlastníkom.

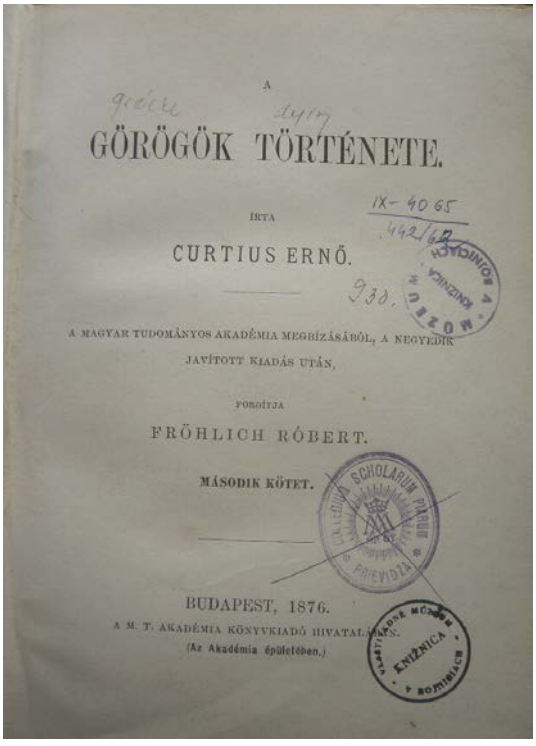

Kniha z knižnice niekdajšieho kolégia piaristov v Prievidzi vo fonde Knižnice SNM-Múzea Bojnice
Foto: archív SNM-Múzea Bojnice

„Krajská študijná knižnica v Bojniciach dostala pridelený celý knižný materiál bývalej knižnice Župného múzea v Nitre, ktorá aj po stratách v r. 1918-19 mala do 12 000 zväzkov, medzi nimi niektoré vzácne exempláre. Táto knižnica prevzala en bloc knižnicu rehoľného domu piaristického v Nitre a zvyšky piaristickej knižnice v Prievidzi. Tento materiál je zväčša rázu cirkevného a didaktického bez väčšej ceny,“[7] vysvetľoval pôvod fondu v roku 1951 riaditeľ KNM v Bojniciach Florián Hodál. Úlohou Študijnej knižnice v Bojniciach (taký mala názov) bolo od začiatku zachraňovať knižný materiál v konfiškátoch, „kde mu hrozí skaza a kde sú zväčša knihy odložené do nevyhovujúcich miestností.“[8] V tom období mala knižnica do 100 000 kníh, ktoré čakali na vytriedenie a evidenciu. Do Bojníc sa dostali za často dramatických udalostí.

Riaditeľstvo Hospodárskej školy v Bojnej oznámilo 12. septembra 1951 na výzvu Dr. Jozefa Hudeca, že v objekte školy, nachádzajúcej sa v bývalom kaštieli, sa nachádzajú knihy, sochy, obrazy, o ktoré by mohlo mať múzeum záujem. KNM prisľúbilo vyslať najneskôr 27. septembra 1951 pracovníka na obhliadku a odvoz.[9] Kustód prírodných vied múzea Ján Kováčik 7. novembra 1951 prevzal 1 000 zväzkov zo starej knižnice Arboréta v Mlyňanoch pre KNM Bojnice ako depozit. Išlo o staré cestopisy

a memoáre vo francúzskom, nemeckom a talianskom jazyku, s dátami vydania do roku 1900. O ďalšie knihy múzeum z pochopiteľných dôvodov už neprejavilo záujem, „darcov" odporučilo do Nitry.[10] Z oboch biblioték nebola do fondu knižnice múzea zaevidovaná ani jedna kniha.

„Riaditeľstvo Strednej školy v Horných Lefantovciach oznamuje, že tunajšia škola je umiestnená v kaštieli, v ktorej je miestnosť 5x3 m veľká, ktorá je založená knihami maďarskými, nemeckými, anglickými a francúzskymi. Túto miestnosť škola potrebuje pre pioniersku organizáciu ako klubovňu. Okolo stien sú regály, knihy nám zavadzajú. Preto vás žiadam, aby ste knihy odviezli,"[11] oznámilo 28. júla 1951 riaditeľstvo školy pracovníkom múzea. Na existenciu tejto knižnice upozornila aj poslucháčka filozofie Erna Jonášová, členka Archívnej komisie Historického ústavu SAVU. „Na svojom výskume som natrafila na súkromnú bibliotéku a archív grófa Gyuliaiho, nachádzajúcu sa v dolnom kaštieli v Horných Lefantovciach. Prosím riaditeľa KNM v Bojniciach, aby sa postaral o skoré prevezenie uvedeného materiálu, pretože v dôsledku núdze o miestnosti hrozí vyhádzanie týchto pamiatok na dvor...".[12] Rýchly prevoz knižnice s približne 3 000 až 4 000 knihami urgoval viackrát riaditeľ školy Jozef Rusko aj tvrdením: „...keby ste si čím skôr prišli prezrieť tunajšiu zámockú knižnicu a pre múzeum hodnotné knihy odniesť. Boli by sme radi, keby ste si cennejšie knihy odniesli hneď a ostatné by sme dali do zberu. Tým by sme usporili prácu s premiestňovaním."[13] V bývalej grófskej knižnici bolo v tom čase už len približne 2 000 kníh nemeckých a francúzskych. Nákladné auto doviezlo knihy 26. septembra 1951. Do fondu knižnice múzea sa dostala iba jediná.

Krajské nitrianske múzeum v Bojniciach v novembri 1951 prevzalo od A. Kosztolányiovej zo Zemianskych Kostolian okrem iného aj 800 kusov rozličných kníh, ktoré „...sú ako deponované v držbe KNM v Bojniciach".[14] Pri prevoze mobiliáru z kaštieľov v Zemianskych Kostoľanoch prítomní konštatovali, že knihy malo prevziať KNM Bojnice. Keďže k tomu nedošlo, komisia skonštatovala: „Knihy nemajú muzeálnej ani bibliografickej ceny, preto sa dajú do zberu."[15] Vo fonde knižnice múzea ostali zaevidované štyri knihy.

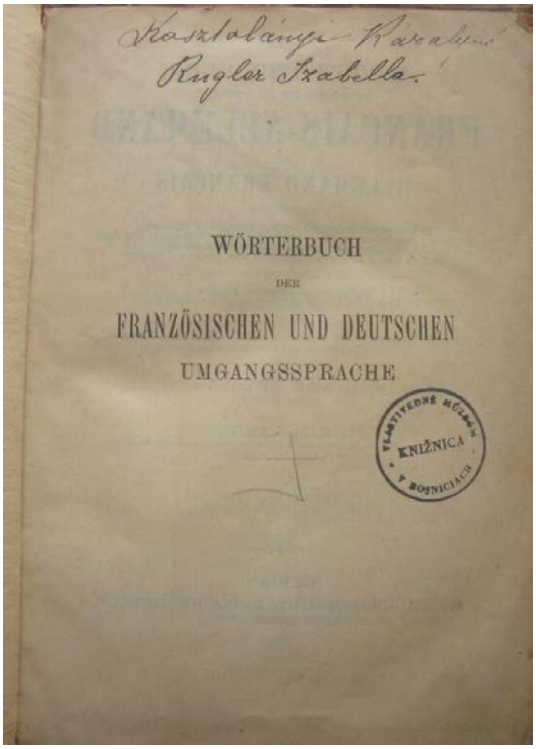

Kniha s exlibrisom Izabelly Kosztolányivej rod. Ruglerovej zo Zemianskych Kostolian. Do bojnického múzea bola dovezená spolu s ďalšími predmetmi ako konfiškát a od roku 1952 je súčasťou fondu Knižnice SNM-Múzea Bojnice (prírastkové číslo 727/1952, evidenčné č. IX-715). Foto: archív SNM-Múzea Bojnice

Vedúca kancelárie Slovakotour v Zlatých Moravciach informovala vedenie KNM o stave v kaštieli v Malých Vozokanoch, kde je vzácna knižnica „po Tivadárovi Botkovi, jedinom historikovi starého Tekova."[16] Žiadala o informáciu, či má pamiatkový úradu záujem o záchranu knižnice i kaštieľa. Riaditeľ F. Hodál poveril kustóda zaistením umeleckohistorických cenných predmetov v konfiškáte. Dr. J. Hudec prevzal ako konfiškát aj šesť zväzkov kníh: „1 ks *Lützow Verfiel weltigende Kunst* (3 zv.) IX-209 a, b, c, a *Monografia Košickej, Zemplínskej a Nitrianskej župy* (3 zv.) IX-210".[17] Všetky sa vo fonde knižnice nachádzajú dodnes.

V decembri 1951 bol riaditeľ Hodál prizvaný na rokovanie o osude knižnice z kaštieľa v Oponiciach, nakoľko do priestorov sa sťahuje politická škola Československých stavebných závodov z Nitry. V zápisnici „vo veci deložovania knižnice z kaštieľa v Oponiciach"[18] je uvedené, že cenná knižnica je vedecky usporiadaná s cca 20 000 zväzkami. Prítomní sa zhodli, že prevezenie do Nitry nie je možné, lebo niet pre knižnicu vyhovujúceho miesta. Nebolo ani v Bojniciach, kam sa v tom čase už sťahoval Krajský nitriansky archív. Knižnicu nechali v Oponiciach, kde je aj dnes.

Najkomplikovanejší bol prevoz knižnice po rodine Zayovcov z Uhrovca. Komisia zvolaná v júni 1951 určila, že „...správca KNM predniesol na komisii, že má oznámenie presťahovať Zayovskú knižnicu z Uhrovca, hľadali sa možnosti, kde túto zložiť. Je pravdepodobné, že v zámku[19] nie sú obsadené všetky miestnosti, bolo by dobré toto prekontrolovať zo strany MNV, aby sa takto zistila pravdivosť výpovede".[20] Knižnica až do zriadenia Študijnej knižnice Nitrianskeho kraja (to na inom mieste) ostala v správe Národnej kultúrnej komisie pre Slovensko. Potom až 12. decembra 1952 padlo definitívne rozhodnutie o prevoze, kedy aj „predsedníčka MNV vyhlasuje, že proti odvezeniu kníh z kaštieľa nemá námietok".[21] Zdanlivo, pretože riaditeľ múzea musel podať sťažnosť, nakoľko práve MNV v Uhrovci bránilo odvozu konfiškátu, ktorý im vlastne ani nepatril. Do odvozu knižnice kaštieľ ešte niekoľkokrát neoprávnene „navštívili" dedinčania.

Kde skončili knihy, ktoré sa do Bojníc napokon dostali? „Pre nedostatok miestností sa zatiaľ pracuje len vo veľkom skladišti, kde sa triedi materiál a ukladá sa na dočasné regály. Celú prácu zberu, triedenia a uloženia koná jediný človek, ktorý je súčasne kustódom múzea a má na starosti tiež určité oddelenia v krajskom múzeu. Pretože materiál nie je vytriedený, knižnica zatiaľ nie je prístupná verejnosti. Do vyšetrenia štatútu Krajskej študijnej knižnice sa zostavuje z materiálu odborná knižnica pre potreby muzeálnych pracovníkov,"[22] plasticky vykreslil situáciu knižnice KNM Bojnice v roku 1951 jej správca Dr. Jozef Hudec. A písal vlastne o sebe.

Po zriadení Krajského múzea v Bojniciach sa urýchlene pracovalo i na zriadení Krajskej študijnej knižnice, ako hlavnej vedeckej ustanovizne kraja. Rozhodla o tom Rada KNM v októbri 1951.[23] Podobne tomu bolo aj v ostatných krajoch na Slovensku. Za tým účelom Dr. Hudec žiadal od knižnice Matice slovenskej a knižnice Slovenskej univerzity zaslanie vzorových štatútov. Knižnica mala byť umiestnená v Bojniciach. A práve tu organizátori narazili na jadro nasledujúcich problémov. Zaujímavým bol už samotný fakt, že sídlom Krajského nitrianskeho múzea nebola Nitra ale Bojnice. Myšlienka, že v Bojniciach by mala byť umiestnená aj Krajská študijná knižnica, bola preto od začiatku nereálna. Takmer s určitosťou možno povedať, že do veci už v zárodku zasiahol Krajský národný výbor v Nitre, vedený požiadavkou Nitranov. Veď nakoniec konštatuje sa už aj v rozhodnutí Rady KNM o zriadení Krajskej študijnej knižnice, „ktorá by bola dočasne v Bojniciach".

Preto Rada KNV v Nitre 11. decembra 1951 šalamúnsky rozhodla, že v bojnickom zámku sa umiestni Krajský archív. Prečo? Jedným z dôvodov mohla byť snaha o kompenzáciu za knižnicu, ďalším problém, kam uskladniť fond 100 000 kníh z Bojníc. Archív z Nitry začali sťahovať už 10. decembra, „...pretože Krajská študijná knižnica sa vybuduje v Nitre, pri prevážaní archívu sa využijú nákladné vozy a z Bojníc prevezú sa do Nitry tie knihy, ktoré sú tam uskladnené pre KŠK".[24]

Knihy sťahovali dvoma autami, nie práve gustióznym spôsobom. Žijúci pamätníci udalostí si spomínajú, že knihy nakladali na autá väzni, vysýpaním z košov na kopu. V archíve SNM-Múzea Bojnice sa nachádza dokument potvrdzujúci, že v Bojniciach naozaj traja väzni „zložili archiválie a naložili nejaké knihy".[25] Spôsob nakladania sa pochopiteľne neuvádza. Na veľkú a chaotickú zámenu knižnice za archív si aj po rokoch ťažkal riaditeľ KNM Florián Hodál: „Ešte dnes si spomínam, ako nezodpovedne sa sem koncom roku 1951 a začiatkom roku 1952 prevážal archívny materiál z Nitry. Podľa správy z Nitry mali tu mať človeka, ktorý bol prevozom materiálu z Nitry poverený. Tu však nebolo ani ducha...".[26]

„Knihy z Bojníc uskladnia sa na technickom referáte do miestnosti, ktorá bola doteraz pripravená pre uskladnenie cirkevných matrík".[27] Toto je jedna z mála konkrétnych informácií o osude rozsiahleho fondu v Nitre. Dr. Jozef Hudec sa v septembri 1952 usiloval o miesto knihovníka v Krajskej študijnej knižnici v Nitre. Nakoľko v tom čase „ešte nebolo doriešené personálne obsadenie novovybudovanej knižnice v Nitre, ponecháva sa J. Hudec v Bojniciach".[28] Napokon presne o rok (1953) napísal vtedy už nový vedúci knižnice Štefan Petráň, že „knižnica bola roku 1952 prevezená do Nitry a nachádza sa v budove bývalého seminára".[29] Štátna študijná knižnica v Nitre bola v roku 1954 premenovaná na Štátnu vedeckú knižnicu a od roku 1959 dostala názov Ústredná

pôdohospodárska knižnica (dnes sa nazýva Slovenská poľnohospodárska knižnica pri Slovenskej poľnohospodárskej univerzite v Nitre). V 70. rokoch boli všetky historické zbierky knižnice (pravdepodobne väčšina) presunuté do Matice slovenskej – Slovenskej národnej knižnice. Išlo nielen o historické fondy, ale aj tlače z 20., 30. a 40. rokov 20. storočia. Zvoz podľa zistených informácií mohol mať rozsah aj viac ako 100 000 knižničných jednotiek. Nitriansky zvoz, ako sa akcia oficiálne nazývala, bol rozptýlený do základného fondu Matice slovenskej a vyššie duplikáty a multiplikáty vyradené.[30]

V Bojniciach ostalo po „veľkej rošáde" naozaj len torzo. Príručná knižnica svojím rozsahom i charakterom stratila na význame i profesionálnej správe. V marci 1952 žiadal riaditeľ múzea o zvýšenie počtu pracovníkov, pretože niektoré oddelenia boli doslova v núdzi. Navrhol aj možnú štruktúru a v nej hospodársko-administratívne oddelenie, ku ktorému by bola priradená i príručná knižnica KNM.[31]

Knižnica jestvovala naďalej, postupne budovala svoj dnešný fond, a to rôznymi spôsobmi. Osoh mala aj z pokračujúcich konfiškácií. Napríklad, keď správca majetku kaštieľov v Zemianskych Kostoľanoch a zároveň riaditeľ miestnej školy na základe rozhodnutia o konečnom likvidovaní zvrškov uložených v kaštieli odovzdal v septembri 1952 do Bojníc rôzne predmety, bolo medzi nimi aj deväť kníh. Po oboznámení sa z fondom knižnice knihy venovali aj odborní pracovníci iných múzeí. Príkladom bol Herman Lansfeld, hrnčiar a pracovník múzea v Skalici, ktorý 31. augusta 1953 navštívil Bojnice, kde skúmal mincovníctvo a kníhtlače. Túto návštevu dodnes dokumentuje výtlačok jeho knihy *Lidové hrnčířství a džbánkařství* s venovaním. Nezištná pomoc a snaha o zachovanie pamiatok hmotnej kultúry sa prejavila v prípade, kedy knihy do knižnice venoval Mikuláš Kliský, tajomník sekretariátu Spoločnosti pre šírenie vedeckých poznatkov v Nitre, s odkazom: „Pri upratovaní svojej knižnice spomenul som si na naše múzeum. Našiel som tam tri ročníky almanachu *Századok* – roč. 1877, 1878 a 1879. Azda sa vám budú hodiť do príručnej knižnice."[32] Knihy sú v knižnici dodnes.

Fond knižnice bol rozširovaný aj nákupom. Knižné publikácie dopĺňala denná tlač, odborné a popularizačné časopisy. Prvýkrát sa s objednávkou stretávame v septembri 1954. Ponuka bola bohatá: *Pravda*, *Práca*, *Rudé právo*, *Smena*, *Mladá fronta*, *Zemědelské noviny* s týždenníkom, *Hlas Nitrianskeho kraja*, *Nová doba*, *Nová mysl*, *Nový Orient*, *Nový život*, *Roľnícke noviny*, *Svět sovětů*, *Svět v obrazech*, *Život*, *Sovětská architektura*, *Sovětská historie*, *Československé rybářství*, *Lidé a země*, *Literární noviny*, *Svět práce*, *Geografický časopis SAV*, *Biológia*, *Časopis Národního muzea* a *Naša vlast*. Počet a štruktúra objednávaných výtlačkov periodickej tlače sa často menil, no viaceré zviazané ročníky z nami sledovaného obdobia sa vo fonde knižnice nachádzajú dodnes.

Okruh čitateľov sa aj napriek zaujímavosti fondu zistiť nepodarilo. Podľa údajov z výkazu z roku 1954 boli knihy požičiavané podľa požiadania a knižnica slúžila príručná a vedecká pre potreby KNM.[33] No okrem vedeckých pracovníkov múzea jej služby využívali aj iní. Napríklad v roku 1953 požiadal pracovníkov múzea v Bojniciach Dr. Jozef Martinka zo Zemepisného ústavu SAV o zapožičanie časopisov *Nyitramegyei közölny* z rokov 1886 až 1888. Časopisy sa vo fonde však nenachádzali. Knižnicu propagoval aj riaditeľ múzea, ponúkajúc na zapožičanie: „...jednu knihu, v ktorej sú zviazané 4 knižky – jedna z r. 1492, druhá tiež r. 1492, potom 1493, 1494 – teda vzácne inkunábuly. Je to učebnica z klasickej doby, vytlačená vo Venécii[34]".[35] Už z textu je zrejmé, že ide o inkunábulu a tento doklad z 26. mája 1953 je zároveň prvou zmienkou o jej existencii vo fonde knižnice. Dnes je najvzácnejším knižným dokumentom fondu knižnice SNM-Múzea Bojnice.

Po drastickom zásahu do fondu na prelome rokov 1951 – 1952 sa zdalo, že knižnica má najhoršie už za sebou. No v septembri 1953, v zmysle rozhodnutia Povereníctva školstva a osvety, nariadilo KNV v Nitre previerku knižničných zbierok „od politicky závadnej literatúry". Vedúci knižnice Štefan Petráň o tom vyhotovil zápisnicu. V nej skonštatoval, „...že v knižnici KNM v Bojnice sa závadné knihy podľa zoznamov vyhotovených KNV nenachádzajú". Podotkol, že príručná knižnica (dovtedy evidovaných 898 inventárnych čísel) obsahuje „...novšie i staršie vedecké diela, ktoré sú potrebné pre práce v múzeu a je totožná s knižnicou, ktorá bola privezená do KNM pri jeho založení v množstve asi

300 000 kusov kníh, brožúr a rôznych periodík...“.[36] Zarážajúci je údaj o 300 000 kusoch kníh, brožúr a rôznych periodík, ktoré boli podľa Š. Petráňa v roku 1950 vo fonde knižnice. Ak nejde o chybu (30 000 namiesto 300 000 kusov), vyvstáva otázka, kam sa podelo obrovské množstvo knižného materiálu, keďže riaditeľ múzea Florián Hodál v októbri 1951 uviedol, že vtedy mala knižnica vo svojom sklade do 100 000 kníh, ktoré ešte čakali na vytriedenie a zápis.[37] Či knižnica aj v rokoch 1950 – 1951 podstúpila nejakú „previerku“, nevedno.

A napokon posledná záhada knižnice bojnického múzea. Týka sa fondu knižnice rodiny Zayovcov z Uhrovca. Jej dramatické získanie a prevoz sme už spomínali. Fond po prevezení do Bojníc bol uložený a čakal na odborné spracovanie. Ešte v roku 1951 F. Hodál konštatoval, že „...zatiaľ je takmer intaktná knižnica Zayovcov v Uhrovci (tam bola uložená), ktorá obsahuje veľmi cenné zbierky protestantskej literatúry, najmä literatúru pamfletistickú“.[38] V štatistickom výkaze, vydanom k 31. decembru 1954 čítame: „Príručná knižnica KNM v Bojniciach má 1 216 zväzkov + 20 000 zväzkov Zayovskej knižnice, ktorá doteraz ešte nie je inventovaná.“[39] Či sa inventovaním rozumelo rozpustenie tohto uceleného fondu vo fonde knižnice, nevedno, pretože z roku 1959 pochádza záznam, že Zayovská knižnica je evidovaná osobitne a má svoj pôvodný katalóg. Vysvetlenie čiastočne podal F. Hodál (1955): „V Krajskom nitrianskom múzeu máme kompletnú Zayovskú knižnicu zo Zay-Uhrovca, ktorú sme museli v roku 1953 z bezpečnostných dôvodov premiestniť do zámku v Bojniciach s tým, že túto knižnicu opäť v múzeu usporiadame.“[40] Pracovníci múzea v rokoch 1955 – 1956 naozaj uvažovali aj o vytriedení tejto knižnice.[41] Riaditeľ KNM však písomne prisľúbil, že k usporiadaniu knižnice prizve i zástupcu Matice slovenskej. Či k tomu napokon došlo, nevedno. Do fondu knižnice bojnického múzea sa z nej dostalo 11 zväzkov. Patrí ku cti bývalým pracovníkom múzea, že v politicky neistom období obhájili existenciu i „politicky závadnej literatúry“ v tomto vzácnom fonde. Od roku 1993 je uložená v kaštieli v Diviakoch.

Knižnica múzea v Bojniciach sa vyvíjala ďalej. Prírastok evidovaných kníh za spomínané obdobie bol nasledovný: 1950: 11 ks, 1951: 23 ks, 1952: 821 ks, 1953: 104 ks, 1954: 257 zv. Na konci roku 1955 fond obsahoval 1 513 kníh + 20 175 zväzkov (Zayovská knižnica).[42] Knižnica mala zastúpené tieto odbory: história, národopis, umenie, filozofia a prírodné vedy. Vedenie múzea malo záujem na jej ďalšom rozvoji, a preto v návrhu rozpočtu na rok 1955 počítali v pláne pracovných síl aj s kancelárskou silou, ktorá bude mať na starosti aj ústavnú knižnicu.[43] Zámer sa podaril a v júni 1955 sa stretávame s novou knihovníčkou. Bola ňou Eva Siváková, ktorá okrem základnej kancelárskej agendy katalogizovala knihy a spravovala knižnicu múzea.[44] Materiálne knižnica netrpela, v rozpočte na rok 1956 sa plánovalo s 3 000 Kčs na väzbu kníh a 11 000 Kčs na nákup kníh.[45]

Prírastková kniha knižnice Krajského nitrianskeho múzea v Bojniciach z rokov 1950 – 1955 eviduje 1 513 kníh. Ich pôvod je odrazom zložitého i neľahkého vývoja knižnice v spomenutom období. Tak v roku 1950, presne 1. decembra, bolo zaevidovaných 11 kníh, výtlačkov Jiřího Neústupného – *Otázky dnešního musejnictví* (1950). Všetky boli kúpené. V roku 1951 predstavoval prírastok 23 kníh, všetky nové, z nákupu. Štruktúra v roku 1952 bola bohatá: nákup 182 zväzkov, dar 12 zv., dar Dr. J. Hudeca 2 zv., Štátne múzeum v Nitre 492 zv., Misijný dom v Nitre 7 zv., Katolícke gymnázium v Prievidzi 1 zv., piaristi v Prievidzi 8 zv., piaristi v Nitre 4 zv., Štátne gymnázium v Nitre 10 zv., profesorská knižnica v Nitre 76 zv., knižnica grófa Gyuliaiho v Horných Lefantovciach 1 zv., knižnica T. Botku v Malých Vozokanoch 5 zv., knižnica rodiny Kostolániovcov v Zemianskych Kostoľanoch 4 zv., archív grófa J. Pálfiho v Bojniciach 1 zv., archív veľkostatku v Bojniciach 5 zv., podnik Baťa Bojnice 1 zv. a knižnica Zayovcov v Uhrovci 10 zv. Prírastok z roku 1953 predstavoval len nákup 104 kníh, o rok neskôr bolo 224 kníh zakúpených a 33 darovaných. Napokon v roku 1955 bolo do fondu 241 kníh kúpených, 41 darovaných a jedna presunutá zo Zayovskej knižnice.[46] Tento výpočet sa zdá na prvý pohľad jednoduchý. Nemožno ale predpokladať, že všetky zaevidované knihy v jednotlivých rokoch predstavujú vtedajší skutočný počet kníh vo fonde. Treba vziať do úvahy i fakt, že nie vždy po dovoze konfiškátu boli knihy okamžite

zapísané do prírastkovej knihy knižnice. A navyše na prelome rokov 1951 – 1952 knižnicu postihla už spomenutá delimitácia.

Dnešný fond knižnice SNM-Múzea Bojnice je ukážkou šesťdesiatpäťročného, možno nie vždy systematického budovania. Odráža sa v ňom meniaca špecializácia organizácie i delimitácia takmer polovice fondu (1986). Osudy kníh z pôvodnej knižnice KNM v Bojniciach boli rôzne. Z oficiálnych (ale len zachovaných) archívnych zdrojov možno zostaviť oficiálnu históriu, aj keď iba torzovitú. Nikto však nikdy nespísal a nezdokumentoval, vraj, podľa slov starých múzejníkov, nie zriedkavé prípady, kedy „vzácne návštevy" odchádzali z múzea s plnými taškami. Alebo prípady, kedy sa nedostatok paliva v zimných mesiacoch riešil tým, čo bolo poruke: „tento materiál zväčša rázu cirkevného a didaktického bez väčšej ceny," čiže najčastejšie náboženskou a ideologicky nevhodnou literatúrou. No niet sa čo čudovať. Písali sa 50. roky 20. storočia.

Poznámky

1 HODÁL, F. Desať rokov Vlastivedného múzea v Bojniciach, s. 279.
2 Korešpondencia. 1950. Spis. zn. 32/1950. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
3 Korešpondencia. 1951. Spis. zn. 42/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
4 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 577/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
5 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 344/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
6 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 619/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
7 Odk 6.
8 Odk 6.
9 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 590/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
10 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 741/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
11 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 540/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
12 Odk 11.
13 Odk 11.
14 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 822/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
15 Korešpondencia. 1952. Spis. zn. 572/1952. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
16 Korešpondencia, odk. 15, spis. zn. 422/1952. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
17 Korešpondencia, odk. 15, spis. zn. 524/1952. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
18 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 906/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
19 Bojnickom – poznámka autora.
20 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 450/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
21 Korešpondencia. 1953. Spis. zn. 12/1953. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
22 Odk 6.
23 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 703/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
24 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 805/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
25 Korešpondencia, odk. 3, spis. zn. 900/1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
26 Korešpondencia. 1955. Spis. zn. 69/1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
27 Odk 24.
28 Korešpondencia, odk. 15, spis. zn. 720/1952. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
29 Korešpondencia, odk. 21, spis. zn. 450/1953. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
30 Za poskytnuté informácie ďakujem PhDr. Anežke Strihovej z Krajskej knižnice Karola Kmeťka v itre, Mgr. Beáte Bellerovej, riaditeľke Slovenskej poľnohospodárskej knižnice v Nitre a Mgr. Petrovi Sabovovi, riaditeľovi
31 Korešpondencia, odk. 15, spis. zn. 142/1952. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
32 Korešpondencia. 1954. Spis. zn. 607/1954. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
33 Korešpondencia, odk. 26, spis. zn. 266/1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
34 Benátky – poznámka autora.
35 Korešpondencia, odk. 21, spis. zn. 338/1953. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
36 Odk. 29.
37 Odk 6.
38 Odk 6.
39 Odk. 33..
40 Korešpondencia, odk. 26, spis. zn. 190/1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
42 Korešpondencia, odk. 26, spis. zn. 407/1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
43 Korešpondencia, odk. 32, spis. zn. 846/1954. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
44 Korešpondencia, odk. 26, spis. zn. 651/1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.
45 Korešpondencia, odk. 26, spis. zn. 897/1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

[46] Odborná dokumentácia. Prírastková kniha knižnice Krajského nitrianskeho múzea v Bojniciach, I. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

Literatúra a pramene

HODÁL, F. Desať rokov Vlastivedného múzea v Bojniciach. In: B. KOSTICKÝ, ed. *Horná Nitra I. Vlastivedný zborník*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 279-291.

Korešpondencia. 1950. Umiestnenie: Bojnice: Archív SNM – pobočka v SNM-Múzeu Bojnice v Bojniciach (ďalej A SNM, pob. MBo).

Korešpondencia. 1951. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

Korešpondencia. 1952. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

Korešpondencia. 1953. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

Korešpondencia. 1954. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

Korešpondencia. 1955. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. MBo.

Odborná dokumentácia. Prírastková kniha knižnice Krajského nitrianskeho múzea v Bojniciach, I. Umiestnenie: Bojnice: A SNM, pob. Bojnice.